КАМІННА ДУША

Гнат ХОТКЕВИЧ

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Гнат ХОТКЕВИЧ

КАМІННА ДУША

FOLIO

торрент-трекер
оцифровано
Hurtom
www.hurtom.com

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Гнат
ХОТКЕВИЧ

КАМІННА ДУША

Повісті

Харків
«Фоліо»
2012

ББК 84.4 УКР1
Х-85

Серія «Шкільна бібліотека української та світової літератури»
заснована у 2010 році

Післямова *Н. М. Шумило*

Коментарі
Н. М. Шумило та *Г. І. Павленко*

Художник-оформлювач
Ю. Ю. Романіка

Схвалено для використання
у загальноосвітніх навчальних закладах
(лист МОНмолодьспорт України № 14.1/10-69 від 13.01.12)

План-проспект серії затверджено
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

Громадська Рада серії
В.С. Бакіров, О.Ю. Вілкул, Г.М. Герман, В.М. Голенко,
В. М. Горбаль, М.М. Добкін, І.Ф. Драч, В.Г. Кремінь,
О.С. Онищенко, М.В. Попович, Д.В. Табачник (голова),
О.А. Удод, Я.С. Яцків

ISBN 978-966-03-5461-6
(Шкільна б-ка укр.
та світ. літ-ри)
ISBN 978-966-03-5890-4

© Н М Шумило, післямова, 2009
© Н М Шумило, Г. І. Павленко,
коментарі, 2009
© Ю. Ю Романіка, художнє оформлення, 2012
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2010

АВІРОН

ПОВІСТЬ

* * *

І

Уже давно нема Моїсея...

О, навіщо, навіщо він кидає нас?.. Поки він тут, поки він з нами — всі певні і всі спокійні. Всі знають, що недалеко, серед них, пророк Божий, з котрим говорить сам Адонай і котрий без страху дивиться в лице Господа сил. Як дитина тішиться коло матері й вертає до своїх забавок, бо чує близько хранителя свого спокою, так Ізраїль, бачачи Моїсея серед сонму, стає певним, спокійним і вертає до своїх справ.

— А що, Моїсей нічого не говорив? — вставши ранком, спитає сусід сусіда.

— Ні, нічого. Бодай я не чув, — відповість йому той, вибираючи сліди снідання з бороди. — А що хіба?

— Та нічого... Я так собі. — І, помовчавши, додасть: — Бачив я вчора його на судилищі. Ей, великий муж!..

— О так, так! — киваючи багато разів головою, притакне сусіда, і вони розійдуться спокійні, певні, що не стріне їх ніяка пригода, а чи й стріне, то є кому подумати й порятувати. Він усе знає, все вміє, бо йому помагає сам Господь.

Так!.. Великий він, Моїсей! Вдані словеса Господні во уста його, і премудростю Бога опоясані чресла його. По слідах Божих ідуть стопи його, і мудрість Всевишнього на ньому. Очі його бачили висоту й силу Творця, і чуло грім глагола з небес вухо його. Божу борозну веде! Сіє Божий виноград, виноград найліпший, і нам дає пити з чаші благості Господньої.

Де ж ти тепер? Сило, нащо кидаєш нас і робиш безсилими? Вітре, пощо перестаєш обвівати лиця наші, а сер-

цям даєш горіти на вогні наших страстей? Великий пророче!.. Невже ти не знаєш хитання Ізраїлевого і невже не чуєш підбурюючих речей Корея з сонмом його, і Айнана, і брата, рідного брата мого Датана? О, затули вухо своє, Боже, на хулу їх і не клади меча помсти на безуміє їх! Дай їм час схаменутися, бо вони схаменуться, й пізнають сохраняющого путь їх вдень і вночі, і падуть перед тим, хто тримає їх життя силою звука імені свого.

* * *

Так говорив у душі молодий Авірон і блукав неприкаяно серед шатрів юдейських, напівсвідомо прислухаючися до гомону людей, перескакуючи через купи сміття й палицею відбиваючися від псів.

Уже давно отаборився Ізраїль тут, коло Синайської гори. Між шатрами вже стільки назбиралося різного бруду, що годі було пройти. То була розкіш псів і малих дітей. Вони, і ті й другі, як тільки блиснуло сонце, виповзали з своїх закутків і починали бабратися в тім смітті, шукаючи зогнилих останків їжі. А знайшовши, починали битися — діти з дітьми, пси з псами або перемішуючися; а той, хто подужав, з'їдав, сопучи та поглядаючи навколо — чи не хоче хто вирвати. Коли ж надходив час обіду, матері, пискливо верещачи, починали бігати по тих смітниках, знаходили своїх дітей, і часто можна було бачити, як яка-небудь розпатлана юдейка, призиваючи всі прокльони з небес, волокла двох дітей, мов кошенят, за шивороти, а третього підштурхувала спереду ногою.

А його нема! Нема того, хто все велить бути чистими, велить митися часто й далеко відносити сміття від шатрів. І жінки не дають собі труда відійти навіть кілька ступенів, а виливають усе тут же, одхиливши тільки поли. Коли ж хто пригадає їм накази Моїсея, вони тичуть тому в руки своє начиння й кричать:

— Неси сам, коли ти такий мудрий! Нехай несе, нехай несе, не перешкоджайте йому.

— Якби ти мав стільки дітей, як я, ти не хотів би навіть уночі встати для себе.

І здіймався крик, і галас, і хмара докорів. «А ми хіба знаємо? Може, завтра ж рушимо з цього місця і ніколи вже не розіб'ємо на нім своїх кущів вдруге».

...З тоскою блукав молодий Авірон між кущами, придивлявся до безладу, прислухався до гомону людей. А гомін цей, спочатку тихий і маловиразний, ставав все ясніший і ясніший з кожним днем, набирав сили й робився зухвалим: раби згубили господина, і душі їх здіймали бунт.

II

Головніше те, що ніхто не знає, коли він поверне.

Як прийшов Ізраїль сюди, до цієї гори, від Рафідина, в той же день Моїсей був на горі й говорив з Богом. Того давно вже не траплялося, певно, тому, що не було гори: все рівна та рівна пустиня, — звідки ж би мав говорити Бог? А тут така висока гора, — і Моїсей був на ній. І говорив з Богом. А як спустився вниз, то закликав усіх старшин і сивих мужів Ізраїля і так казав перед ними:

— Бачу я, бачу, що захиталася де в кім віра Божа. Чую я, чую, що хулу глаголять деякі вуста. А Ізраїль, маловірний, починає прислухатися до тої клевети вуст, і гасне ісповідання волі могущого серед люду його. І навіть мене, котрого милостю своєю благословив Господь і покликав бути серединою між вами й собою, навіть мене починає дехто вже неохоче слухати, й кривитися на приказ мій, і ширити між сонмом неправду про мене. І бачать очі мої нещастя будучини вашої ради маловірства вашого. Бачать очі мої голод і хоробу ваших дітей, проказу й струпи на грудях жінок ваших... Пси будуть вити між кущами вашими, і в вашу постіль буде заповзати змія.

Але великий наш Господь і многомилостивий! Він не хоче погибелі народу свого, а умноження хоче й праведності. І от я став перед Богом там, угорі, й молив його: «Боже! — так сказав я йому, — тисяча літ — хвилина перед тобою, і вселенна — піщинка одна в десниці твоїй. Не бери гніву свого на Ізраїля, а візьми ще раз слово милості на дітей своїх. Прости їм гріхи й не остав тут, серед цієї великої, страшної, ненажерливої пустині».

І Господь, милостивий в тисячах, сказав мені: «Так оповісти дому Яковлю й тако глаголи до синів Ізраїлевих. Бачили ви, що зробив я єгиптянам? Бачили ви, як підняв я вас, мов на крилах орлих, і вів пустинею аж до місця цього? Чому ж не переповняється серце ваше страхом перед силою моєю, і чому ви не слухаєте пророка мого, ні самого мене? Але дивися, Ізраїлю!.. Велика довготерпеливість моя, і милості моїй немає границь. Але й гнів мій без кінця, і бійся прикликати його на голову свою. Це даю вам закон! І коли слухом послухаєте гласа мого й святинею збережете заповідь мою, будете людьми моїми, вибраними з усіх. І дам вам землю, що тече медом і молоком, і умножу вас, як пісок морський, і скорю під ноги ваші всякого ворога, моя-бо єсть земля і все, що на ній. А як і тепер не послухаєте останнього слова мого, — о, ліпше б вам не родитися на світ! Розкрию землю під кущами вашими й тамо вас знищу земним вогнем! Здвигну гору з місця й накрию вас, а небо поверну в поломінь і в поплавлений метал. Хто сміє стати проти мене?!»

І перелякалася вся старшина й усі поважні люди Ізраїля, й прирекли одноголосно за себе, й за родини свої, й за роди свої: «Все сотворимо, що пророче Господь, і послухаємо всякого слова його. Так і скажи Богові своєму й нашому...»

І знову пішов Моїсей на гору — донести Господеві слова й приречення людей його. І знову, щасливий, бачив Бога, й узяв від нього закон, і зійшов до сонму. А зійшовши, приказав велике очищення, щоб вимили люди одіж свою й тіло своє і щоб умастили волосся, а чоловіки щоб три дні не входили до жінок своїх. А на третій день щоб піднявся Ізраїль рано, і, не вкушавши нічого, ішов до гори Синаю, й став у мовчанні й тихості довкола: прийдебо Господь на гору показатися людям у славі своїй.

І як живо пам'ятає Авірон той трепет, з яким рушив він з батьком, і родичами, і сусідами, і з усім сонмом ізраїльським до святої й страшної гори. Стали далеко, бо не велів Моїсей не то зіходити на гору, а навіть торкнутися її чим-небудь.

— Слухайте, ви! — говорив він перед відходом. — Я знов іду на гору, назустріч Господу. Але з вас щоб ніхто не йшов

за мною, навіть і не торкнувся гори, бо інакше — смертю вмре, каменем поб'ється або устрілиться стрілою. І чи то буде муж, чи женщина, чи з скота що — все одно: не буде живий.

І всі з острахом поглядали на гору та дивилися одне за одним: чи не виступив хто вперед, чи не торкнувся хоч тінню отого каміння, за яким, на його думку, вже починається гора.

Був ранок. На голім, чистім небі підіймалося сонце, заповідаючи страшну спеку. І небо, й пустиня були такі просторі, порожні, що здавалося, якби крикнув, то крик цей понісся б аж у безконечність, — і лише гора, свята гора повилася тайною: верх її був закритий чорною-чорною хмарою диму, — і так чудно й страшно було дивитися на чорну хмару серед яскраво рожевих тонів пустині.

Тисячі очей дивилися, і тисячі сердець билися, чекаючи великих Божих слів, великих Божих діл. Весь сонм стояв на ногах; жінки й старі діди, опершися на палиці, стоять і чекають, піднявши голови догори й моргаючи сльозавими очима; кріпкі мужі, непохитно уставивши голови, наморщили брови, лише зрідка хіба хто погладить чорну кучеряву бороду; жінки з страхом іноді поглядають на хмару, а більше стежать за дітьми, — як би вони, заграв шися, не відбігли та, Боже, борони, не торкнулися якого каменя гори. Молодші матері так і зовсім не відпускали від себе дитят, а тримали їх за руки або загортали в полу своєї одежі. І лише чийсь песик нараз вибіг із товпи і, нюхаючи, плентався по передгір'ю.

— Гляньте, гляньте... Пес... — зашелестіло між народом.

— Чий то?

— А я знаю?

— Він умре.

— Ні. Він сказав про скотину й про чоловіка, а це — пес.

І всі шепотіли й чогось чекали, але ніхто навіть не крикнув і не тюкнув на пса. А песик побігав, помахав хвостиком, потім став передніми лапами на камінь і, піднявши голову догори, тоненько й неприємно завив.

І в цю хвилю, не знати звідки, прилетів гострий камінь і вдарив пса коло вуха. Заскигливши, пес почав крутитися на одному місці, а кров бризкала з рани й окропляла камінь. Потім упав, скріб лапами пісок, а ще потім — у червоній калюжі лежав непорушно з вишкіреними зубами. Але про нього всі забули, бо сталося щось ще страшніше.

Хмара над верховиною гори стала рости й рости, дим почав обгортати всю гору, закриваючи сонце, і нараз розітнулося громове голосіння труб, мов тисячу їх було сховано в хмарі і трубили в них велетні. Страх обгорнув серця всіх людей, чоловіки впали на коліна, жінки притуляли до себе дітей своїх, а в далекому таборі завили прив'язані пси.

І побачили всі, що біжить Моїсей з гори, й кричить щось, і махає руками, мов кличе. Високий, старий, так швидко біг він, мов молоденький парубок, а довге сиве волосся маяло й якусь авреолю творило над його головою.

— Що він кричить? Кого він кличе? — зашуміли люди, бо з-за грому й звуку труб годі було щось розібрати.

— Він нас зове! Нас! — закричали передні.

— Нас зове перед лице Бога!

— Ходімо! Ходімо бачити Господа сил!

— Не йдіть! Не йдіть! — кричали другі. — Ми не хочемо вмирати.

— Не може чоловік винести погляду очей Господніх, і сяйво вінця осліпляє смертного.

І ще страшніше заревли труби й загрихотів грім. Слава ведущого предстала перед Ізраїлем, і сила Сильного показалася яво. І закричав нарід:

— Не йдемо! Ти, Моїсею, вибранець Божий, і тобі глагол його. Говори ти з ним, а ми з тобою.

І затихли громи й труби, і почав кричати Моїсей перед товпою:

— Великий єсть Господь Бог Ізраїля! Бачили страх його? Чули глас труб небесних? Але бійтеся вчути голос Вишнього самого! Бійтеся! Бійтеся!.. Бійтеся!..

І ревнули знову громи й труби. Моїсей побіг знов на гору, а люди, перелякані, затуркані, в страху, закриваючи голови полами, тікали від гори і, лиш відбігши далеко, зупинялися від цікавості.

І всі бачили, як Моїсей сміло ввійшов у чорну хмару на вершину гори, і всі чули, що от як настане мовчання — це, значить, говорить Моїсей, і його голосу нечутно; а потім загримлять громи й труби — це Господь закриває міддю голос свій. І всі, перестрашені, вертали до кущ своїх, але разом з страхом чули радість: кожному приємно було знати, що його Бог такий сильний, такий могутній.

III

А як повернувся Моїсей з гори, то приніс з собою закон Господа. Раніше ж не було закона. Приніс і читав його старшинам, і були там великі й мудрі слова:

«Не зробіть собі богів срібних і богів золотих не зробіть собі, а складайте мені вівтар із землі і на нім паліть всесожження ваше.

Хто б'є отця свого або матір свою — смертію вмре. Хто злословить на отця свого чи на матір свою — смертію вмре.

І коли б'ються два мужі, й поразять жону непразну, і буде младенець її поврежден, — да візьметься око за око, зуб за зуб, рука за руку, язва за язву, вред за вред.

І як злодія зловлять уночі і вб'ють, — нема в тім убивства. Коли ж сонце зійде над ним й тоді він умре — умре й той, хто вбив його...

Не озлобіть пришельця і не образіть його, знаєте-бо душу його — самі були пришельцями в землі Єгипту. І вдову й сироту не озлобіть, бо як образите їх і вони, застогнавши, возопіють до мене, — слухом почую глас їх, і розгніваюся яростію, і поб'ю вас мечем. І будуть жінки ваші вдовами і діти ваші сиротами.

Шість літ сій землю свою і збирай плід її, а в сьоме літо дай їй спочивок. Тако сотвори й винограду твоєму і маслинам твоїм».

І багато ще всяких мудрих і святих слів. А накінці говорив устами Моїсея Господь: «Слухай, Ізраїлю! Це посилаю аз ангела мого перед лицем твоїм, — да збереже шлях твій і введе в землю, що приготовив я тобі. Послухай його і не ослухайся його, ім'я-бо моє на нім. І коли слухом

послухаєш гласа мого і сотвориш все, що скажу тобі, — ворогом буду ворогів твоїх і супротивлюся супротивникам твоїм. І благословлю хліб твій, і вино твоє, і воду твою, і відверну хоробу від тебе, і число днів твоїх збільшу. І устрашу всі язики, де йтимеш ти, і обращу вся супротивная твоя в біг. І положу преділи твої від Чермного моря до моря філістимлян і від пустині до великої ріки Єфрату і передам в руці твої сидящих там, да не змішаєшся ти з ними й не послужиш богам їх».

І написав всі ті слова Божі Моїсей у велику книгу і заповів, що відчитає їх привселюдно й урочисто. Люди раділи, що вони ще щось убачать, що мають нову тему для безконечних оповідань, — і всі тішилися.

Моїсей велів зробити перед горою великий кам'яний вівтар, а довкола нього — ще дванадцать менших, числом колін Ізраїлевих. Вівтарі мусіла поскладати молодь, якій приказано було також назбирати сухої трави, хмизу, кізяків — взагалі, всього, що могло би горіти, на чім можна б було спалити жертву Богові.

Авірон був щасливий, що й він може доложити своїх рук до святої праці, що в призначених для Божої жертви вівтарях буде і його камінь. І камінь Авірона все був найтяжчий, і оберемок підпалу його все був найбільший; він подряпав собі руки, видираючи якнайсухіший хмиз, тремтів від напруження й був увесь мокрий від поту.

Дехто з молоді, користаючись з того, що око старших не надзирає за їх роботою, полягали собі на сонці або бігали, ганяючися один за одним, але Авірон засоромив їх, сказавши:

— Що ви робите? Як вам не сором? Ви ж Господеві служите роботою. Це ж він буде приймати жертву на камені цім, і до його ніг підійметься дим з опалу цього. Чи ж лінивством та жартами повинен будуватися вівтар Божий?

Хлопці справді засоромилися, щиро взялися за роботу, — і дванадцять кам'яних вівтарів мов виросло коло великого вівтаря під горою Синай. Коло кожного з них по обох боках лежали великі купи сухого опалу, а коло головного вівтаря були його цілі гори.

Ще задовго до півдня почали збиратися люде і великим півколом оточили місце жертви. Хто стояв, хто сидів, хто мовчав, хто балакав, але всі поглядали на кущу Моїсея. Вона стояла на невеличкому пригорбку, і видно її було звідусюди. Коло неї великою купою згромадилися всі сімдесят старіших Ізраїля, — вони ж мали приносити жертву сьогодні.

От заворушилися коло кущі Моїсея — певно, вийшов він. Так і є! Він вийшов, і видно, як, тримаючи обома руками, несе книгу слів Єгови. Від певності душевної не міг устояти Авірон на місці й побіг; побіг назустріч Моїсею, щоб бачити його, щоб бути близько нього, щоб відкинути камінь з дороги його. Він так любив його зараз, так безконечно любив!.. І біг, скільки доставало сил, щоб хоть бігом трішки заспокоїтися.

Поважно й розмірено йде Моїсей і зціпив уста. Щось пробували заговорити до нього старшини, але він не відповідав і був як кам'яний бог.

— То шкода, що Божі слова віддані на папірус, — говорив один з семидесяти. — Чому ти не попросив Бога, щоб він написав тобі свої заповіді на камені або на міді? А то папірус таки папірус, а не камінь і не мідь. Те б уже було на сотні літ.

Моїсея, здається, вразили ці слова, він навіть затримався на одну мить, але, може, то так лише здалося, бо не рухнув ні м'язню і ні звука не почулося у відповідь. Старшини, бачачи, що зав'язати розмови ніяк не можна, замовкали й собі й ставали такими ж поважними, як і Моїсей. Та й крайня була пора, бо всі очі було звернено на них.

От і вівтарі. Широко всюди розступався нарід, пропускаючи свого пророка. Моїсей підійшов до головного жертовника і, упавши на коліна, почав голосно молитися. Нарід хотів повторяти слова його молитви, але, очевидно, не міг і молов всякі обривки фраз, що довелося почути від сусіда справа або від сусіда зліва. Безбожний Корей з своєю жінкою й дітьми стояв на ногах, тоді як всі люди впали на коліна, і голосно реготав з тої нісенітниці, яка виходила з слів Моїсейової молитви, перейшовши стільки тисяч ротів. Авірон мимоволі все те мусів слухати, бо не

вдалося протиснутися наперед: із старшинами йти було ніяково, а зараз же по них нарід так стискався, що хлопця зовсім одтерли кудись убік. І він випадково опинився недалеко Корея й от тепер чув усі ті кпини та сміх. Хотів був він щиро молитися, але це жартування й насмішки вбили в нім увесь релігійний настрій, і як він не старався потім знову відповідно настроїтися — вже не міг.

Та й справді це було трудно. Сонце страшно пекло голову, а гостре каміння різало коліна. Десь там, напереді, коло Моїсея, щось відбувалося; може, й велике, може, й святе, та коли ж тут нічого не було ані видно, ані чути, — і поки та святість доходила сюди, минаючи тисячі спітнілих людських тіл, проходячи через тисячі розкритих на спеці ротів, то з неї вже нічогісінько не зоставалося, і вона тут була вже байдужістю й обов'язком, от як і це клячання.

І Авірон почав розглядатися по товпі, і замість молитви всякі інші думки почали ворушитися в нього в голові. Он стоїть на колінах товстий Ієліїл, зложивши руки на пузі; сонно примружилися його маленькі свинячі очка й шукають на землі найменш освітленого предмета, щоби спочити від гострих променів сонця. Хоч він і стоїть в молитовній позі, але одразу видно, що думки його десь далеко, і Авірон навіть знає де — в Єгипті. Ієліїл був там десятником над своїми ж земляками, сам не потрібував робити, а лише приказував; до того ж іще заробляв тим, що різав людям скотину, з якої брав собі, звичайно, найліпшу часть і продавав потім хоч своїм, хоч єгиптянам. І дуже не хотілося йому кидати Єгипту; так не хотілося — страх! Але що ж він міг поробити проти волі цілого народу — треба було йти. І він пішов, але думка його не перестає критикувати Моїсея; тому він зробився одним з найближчих приятелів безбожного Корея. І тепер при кожному жарті підсміхується він масними своїми губами й притакує ледве помітним рухом голови, хоч стояти на ногах, так як Корей, і не стало в нього сміливості.

А от Малехет. Вона ще молода жінка, але так багато дітей в неї, що вона вже виглядає старою. Їй немає навіть часу молитися ніколи: то шити вона повинна щось на дітей, то знов ще одного родити. Та вона якось і не боїть-

ся Бога. «Ну що ж! — каже вона, — він дав мені стільки дітей і тепер мусить бачити, що я зовсім не маю часу на молитву». І, здається, вона права: діти її — молитва її.

А тепер от стоїть вона на колінах, така худа, тонка, як патик, і просто відпочиває, бо вона не стоїть власне, а сіла, прикривши ноги. Їй так рідко доводиться посидіти спокійно, що вона рада й цьому випадку.

А де ж Асха?

Де ті очі, що любі Авіронові більше від усіх очей на світі? Де вона стоїть на колінах, і яку молитву шепочуть уста її впрост до вуха Господня? О, як хотів би Авірон стати поруч неї на коліна, і як молився б він тоді, дивлячись хоч на тінь її!..

І від тої згадки тепло-тепло зробилося Авіронові в грудях, і забув він і Корея, і біль своїх колін, і так молився в душі:

«Поможи мені, Боже, взяти Асху за себе, бо я люблю її. Я буду вставати до схід сонця, щоб принести води вмити їй ноги, і пізно вночі лягатиму, щоб зробити за неї вечірню роботу. В свято і в будень умащу найдорожчим єлеєм волосся її, сам з любовію обстружу сандалію і ув'яжу ремінь на нозі її. І первенця мого тобі, о Адонай, присвящу, і десятого овна спалю перед тобою з стад своїх. Дай мені Асху, Боже!.. Ти ж маєш силу промовити до серця батька її і маєш руку преклонити хотіння його...»

І після цієї молитви так захотілося йому бачити Асху, що він, скориставшись з того, що всі вже повставали з колін, встав і собі та пішов шукати. Але ніяково було довго плентатися між людьми: певне, зачалася вже жертва, бо видко було дими наперед, а люди хоч і повставали з колін, але стояли в побожній тихості. А до того ще замість Асхи надибав Авірон усіх своїх, і батько, суворо щось зашипівши, показав стати коло себе.

Авірон не міг не послухати й став поруч брата Датана, та, очевидно, вже безнадійно мусів стратити ввесь свій молитовний вогонь. Датан, заховуючи зверхню побожність, все ж знаходив хвилину, щоб шепнути братові щось уїдливе, саркастичне.

— Корей говорить, — шепотів він, — що це все бреше Моїсей: ніякого Бога він не бачить, а тільки туманить лю-

дей. А що труби було чути на горі, так це просто забрав він з собою 40 душ своїх прихвоснів з коліна Левіїна та й велів їм дуднити з хмари.

— Мовчи... Прошу тебе, мовчи, — тихо говорив Авірон братові. Йому боляче було слухати образливе слово на пророка, на вищого з людей. А крім того... це будило в душі його сумніви, а він не хотів їх. Йому так добре було в його вірі, він так любив свій щирий запал і свою молитву, що просто не хотілося виходити з того запашного саду на повний куряви й сміху життьовий торг. Сумнів — це ненажерливий змій, йому даєш руку — він хоче серце, йому даєш день — він хоче життя.

Тут люди нараз почали кричати чогось, і далеко-далеко пустинею понісся стоустий гомін, лякаючи самітнього орла на стерві.

— Що? Що сталося? Чого кричать?.. — суєтливо питає Авірон.

— Хіба я не так само знаю, як і ти? — відповідали йому.

Авірон, скориставшись з того, що й батько, зацікавлений, роззявив рота та спинався на пальці, аби хоч щонебудь побачити, потихеньку відійшов і почав проштовхуватися наперед.

Молитва, очевидно, скінчилася. Люди почали рухатися, переходити з місця на місце, голосно розмовляти. А коли Авірон добрався до передніх рядів, він побачив, що люди всі були забризкані кров'ю. Мов вишкірялися ці яскраво-червоні плями на білих святкових уборах і разили око в сліпучому сяйві сонця.

— Що тут було? — розпитував Авірон.

— А ти де був хіба?

— Я був тут, лише стояв далеко...

— Ну, була жертва, ну?

— А чому кров на людях?

Але з ним не хотіли говорити й відмахувалися від нього рукою. Нарешті знайшовся якийсь охочий до розмов і розповів у подробицях, як відбувалася жертва, як половину крові Моїсей вилив на вівтар, а половиною окропив людей, говорячи: «Це кров завіту, що завіщає його Господь вам у всіх словесах своїх...»

— А де ж він сам? Де Моїсей?

— Він узяв з собою Арона і Надава та Авіюда, а також сімдесят старіших наших і повів їх на гору показати місце, де стояли ноги самого Господа Бога.

— Страх, страх! — хитаючи головою, говорила якась жінка. — А то хіба ні? — питала вона знов, хоч їй ніхто не суперечив. — Як знати? Може вийти вогонь з-під землі й спалити, та й уже.

— Боги всі сердиті, — підхоплювала друга. — Я бачила раз у Єгипті, як вирвався Апіс. Може, ви гадаєте, що він побив мало народу? Ну-ну!..

І жінки почали пригадувати всяке страхіття, але Авірон їх не чув: гадкою він був з тими сімдесятьма, що пішли дивитися на місце єднання Господа з землею. О, якби Авірон міг бути там! Він облив би сльозами кожний камінь, він лежав би день і ніч коло місця того й не боронив би скорпіонам лазити по лиці й по грудях, — аби дивитися, й дивитись, і пити без кінця одну мисль: «Він був тут! Він, Адонай!..»

І в хлопця пробігла навіть думка — завтра рано, як спатиме ще ввесь сонм, побігти скоком молодого оленя й самому знайти місце те. Його легко пізнати: воно, певно, світиться, як сонце, і довкола нього розцвіли неземні квітки, а все живе, що є на горі, стоїть і дивиться й говорить: «Він був тут, він, Адонай...».

Але потім хлопець згадав, що Моїсей не велів наближатися до гори під страхом кари, та і взагалі те гріх. Та й чи буде ще тримати Господь те місце в святості одверто, чи, може, спалить невидимим вогнем і повелить вирости за ніч на тім місці густим тернам або положить камінь великий. Ні, ні!.. треба перестати навіть думати...

І він зітхнув. Так жаль йому стало себе, що от він уже скільки прожив, а й досі не бачив нічого надзвичайного. Чому він не протисся раніш сюди? Може б, він тоді попросив гарненько Моїсея, — і святий пророк взяв би і його разом з тими сімдесятьма.

А довкола гудів юдейський табір. Люди зраділи, що вже скінчилася молитва і що можна цілком свобідно рухатися, говорити, розмахувати руками, і нагороджували себе за

довге стояння на колінах. Балачки були палкі й велися на сотні тем: кожному хотілося щось сказати. Одні судили-пересуджували сусідів; другі висказували сумнів, чи вернуться старшини живими, чи не осліпнуть бодай; треті обмінювалися гадками про сьогоднішні враження. Якийсь присадкуватий юдей з рудою бородою різко говорив:

— Еге! Це так, і все те добре, що ви говорите, але в нас і без того дуже обмалилося вже скота, а тут іще тягнуть на жертви, та й на жертви, та й на жертви. А мені яка з того користь? То б я сам з дітьми його з'їв, того барана, а кістки дав би своєму собаці, — а то з'їдять його жерці та прислужники. А ти за те, що годував, що беріг, що напасав, — не маєш навіть хвоста. І я питаю вас — що в тім доброго?

— Гріх так говорити, — остерігав другий. — Гріх і сором. То Богові жертви, не людям.

— Добре, Богові. Але пощо ж Богові доконче м'яса? Чому він не хоче чого іншого? Бо левіти м'ясце люблять.

— Прив'яжи собі язика, чоловіче! Та ми ніколи й не бачили того м'яса. І хоч те подумав би ти своєю головою: чи вистарчить кількох ваших баранів на таке число слуг Божих?

Так обізвався один левіт, що не знати звідки опинився поблизу. Останніми часами їх взагалі чомусь всюди стало повно: де зібралася купка людей, де зав'язалася яка-будь балачка, — дивись, уже левіт поблизу, стоїть, слухає, вв'язується в бесіду. Але їх обов'язок служительства був такий ще новий, що люди забували про нього і вважали їх от за таких же самісіньких, як і всі юдеї: один був з коліна Юдиного, другі — Ісахарового, а ці з Левіїного, — от і все.

Але тепер рудий юдей чомусь надзвичайно вороже глянув на левіта й буркнув:

— Піди донеси Моїсею...

— Я не доносчик, та, зрештою, не маю чого доносити, а от ти, певно, маєш кущу близько кущі Корея, що говориш його словами.

І, замкнувшися в рівнодушну неприступність, відійшов левіт геть та наблизився до другої купки бесідників. Тут

низенький, грубий, але рухливий юдей критикував простоту Моїсейових жертв і взагалі обряду:

— Ну, що то таке? — говорив він, жестикулюючи руками. — Сьогодні взяли барана, розрубали його на часті, дещо спалили, дещо з'їли; завтра знов взяли барана, розрубали його трішки інакше — і знов дещо спалили, а дещо з'їли. І все те відбувається тут же, на очах у всіх, без усякої урочистості, без усякої таїни. Ну, що то за обряд? Я люблю так молитися, щоб у тебе аж мороз поза спиною ходив, щоб було на що подивитися, було чого й послухати. Тоді чоловік і молиться інакше, і думки його стають якісь інші, і сам він більше прив'язується до Бога. Он у єгиптян! Як можна порівняти навіть з нами? Які в них храми, ай-ай-ай!.. Цілий день можеш ходити в них і заблудити серед тисячі-тисяч колон. А туди, де жерці роблять своє діло, хіба можеш ти не то дістатися, а навіть глянути, глянути хоч би одним оком? Ану, хтів би я подивитися, хто б посмів! Так враз і здох би на місці!.. А як вийде процесія, та жерці всі в золоті, а опахала блищать дорогим камінням, а боги в квітках, а музика, а спів — ігі-гі!.. От тут починає чоловік молитися так, що аж шкура на ньому тріщить, а очі — як не вилізуть з лоба. А в нас? Пхе! — і він аж губи вивернув від погорди.

— Ну, а де ж би ми могли мати такий храм, як у єгиптян? Таж ми сьогодні тут, а завтра де?

— А я хіба кажу... доконче такий? Хіба я так от, точнісінько так сказав? Я не хочу такого храму, але нехай мені дадуть Бога, щоб я його бачив, щоб міг поцілувати, доторкнутися рукою. А то хіба я бачив свого Бога? Або ти, або він, він — та всі? Ану виступи наперед, хто бачив Бога?

Юдей говорив голосно й сильно розмахував руками.

— Моїсей бачив, — несміло відповів хтось.

— Моїсей! — жваво підхопив низенький. — А що я маю в кишені з того, що бачив Моїсей? Хто бачив, той нехай і вірить, а я не бачив, то я... не... — тут він зупинився й швидко озирнув всіх своїми лисячими очками, але зараз же прибрав попередній тон. — Ну, я можу вірити, а можу й ні. Я-то вірю, бо чому ж би я не мав вірити, але... але хіба і всі такі, як я? Є такі, що й не вірять.

— І ти з ними, — сказав хтось, не знати хто, з гурту.

Чорненький перелякався й почав клястися, що він завше давав на жертву і що йому ніхто не може нічого закинути, але його мало хто слухав. Левіт же, здавалося, і зовсім не чув, про що тут була бесіда, бо стояв, відвернувшися, й пильно дивився на гору. Чомусь ніхто вже не хотів провадити такої бесіди далі, і всі порозходилися в різні сторони, пристаючи до інших гуртків.

Тим часом сонце вже не на жарт почало припікати. Люди почали непокоїтися, бо були голодні. Розмови стали більш крикливі й менш зв'язні: кожному хотілося, щоби його послухали одразу, і то його одного. То там, то там якась мати, голосно кричачи, мовби приходила остання її година, задирала сорочку дитині й давала кілька голосних ляпанців; а друга, молодша, потай виймала з пазухи сир і, відвівши дитину, мов за яким ділом, трішки вбік та закриваючи своєю одежею, совала їжу до рота та наказувала швидше їсти. Але дитина, наївшися, починала хвалитися перед товаришами, ті прибігали до своїх матінок і сипали, як з мішка, різними докорами: всі їдять, лиш ми... всім дітям матері дають, тільки ми... і т. д. І між матерями повставала суперечка: одна починала докоряти другій гріхом та лякати карою Божою, а друга виправдувалася, що вона сама — Боже, боронь! — і не подумала навіть їсти, лише трішечки, зовсім трішечки дала дитині, а з дітей навіть Бог не питає суворо, бо вони ж такі дурні. Хіба вони розуміють, що таке піст?

І дуже всім обридло стояти; навіть у передніх, що бачили все, й чули, й захоплені були релігійним екстазом, — навіть у них все вже випарило південне сонце, і зосталося лише почуття важкої конечності. І тому можна собі уявити, які раді були всі, коли нараз побачили громадку своїх ватажків, що спускалася з гори. Всі надзвичайно оживилися, забули й про спеку, й про голод і, кричачи, почали тиснутися до того місця, де мали зійти старшини: кожному-бо хотілося подивитись якнайближче на людей, котрі от за хвилину перед тим бачили місце стіп Господніх і, може, навіть торкалися його устами.

А купка старих дідів, із Моїсеєм на чолі, повагом, не спішачися, йшла в урочистому настрою і, оточена радіс-

ним, ляскаючим в долоні Ізраїлем, відповідала на запити. Всі були цілі, нічим не ушкоджені, ані одна волосина навіть не впала з голови; лише очі їх горіли від внутрішнього щастя, а уста самі говорили, прибираючи якнайліпші, якнайдорожчі слова. Авірон на цей раз уже протисся на самий перед і чув усе, від слова до слова.

Захоплення було повне! Старі люди бачили таке, якого не доводилося нікому з них бачити за все життя.

Місце, де стояли ноги Господа, було, як би сказати... мов камінь сафір — лише де-де? Хіба буває коли камінь сафір такий ясний, такий сяйливий, такий променистий, як сонце, і такий прозірний, як твердь небесна?.. Ні, це щось інше, щось неземне, — такі камені можуть бути лише на небі!

А довкола — все попалено! Великий такий круг, — і в ньому все чорне, як гнів Божий, і Моїсей каже, що так було б з усяким, хто наблизився б до місця того без Божого позволення. О славен Господь! І славен Моїсей, великий пророк наш! Він єдиний, що може говорити з Богом — і зостатися живим!

А Моїсей стояв осторонь і мовчав. Лице йому було суворе, і лише очі... горіли таким вогнем задоволення влади, що, справді, цей пророк сам здавався Богом.

І всі люди були задоволені, і вернулися до кущ своїх, і їли, і пили, і славили Господа й пророка його, а свого верховного ватажка Моїсея.

IV

А потім уже сталося це...

Знов пішов на гору Моїсей до Бога, взявши з собою молодого Ісуса, сина Навінового. Відходячи, не сказав ані слова, скільки часу пробуде на горі, коли його ждати; лише поставив на своє місце Арона і пішов.

І всі бачили, як він увійшов у темну хмару, що все ще стояла над вершиною гори, і всі були спокійні, бо що ж з того, як ватажок одходить собі на кілька днів від народу? Всього — кілька днів.

Але от пройшло три дні, п'ять, сім — Моїсея не було. Чим це можна було пояснити? Люди догадувалися всяко і взагалі багато, може, навіть занадто багато, про це говорили, — бо хтось там сказав якесь нерозумне слово, про котре й забув через хвилю, а воно пішло вже сонмом, виростаючи, як сніжна куля, й тривожачи собою уми. І врешті сталося так, що занепокоївся нарід і повстало замішання серед нього... Ранком уставали сусіди, і перший запит був: чи не вернувся? Жінки збиралися коло джерела і, набравши води в свої посудини, забували, що сонце вже зігріло її, що дома нема ані крапельки, — і балакали, балакали без кінця — все про одне. Вони умисне ходили по воду якнайдальше, щоб побачити ще й інших жінок, щоб почути, що ще й там, у другім кінці стану, говорять люди. І після кожної з тих ранішніх і вечірніх розмов — новий клубок вістей розмотувався по сонму, заплутуючи навіть ясні уми та вливаючи отруту сумніву навіть у кріпкі душі. Мов ту воду, що приносили женщини, вливали вони разом з усіма своїми свіжими вістками у камінь віри мужів, — і щілина сумніву росла, росла, розтріскувала камінь на порох.

І от почали вже непокоїтися мужі. Їх недовір'я і сумнів не були такі рухливі та жваві, не перелітали десять раз за один день від одних воріт стану аж до других, але тим твердіше вони вривалися в голову й сиділи там, як те каміння пустинь. І нечисленні були сумніви мужів, не прибирали таких розмаїтих, строкатих барв, але, раз зародившися, вже не переставали невпинно рости, мов добре годований бик. І вечірня бесіда мужів була похмурою і довгою; жінки наближалися до тих груп, але їх проганяли, бо невелика приємність мужеві пописуватися розумом своїм перед жінкою. Але жінки все ж лізли знов, хоч зовсім могли того не робити, бо кожна з них була певна, що про все довідається від чоловіка вночі. Але то ж ще вночі, а жінки не хотіли чекати, крутилися довкола, вмішувалися в розмову, не даруючи мужеству мужів навіть тих кількох годин.

Але добре. Що ж на те все Арон, заступник Моїсеїв? Хіба можна думати, що він того нічого не бачить, не чує? Та як же він позволяє ширитися неспокою проміж людьми?

Невже він не знає, що з того насіння завше виростає гіркий плід?.. Ні, він, певне, бачить все те, але що він може? Та, зрештою, хто його буде слухати? Коли відходить могутній ватажок і ставить на своє місце заступника — всі зараз же починають порівнювати й переконуються, що заступник зовсім не нагадує ватажка, бо і взагалі його ніхто не може наслідувати. А переконавшися, починають дозволяти собі лінь і непослух, мов хотять трішки відпочити.

Так було і з Ароном, але ще в більшій степені, бо Арон був м'який, добросердий і ласкавий чоловік, але безхарактерний і безвільний. І чи таким же несмілим рукам було тримати в послусі? Та ще кого? Ізраїля, що з Богом самим боровся й не раз вже, не два топтав заповідь його. Перед Моїсеєм тремтіли, і він не потрібував навіть говорити, а коли говорив, то вже всі були певні, що слово його непохитне, і нікому навіть у голову не приходило спробувати не послухатись. На що вже Корей, а і той ніколи не посмів опертися одверто; висміював у затишку, критикував, але все ж виконував кожен приказ. Що він не став на коліна, як усі стояли? Так це тільки тому, що був дуже далеко назаді, а будь він там, коло Моїсея, — колінчив би так само й не пустив би пари з рота.

А Арон?.. Сумно було дивитися на його «верховний суд». До Моїсея приходили в трепеті, бліді; говорили мало і лише до справи; той, хто брехав, — мимоволі запинався, збивався, і одразу всім було видно, хто правий, а хто ні. А коли по хвилі намислу вирікав Моїсей свій суд, з глибоким поклоном відходили тяжебники, покоряючися засудові, хоч би який він був. Перед Ароном же ставали, як перед усяким іншим старшиною: кричали, сварилися, навіть билися перед ним. Один клянеться страшною клятвою, що він правий, а винен другий; другий ще страшнішою клятвою клянеться, говорячи те ж саме. Арон слухає їх, несміло пробує втихомирити, а коли нарешті той гвалт скінчиться й починається суд, Арон мов боїться образити й того, й другого позовника, мовби хоче виправдати їх обох, а вирок придумає постановити такий, що ні та, ні друга сторона не бувають вдоволені й відходять ще більшими ворогами.

А останніми днями Арон і зовсім уже згубив голову під натиском своїх обов'язків. Люди мов ошаліли. Серед них почала ширитися злочинним якимсь розумом вигадана звістка, що Моїсей давно вмер, пропав там на горі, а значить, увесь сонм, тисячі людей, жінок, дітей, зосталися тут, серед пустині, не маючи дороги вперед, забувши дорогу назад. І от тепер тільки всім ясно стало, що за безумство був їх похід і що за сила була Моїсей. Та це ж він, один він вів усі ті тисячі в безвісній, жадній пустині, уміючи видобути воду, уміючи знайти шлях. Ніхто не питався його, чи ж він знає дорогу до тої невідомої Обітованої Землі, чи також іде навмання, куди трапить. Нікому навіть у голову не приходило спитати себе: а по яких же признаках пізнає Ізраїль землю обіцяну? От прийдуть кудись, Моїсей скаже: «Так! Сюди я вас вів, бо, власне, цю землю обіцяв вам Господь». І то має так бути? І він не зблудив і не завів зовсім до якого іншого краю?

Словом — не було сумнівів. На міцній горі, на грудях Моїсейових, побудувався спокій народу, і тривога спала. Але от тепер, як захиталася підвалина, як... як, може, щезла навіть вона з лиця землі, — всі ті сумніви виринули. І виринули одразу, цілою масою, — і спокій пропав. Тисячі питань заворушили мозок Ізраїля, непевність звила гніздо в грудях його й вивела пташат, ім'я котрим — страх. І ці почварні нічні птиці розлетілися сонмом, прилетіли до кожної кущі, збентежили спокій домашнього вогню. Шум крил їх наповняв увесь простір табору Ізраїлевого й мішався з гомоном стривожених, очманілих людей.

— А ти гадаєш, Моїсей — хто? Може, ти думаєш, що в жилах його не тече кров і що тіло його не боїться віспи?

— Правда, правда! Він такий же чоловік, як і всі ми, і так само може вмерти кожної хвилини.

— А може, вже й умер, — завше додавав хтось невідомий і замовкав. Довго шукали всі очима, хто це сказав, але ніколи не могли знайти, бо це говорила кожна душа сама собі. І від слів того невидимого завше ставало страшно, хоч він, власне, нічого нового не сказав. А раз попавши на стежку жахів, люди вже боялися навіть звернути з неї й починали собі намальовувати всякі найнеможливіші при-

годи, що могли зустрінути Моїсея там, на горі. Хтось невдало й незграбно пробував боронити:

— Того не може бути... Бо коли він з самим Богом міг говорити...

— То тим гірше! Власне, тим гірше! — викрикував хтось інший, мов навіть зрадівши.

— Аякже! От я тобі скажу, що знав я у Єгипті одного чужоземця, котрий умів говорити з львами пустині. І ніколи їх не боявся, ходив на місце їх їжі, котру видирав їм навіть з рота, спав з ними в їх логовах. Але що ж? Однаково кінчилося на тім, що леви розірвали його. Бо з усіх слів, які він знав, він забув одне, маленьке...

— Так, так... Хто все лазить на високе дерево, мусить колись упасти з нього, як від старості чи перевтоми ослабнуть руки.

Сонце заходило криваво, — і це яскраве жорстоке світло мов ще більше дратувало умисли людей, веліло їм наближатися до краю пропасті. Люди починали говорити про найстрашніші речі, — і те, що вони говорили про найстрашніші речі, ще більше додавало їм боязкої сміливості, робило їх зухвалими, веліло їм ще свавільніше сягати навіть на покров Божої тайни, кощунственно зриваючи його перед собою. А потім знов дивилися на захід, чули, що от скоро, зараз навіть, настане ніч, розмови стануть ще страшнішими, і голос ще більше задрижить.

— Чому всі люди бачать своїх богів? — умисно голосно говорила висока юдейка. У неї був великий рот, і це показувало на сильний, рішучий характер. — Чому всі люди бачили своїх богів, а лише ми — ні? — ще вище підіймала вона голос, а волосся вибилося з-під покривала й незграбними космами бовталося по виду. — Я таки бачила дещо на своїм віку й знаю, що всі люди повинні мати своїх богів, і мають їх. І кажуть нам, що й ми маємо, — але де ж? Де ж він є? Покажіть мені його? Я бачила Озіріса, я бачила бога Фта, я бачила Ізіду під чорним її покровом, але я ніколи не бачила Єгови. Нам говорить Моїсей, що ніби він бачив...

— Ні! Він ніколи того не говорив! — перебив хтось.

— Як не говорив? Говорив! Я сам те чув! І не раз!

— Не міг ти того чути, бо він того не говорив ніколи.

Починалася суперечка, котрій кожен був вдячний, бо вона хоч на хвилину відривала його від страшної теми. Зчинявся ґвалт, після котрого вже ніхто не був в силі сказати напевне: чи таки говорив Моїсей, що бачив Бога, чи ні.

— Але що мені з того, що він бачив? Коли я не бачив!

— А де він сам, той, що бачив?

— Може, вже біліють його кості там десь між камінням...

— А ми сидимо тут, як отара, і ждемо.

— Завів нас у пустиню й кинув. Куди нам тепер?

— Він нас вів. Він хвалив ту землю, котрої ми не знаємо.

— О, навіщо ми послухали його і вийшли з Єгипту? Чи не ліпше було робити на єгиптян, ніж умирати тут в пісках лютою смертю? Де наш шлях і де надія наша? Ми не знаємо, що будемо їсти завтра. В Єгипті ми гірко працювали, але сиділи над казанами, повними м'яса, і хлібів їли досхочу, а тут голодна смерть погрожує нам і дітям нашим. Він пішов, він пропав, він умер там десь, — і Бог його покинув нас. І не маємо ми тепер Бога, і нема кому вести нас. Чому всі люди мають Бога, лиш у нас не було його ніколи? Зробімо ж Бога собі! Поклонімося йому! Нехай веде він нас куди хоче, а ми послідуємо за ним!

І даремне розважніші, богобоязливіші силкувалися заспокоїти нарід, погрожували, нагадували, — ніщо не помагало. На людей напав якийсь жах. Мов почули вони себе нараз виснущими над безоднею й хапалися за гостре каміння. І в криках людей чулося щось тривожне, і перелякані були всі рухи їх, і гомін їх вражав неспокоєм, і болючий був плач їх жінок. Здавалося: не знайди вони Бога собі зараз же, в цю хвилину, — і всі збожеволіють, бо все пропало, всюди загибель... І приходила ніч, і нікого не заспокоювала. Довго тяглася, потім кінчалася, і знов наставав день ще гарячіший, ще тривожніший; сонце розпалювало серця...

А між тими всіма товпами напівшалених людей самітно й сиротливо товкся один — Авірон, і душа йому краяа-

лася. Падала слава Моїсейова! Падала віра! Руйнувався Божий чертог!

— Та прийди ж ти, прийди, о пророче! — з стогоном простягав він руки й поривався бігти туди, на гору, в ту страшну чорну хмару, що не зіходить з вершини. Знайти там Моїсея, розказати йому, що гине все, щоб вернувся він, будівничий, і знову скріпив своїм словом свавільні одиниці. Уже знову піднявся Ізраїль на Бога свого, і глас молитви воплем бісноватого замінив. І сквернить святая, і путь Господа небреже. Вернися, праведнику! Ти єдиний можеш умолити передвічного й відхилити десницю кари. Вернися!

Але що міг зробити він, хлопець? Чи схотів би ще з ним говорити Моїсей, коли б навіть довелося його там знайти? Чи повірив би? А чи не спалила б гора дерзновенного, чи не вбив би камінь, як того пса?..

І лиш безсилими сльозами кропив Авірон крик своєї душі.

V

А одного дня мов пірвало що людей.

Всі прокинулися рано, неначе з готовим уже рішенням. Не змовляючися й не радячися, великою гурмою зійшлися разом і, наповнивши повітря криками, сунули до кущі Аронової. Рухи їх були дикі, і обличчя їх були обличчями тих, що топчуть ім'я Бога свого. Мов криком своїм і поблисками очей хотіли вони задушити докори сумління й забутися в свавільних рухах та божевільних словах.

І йшла товпа, і росла по дорозі; жінки й діти вибігали наперед. Найприємніше було дітям: вони літали поміж кущами, збиваючи таку страшенну куряву, що нічого не було видно, підхоплювали уривки розмов старших і вигукували їх потім, як необорні істини; а дорослі, чуючи свої думки повтореними в повітрі тисячу разів, набиралися переконання, що й справді сказали щось велике. І обидві сторони були задоволені.

От і куща Аронова. Стала товпа, і крик зміцнів, виростаючи до якогось шалу, до потреби кричати. Заступник

Моїсея вийшов блідий, тремтячи, і довго не міг сказати ні слова за шумом товпи. І лиш як вона затихла, сказав, але сказав таке звичайне, таке вбоге слово... О, чи те сказав би Моїсей!..

— Чого хоче від мене Ізраїль? — так, тільки так сказав Арон. Голос його тремтів, і рука нервово куйовдила бороду.

Диким покриком відповіла пан-товпа, святкуючи свою силу й смирення ватажка свого. Нічого не можна було розібрати.

І просив Арон, щоб хтось один або бодай кілька чоловіків вийшли наперед і сказали бажання народу, але нічого не помагало — говорили всі. І вимахували палицями перед лицем самого Арона, і жінки кричали йому майже в ухо:

— Зроби Бога нам! Досить нас дурити! Ми хочемо мати Бога, як і всі люди.

А другі ще голосніше кричали:

— Де твій Моїсей? Де той сладкогласець, що так багато набрехав нам про якусь землю? Дай нам його, щоб ми розірвали його тут на шмаття й кров'ю його напоїли пісок пустині, може, хоч цим умилостивимо тутешніх богів, і вони не вб'ють нас тут голодом, і спрагою, і стрілами ворогів.

— Та він уже здох, той Моїсей, там десь на горі, — кричали треті. — Хіба ми не знаємо?

— Ти тут замість нього! То давай нам Бога, а то ми тебе самого вб'ємо замість брата.

І перелякався Арон до краю. Він сам уже в душі почав сумніватися — може, й справді погинув Моїсей? От уже скоро півтора місяця добігає, як він пішов, — і про нього ні чутки. І Арон уявляв уже себе на чолі цього дикого, свавільного народу, і тремтіла душа його: «Що я з ними зроблю, з цими людьми жорстоковийними? Зле зробив брат, що власне мене випхнув на це тяжке становисько...»

І безрадний, несмілий Арон готов був хоч зараз же віддати важке берло влади над ізраїльським народом, аби було кому взяти його. От і тепер: він і не пробував навіть обстоювати за законом, братом поставленим, і не потикався опам'ятати нарід, бо сам чув, що нічого з того не

вийде. А тільки просив жінок, щоб дали свої сережки, й персні, й всякі інші золоті прикраси на Бога: наївний дід гадав, що жаль стане жінкам ізраїльським своїх дорогоцінностей, що вони зарепетують і вплинуть заспокоюючe на своїх чоловіків.

Але не вмів оцінювати Арон того, що називається запалом людей. Як тільки сказав він слово про золото, почали зривати з себе жінки все, що було на них золотого, чоловіки кидали на купу золота й свої нашийники, і нагрудники, і пояси з золотими бляхами, і обручі; ті, хто не мав при собі золота, побігли по кущах, витягали з схованок своє добро; і не минуло, може, двох годин, як перед кущею Арона наскидалася велика купа різного золота.

І побачив Арон рішучість Ізраїля й смілість, з якою поривав він з Моїсейовим законом. Думав ще просто відтягатися; говорив, що от, мовляв, треба багато приготувань робити, довго ліпити форму, робити всякі порошки й т. ін. — словом, що це зовсім не така проста річ, якщо може собі дехто уявляє. Але товпа випхала наперед старого й славнозвісного майстра Веселіїла й кричала на нього, щоби він взявся за роботу.

— Цей зробить скоро!

— Ого! Ще й як!.. До нього навіть єгиптяни вдавалися, коли їм треба було лити їх богів.

— Ей ти, старий п'яничко! Ану, покажи Аронові, як ти вмієш!

Веселіїл мусів голосно приректи всьому сонмові згоду, і лише після того, як завірив своїм словом, що завтра або, найдальше, позавтра Бог буде готовий, люди заспокоїлися й розійшлися з піснями та криками радості по кущах.

— От тепер і в нас буде справжній Бог.

— Нехай він веде нас далі, — доки ж ми будемо тут стояти!

— Пощо далі? Хай він верне нас назад до Єгипту: тепер єгиптяни стратили нас, то пізнали нам ціну і вже інакше будуть поводитися.

...І чув все те Авірон і ломив собі руки...

А на другий день надвечір Бог, в образі тельця, уже був готовий. Нетерпеливий Ізраїль носив дрова, жарко палив

у печах, і скоріше енергією народа, ніж умінням майстрів, повстав телець. І не діждалися люди, поки він застигне навіть, і розбили форму вже тоді, як він ледве-ледве ще тримався і був такий гарячий, що одна женщина, котра в безумстві хотіла його поцілувати, попекла собі губи і, виючи, бігала потім пустинею. А люди сміялися з неї вдоволеним сміхом осягших і раділи, що такий сердитий їх Бог.

— От Бог, так Бог! — кричав нарід. — Це він вивів нас із Єгипту, а не Моїсей!

— Так, так, — кивали головами старі юдеї, — Бог повинен бути тельцем, бо це найблагородніша тварина.

— А я сказав би навіть... овном повинен бути Бог, бо що таке чоловік без баранів і овець?

І взяли великий-великий камінь із святої гори, котрої ніхто вже не боявся, бодай внизу, і поставили високо на пригорку; Аронові ж звеліли зробити вівтар перед Богом і спалити на нім жертву всесожження й спасіння. І лиш тому, що наступила вже ніч, відложили свято на завтра й розійшлися, радуючися, по кущах своїх.

А ті, що зосталися вірними заповітам Моїсея, не виходили навіть з шатрів; було то коліно Левіїно і деякі роди з других колін.

VI

І був уже сороковий день.

Тридцять дев'ять днів і стільки ж ночей минуло з того часу, як хмара покрила своєю чорнотою Моїсея на верху гори Синай. О, якби знали люди, навіть якби знав один хто-будь з усього великого сонму людей, що власне сьогодні прийде Моїсей, — не було б тельця, не було б гріха перед Богом невидимим, і не було б великої немилостивої кари його. Але ніхто того не знав, — і рано зібралися люди на жертву перед постаттю нового Бога. Жінки були убрані в усе найдорожче своє, обличчя мужчин сяли радістю, і волосся дітей було добре умащене.

Арон приносив жертву. Він усе робив так, як Моїсей, — і людям приємно було, що от їх ритуал відправляється не

перед порожнім місцем, а перед справжнім Богом, якого можна бачити й мацати, не боячись кари за це. Їх душі спочивали після того страху, який наганяв на них Моїсей іменем свого невидимого Бога й таємністю обличчя його. І їх радість була справжня, їх веселощі непідроблені, їх пісня свобідна: всім серцем вони відчували, що дійсно кланяються своєму Богові, котрому нащадки їх будуть служити до кінця віків.

І взялися всі за руки, і чоловіки й жінки, і почали швидко крутитися довкола Бога й співати йому. А ті, що не попали в круг, теж кричали собі якісь веселі слова, й плескали в долоні, і били в свої казани, і трубили в труби. І галас такий повстав у сонмі, що можна було подумати, немов знову проклятий Амалік напав несподівано, та оце недорізані люди кричать своїм передсмертним криком. А як дійшов уже шал найвищого напруження, і завертілися всі, як безумні, і крик перейшов уже в звіряче якесь нерозуміле виття, — нараз...

Щось сталося з товпою.

Ще один крик, але єдинодушний, мов з одних грудей, мов пустиня сама крикнула, перервав дику оргію. Люди всі впали навколішки, і очі всіх обернулися в одне місце... З гори сходив Моїсей.

Він ніс якесь каміння тесане в руках, а довкола голови його мов світло сяло. І здалека побачив він тельця і танець Ізраїля і побіг з гори, як молодий хлопець. І вихром свистячим, бурею пронісся крізь завмерлу товпу — і став перед тельцем...

І хвилину стояв лиш з дико виряченими очима, а потім закляв страшним прокляттям, підняв своє тесане каміння догори й ударив ним з усієї сили об землю. І розлетілися скрижалі на кусні, а Моїсей топтав їх ногами й кричав, страшно кричав, рвучи на собі сиве волосся:

— О, що ж ти наробив, Ізраїлю! Люди жорстоковийні, пощо прогнівили ви Бога помсти! Таж поразить він вас, поразить страшно, і на діти ваші положить руку свою аж до дев'ятого коліна! О Ізраїлю, Ізраїлю, що ти наробив!.. — І кричав потім до брата, бризкаючи слиною: — Ти!.. Ти, дурню старий! Що зробили тобі люди ці, що навів ти на

них такий гріх великий? Як же ти смів забути слово моє й Господа нашого слово, дурню ти старий і малоумче!

Арон безсило виправдувався:

— Знаєш же ти людей цих... Хіба міг я їм супротивитися, коли вони прийшли цілим сонмом до мене й почали кричати: «Зроби нам Бога! Зроби нам Бога, щоб ішов перед нами! Чому в усіх людей такі Боги, що можна бачити їх очима, лише ми не маємо кому покланятися!» І загрожували вбити мене й уже приступали до мене...

Але Моїсей не дослухав...

Нараз, завивши по-звіриному, побіг він до кущі своєї, заклинаючи на бігу якимись незрозумілими словами. І пронизав жах серця всіх людей, — страшно було дивитися, як біжить перед ними й виє високий сивий дід. Усі мов повростали в землю.

А Моїсей вбіг до своєї кущі, і схопив там військову трубу, і вибіг, і затрубив. І кричав дивним і страшним голосом:

— Хто Господень, нехай іде до мене! Хто зостався вірним Господу, нехай іде до мене! — І знов трубив, напружуючися, в бойову трубу.

І, чуючи голос війни, почали збігатися до нього вірні, підперезуючися на бігу мечами. І прибігло коліно Левіїно й вірні з інших колін. І Авірон підперезав свій меч. І ще, і ще, і ще збігалися озброєні люди, а Моїсей все трубив і трубив, аж поки не покрилася просторінь довкола кущі його сяйливими мечами й розбурханими людьми. Те, що вони зосталися вірними серед такого захитання, це наповняло їх груди гордістю й рішучістю, а серця їх тривожно билися, передчуваючи, що нині велика жертва буде Богові, і не дурно мечі будуть виснути коло пояса, і м'язні не спочинуть. А коли вони дивилися на Моїсея, який він був запінений, розпатланий, розшарпаний, коли передавалося їм від нього те, чим горіла душа пророка, — о, тоді буря якась повставала в їх грудях, зростала якась безплотна ненависть, і криками вони тривожили один одного.

А Моїсей кинув нараз трубою об землю, скочив на камінь і крикнув, але таким нелюдським голосом, що у тих, хто був поблизу нього, затремтіли ноги:

— Господь!.. Це глаголить до вас Господь, Бог Ізраїля!.. Горе вам!.. Горе вам! Руку мою наведу на вас і розвію вас, як пісок, і хліб печалі вам дам і воду тісну!.. Це глаголить до вас Господь: кріпко підпережіть мечі свої і, обнаживши їх, пройдіть крізь стан від одних воріт і до других. І убийте кожний брата свого, кожний ближнього свого і кожний сусіду свого!..

...Щось страшне почалося...

Мов дикі звірі, що від крові п'яніють і гублять розум, кинулося коліно Левіїно на братів своїх. Забули левіти, що це не ворог, що це рідний же Ізраїль, з котрим пили і їли вони вчора. Забули, що тут ті, котрих вони поважали, любили, у котрих питалися поради. Все забули левіти. Те, що Моїсей помітно відрізняв їх від інших; те, що їх вибирав він завжди для жертвоприношень, давав їм до рук трішки якоїсь влади, — те відділило вже їх від братів тонкою, ледве помітною якоюсь перегородкою, вони чулися чимсь вищим, трішки чужим. І тому тепер забули вони серце в грудях, забули, що й вони такі ж самі юдеї, як і ті, що тікають перед ними, — і били, і рубали, і різали, мов увірвалися в дім запеклого й давнього ворога і мстять невинність судженої своєї. Якась таємна й страшна сила тягла їх уперед, і без думки, без вагання корилися вони їй, пам'ятаючи лиш одне, — треба пройти до воріт і вернутися назад, убиваючи.

І вони вбивали... Ганялися за тими, хто тікав, розрубували голови тим, хто, ставши на коліна, благав про помилування. Коли мати затуляла собою дитину — вбивали й матір і дитя; коли мати, кричачи несамовито, витягала немовлятко перед собою — вбивали й дитину, і матір. Хлопчик термосив труп батька — меч перетинав хлопчика; двоє дівчаток тулилися одна до одної — обидві вмирали. І не було тут людей, тут були тільки — меч і жертва.

І Авірон, молодий, чутливий, з ніжною душею, теж біг у товпі синів Левіїних і зросив меч свій кров'ю. Він не пам'ятав нічого, біг у кривавому млосному забуттю, і навіть ім'я, дороге ім'я Асхи ні разу не прийшло йому до думки. Щезла свідомість, щезла душа, — зостався один інстинкт, дикий, обнажений, загіпнотизований інстинкт.

І тільки вже потім, коли всі вони, убійники, задихані, забризкані людською кров'ю, з блуждаючими п'яними очима, вернулися до кущі Моїсея і пророк дякував їм в імені Господа, призиваючи всякі благодаті на їх голови, — тільки від тої хвилі почала вертатися притомність до Авірона, але ще так поволі, що він, запаморочений, ледве розбирав слова Моїсея.

— Благословення дасться на вас, — звідкілясь, мов здалеку-здалеку, чувся придушений, але знайомий голос... А сини Левіїни стояли, похиливши свої голови, й усмішка щастя, щастя сповнення обов'язку, щастя майбутніх благ, розцвітала на їх закривавлених обличчях. Вчора різали вони овнів, сьогодні людей, але все те однаково — для Бога, во славу його.

А ззаду стогнав ранений сонм. Безсилі, побиті люди скавучали й лише проклинати вміли. І проклинали. І ці прокляття важкою удушливою хмарою зп'ялися над табором та, зливаючися з риданнями жінок, линули... теж — до Бога.

VII

Ой, як заболіла душа в Авірона!.. Як тяжко стало йому, як хотілося б спомин самий вирвати з серця, забути свій кривавий меч і кривавий день... Кругом, кругом, всюди кругом, де глянуло око, де вчуло вухо — всюди стогін, і плач, і прокляття. Авірон не міг собі навіть уявити, що людський язик може так страшно проклинати, що людський мозок може вигадати такі люті кари. З кожної кущі, з кожного шатра нісся плач, і ридання, і безумні, тяжкі прокльони.

От чиєсь бідне полатане шатро. Кріпко зав'язані двері його, а всередині, б'ючись над чиїмсь трупом, тяжко кленуть Моїсея жіночі уста.

— О, нехай би вогонь спалив черево те, що носило тебе, і змія виссала груди, що годували тебе! О, нехай би черв ненаситний вселився в утробу твою і гриз би тебе день і ніч, аж поки не згинеш ти між шатрів, і пес прокажений відкине своє на лице тобі, і щоб тіло твоє зостало-

ся одно серед пустині, і щоб гієни й шакали бридилися їсти його, і щоб вітер, пролітаючи, оминав би тебе, боячись запаскудити хвилю свою, боячись мимовільно занести затруєний подих до джерела чистої води, до смоковниці. Бо від смороду тіла твого висхне вода і смоковниця згорить, плачучи до небес і жаліючись: о небо! невже ти не могло послати мені ліпшої смерті?..

І вила жінка, і чутно, як била себе в груди, а потім, ухопившися за волосся, рвала його на собі й ламала руки, вся витягуючися.

І не міг того чути Авірон... «О пророче, пророче, що ж ти наробив?» — хлипаючи, говорив він кілька разів і біг, біг геть із стану, щоб утекти, щоб не чути. А навздогін за ним з тисяч кущ, з тисяч уст неслися стогони, прокляття, море проклять.

Він біг, а йому здавалося, що всі знають, що всі бачили, як він рубав мечем, що от зараз з тої кущі вибіжить жінка й закричить: «Не пускайте його! Не пускайте його, він хоче втекти... Це він убив мого брата, не пускайте його!»

І, все прискорюючи біг, вискочив Авірон за ворота, і ще довго не зупинявся, ганяючи порожньою пустинею без цілі, без напрямку, бо хотів тільки одного — зайти так далеко, щоб не чути гомону стану та отих божевільних прокльонів.

От він уже тут, він уже далеко. Тут уже спокій. Мовчання пустині поглинуло все, навіть той лемент юдейський. Спустилося небо між станом і тим місцем, де був молодий хлопець; пісок засипав сліди, і всякий, здавалося, зв'язок загубився.

Авірон сів і взяв голову в руки...

Далеко-далеко, повита туманом, виднілася гора Синайська, — і ще яскравіше вирізувалася на синьому небі та чорна хмара, що з неї говорив колись Бог. Десь тріщала цикада, щось живе проповзало кругом, але Авірон не бачив нічого й не чув. Він думав, і думи його були такі пригноблені, такі жорстокі, що роздирали серце.

Хто тепер плаче там від його, Авіронового меча?..

Неясно пригадуються ті хвилини шалу, але щось так ніби мерещиться Авіронові якийсь бородатий чоловік. Він,

певно, був кривий, бо так незграбно коливався, тіпаючи всім тілом. А коли почув, що молоді ноги доганяють, догнали його, — обернувся. На одну мить побачив Авірон перекривлене страхом, обезсилене лице, слину на бороді... а потім уже нічого не пам'ятав, бо вдарив мечем прямо в лице. І ще пам'ятав ту мить, те дивне почуття, коли меч, вільно розсікаючи повітря, нараз стрепенувся на одну непомітну хвилечку в руці, в'їдаючися в тверду кість і розбризкуючи кров у повітря...

«О-о-о!..»

«Невже це було? Невже це могло бути?.. За що, за що я його вбив?..»

«Він согрішив перед Богом...»

«А як я знаю, що він согрішив? Може, він і не кланявся тельцеві, може, він пішов лише так, подивитися...

А як і согрішив, то що?.. Що таке гріх?..»

«Гріх — це те, коли я зроблю не так, як приказав мені Моїсей... Боже!.. Та й тільки?.. Мені приказав раз батько поставити кущу на певнім місці, а я побачив там нечистоту й поставив на другім, — то я вже согрішив і за це маю вмирати?.. Ой, що ж це я нічого не розберу... Поможіть мені хтось! Дайте мені зрозуміти, що не вбивство я зробив, а виповнив святий свій обов'язок. Покажіть мені гріх в усім його страху, в усій його остогиді великій, щоб я міг переконатися і бачити, ясно бачити, що за нього треба було вбити того бородатого юдея й усіх, забитих сьогодні!..»

І він стогнав, і не міг сидіти на місці. Встав, ходив пустинею, не находячи собі спокою. Саме поняття гріха якось так здрібніло в його очах, що він не міг віднайти різниці між простим непослухом і гріхом проти Бога, — це здавалося йому однаковим. І він далі й далі тривожив себе питаннями, мучився, не маючи сили розв'язати їх: вони невпинною палючою низкою проходили через його мозок і лишали кривавий слід по собі.

«Моїсей велів тобі вбивати «брата свого, ближнього свого й сусіду свого»... Ну, а що, якби справді ти зустрів сусіду свого, старенького доброго Ефуда, що тебе хлопчиком ще маленьким чукикав на колінах і приспівував жартівливу пісеньку? Ти вдарив би і його в лице мечем?»

«...Не знаю... не знаю...»

«А якби брат твій стрінувся тобі, брат твій Датан? Ти ж напевне знаєш, що він згрішив, що він був коло тельця разом з Кореєм і кланявся новому Богу, хоч, може, так само нещиро, як і старому. Він теж підбурював людей проти Моїсея, але ти разом із ним купався в Нілю і їздив на одному ослі, — чи ти вбив би брата свого?»

«...Не знаю... не знаю...»

«А якби батько твій і мати твоя, люба печальна матуся, тікали б перед тобою, тримаючися за руки, і оглядалися б такими ж обезсмисленими обличчями — хто наздоганяє їх, дзвонячи мечем, і, побачивши, що це син їх, любий Авірон, з криком радості зупинилися б, — ти поразив би їх в ім'я Боже?»

«...О, не знаю... не знаю...»

«А якби Асха, прекрасна молода Асха, нараз, схрестивши руки на грудях, станула б і своїми очима, великими, як повний місяць, глянула б на тебе, чи підняв би й на неї руку і вдарив би в білі груди мечем?..»

«...О Асхо, Асхо!.. Я не вбив тебе, але, може, вбив тебе той, хто біг обіч мене... Може, й над тобою тепер кричить мати так само, як та юдейка в шатрі... А може, тіло твоє лежить у рові смороду, і пси лижуть мертве лице твоє?!»

І холод обняв усе тіло Авірнове, мов серце саме обернулося в шматок криги. Щось мов прорізало його мозок і погнало, погнало назад до табору. І біг він, як розсерджений тигр, за кілька хвилин пробіг ту путь, що її йшов годинами, і, задиханий, спітнілий, вбіг до табору, але наткнувся на товпу: Моїсей знов зібрав сонм юдейський і знов щось робив перед народом. Мимоволі з уст Авірона зірвалося лайливе слово...

Протискаючися поміж людей, випадково побачив Авірон одного юдея, що мешкав у близькім сусідстві батьків Асхи. Зрадів йому, як рідному батькові, і питався, чи всі живі в сім'ї Йонатана. Той відповів, що всі, — це заспокоїло Авірона одразу. Лише така втома напала на нього, що він тут же сів на якийсь камінь, хоч довкола всі стояли. Навіть не був цікавий розпитати, що там робиться напереді, на яку таку біду знов зібрав людей той Моїсей.

І лише як нарід сунувся до води й потяг його за собою, спитав Авірон: «Куди це ми йдемо?»

Йому розповіли, що це Моїсей палив золотого тельця. Посипав його якимсь порошком, розвів довкола сильний вогонь, — і на очах у людей блискучий, сяйливий Бог розсипався на сірий, трішки червонуватий порох. Скільки золота пропало!.. А потім зібрав Моїсей той порох, розтрусив по воді й велів потім усім пити ту воду. І всі, як барани, товпилися, віддавлюючи один одному ноги, й пили.

За ніч велів поховати Моїсей усіх мертвих, а рано, раніш ніж сонце заблисне, всім зібратися й рушити геть із цього осквернёного ідолопоклонством місця і станути там, де побачать кущу його, Моїсея. Лише отаборюватися далеко від неї, бо вона буде від цього часу зватися «скинією свидіння» і до неї вже не буде мати права наближатися будь-хто, а прийде лише той, що шукає Господа.

І одягли люди жалібні одежі, і стогони та плач разом з ніччю покрили ввесь табір. Засвітилися в усіх кінцях вогні, і страшні відблиски кидав полумінь на страшну роботу людей. По землі розпростерлися довгі тіні, і кінці їх губилися десь в темноті, далеко, далеко...

От великий спільний костер кількох родин. Могутнє зарево кинув він від себе в чорні небеса, і криваві плями світла танцюють по землі, по шатрах, по людях... І ходять люди в цьому криваво-червоному морі й ворушаться, а як підіймають руки — руки здаються безконечно довгими. Риють землю, обвивають мерців білими тканями, кладуть і закопують. І силою відтягують жінку, що мов кліщами впилася в труп свого єдиного сина, кричить, кричить... І громадкою сиві діди стоять над могилами, й читають молитви, і сповняють скорочений, покалічений похоронний ритуал... А там далі виносять із кущі річі, і в'яжуть їх, і скручують шатри, і б'ють ослів. А там розстелила мати дещо так просто на сухому піску пустині й положила спати дитину; і спить воно під той дивний гамір стогону й плачу суєтливих людей, і сняться йому тихі, ласкаві сни...

Авірон не спав цілу ніч, ходив від кущі до кущі, і де бачив мало рук, додавав двох своїх, молодих та дужих. Він робив усю найтяжчу роботу в похороннім обряді і хотів

лише одного — щоб йому показали лице того, кого він ховає... Думав знайти рану на бородатім обличчі...

Так ходив від кущі до кущі, від трупа до трупа, рив могилу за могилою, а того не знаходив, та й трудно було знайти: убитих було три тисячі...

Жіночі уста дякували Авіронові за поміч, призивали на нього благословення Бога, а йому здавалося те благословення прихованим прокляттям, і він скорше переходив далі.

І так не знайшов за цілу ніч. Лише змучився до того, що як над ранок доплентався додому, то впав, не роздивляючись куди, і заснув кам'яним сном.

Його збудив брат.

— Вставай, убійнику, вставай! Ану, признавайся, скільки ти душ убив учора во славу Божу?

Авірон сів і протирав очі. Слова брата одразу вернули йому притомність, мовби облив його хто зимною водою. Він не знаходив, що казати, лише жалібно просив:

— Не говори... Не говори мені нічого...

— Ага! Тепер «не говори»? А вчора хто побіг, як шалений, з мечем ради одного слова того звіра кровожадного? О, та коли ж він уже нап'ється досита нашої крові, щоб перестав уже більше її пити? Знущався над нами Єгипет, але там ми бодай знали, що це наш господин, а ми раби, і що в нас є право бунту. А тут? Він переконав нас, що робить волю Бога, що сам він нічого... все Бог. Велить іти вперед, каже, що то Бог йому явився й велів іти; велить стати — знов Бог вибрав це місце. І навіть убивати людей — Бог йому приказав. О, ви дурні, дурні! Проклене вас народ ізраїльський разом із вашим кровожадним повелителем, бо ви виконуєте кривавий приказ, а не даєте собі труда навіть подумати над ним. Чи подумали ви над словами Моїсея: «Бог приказує вам через мене йти і вбивати людей». К о л и це йому Бог приказав, га? Коли, відповідай! Ну? Я питаю тебе. Тоді, як він був на горі? Так чому ж він не сказав того зараз же, як тільки прибіг: «Гей ви, дурні мої! Був я на горі й там чув, як Бог велів, щоб ви зараз же побрали мечі й убили три тисячі своїх братів»? Чому він так не сказав одразу, а почав розпитувати Арона

та лаяти його, клясти нас усіх і тільки потім зібрав вас, сліпих безумців, і казав вам різати?.. Значить, не говорив йому Бог нічого там, на горі! А де ж він йому говорив? Тут, коло тельця? Так чому ж ми не чули голоса Бога? Таж люди всі мовчали, було тихо, можна було почути голос бджоли, не то Бога, — а ніхто нічого не чув. Я був там, — але я нічого не чув! Так, так!.. Я був там! Я кланявся тельцеві, — що ж ти мені зробиш? Може, знову візьмеш меч і уб'єш мене? Так бери, бери швидше, — я не боюся тебе!.. У, рабе сліпий, з прокаженою совістю!..

І Датан, увесь червоний, термосив брата й трохи не плював йому в лице. Авірон закрив очі руками і, коли б навіть бив його брат, не поворухнувся б оборонятись, а було б йому це тільки приємно. Чужі слова мов ще гостріші були, ніж власні думи, і пекли, як поплавлений метал.

— Одурманив вас Моїсей! Осліпив! — кричав Датан, забуваючи навіть те, що батько може почути ці богохульні слова. — Виколов вам очі й скував душу й волю! І, як барани, слухаєте ви всі його в усім і дивуєтеся його халдейським хитрощам!

І тільки як батько прийшов та насварив обох синів, що всі вже довкола готові, лише їхня куща стоїть, як стояла, — тільки тоді взялися хлопці до роботи, але Датан погорджував прислужністю Авірона.

VIII

Не встигли люди отаборитися на новім місці, як знов затрубила труба Моїсеєва, скликаючи нарід. Не один погадав собі — о, та коли ж він дасть уже нам спокій! — але ніхто не видав і звуку, бо страх обняв усіх людей і замкнулися всі уста.

І зійшлися всі, і боязливо шепотіли, і не пізнати було рухливого, свавільного, балакучого Ізраїля. Поглядали на кущу Моїсея, що ген-ген далеко стояла від усіх, мов боячися помсти; коло неї видно було й самого Моїсея. І всі бачили його — от так само, як кожний бачив брата свого. І бачили також молодого Ісуса, сина На-

вінового, що стояв побіч пророка, — і обличчя їх були однакові: суворі, рішучі.

Не раз було Авірон заздростив цьому молодому парубкові, що той так близько завжди може бути коло Моїсея, і всюди ходить з ним, і слухає пророчих розмов, але сьогодні чомусь рівнодушно поглядав Авірон на того щасливця.

І от так стояв Ізраїль і дивився, не знаючи, пощо його сюди скликали, аж поки не почалися чудеса. А почалися вони з того, що ввійшов у скинію Ісус — і нічого не сталося, а Моїсей був на дворі. І от високо підняв руки Моїсей і теж увійшов до середини скинії. І як тільки закрились поли за ним — піднявся з землі чи з неба зійшов, — ніхто вже того докладно не вмів сказати, — але всі бачили ясними, відкритими очима, як перед дверима скинії став огненний стовп. Серед білого дня, при світлі сонця бачити великий стовп вогню, що стоїть коло кущі й не палить її, — це ж таки було страшно. І тому не дивно, що люди всі як один упали на коліна, поклонилися до землі. Та так уже й зостались, бо знову почули не ясний, але громовий голос Бога, а йому відповідав тоненький, як ниточка, жалібний голос Моїсея.

Потім вийшов Моїсей із скинії — і вогненний стовп кудись щез. А пророк підійшов близько до народу і став говорити:

— Ізраїлю безумний!.. Слухай, що говорить тобі Господь твій! Великим согріхом згрішив ти, Ізраїлю, переступивши закон завіту, сотворивши тельця собі і принісши жертву йому. Нема більшого гріха перед Богом, як забути ім'я його, як нема більшого гріха перед царем зловмишляти на життя його. І тому ярістю лютою воз'ярився на вас Господь і так говорив мені: «Сини, що родив я їх і возвищив, ті відкинулися від мене. Ізраїль мене не пізнав, і люди мої мене не розуміють. О люди, наповнені гріхом! О насіння лукаве! Наведу руку мою на тебе й погублю!»

І хотів Господь усіх вас показнити карою великою, але я впав перед ним на коліна й благав: «Боже святий! Правда, наповнилася земля мерзостями діл рук їх, і поклонилися вони тому, що сами создали собі. Але змилуйся... Не

бери гніва твого на людей, їх же сам вивів єси з землі терпіння. Чи не ти ж клявся собою й говорив: «Умножу плем'я ваше, як зірки небесні, множеством і дам вам усю землю володіти нею вовік», — а тепер хочеш потребити ввесь нарід? Остави їм, святий, гріх, а коли ні — зчеркни мене з книги твоєї, що вписав ти в неї ім'я моє!»

Так говорив я істинному, і змилосердився він на мої слова і сказав: «Не викину з книги моєї імені твого, бо лише тих, хто согрішив передо мною, ім'я зчеркну я з книги навік. Але гріха цих людей я не забуду, і прийде день, в онь же посіщу я їх за жертву тельця. Тепер же скажи їм так. Клявся я Авраму, й Ісаку, й Якову, глаголячи: «Сімені вашому дам землю оцю», — і зроблю по слову своєму. І хіба вже не почав я робити? Хіба не відібрав у вас рабства? Хіба не перевів через Чермне море як посуху? Хіба в Мері не зробив вам воду солодкою й не послав вам манни з небес, а в Хориві не дав вам із скелі напитися? Всюди було з вами чування моє, і десниця моя рівняла шлях перед вами. А ви? Як піднявся язик ваш на похуленя імені мого? О, прогнівили ви мене тим до кінця, і не хочу я більше йти з вами. І ідіть самі!»

І чули люди ці слова Моїсея, і плакали в жалібних убраннях своїх, і молили Моїсея знову привернути до них милість Бога. Страшно зоставатися самим у пустині без Божої опіки... Хто поведе? Хто дасть перепелів? Кому принести жертву?

А Моїсей стоїть гнівний, суворий, і мов камінь були уста його, і мов скеля було серце його. Спокійно дивиться він на плач і зойки людей, наче говорить сам собі: що таке сльози, й ридання, й навіть саме життя людей перед великою тою ціллю, до котрої веду я це стадо?

А як трохи втихомирилося, знову почав Моїсей:

— Ні! Не піду я з тобою, Ізраїлю, бо почав єси ходити виею високою. Не піду я з тобою, Ізраїлю, щоб у гніві своєму не вбити тебе. Але й оставити тебе не хочу в жертву ворогові і в жертву пустині. Тому посилаю янгола мого перед тобою, і він вижене Хананея, і Аморея, і Хетея, і Ферезея, і Гергесея, і Евея, і Евусея і введе тебе в землю, що тече медом і молоком.

Зітхнули люди трохи вільніше, що хоч янгол Бога буде йти з ними в пустині й помагатиме їм. А Моїсей казав далі:

— І подякував я Господеві, говорячи: «Дякую тобі, всесильний, в імені народу твого за янгола, провідника невидимого. Але вислухай мене: може, ти й видимого провідника іншого поставиш перед Ізраїлем, бо вже не слухають мене люди й переступають слово моє. Не хочу я влади — хочу спокою...» І відповів мені Господь: «Ти знай, що в благость мою переді мною тебе знаю я паче всіх. І тільки тобі я можу доручити вести нарід мій, і тебе нехай слухає він, бо через тебе покажу я ще й не таку силу свою...»

А я на те відповів Господеві: «Милостивий!.. говориш, що я дістав благость твою. То покажи ж мені, коли так, славу твою, покажи мені лице твоє, щоб я бачив його й розказав Ізраїлю, бо не хоче Ізраїль вірити в Бога невидимого». А на те Господь сказав мені (тут голос Моїсея піднявся якнайвище, а розсіяні в товпі левіти зашепотіли: «Слухайте... слухайте!..») — на це Господь відповів мені: «Не можеш ні ти й ніхто інший із смертних побачити лиця мого. Бо коли уздрить смертний лице моє— не буде живим. Але щоб знав ти силу мою — слухай. Є місце в мене на горі Синай, — і там стань ти на камені. І положу я тебе в розколину каменя того і покрию рукою моєю над тобою, доки пройду мимо. А потім підніму руку мою, і побачиш задняя моя... Лице ж моє не явиться тобі...»

Зітхання пролинуло над сонмом усім, і побожний настрій освятив душі людей. Солодко було чути себе підданими такого сильного, такого могутнього Бога, що навіть пророкові своєму може показати він лиш задняя своя... О, будьмо лише вірними йому, сповняймо лиш завіт його, а вже він зуміє скорити ворогів.

А Моїсей, передихнувши, ще дужче закричав:

— Чи бачиш хоч тепер, Ізраїлю, що гріх великий зробив єси? Хто хотів бачити лице Бога, коли мені, навіть — мені, не може Господь показати його?.. Але милостивий вождь наш і великий! І це він повелів мені зробити святиню, котру бачили б ваші очі, котру обіймали б ваші руки, котру цілували б ваші уста. Ізраїлю, Ізраїлю!.. Ти вже мав

святиню свою, коли б не согрішив так тяжко, бо там, на горі, написав Бог на скрижалях із каменя заповіді свої, — і це була б святиня твоя. Але в гніві своїм я розбив ті скрижалі, — побачив-бо гріх людей й не знав, чи простить його Бог. Тепер же мушу знову йти на гору й бути там сорок день і сорок ночей, не вкушаючи хліба й не п'ючи води, аж доки не напишу слів Господніх на нових скрижалях. А потім, як повернуся, зробимо золотий ковчег так, як розкаже мені Господь. І положимо туди скрижалі ті, — і буде це діло рук Господніх іти перед нами, перед всім сонмом, мовби сам Господь.

На тім закінчив Моїсей і відпустив нарід. Заспокоєні, з просвітленими душами, почали розходитися люди по кущах своїх, тихо балакаючи між собою про несповідимі путі Божі.

А на другий день рано вже не було Моїсея в таборі. Така невтомність дивувала людей, і пояснити її собі люди могли лише Божою силою, благословенням.

IX

І так, як заповів, перебув Моїсей на горі сорок днів і сорок ночей, але вже тепер люди, точно наперед знаючи день повороту, були спокійні й чекали. Та і як їм не бути спокійними, коли кожна сім'я згадувала когось убитого, покаліченого. Ще текла кров з ран, ще стискалися серця мужів, і ще заводили жінки, одягнені в жалібні ризи. І, може, не одно прокляття задушилося страхом, не вирвавшися з уст: глухо, нечутно вилітало воно з смертельно ображеного серця серед тихої ночі в пустині й никло безслідно, як сльоза в піску, як сполохана одірвана зірка в небозводі. І не один, може, раз скрипнули зуби, стискалися руки і, погрожуючи, тремтіли в повітрі, — але то було тільки ночами, тільки ночами... Вдень ніхто нічого не бачив, не чув.

А на сорок і перший день знову побачили всі Моїсея, як він сходив з гори, несучи в руках святиню. І від того, що удостоївся видіти Господа, — прославилося лице Мої-

сея так, що не можна було людям дивитися на нього — як на сонце. І в екстазі, в божественному захваті упали всі люди на коліна. Арон же і всі князі сонму просили Моїсея, щоб положив він покров на лице своє, бо не може зір людський винести сяйва слави. І покрив лице своє покровом Моїсей, і тоді лиш наблизився до народу й почав говорити:

— О Ізраїлю, Ізраїлю!.. Чи бачиш хоч тепер безумство хотіння свого? Що ж би було, якби справді показався Господь простим людям лицем слави, лицем гніву, лицем вищої благості? Ні, не завидуйте тим людям, що мають Бога робленого, не істинні то боги, працею-бо рук людських суть. А наш Бог — це єдиний істинний, котрого лиця не може бачити око, а лише славу діл його. Ось завіт його, списаний мною слово за словом!

І високо підіймав угору Моїсей кам'яні скрижалі і повертався на всі боки, щоб виділи їх всі люди.

— Ось скрижалі заповідей! Ось святиня твоя, Ізраїлю! Я писав так, як велів мені Господь, — тому це не діло рук людських, а діло мудрості Божої.

Слухайте, люди, слухайте!.. Показав мені Бог на горі образ ковчега святого, що маємо робити собі. Славне й премудре діло показав мені Господь, не те що ваш той дурний телець! Власними очима бачив я святиню, що хоче нам її подарувати Вишній, — і образ цей несу тепер устами своїми до вух ваших і до серць ваших. Слухай, Ізраїлю, як сказав мені Господь! Слухай і не пропусти жодного слова! «Зроби ковчег із дерев негниючих, два лікті і півдовжини, лікоть і півширини і лікоть же і піввишини. І позолоти його золотом чистим, і всередині, й зверху позолоти. А вінця зробиш із золота повитого й обів'єш навкруги. І кільця виллєш йому золоті, й укріпиш два кільця по одній стороні й по другій два кільця. І носила зробиш із дерева негниючого, і позолотиш золотом чистим, і вложиш носила в кільця, щоб не хиталися вони там. І віко зробиш до ковчега з чистого золота, а на нім два херувими, з золота лляні, один по одній стороні і другий по другій стороні. І розпростуть вони крила свої над очистилищем і обличчями будуть звернені до себе, а ди-

витися будуть на ковчег. А як буде те все готове, положиш до ковчега скрижалі мої, покриєш віком, і возглаголю тоді я до тебе звідти, зверху ковчега, з-поміж двох тих херувимів. І що скажу звідти, да послухає нарід мій. Чуєш, Ізраїлю? Чуєш славу святині твоєї, що превища всіх святинь поганських і славніша всіх діл руки чоловіка?..»

І люди чули. Дивилися на закрите лице Моїсея, слухали той придушений голос, що виходив з-під покривала, — і раділи, й боялися.

І все оповів Моїсей. І яка має бути трапеза й тарілі для жертви хлібів, бо сказав тепер Господь: «Переповнився я всесожженнями вашими, і вже агнців і козлів не хочу, а приносьте мені більше жертв безкровних». І які мають бути тиміямники й возливальники і чаші, що ними буде возливатися жертва ваша, — і все те з чистого золота. І світильник дивний і прекрасний — шість гілок виходить з нього: три з одної сторони і три з другої сторони, і по три чаші на гілках тих в образі горіха, і щипці, і підстави до світильника, і круги, і крини від нього — все те з чистого золота.

Така краса захопила людей. Всі ясно бачили, що так докладно описати кожну подробицю може лише той, хто бачив сам те в руках Господніх. Описуючи скинію, Моїсей сказав, скільки буде там опон і якого розміру кожна опона, скільки навіть петель треба нашити на кожній опоні, й скільки гаків та гудзів, і скільки стовпів буде тримати скинію, і скільки стоял до них срібних, — все, все, до найменшої дрібниці.

А потім завісами розділиться скинія на три часті: двір, доступний для всіх; святилище, де будуть входити лиш слуги Господа, і святе святих, де буде стояти ковчег завіту, а входити туди зможе лише сам первосвященик, на котрого Бог призначив Арона, брата Моїсейового. Всякий же інший, хто посмів би ввійти до святого святих, — покараний буде смертю.

А потім почав Моїсей описувати ризи Арона й ризи синів його, що будуть від цього часу священиками. І тут теж не забув найменшої дрібнички, камінчика, рубчика, щоб усе було розкішніше, щоб людям сліпило очі й показувало величність Бога та власну нікчемність.

— «А як очиститься вже Арон священнодіяти мені, і сини його очистяться, візьмеш тельця єдиного і два барани непорочні і візьмеш хлібів неквашених, змішаних з олією, і опрісноків, олією помазаних, з муки пшеничної. І приведеш Арона й синів його перед двері скинії і обмиєш їх водою. І, взявши потім ризи святі, облечеш в них Арона, брата свого, — і в хітон, і в подир, і в ризу верхню, і на главу його возложиш клобук і дощечку золоту, на якій написано буде: «Святиня Господня», а главу помажеш єлеєм помазання. Синів же Аронових підпережеш поясами і теж возложиш клобуки й помажеш єлеєм.

А потім заколеш тельця перед Господом, і візьмеш крові його, і помажеш на вуглах вівтаря перстом своїм, а решту крові виллєш коло стояла вівтарного. І візьмеш жир утроби, і перепону печінки, і нирки, і жир їх і положиш на вівтар, а м'ясо тельця спалиш на вогні поза табором, бо до того гріх торкнутися непосвященному.

А потім візьмеш одного барана, і нехай возложать на нього руки Арон із синами своїми, а ти, заколовши, проллєш кров навхрест довкола вівтаря. Тушу ж розсічи на части й вимий тельбухи й ноги в воді і положи на вівтар, це буде жертва Богу. І другого барана візьми, і на нього також нехай Арон з синами положать руки, а ти, заколовши, візьми крові й положи на край вуха правого Аронові, й на край руки правої, і на край правої ноги, а також синам Ароновим на край правого вуха їх, і на край руки правої, і на край правої ноги. А потім візьмеш кров з вівтаря й олію помазання, покропиш тим Арона, ризу його, і синів його, і ризи їх. І очиститься».

І довго ще в кривавих подробицях описував Моїсей красу нового обряду. І безумці, що жалілися на простоту й убожество свого служення, мусили завстидатися тепер, бо бачили, що їх Бог потрафить зробити ще ліпше, ніж в Єгипті.

А ковчег? Хіба то не краса? Скільки золота, срібла, каміння дорогого! Скільки багряниць, вісону, червлениць, фарбованих козячих шкір! А скільки громатів, і цвіту смірни, і кінамона, і касії, і халвана треба на священну олію! І як то дивно все мусить пахнути, бо такого ще й не ви-

дано ніколи. А той, хто хотів би й собі зробити таке, — смертю вмре, бо то може нюхати лише Бог.

— «А виконати ту всю волю мою, — так говорив далі Моїсей слова Господа, — доручаю Веселіїлові, синові Урії, сина Орова від племені Юдового. Наповню-бо його духом своїм, духом премудрості й розуміння, і поможу йому лити золото, срібло й мідь. І в кам'янім ділі йому поможу і в деревлянім. У помічники ж йому даю Еліава, сина Ахісамахового з племені Данового, цей буде шити з багряниць, червлениць і вісону. Та й кожний, хто має хист до чого, нехай потрудиться в тім своїм хисті.

А тепер... візьміть від себе самих участь Господу, кожний по волі серця свого. Несіть Господеві й золото, і срібло, і мідь, і сінету, і багряницю червлену, удвоє прядену, і вісон тканий, і трихаптон, і вовну кіз! І шкури червоні, і шкури сині, і дерево негниюче! І тиміям на освящення, і олію на помазання! І камінь сардійський, і каміння дрібне на ризу первосвященика і на подир. І всякий, хто має премудрість в серці до чого, нехай іде й робить, що заповів Господь: і скинію, і завіси, і покрови, і кілки, і вереї, і стовпи, і стояла! І опони двору, і стовпці його, і трапези носила, і ввесь посуд її! І світильник для світла, вівтар кадильний, і вівтар всесожження, і огнище його! І умивальницю! І опони двору, і стовпи його! І ризи святі Аронові, і ризи священства синам його! Іди ж, о Ізраїлю! Настав-бо час показати тобі любов до Бога свого й викупити прегрішення своє!»

І диво дивне сталося! Товпою великою сунувся Ізраїль до кущ своїх і поніс багатство своє, участь свою в ділі Господа. І знов, як недавно, понесли персні, і печаті, і обручі, і сережки жінок, і нагрудник, і все, що мав хто золотого, віддираючи прикраси з одеж, з інструментів музичних. І хто багряницю мав, і вісон, і шнури фарбовані, і вовну — приносив; і хто мав срібло й мідь — приносив, і приносив також, хто мав дерево негниюче. І жона, що мала мудрість прясти, принесла пряжу свою, а жона, що вміла робити вовну кіз, принесла пряжу свою. А князі принесли каміння смарагдове та інше каміння дороге на ризу Аронову: і сард, і топаз, і сафір, і агат, і аметист, і хризолід,

і онікс, і берилій. І ніс те все Ізраїль з радістю великою в серці своїм, бистрими ногами й з веселим лицем, — і носив так увесь остаток дня, і лише ніч припинила поток жертволюбності Ізраїля й усердіє Богу його.

X

Авірон був при кущі приношення. Він бігав, носив, вішав, розкладав і помагав всюди, де треба було руки помочі. І радості було повне серце його, бо чув він, що робить роботу Господа, і забулася тривога душі останніх днів. Правда, сини Левії скоса поглядали на цього самозваного помагача; але що ним можна було поштуркуватися, як хотілося, і звалити на нього найтруднішу роботу, то це їх улагоджувало.

Авірон же тим більш радів, чим більше роботи звалювали на нього, мовби викупляв тим свій душевний гріх. І ходив, і все говорив сам собі: «Мирна робота Господеві, а не кров живущих», — і від тої фрази, несвідомо повтореної десять-двадцять разів, душа сповнялася тихою благостю й теплом, а уста хотіли співати.

І лише як прийшов додому, й ліг, і відступила від нього кудись далеко приємна Господня робота в ясному світлі дня, а натомість ніч, мати всіх темних думок, обхопила його навколо, — о, знов прийшли вони, ті жорстокі думки, що мучили його останніми часами, і Авірон питав сам себе: «Невже насіння брата сходить в моїй душі, й квітне, і дає плід?..»

Авірон порівнював два своїх настрої при сповненню волі одного й того ж Бога: один — той, що з ним він убивав чоловіка, і другий — той, що з ним він робив сьогодні ввесь день коло кущі приношень. Як темно було тоді на душі, як рвалася вона на части, згадуючи безповоротність, невмолиму безповоротність вчинку, — остільки тепер було тихо, молитовно...

«Мирна робота Господеві, а не кров живущих...»

...І думка чіплялася за думку й важко ворушила одна одну, як тиха вода ворушить поросле мохом млинове колесо.

«Що благо?.. Благо — співання, й хвала душі, і плач радості; благо — задоволення роботою сьогоднішнього дня й благословення ближнього, що призиває він на главу твою за поміч йому, за радість йому, за спокій йому. Благо — любов моя до матері, до батька, до брата мого; благо — кохання моє, яким люблю я очі Асхи, і тихий невинний шепіт маленьких уст її, і бажання душі її...

А що неблаго?.. Неблаго — муки душі моєї, стогін і плач безповоротності; і безумство подій, і спомин їх, і безсонні ночі; і прокльон ближнього за нещастя його, за печаль його, за скорботу його. І озлоблення неблаго твоє, і ненависть моя, і скрипіння зубів. І меч, і ніж, і вигляд крові на сонці.

...А Бог — великий! А Бог — мудрий! А Бог — благий!..

...І тепер питаю я себе: чи може під'яремний родити овна? І телець чи може родити лева, а дерево горчичне дати плід з каменя? І так само ж — чи може Бог благий веліти неблагая, і радуватися з тьми, і з ненависті радуватися, й тішитися прокльоном і распрею людей?.. О ні!.. Я умножу насіння твоє, — сказав Господь; а не сказав — розсікайте один одного на части. Чоловік любить карати за гріх, — а Бог?.. Він такий сильний, що не потрібує кари. Чоловік вигадав справедливість, — а Бог?.. Бог вигадав вічність, у котрій никнуть усі справедливості, котра сама — справедливість. Чоловік скував собі меч для десниці своєї, а Богові меч — око його, котрим він загляне в душу тобі, й освітить, і покаже гріх твій перед тобою. А м'язня його — слово його, що промовить тобі до глибин твоїх душевних і гасить вогні бунту».

...І так пливла думка за думкою, і перед очима викривалася велика, необ'ятна картина... омани...

З самого початку! З самого виходу з Єгипту! Кожний день, кожний час — омана, омана, омана!... Омана — іменем Бога, влада — владою його, слово — словом його!..

І сама можливість цього була така страшна, що Авірон похолов увесь, і закутався з головою, й гнав від себе ті руйнуючі думки. Вони палили його, мов вогнем, і затримували дихання в грудях, але приходили, приходили, приходили... І розкривали перед очима малюнки минулого, і

підводили під них інші пояснення, а при тім згадувалися слова Датана й сміх Корея і все те, що обурювало його раніш. І пригадалося, як Корей повторяв на дрібнішу скалю деякі штучки Моїсеєві, — і від того всього хотілося крикнути й тікати світ за очі, мовби можна було втекти від самого себе.

— Дай мені сон, Господи! — тремтячим шопотом молив Авірон. — Дай мені сон, Господи, щоб не збожеволів я в цю ніч, щоб зосталися сили ще послужити тобі...

Але сон не йшов, і думки, як дикі гієни жеруть верблюда, рвали на часті душу Авіронову...

XI

А на другий день, як тільки блиснуло сонце, побіг Авірон до кущі приношення. Думав — буде перший, але де! Ізраїль уже прокинувся і вже ніс свою жертву на свіжого Бога.

Від ранішньої прохолоди приємним трепетом здригалося тіло. Така рожева була пустиня, і такі веселі, повні віри й радості обличчя стрічних, що стидно стало Авіронові за свої нічні думи й за кощунство своє...

І він постановив випросити прощення в Бога роботою.

— Я буду багато робити, Господи, і ввесь час молитися тобі, і ти простиш мене тоді, — правда? — Так просто й щиро питав він Бога; і після тої бесіди тихо й просто стало на душі.

Жертволюбність Ізраїля не заснула й уночі, і цілу ніч готували люди те, що мали нести завтра, і нетерпеливо дожидалися першого проблеску дня, а діждавшися, потяглися довгою низкою до кущі приношень і несли, несли, несли... Те, що називається ощадністю, мов щезло з сонму ізраїльського, ніхто не ховався за спину другого, ніхто не був хитрий і дріб'язковий, ніхто не утаював. Морем людей сколихнув великий подув, і як блудний син, повернувшися до батька, з подвоєною силою працює на отцівських ланах, — так і Ізраїль, повернувшися до Бога свого, ділом і жертвою старався знову заслужити собі милість.

Тут же, коло кущі, зійшлися мудріші й старіші Ізраїля і Аронові сини, майбутні священики — Надав, Авіюд, Елеазар, Ітамар. Стояли мудріші й старіші й розмовляли, і кожне слово їх було долею народу, будучими днями його, і спокоєм дітей, і піснею дівчини. А до них підійшов старий, як сонце, і білий, як сонце, юдей. Він, мов святиню, тримав обома руками ремінь з великою золотою пряжкою й питав:

— Де положити? — Але його ніхто не чув, бо всі зайняті були роботою своєю, а мудрі — мудрістю своєю. Старий знову спитав, дивлячись ясним поглядом дітей: — Де положити цей пояс? Облягав він рамена отців моїх і праотців моїх, бо прийшов до родини нашої з незгаданих віків. Як ока свого, берегли ми його в землі Єгипту, кажучи собі: ліпше ми самі будемо в неволі, ніж наша святиня. А вмираючи, батько передав мені цей пояс на смертельному ліжку й сказав: «Слухай, сину мій первородний! Щастя дому твого не покине і здоров'я — тіла, доки берегтимеш ти святиню цю. А день, у котрий братимеш цей пояс, чи на себе, чи на сина свого возложиш, буде світлим днем роду твого. І не погине твій рід, і не пересохне молоко в сосцях дочок кущі твоєї, і не поточить черв'як дерева твого, доки буде з тобою святиня...» Так говорив мені перед смертю отець, і я робив по слову його, і не посіщав Бог гнівом своїм дому мого. А тепер... без страху віддаю я святиню родини на святиню народу. Те, що це золото піде на ноги херувимів, чи на крила їх, чи на вінця, чи на петлю завіси святого святих, те збереже дім мій від немилості Бога... так само, якби й у мене в кущі був пояс цей. Тож прийміть дар роду нашого, о мудрі, хай буде й моя лепта в сокровищах Ізраїля.

І побожно старий поцілував святиню й давав її в руки комусь із старших. Але ті такі були захоплені своїми рахунками, що відмахувалися від діда, як від мухи.

— Та чого ти лізеш ще тут з своїми ремінцями? Бачиш, скільки куп всякого дрантя, кидай туди, потім розберемо.

Старий не зрозумів спочатку, а потім... мов стерявся якось... Лице стало таким маленьким-маленьким, жаліб-

но усміхненим, і пояс тремтів у руках: вони не підіймалися кидати святиню.

І бачив все те Авірон, і підбіг до сивого діда, й сказав:

— Отче, дозволь і мені поцілувати святиню твою, й будь певний, що Господь справді збереже твій дім від нещастя, як беріг і до цього дня... — і Авірон, побожно поцілувавши золото пояса, бережно прийняв його з рук старого.

— Хай благословить тебе Бог, сину, не знаю, з чийого ти роду. Припильнуй же, прошу, щоб ні одна крихта золота не пропала й не втопталася в бруд робітні, ти, певно, будеш помагати найголовнішому майстрові при його роботі.

— О ні! — тихо якось, усміхнувшися, сказав Авірон. — До того Бог сам вибирає найдостойніших, а я... я щасливий, що можу робити хоч те, що роблю.

Старий хитав головою, дивуючись: коли вже таких побожних, гарних хлопців Бог не вибиратиме, то кого ж він вибере? А втім — його святая воля...

А левіти бачили те все, штовхали один одного ліктями та підсміювалися:

— Чи чули ви, хлопці, як він обіцяв милість Божу цьому старому дурневі? Сам Моїсей не вмів би ліпше вив'язатися.

— А як він смоктав засмальцьований ремінь, мов уста коханки!

Авірон не хотів того слухати і ще ревніше взявся до праці.

А жертва пливла й пливла. Несли чаші, й блюда, і зуби слонові; несли тонкі санірські дошки кедрові, і кипарис, і певг Ливана, і дерево з Басанітиди і з островів Хетримських; і вісон Попестрений, правдивий єгипетський, сінету й багряницю з островів Єлісе; і мідь, і залізо архиденянське, і залізо з Асіїла, стакті й пестроту з Фарсиса. І міро, і касію, і перший мед, і ритину, і вовну блискучу з Мілета. І вино хельвонське, і олію, і семідал. І савське, і равське каміння дороге: сардій, топаз, смарагд, яхонт, антракс, яспіс, сафір, лігірій, агат, аметист, хризолід, берилій, онікс, — і всього без числа.

Одна жінка прийшла й стала на коліна; в її вухах блищали великі дорогі сережки, але їх не можна було вийняти, бо звичай роду велів, щоби сережки ті ніколи не здій-

малися; і тому мати, чіпляючи сережки найстаршій своїй дочці, залютовувала їх цілком, — і лиш тоді, як знов треба було передавати найстаршій доньці, вони розпаювалися й переходили так само на молоді вушка.

Жінка стала на коліна перед Веселіїлом і просила, щоб той узяв свої прилади та розлютував сережки.

— Я не маю доньки й досі. А хоч би й мала, то сказала б їй: «Сережки твої пішли на святиню Ізраїлеву». Веселіїле! Поможи ж мені скорше принести мою жертву Богові.

Але Веселіїл був заклопотаний і велів якомусь хлопцеві розпаяти ті сережки. Хлопець узявся невмілою рукою й двічі торкнувся розпаленим залізом м'якого вуха жінки, але вона не випустила звуку.

А серед групи старшин підіймалися все більші й більші суперечки, змогав все дужчий гамір. Іноді мудрі Ізраїля починали так кричати й гнівно розмахувати руками, що, здавалося, от-от вони почнуть битися і вчіпляться один одному в сиві бороди, але не раз увесь той джергіт стихав, і чутно було лише якісь рахунки.

Найбільш хвилювався один низенький, рухливий, з бистрими оченятами старий юдей. Він хапав Моїсея за руки, щось швидко-швидко показував йому на пальцях рук і ніг, підбігав до купи, хитав на руці то одну річ, то другу, підганяв тих, що стояли коло важниці й переважували жертву Ізраїля, жестикулював, присідав і викрикував:

— Тридцять талантів і вісімсот сорок п'ять сиклів золота! Та де ми те будемо дівати? То вже й стовпи можна з чистого золота зробити! Сто два таланти й тисяча шістсот сімдесят сиклів срібла уже! Уже тепер! А далі ще скільки буде? Вісімдесят п'ять талантів і дві тисячі сто п'ятнадцять сиклів міді. Та куди ж то все, куди?..

Моїсей слухав його, морщачи іноді брови, а потім і нараз рішуче виступив наперед і крикнув:

— Бачить Бог охоту Ізраїля й жертволюбність дочок його. Досить уже маємо золота, і срібла маємо досить, і міді, і багряниць, і червлениць. Вистачить на святиню Бога й на одежу слуг його. Тепер не несіть уже більше, — чуєте? І там далі, і всюди по сонмові скажіть, що вдоволився вже Господь жертвою народу свого і не потрібує більше...

І побігли левіти в усі сторони, кричачи слова Моїсея, і чув їх Ізраїль і засмутився. Бо були такі, що не встигли принести дару свого, і такі були, що принесли мало та, укоривши себе за скупість, хотіли ще додати до спасіння свого. І бігли жінки й здалека кидали на купу свої дорогоцінності, а левіти лаяли жінок, кричали на них і відганяли геть. За хвилину ще перед тим вони готові були лаяти кожного за скупарство, прикликати кару Божу на лінивих до дарів, а тепер уже били за жертволюбність.

І мов торг який зчинився коло кущі приношення, і боляче було Авіронові дивитись на все те. Він поглядав на Моїсея — чи не зробить пророк тому кінець, але Моїсей вів якусь серйозну розмову з мудрими Ізраїля й не помічав зайвого усердія слуг Божих.

Авірон підійшов до батька, котрий теж стояв серед купи старшин. Саме в ту хвилю Моїсей закінчив свою розмову і якось машинально, ще під владою думок, положив руку на голову хлопця. І так солодко зробилося Авіронові від того дотику м'якої старечої руки, мовби він їв мед і цілував при тім Асху.

— Це твій син? — спитав Моїсей старого Еліява.

— Ти сказав, пророче.

— Певне, буде помагати тобі.

— Буде, але менш. Бо я маю до помочі другого, старшого, той ліпше вміє.

— А ти хотів би працювати коло роботи Господа? — спитав Моїсей Авірона.

У того захопило дух від несподіванки, і він не відповів нічого. Та Моїсей і не чекав відповіді; він звернувся до Веселіїла:

— Ти маєш якого хлопця собі до помочі? Побігти куди, подати.

— Ні, — суворо відповів Веселіїл. Він взагалі був якийсь тяжкий, неприємний і більш мовчав, мов сердився на цілий світ.

— Ну, так візьми оцього хлопця. Він, певне, придасться тобі: я вже другий день бачу його тут, і він так охоче береться до роботи.

— Мені однаково, яку вівцю брати, чи чорну, чи білу.

Моїсей знову погладив Авірона по голові й ласкаво сказав:

— Ну, то от я благословляю тебе на роботу Господа. Будь пильний, в усім слухай Веселіїла й заробиш благодать не тільки собі, а й усім, кого любиш.

...Не знав Авірон — чи на землі він, чи на небесах. Першим почуттям його було впасти в порох і цілувати ноги Моїсея, але він не посмів, лише такими очима подивився на пророка, що той усміхнувся ще ласкавіш.

Все переплуталося в очах Авірона, станули сльози. Радість його була така, що не вміщалася в грудях, рвалася наверх в якімсь крику, русі, в сльозах.

Він прийме участь в роботі Господа! Його рука доторкнеться святині цілого народу! Будуть нести ковчег перед сонмом, і, біжачи, співатиме Ізраїль пісню хвали: будуть ставити на землю — і місце те стане відтоді святим; будуть цілувати люди край завіси святого святих, і приносити жертву трепету, і виповідати все таємне своє, все болюче своє, все величне своє... А він, цей молодий, нікому не відомий Авірон, буде дивитись і говорити собі: там були мої руки... Моя десниця торкалася лиця херувима, устами котрого говорить тепер сам Господь; моя рука різьбила вінця святині, моя рука обвивала святий покров!

І Господь не забуде того, хто давав свій труд на роботу йому, хто жаром серця свого розпалював вугілля на вилив і, роздмухуючи, не жалів грудей. І як прийде час потреби — воззову Господа мого! «Боже! — скажу, — чи пам'ятаєш той час, коли я робив ковчег твій, славу імені твоєму?» І скаже Господь: «Пам'ятаю. Скажи, слуго мій вірний, чого хочеш тепер від мене, і я дам тобі». — «Я хочу Асху... Тільки її я хочу, Боже мій... Її очей, її уст, її любові...» — «То бери ж собі Асху, слуго мій чистий. І стада її, і любов родичів її. Я не забуду тебе ніколи, і трави твоєї не зсушу, і стад не виморю спрагою». — «А я посвящу тобі, Боже, первенця свого й десятину молодого свого...»

Авірон забув, де він і що з ним. Левіти давно вже показували пальцями на нього.

— Дивіться, дивіться!.. Він теж, як Моїсей, чує нечутні глаголи Господа й голоси труб небесних. О, який

же він має бути дурень!.. Звідки затесався він до нас, не знаєте, браття?

Потім усі розійшлися по кущах на обід, лише один Авірон не міг їсти й подався до своєї милої пустині. О мила мати пустиня!.. Тобі горе — тобі й радість!

Сонце так страшно напекло каміння, що воно дихало жаром. Авіронові здавалося, що то каміння німе посилає йому своє співчуття, чим може. На далекім обрії підіймався стовп піску, — Авіронові здавалося, що то пустиня сама шле привіт йому; і білі кості верблюдів, і перо розірваного орлом птаха з сухою на кінчиках кров'ю, і маленька морська черепашка, бозна-коли занесена до цього моря піщаних зерен, — усе то були не сліди смерті, а свідки, радісні свідки співу душі.

Ноги пекло, дихати було важко, та Авірон не помічав нічого того. Легко ступав він по піску, й старався поглянути в саму середину сонця, — і не міг, і, тихо сміючися, закривав потім очі рукою: червоні, сині, зелені, жовті плями починали грати перед заплющеними очима, і хлопець ставав, бо йому починало здаватися, що от під ногами прірва, що він уже наступає на скорпіона. І знову він тихо сміявся, бо знав, що нема тут прірви, а тільки пісок, гарячий рухомий пісок.

А ставши — стояв уже непорушно і, не відіймаючи руки від очей, слухав, як шумить далекий табір, як уїдливо гавкає на когось пес, а вгорі, високо, під самим сонцем, клекоче орел. А потім тихо-тихо відводив руки від очей і, мов новими, мов тільки народженими очима, бачив і рожеву пустиню, і безкраїй простір неба, і товпу білих кущ Ізраїля, а ген далеко — високу, велику кущу самого Моїсея. І чув прихід Бога в душу, і переповнявся молитвою, і, впавши на коліна, говорив:

— О, Адонай!.. О Господи Вседержителю, Боже отець наших, Боже Аврамів, Ісаків і Яковлів! Ти, що небо і землю сотворив із усією їх красою, і море зв'язав словом повеління твого, і запечатав безодню страшним і славним іменем твоїм! Ти, що вивів Ізраїля з дому роботи, і узи неволі нашої розрішив, і зв'язаного зробив свобідним, — дякую тобі!.. Дякую тобі за милість твою, за наближення

твоє. Положив єси руку ізбрання на главу мою й розверзаєши переді мною таїну святині... Недостойний я, Боже, недостойний. О, яке ж безконечне милосердя твоє, ти, Боже вишній, многомилостивий!.. І це я клоню коліна серця мого перед тобою і молю тебе, високий, не осуди мене за нищий дух мій і не погуби близькістю твоєю...

...І плакав Авірон, і молився, і переповнений був щастям. І якби тут був Моїсей — о, якими сльозами омив би тепер Авірон ноги великого пророка, якими поцілунками оцілував край святої одежі його!

А ввечері, як зайшло сонце й погас короткий південний сумерк, викликав Авірон непомітно Асху з шатра, й пішли вони далеко-далеко, в пустиню. Зоряна ніч радісно окутала їх, і м'яко обвіяв тихий вітер... Зійшов місяць, освітив молоду любов і зрадів ніжному шепоту їх...

— Як люблю я тебе, Асхо!.. Як люблю я тебе, сестро моя!.. За те я тебе люблю, що тобі повіряю душу й чую, як б'ється серце твоє у відповідь на мою радість... І за те я тебе люблю, що рано шукаю очима за тобою і розцвітаю, коли ти мимо йдеш до води... І за те люблю тебе, що, стоячи на молитві, можу згадати ім'я твоє й сплітати його з іменем Всевишнього...

— Не говори-бо так, то гнівить Бога, — тихо шепотіла Асха, притуляючись до милого, а сама хотіла, щоб ще, і ще, і ще говорив він так без кінця.

— Ні, цим не прогнівлю я Бога, і за такі слова він не буде карати мене. Чи не він створив і тебе, й мене, й пустиню оцю, і небо, і місяць? Чи не він ростив і тебе, й мене десь на різних кінцях Єгипту, а потім з двох протилежних сторін поставив на одну стежку, щоб ми мали зустрінутися? Чи не він, як уперше кинув я свій зір на тебе, шепнув мені до вуха: «Це Асха... це твоя Асха...»? А тобі чи не він же тихо сказав: «Це Авірон, твій Авірон, котрого ти будеш любити й назовеш чоловіком своїм...»?

І з очима, повними сліз, сказала Асха:

— О так!.. Це він!.. Це Господь... Це Адонай!..

І тихо всміхалася мати пустиня, благословляючи святу молоду любов, а там, далеко-далеко позаду, перекликалися вартові в юдейськім таборі...

XII

А на другий день почалася робота Господня, а з нею те, чого не знав, не умів назвати Авірон... О, чому він не осліп на обидва ока, чому не оглухли вуха його, чому не відсохла рука!

. . . . . .

Закипіла робота: ткали, пряли, шили, різали, рубали, кували, різьбили... Такого ще не бачив Ізраїль. Він бачив будівлю великих пірамід Єгипту, бо сам їх будував, бачив будівлю несходимих храмів єгипетських, бо сам на своїй спині возив і камінь, і мармур, і пісок. Бачив він і тисячу-тисяч робітників, бачив, як підіймається вгору ліс рук людських, як мурашками повзають людські тіла по громадах пам'ятників. І бачив, як гнеться дерево і як гнеться спина чоловіка, коли йому тяжко, чув, як машина кричить і стогне, протестуючи, а чоловік... ще мовчазніший стає, хіба лише непрошена сльоза збіжить разом з краплею поту по щоці та затремтить тіло від єгипетського скорпіона. І над тьмою працюючих рабів завжди висіло мовчання, важке — як грозова хмара, оте страшне рабське мовчання. Не було чутно жартів молоді й сміху дівчат, не чулось радісного поклику при кінці роботи, бо не було їй і кінця, — вона була безконечна, ця робота рабів. І ніхто не збігав по дошках скорим охочим кроком, ніхто не випереджав товариша; а коли хто й біг, то це, певно, було двоє: юдей та єгиптянин-наглядач з скорпіоном у руці... І казали старі юдеї: важкий камінь пірамід, але ще важча — робота рабства.

А тепер? Мов не ті люди! Всі очі радіють, всі уста сміються. Співають молоді жінки й дівчата, змиваючи багряниці, але в слова побожного гімну вливається сонце дня, молодість, — і тужливий плач, зложений в рік тяжкої неволі, стає гімном свободи й життя. Молоді хлопці копають ями, носять землю, пісок, стругають дерево, палять вогні, — і сухий хмиз палав на двох вогнях, а хлопці ще та ще підносять великі купи, а уста їх не закриваються, а очі не перестають шукати дівочих очей.

Приходили старі, поважні люди і з ласкавою усмішкою приглядалися до роботи молодих. Хіба іноді хто з робленою суворістю крикне:

— А то що? Хіба так роблять? Ех ви!.. Не так ми робили колись! Ану, дай лишень лопату, нехай я покажу тобі, як я робив тоді, коли мав таку бороду, як у тебе.

І, жартуючи, віддавав юнак лопату старому, а той, мов справді чуючи в собі поворот давніх сил та завзятості, рив і копав, як вісімнадцятилітній, усе приговорюючи: «От як у нас робили! От як ми робили... От як!..» А молодь сміялася довкола, закликала старого до спочивку; от уже хтось підкотив камінь, хтось лагідним рухом бере лопату з рук, — і старий, справді втомившися, сідає.

— Ех-хе! Не ті літа! — говорить він і сміється, і довкола всі сміються.

І сонце сміється, дивлячись на те з неба, і вітає дитячу радість Ізраїля й запал його.

Так було довкола кущі роботи, а в ній самій... в ній відбувалося священне таїнство найважливішої роботи, — і в тім таїнстві брав участь Авірон. О, чом же, чом не перестало його серце битися вчора, — там, на пустині, в час молитви? Чом не засипали йому піски очей, бо він не бачив би того, що бачить тепер?

Суворий чоловік був Веселіїл, головний майстер, призначений самим Богом і поблагословлений Моїсеєм. Він дуже добре знав своє ремество й таїни його, і тому, що він так багато знав дрібних речей, мозок його вже не обхоплював цілей. Господь ніколи не говорив до його душі, і в своїй роботі Веселіїл завжди бачив тільки роботу, — чи то був телець Арона, чи то були херувими Моїсея. А до того мав ще він вдачу, як і всі ремісники, погано лаятися, — і це була дійсно його вдача, частина натури: один співає при роботі, другий жартує, третій мовчить; а от Веселіїл лаявся. І що поганіш він лаявся, що крутіші слова вигадувала його вбога фантазія, — то ліпше робилася робота і легші, кращі виходили речі з-під рук.

От і сьогодні Веселіїл був чомусь лихий, а через те і лайка його наперчилася вдвоє. Він кляв усе, що тільки приходило йому на думку — чи то були живі особи, чи такі, що не відчували його злоби. Сьогодні все було не так, і глина, що він її місив, була ні до чого не здатна, — і він кляв і тих, хто йому приказує робити щось із неї, і тих, хто не міг від-

шукати ліпшої, і самого себе, що взявся на свою голову за таку дурну роботу. Вогонь горів зовсім не так, як повинен був горіти, увесь матеріал був нічого не вартий, а вже найгіршим нещастям був Авірон. Це була просто кара Божа, а не помічник! Біг, коли треба було йти повагом, і навпаки — посувався, як черепаха, коли треба було летіти стрімголов. Нічого не вмів — ані подати, ані приготовити; питався по двадцять разів про те, що мусів би сам зробити, і не питав власне тоді, як те доконче було треба. Казали йому принести одне, він приносив зовсім що іншого; казали йому зробити так, він робив цілком навпаки. Коли треба — його не було в кущі, і навпаки — зовсім не потрібний, він завше попадався на дорозі й плутався під ногами.

Веселіїл кричав, лаявся, бризкав слиною й кидав у бідного хлопця, чим тільки попав.

— Та які ж духи зла звалили тебе на мою голову? Який дурний батько породив тебе, а ще дурніша мати вигодувала тебе? О, то мала бути дібрана пара! Я б сказав, що твоїй матері ліпше було б взяти молоду свиню до грудей і вигодувати її власним молоком, ніж отакого йолопця, як оце ти. І хто мене покарав тобою та оцією ще дурною роботою, в якій найбільш розумний чоловік за тисячу днів не зможе добратися ані до найменшого смислу. Той старий дурень Моїсей переходить уже на дитячий розум і не знає, що вже йому вигадати. Таж вилив я одного Бога, — навіщо ж він спалив його і попсував стільки матеріалу? Може, скаже, що погана була робота? Так нехай він спробує вилляти ліпше. От хотів би я подивитися на того Бога, що вийшов би з-під рук Моїсея або ще більше безглуздого брата його — Арона. Ну-ну! Ото був би Бог!.. Але він знає, стара бестія, що в сонмі нема більше чоловіка, котрий зміг би так зробити, як я, та й дурить людей: сам Господь, каже, показав мені на Веселіїла, як на слугу свого! Хе-хе... Я йому сказав це. Ти думаєш, ні? О, я не маю кого боятися! Так прямо й сказав: «Міг би ти, — кажу, — хоч тут не тулити Бога свого». А він розсміявся та й шепче: «Не можна, братику, інакше, — так треба», — і каже... О, він знає, шельма, що говорити й де. Уміє нарід тримати в руках. Бач, скільки людей набив за те, що поклонялися Богу-тельцю, а мене

й не чіпнув, хоч, правду кажучи, кого першого треба було б покарати, як не мене та Арона: Арон приказував, а я робив, а дурні людиська лише лобами в землю били, та й уся їх вина. А Моїсей, бач, ані брата не чіпнув, ні мене. А чому? Бо розумний чоловік. Бо знає, що якби зо мною яка пригода трапилася, — хто б робив йому тоді всячину? І херувимів оцих пришелепуватих, і чаші, і світильники, і стояла, і ковчег, і всякі інші витребеньки.

Авірон слухав — і не знав: чи то дійсність, чи то, може, кошмар, тяжкий гнітючий кошмар... Святиня Господа оплювувалася брудними словами ремісника, уста вирікали хулу на саме ім'я Вседержителя! До такого не доходив ні брат Датан, ні сам безбожний Корей, і ніхто, ніхто на землі...

І Бог це чує? І мовчить? І мовчатиме? І простить? І забуде? І не спалить живцем?.. Та де ж тоді всі слова Моїсея? Де сила і гнів Господні? Де правда тоді?

І з дико поширеними очима стояв Авірон у кутку шатра, мов ударений чим тяжким у голову, і шкода було на нього дивитися... В шатрі було тихо, бо Веселіїл чомусь замовк і, пильно зайнятий, лише іноді єхидно кривив лице. Нараз він голосно розреготався і крикнув:

— Ану, каро моя небесна, іди сюди!

Авірон не двигнувся з місця.

— А йди, каліко, як майстер тебе кличе! — нахмурюючися знову, крикнув Веселіїл, а сам сміявся.

Автоматично, мов дерев'яний, підсунувся Авірон.

— Дивися, яке личко в цього херувимчика! — і майстер показав рукою на свою роботу.

Авірон глянув і... одскочив. Він мало не крикнув.

...На нього дивилося щось таке страшне, така потвора, що він затулився від неї руками... Перекошений рот, гостре підборіддя, накриво закарлючений ніс, довбані дірки замість очей, вугласта голова, — і на всім печать чогось такого бридкого, розпусного, найогиднішого, що хотілося вибігти на свіже повітря...

— Що це? Що це?.. — ледве чутно, весь дрижачи, спитав Авірон.

— А що, ти не бачиш? Це ж херувим для Моїсея. Це святиня Ізраїлева, котру він так хотів лизати... — І Веселіїл

сміявся, і сміялася огидна почвара перекошеним ротом, і сміх їх був однаковий.

— І це... і це так і буде?..

— Атож як? — і ще дужче реготав Веселіїл, і ще дужче реготав херувим, а з розірваного його рота мов виходив тяжкий сопух. — От ми поставимо це божество тут у куточку, — казав далі Веселіїл, відтягуючи статую вбік, — нехай прийде Моїсей та подивиться. Бажав? Хай має! Я зробив доброго Бога, і зробив непогано, — а він палити? — прошу! Сідайте самі за роботу та й ліпіть, а я вам не дурень дався, що сьогодні один брат одне бовкне — роби так, а завтра другий брат друге бовкне... А я б мав всякого бовкуна слухати? Ні, дякую красно. Я вже не маленький, у мене онуки вже бігають.

Саме в цю хвилину ввійшов Моїсей.

— Ну, як тут у тебе, старий муркало? А там пішла робота... страх! — і Моїсей розсміявся. Але в сміху тім було щось таке, що ножем різнуло серце Авіронові. Це він уперше чув, як хихоче великий пророк, — і бодай би не чути ніколи! Це був сміх переможця. Моїсей побідив Ізраїля — і знову, тепер, здається, вже надовго, став паном його.

«Треба лише розуміти дух народу і впору приходити до сповнення менших його бажань, а тоді він сповнить велике твоє бажання — бути вічним твоїм рабом!» Так говорив кожний рух Моїсея і горда радість очей його, і відчув те в сміху Авірон...

— А це що ти тут наробив? — спитав Моїсей, зупинившися перед херувимом, притуленим до стіни.

І ждав Авірон, що нахмуряться брови великого пророка, що блискавиця вийде з очей і поразить святотатця, що покажеться ж правда Господня... Але нічого не сталося... Замість гніву — вибух сміхом Моїсей і реготав, упершися в боки, аж хитався всім дебелим тілом своїм. А Веселіїл, зберігаючи серйозну міну, хоч очі в нього бризкали сміхом, говорив роблено суворим голосом:

— Це ж Бог тобі. Я тобі добре зробив тельця, — навіщо ти спалив його? А херувимів я робити не вмію.

І двоє старих стояли й реготали з святині Ізраїля, з упован на нього...

— А цей дурник питає: чи це так воно й зостанеться? А що ж, кажу, йолопе, гадаєш, що буду переробляти? А не діждеш ні ти, ні твій Моїсей! — І знов старі реготали здоровим, дужим сміхом міцної старості.

А потім узяв Моїсей янгола і, поплескуючи його по носі, від чого ніс зробився зовсім ні на що не похожим, сказав:

— Ану-ну, покажи цьому молодикові, що значить сила Господня, котру дав тобі в руки Господь! — І знову вони реготали, аж сльози виступали у них на очах.

Зручним рухом підхопив Веселіїл янгола, поставив його перед собою й почав водити пальцями по лиці. І здавалося, що грався він, роблячи безліч непотрібних рухів: то вивертав кумедно палець, то врізувався в глину твердим, як залізо, нігтем, то швидко-швидко тер одне місце і все не переставав приговорювати всякі дурниці. Відхиливши голову та прищуливши очі, приглядався до роботи, аж нарешті, різким рухом відкинувши ввесь корпус, відійшов Веселіїл і крикнув:

— Ану, дивися тепер, дурню!

Авірон глянув — і не знав, що тут сталося справді: чи сила Господня, чи чарування якесь?!

На нього скорботно дивилося божественне лице. З очей, здавалося, от-от поллються сльози, а уста... живі, лише бліді уста тихо шепотіли молитву Господинові...

І це таке було прекрасне, це таке було дивне, що впасти хотілося на коліна й розридатись. І Авірон розридався... лише від того, що було, було — й не могло витравитися з душі печальним поглядом янгола. Образа Богу й сміх йому — це був уже занадто болючий контраст для чистої душі одного з тих, що не вміють владикувати... І, закривши лице полою одежі, заплакав Авірон...

Плакав він над собою, над своєю наївною вірою, над пророком великим, що згубив тепер авреолю і став звичайним властолюбним обманщиком. Плакав над молодістю своєї душі й над зачерствілою старістю душ цих мудреців, ознаменованих перстом Бога... І над Ізраїлем усім плакав він, що справді без Бога, сам, по волі одного-однісінького чоловіка, заблудив у цю дику пустиню і тепер мусить шукати Бога собі, шукати надії собі.

— Що з тобою, дитино моя? — прозвучав над ним знайомий божественно м'який голос. Знов чулися в нім ті нотки, що могли б в інший час довести до екстазу хлопця, знов положилася м'яка стареча рука на голову, — лише тепер знав тому всьому ціну Авірон. Ласка Моїсея була офіційною ласкою: старий чоловік з н а в, що треба іноді пожаліти людину, зробити вид, що її біль є почасти й твоїм болем; старий чоловік знав, яким способом треба стуляти уста, щоб виходив з них тихий жалісливий голос із тими чарівними нотками: їх однаково люблять усі тисячі плачущих... І нічого не відповів Авірон, і ще дужче заплакав...

А ввечері він побачив те, після чого хотів вогню, небесного вогню!..

Веселіїл не пустив Авірона додому, сказав, що рано буде дуже багато роботи, а він, Веселіїл, зовсім не має охоти чекати на всякого йолопа. І Авірон зостався... І бачив...

Бачив, як знову прийшов Моїсей, і Арон, і Ор, і ще декілька мудрих Ізраїля; бачив, скільки вина їм принесли, бачив, як пили й п'яніли пророки з первосвящениками; чув сороміцькі їх речі, аж поки... аж поки не прийшли дівчата, і Моїсей, п'яною рукою потріпуючи молодого хлопця по плечах, не випровадив Авірона з кущі, говорячи:

— Ти наш... ти тепер уже зовсім наш, — правда? І, властиво, нема що перед тобою критися, але... хе-хе-хе!.. є річі, котрих не треба бачити молодим людям, хе-хе-хе!.. Тому йди тепер додому, а завтра раненько, — чуєш?.. — раненько прийдеш.

— Я не пускаю... Я не дозволю... Хто має право мішатися в мої розпорядження? — кричав, вистукуючи погарем по столу, Веселіїл.

— Тихше ти, старий піячино! — говорив Моїсей і, сміючися, грозив майстрові кулаком, а потім знов звертався до хлопця, нахилявся просто до лиця, із уст великого пророка несло перегорілим смородом: — Ти не слухай того старого дурня, не слухай... а слухай, що говорю тобі я, Моїсей, бо моїми устами сам Бог глаголить...

...Хитаючися, вийшов Авірон...

Куди?.. Сонце погасло, й увесь світ став холодною пустинею, і пустинею бездушною стали небеса...

...Непритомний вийшов Авірон із сонму і, не дивлячись, ішов, ішов... Щось велике прийшло, і обгорнуло його, і потягло в страшну, темну безодню...

Він боровся! Він не хотів! Він звав ще Бога, але Бог не приходив... Він молив безгрішну пустиню, але пустиня не відзивалася.

— Боже! Боже, спаси мене, — я потопаю... Глибина моря розверзається під ногами моїми, і буря сумніву топить мене, Боже... Я зову тебе на спасіння, спаси мене, Боже... Не мене спаси, віру мою спаси і упования моє... Ти ж бачиш безумство моє, і думки моєї перед тобою не утаю! Я ж не вірю більше в тебе, Боже, і в пророка не вірю твого. Оману я бачу в голосі твоїм і хитрість бачу в силі твоїй! Людину я бачу в пророці твоїм і похоть людини в чреслах його. І кров його буриться від того ж, від чого й усіх інших людей, і вино п'янить йому чоло, як і всім, хто вживає вино. Ради княжества свого й владичества свого він гримів голосом труб, топтав скрижалі твої і вбивав живущого. О Боже!! Хто ж обманець з вас двох? Чи Моїсей, що не назвав нам істинного імені твого, не показав лиця твого й чертога твого?.. Чи ти сам, Боже? Чи ти справді живеш на небесах і держиш громи й меч в руці? Чи лише вірити ми повинні, що ти єси?.. О Боже! Во ім'я слави твоєї, во ім'я існування твого, во ім'я правди на землі, покажи мені лице своє... Я не боюся! Нехай спалить мене зрак твій, нехай розверзеться піді мною земля, нехай в муках страшних сконаю я потім, лиш покажи мені лице твоє... Коли увірую, увірують усі ті, що прийдуть по мені, що кров'ю плакатимуть у сумніві своїм. Ради них, ради крові їх, взискуючих, покажи мені лице твоє... Бо як ні... бо як знов ти сховаєшся за невидимість і не почую я голосу твого тут, не в скиніях Моїсейових, а тут, серед цієї нехитрої пустині... не вірю я тоді в тебе й кричу: «...Порожні твої небеса! Облуда — царство твоє! Безсила — воля твоя!.. Ти — омана!.. Ти — безсилість моя!.. Ти — безумство моє!.. Ти...»

...Й упав Авірон на землю й корчився в муках. І сльози його рівнодушно вбирав у себе пісок пустині. А небеса?.. Небеса мовчали... як мовчать до цього дня.

КАМІННА ДУША

ПОВІСТЬ

* * *

І

Ой Марусе, камінная душе!
Не слухати ж було шептання моєго,
Не лишати ж було попонька своєго.

Отже, сьогодні новий ксьондз служив по раз перший службу у церкві. Гуцули прислухалися, придивлялись і остаточно винесли не зле враження. Особливо подобалася проповідь. Не змістом, бо змісту мало хто вкємував, а тим, що було її сказано голосно і виразно.

— Вогорит, — єк відпечєтує! — говорили один до одного пошептом.

Взагалі вся служба пройшла дуже добре. Дяк, бажаючи показатися, вигалайкував на дух кінський, закручував, заплутував мелодію до того, що сам ставав як дурний у тім усім, і під кінець служби захрип, сарака, так, що доброго ока горівки треба було відтак, аби голос вернувся.

Та й ксьондз, нема що казати, голосники мав добрі, гуцулія теж гула з охотою, хоч і невлад, а багачі кидали до скарбонки цілими левами.

А поки тяглася служба і дим кадильний, змішавшися з різними іншими гуцульськими пахощами, возносився до престолу, баби по черзі бігали поздоровляти молоду попадю. Властиво, секретно кажучи, гадка тут була інша: баби хотіли переконатися, чи попадя молода, чи файна, отже, чи є надія, що піп буде триматися жінки. Бо попередник сього ксьондза великий був преподобник по бабській часті і добре дався гуцулкам узнаки.

І тут враження було добре: попадя виглядала, як квіточка.

— А йке-с молоденьке, Бог би тє вкрив! — весело казали баби і гурмою лізли цілувати у руку. А їмость червонілася, як яблучко, і не знала, чи їй тримати руку, чи

сховати за спину, чи обтирати за кожним разом. Все то було для неї нове: і шлюб, і місце, і люди, і сама вона здавалася собі не такою, як була.

Утішені баби голосно приріка́ли, що́ хто дає на нове господарство, і на цей раз дари їх були щедрі і давалися з охотою. А тим часом закінчилася служба і ксьондз ішов царинкою, оточений гуцулами; ґазди топталися один одному по ногах, аби йти ближче до нового попа та хоч краєм вуха чути, що там він таке говорить.

Ксьондз вичисляв браки, які побачив у церкві: того немає, того немає, а те хоч і є, але в такім виді, що краще би його й зовсім не було.

— Презбитерія... Та хіба ж це презбитерія? Це, вибачайте, хлів свинячий, а не презбитерія! Презбитерія — це найголовніше місце в церкві.

— Ає! Ає! — підтакувала гуцулія.

— То, прошу їгомостя, то та' єк би сказати — усу путерю тото місце на собі держит, — говорив старший брат, бажаючи за всяку ціну сказати й своє гідне слово.

— Яку путерію, що за путерію? Я ваших слів не розумію, але презбитерія мусить бути упорядкована. Треба наймити маляра, аби вималював порядно. Отже, прошу позволеня мені тим зайнятися: я знайду маляра, зговорюся...

— Ає, ає! Стокмити го порєнно, аби не вшахрував.

— А що, ґазди, думкуєте? Таже воно все може бути.

Ксьондз вичисляв далі.

— Воздухи — як шмати. Сорочка на престолі — мов у смолі купана. Ризи — сором убрати на себе. Чи вже ви, люди, такі бідні, що у вас храм святий у такім порядку?

Гуцули не признавалися до вини і все валили на попереднього попа.

— Прошу, їгомостику любенький, ми у тім ані сине за ніхтем не винні. Єк піп за церкву не дбає — хто ме дбати? Ци я, ци сусіда?

— Ає, то таки так. Тот піп бирше за молодиці дбав, їк за церкву.

Ксьондз старався повернути бесіду на інше поле, бо йому неприємно було чути нарікання на члена корпорації,

але гуцули попали на своє болюче місце, як муха на садно, і не легко їх було звідти збити.

— Він замість «Господи помилóй» співав: «А хто любить гриби-гриби, а я й печериці, а хто любить дівки-дівки, а я й молодиці».

— Він і файнішої ше вмів.

І тут же одвертими формами оповідали досить нескромні деталі приватного життя свого духовного наставника, як рівно й деталі події, що привела до зміни старого попа на нового.

Речі стояли дуже просто. Один ґазда, переконавшися, що таки дійсно піп ходить до його жінки, ужив звичайного средства прозріваючих рогоносців — сказав, що йде до Жєбйого за орудов, а сам заховався в смерічє так, що міг бачити одразу і плебанію, і Черемош, і свою хату.

Чекав недовго, бо піп, задравши одіяніє, уже перебрідав Черемош, а перебрівши, не пішов ніде, лиш просто до тої хати. Ґазда облазчиком-облазчиком прийшов верх своєї хати, зайшов у тіль, двома колами добре припер двері, а сам, взявши третій, уліз у хату вікном.

І що там уже була за бесіда, не знати, а лиш єгомость, прийшовши додому, впав на ліжко та так уже й не вставав, аж доки не прийшло єпископське розпорядження про перенесення до другої парафії, а нім[1] така знайдеться — з чеканням при консисторії.

Таким чином очистилося місце в Криворівні для молодого о. Василія. Він лише-лише вискочив з семінарії — як тут дають самостійну парохію. Оженися — і самі печені гриби до рота полізуть.

Властиво о. Василій давно вже намітив собі жінку. Правда, була бідна, як миша, виховалася в кляшторі[2] на кинений кревними гріш, але зате була гарненька і як на смак новоукінченого семінариста, то навіть дуже гарненька, отже, цілком на добре зачіпала естетичні струни душі о. Василія.

Очевидно, опікуни на освідчення о. Василія відповіли цілковитою згодою. Боліли, правда, душею, нарікаючи на

[1] Поки.

[2] Монастирі.

померлих родичів Марусі, котрі буцімто не лишили бідній сироті нічого; від себе подарували дві перини і ще надзвичайної роботи хрест у флящині, але о. Василь якось не дуже піклувався про віно: перспектива одразу, впрост зі шкільної лави сісти на багáту гірську парохію, де за похорон дають вола, а за шлюб і пару — ця перспектива вносила деякі компенсації в питання о гріш.

Ну, і от привіз на парохію молоду жінку, почалося нове життя.

Для Марусі мусило би бути таки геть цілком нове в усіх значіннях. З дитини-підлітка вона нараз стала женщиною, хоч це якось... мало відбилося на ній, не зробивши жадних надзвичайних змін: мабуть, занадто ще була дитиною і по-дитинячому пережила чи, скорше сказати, перебула цей факт.

Нова обстанова домашня також не зробила на Марусю надзвичайного враження. Мати чоловіка, стара господиня, що з'їла зуби на веденню домашнім, любовно, але рішучо відсунула молоду невістку від усякого господарювання й життєвих дрібниць.

— Воно ще молоде. Нехай побавиться, аби не нарікала потім, що запрягли її до роботи, — говорила «бабця», як уже зарані величали усі стару їмость, і дійсно зуміла цілковито ухоронити Марусю від усяких буденних турбот. Навіть каву приносила до ліжка пестійці, і Маруся, ніжачися та щулячися, як кітка[1], випивала запашний трунок і знов шурхала під ковдру.

Та вже єгомость якось запротестував:

— Де то видано, де то чувано? Замість того щоб самій раненько устати та старій женщині подати до ліжка каву, вона — дивіться, люди добрі! — сама вилежується, аж поки їй принесуть.

Говорив він це не злобно, а от просто так собі, для порядку: просто це порушувало якусь там гармонію його понять про обов'язки жінки.

Маруся кривилася потім два дні на чоловіка, але каву з того часу варила вже сама. Єгомость підкпивав[2] собі:

---

[1] Кішка.

[2] Підсміювався.

— Що то, мамо, нині кава так ніби... чи то недоварена, чи то переварена?

Бабця посміхалася, говорячи:

— Ну, ну... Буде вже тобі.

— Та ні, таки справді щось кава мені не смакує. Чи то, може, не ви самі варили?

— Прошу не пити, коли не подобається! — з обуренням виривалася Маруся, схоплюючися. На початках вона брала ще то все за чисту монету.

О. Василь робив великі очі.

— А-а-а!.. Так то, може, ви варили?

— Я. Але вже по раз останній.

— Ну, то так би ви й казали. Я би тоді почав хвалити, — і пив далі, наче розсмаковуючи. — Гм... Воно й справді кава нічого собі. Гм... Але ж таки й зовсім добра кава. Гм... Я би навіть сказав, що зроду не пив такої доброї кави.

Маруся розцвітала.

— Направду?

— А бігме направду. Так що навіть прошу позволеня поцілувати ручку.

Згодом, коли така кумедія повторялася регулярно за кожним питтям кави, Маруся призвичаїлася і вже не звертала уваги на слова мужа, а свій обов'язок варення кави повнила вже без сердечної тривоги: вставала заспана, з позіханнями мішала, колотила там щось, чаклуючи над сметанкою. І все те під безперестанний шепіт бабці:

— Але йди... Йди, я сама... Та він не дізнається... Йди-бо...

Маруся ще смачніше позіхала і півсвідомо бовтала ложечкою.

Решта господарства цілком оминула плечі Марусі — бабця сама несла весь тягар на собі, не допускаючи Марусю навіть до дрібниць.

Взагалі родинне життя надзвичайно якось скоро увійшло в свою колію. О. Василь мав щось із флегматика в собі: все, чого лиш він діткнув рукою, набиралося якоїсь сірості, як в дощову годину. Впору з'їсти, впору лягти спати, з нудотою відробити свій обов'язок, положене число

разів на тиждень приголубити жінку — в тім замикалося все. І не дивно, що завдяки такому регулямінові[1] якось занадто вже скоро осів о. Василь: в швидкім темпі почало відростати йому черево, звисало молоде воло, рухи ставали лінивими і число їх все зменшалося.

І в усім тім новім життю, в усій тій розміреній пристосованості, і в сонній любові мужа, і в ніжних піклуваннях свекрухи — в усім тім Маруся відчула би, певне, дуже скоро величезну нуду, якби... якби не було... гір.

Гори!..

Спочатку не зробили вони на неї враження. Навпаки: перші дні, як лиш молоді сюди приїхали, Маруся відчула, що гори давлять її.

— Але бійтеся Бога, отче! Де це ви мене завезли? Та тут страшно жити!

О. Василь лиш блимав очима. Він був з Поділля, і йому самому якось було... «омкно» серед тих мовчазливих велетів. І лиш стара їмость, уроджена в горах, одразу почула себе на місці і дихала, як риба в воді.

— Нічого, дітоньки, нічого! Буде все добре. Я виросла і весь вік свій прожила на долах, але люблю гори понад усе.

І справді: вона відразу вжилася в гірську атмосферу і ввела в неї дітей. Та й о. Василь скоро пристосувався: потребував лиш вигідного хліва, а де він, цей хлів, буде стояти, у горах чи на долах, — це йому було цілковито однаково.

Але зате Маруся згодом відчула гори цілою душею і полюбила їх.

— Чекай, чекай, доню, — часто говорила стара їмость у відповідь на захоплення Марусі. — Це ж іще зима. А от як прийде весна, як укриються верхи зеленню новою, позацвітають трави, як вилізуть гуцули зі своїх кожухів та розсиплються маком червоним по узгір'ях — от коли наші гори красні! Узимі якось... тісно в горах: усе пов'язане, поплутане стежечками, від стежки ані руш. А вліті — куди оком глянути, туди й ногою ступити. Пташечкою будеш літати кичерами, коли...

[1] Розпорядку дня.

— Коли що, бабцю?

Бабця усміхалася.

— Але, бабцю, — коли що, ну?

— Коли... коли я... не буду бабцею. А як буду або сподіватимуся — о, тоді обережненько будеш ходити, на паличку опиратися, а я тобі буду смачні страви варити, і тоді вже кава йтиме до ліжка, хоч би там що. А відтак... відтак винесемо його сюди, на ґанок, і буде на него сонечко світити, буде його вітрець полонинський обвівати. І буде рости він здоровий, красний та розумний.

— Хто се, бабцю?

— Він, мій унук. Отже, бігай, ходи, щебечи, набирайся сил та здоровля, щоб легко, Господь дав, пішло, щоб було покорму багато, щоб свобідно перетерпіла.

— «Аби-с легко зносила та й мирно злєгала...»

— Дивись! А ти звідки знаєш гуцульські приговірки?

— Таже я завше між гуцулками, бабцю!

Справді, Маруся одразу стала загальною улюбленицею. Гуцулки її пестили, як малу дитину, і, здавалося, не мали жадної пошани для такої високої гідності, як їмость. Навіть називали просто «Муха», бо чули, що іноді ксьондз так її називав.

— Ей ти, Мухо! А йди суда! — кликали, мовби яку сусідку, але по суті речі любили свою їмостечку, як лялечку, і зробили би для неї все.

Марусі, наприклад, дуже подобалася «уберя» гуцульська, і якось в неділю вона, для жарту, перебралася по-гуцульськи: від одної баби взяла запаску, від другої постоли, від третьої фустку, сорочку свою побігла принесла. Молодиці убирали свою їмостечку, як вильце, зі сміхом та жартами.

— На всі гори молодичка!

— Ає! Нема ноші понад гуцульську! Красит, панит, кольору додає.

А третя вже підспівує:

Ци то, люде, чучурина,
Ци то горошина?
А ци то ми, добрі ґазди,
Файна йка дівчина?

— Та ци ти, Мухо, дівка, ци таки молодица? Бо шош не виглєдаш ми на молодицу.

— Ає! То би ті в уплітках було файно та в згарді.

— Ей де! — сміялася Маруся. — У вас молодиці краще ходять, як дівчата.

— Бо то так і треба. Дівка шо? В дівці смаку нема, — і баби реготали.

Тим часом скінчилася служба в церкві. О. Василь, оточений, як завше, гуцулами, ішов до хати, наскоро полагоджуючи всі справи і щохвилини повторяючи:

— Люди добрі! На Бога, дайте мені чистий спокій. Бо ви сте харчували, як зіходили до церкви, а у мене ще й горобець у роті не наслідив.

Але гуцули не звертали уваги на ці моління. Раз на тиждень, а то й на два доводилося зіходити з верхів, і неділя була єдиним днем, коли можна було полагодити всі справи: і що дотикалися душі, і що зв'язані були з потребами тіла. Купувалася сіль, олій, усєчина́; упорядковувалися відносини з властями — словом, очищався й запоряжався гуцул на багато будучих днів наперед.

Найбільше допікали о. Василеві баби. З ними він ніколи не міг дійти ладу, а надто на перших початках, коли майже нічогісінько не розумів, що вони говорять. Гуцули-мужчини, як-не-як, а сходили з верхів частіше, бували й на долах, ходили різними ца́рами, а баба що? Сидить собі на своїй «тєчірі» і говорить так, як на цій «тєчірі» говорили дід її, й прадід, і всі попередні покоління на тисячу літ назад. А що на другій «тєчірі» говорили «май інакше», то о. Василь часто попадав впрост в розпуку.

— Він корнєє, корнєє, а ми не гонні. От ік би змора посіла. Та витак[1] си прове́ргли — а ту ті мрєч в очєх, а дух єк не зіпре у хавках.

І півгодини часом б'ється о. Василь, поки зрозуміє, що «загоріло дівчинище, бо каглу завчєсу заткали».

— Коли ж то було?

— А сночі, їгомостику, сночі.

— Що це значить «сночі»?

— Та... ніби сночі, сночі, ади... Саме у завлєги...

---

[1] Відтак.

І тому тепер, забачивши, що молодиці купою стали йому на дорозі й чекають, о. Василь хитрим способом хотів обминути ґаздинь, але вони посунули за ним. Тоді він узявся їх переконувати, що для цілого всесвіту буде ліпше, коли вони цю справу відложать на слідуючу неділю.

— Та ми нічо не маємо до рахунку, прошу їгомостя. Лиш тут онна молодичка... аби-сте були ласкаві приймити та й зговорити шос.

— Я не маю часу, я не маю часу. Бійтеся Бога, люди добрі! Ви вже харчували, а у мене ще й дрібки у роті не було.

— Та вже, їгомостику любенький та годний, вислухайте цесу молодицу. З далеких верхів тіцький світ ішла.

— Що ж там у неї пильне таке?

— Нехай сама вповіст, — і випихали Марусю наперед.

Зашарена, усміхнена, стояла вона напереді, перебираючи запаску пальцями, і дійсно, було на що залюбуватися.

О. Василь протирав очі зі здивування.

— Ти?.. Що?.. Що то має значити? Що то за маскарада така? Звідки? Хто тебе вбрав? Геть мені скидай! Цю ж хвилю!

Але тут уже всі гуцулки зачинали говорити разом, вступалися навіть ґазди.

— А не майте серця на тото, їгомостику.

— Таку жінку Бог вам дав, шо маєте дєкувати опередь престолу.

Але о. Василь удавав дуже розсердженого. Пощо — і сам не знав. І потім, за обідом уже, їсть-їсть та й згадає.

— Я що? Я лиш о тім, що ти, певно, вже білих звірів маєш повно. Бо то ж треба знати — з кого брати, а з кого й ні.

А на другу неділю гуцулки, змовившися, принесли своїй їмості в дарунок геть цілий убір гуцульський. Одна дала унучі, друга постоли, файно поморщені та пофарбовані, треті зложилися на киптарик із сернини: давно вже киптарик цей лежить готовий у кушніра, та все не було покупця. Бо одно, що дорогий, а друге — що таки ні до чого: ніжне таке, дощу си боїт. А от їмості — саме таке.

І запаску, золотом перетикану, і фустку шовкову, а пацьорків то нанесли тільки, що «корову би стало прикрасити...».

Маруся аж не могла рішитися, чи приймити їй то все, чи ні.

— Любі мої... дорогі мої... Та за віщо ж то? Та чим же я відвдячитися година?

— Бери, бери, Мухо, — то з доброго серця.

І молодиці пригадували, як Маруся власними руками нашила й нагаптувала багато всяких і воздухів, і сорочок на жертвеники, та на престоли, та на налої; не переставала й тепер постачати всього того, хоч наглої потреби вже в тім і не було.

— Се на будуче, — говорила, приносячи якесь нове покривальце. А тепер сиділа над якимось гаптованням до антимінса й плащаниці.

II

Отак і йшло життя — в тоненькій якійсь гармонії.

Не чулося твердого чогось, тривкого під стопою. Все було, мов порцеляна, доокола: на око приємне, а опертися не вільно.

І єдиною твердою річчю в усім тім, чула Маруся, було почуття старої їмості. Тільки бабця одна щось знала певно, ніби посідала тайну життя і вносила це розуміння в оточення. Простими словами говорила високі істини, ясним поглядом добиралася дна душі. Дивилася розумними очима на свою невістку і думала: «Що зробило тебе такою пташечкою й квіточкою? І чи зумієш отак проспівати, прощебетати цілий вік — чи зломить тебе життя, як квітяну гілочку?»

І сумно ставало по цих думах на душі. Любила сина, але не могла не бачити, що для поривчастого й поетичного темпераменту Марусі треба би було іншого чоловіка: розумного, твердого і трошки романтичного. Романтизм згодом вивіявся би, і зостався б лише розум та його поезія.

А о. Василь... Отець Василь був і не твердий, і зовсім не романтичний, і... не дуже розумний навіть. Бачила це бабця і журилася.

Якесь складне почуття носила в собі. Відчувала, що синові дуже мало треба до щастя і що його задоволила би кожна жінка, але що сам він далеко не кожну жінку міг би зробити щасливою.

«Поки воно півсвідоме — не відчуває нічого. От — бавиться собі, співає... Ще не перестала бути дівчиною-дитиною. Але потім — чи не прийде щось велике, чи не скалічить душу?»

І боялася приходу того великого, і молилася.

А Маруся брала життя таким, яким воно їй давалося. Любо їй було чути себе загальною пестійкою, любо збіга́ти сніжною стежкою, порипуючи черевичками, та крикнути молодиці:

— Єк днювали, Адно?

А молодиця засміється, мовби ясний місяць уздріла, і скоро-скоро кричить щось у відповідь.

А то скаже Грицькові зладити сани, понабирає дівчат, величезною стоголовою купою наваляться в сани і летять згори униз. Вивалюються в сніг, регочуть — аж відляски горами йдуть. А хто йде-їде — усміхнеться тепло, дивлячися на чисту цю радість.

— Узєв собі наш піп не жінку, а дитинку.

— Най. Най своє відбудет. Видів[1], не було чєсу в дєдя-нені.

— Повідають, що зросла в єкихос манастирьох ци де...

— А но видиш!

А довгими зимовими вечорами, коли сонце о другій вже закотиться за кичеру і лиш ґанок востаннє ловить бліді снопочки холодних променів, сідала Маруся в кухні — бо там найтепліше — і, вишиваючи, слухала довгих, безконечних оповідань баби Гафійки. Стара жінка оповідала все, що бачила на довгім віку, все, що чулося, пережилося, передумалося. Дивними зворотами простих фраз, неясними скоками примітивної фантазії розкривала перед

[1] Певно.

молодою їмостею весь біль гірського життя і всю радість його. Картини снувалися за картинами, потріскував восковий недогарок, десь у запічку, угрівшися, безклопітно цвірінькав цвіркун, сліпими очима заглядала в маленькі вікна чорна гірська ніч — а оповідання плелися одно за одним, мов польові квіти: і рожеві, і темні, і лагідні, й болючі... Десь в далекім Гіндустані рождалися перед віками, тисячі літ переносилися з уст в уста, з грудей в груди — аж поки не дісталися сюди, в цю щілину межи гір. А дiставшися — пересякли гуцульським по́том, зашуміли поточчинами, заговорили сумно в темно-синіх сиглах — і перетворилися. Огріли гуцульську душу, пояснили їй її саму, так припали до серця, мов мама рідна. І полинули потім далі, далі дивувати людей міццю прастарої керниці, з котрої зачерають, зачерають покоління — і не годні вичерпати до дна.

Маруся забувала шиття на колінах, утопивши очі в світлу авреолю довкола ґнотика. І бачилися там боги й богині, князі з княгинями, страшні дракони убиралися в медвежі шкіри, пестрим фантастичним лицем дивилася стара казка, а творці того всього називалися «руська віра».

І коли кінчалося оповідання і, зітхнувши глибоко, оглядалася Маруся дивним поглядом доокола, — довго не могла зрозуміти, звідки ж це чорні стіни — замість палацу золотого, восковий недогарок — замість сяйливих ламп, і баба Гафійка — замість чарівниці, гірської пишної цариці.

А відтак співати починала Гафійка. Старечий голос дрижав, душа тріпотіла в словах, і вони, кимось уложені в гармонійні строфи, мов самі творилися в серці, виливаючися зі сльозою.

Багато знала й багато співала пісень стара Гафійка, але ні в одній з них не тужила так, душу всю виливаючи, як у пісні про славного Яношіка. Щось рiднило душу Гафійки з сею легендою, і старі очі наповнялися сльозами. А Маруся, притихнувши, слухала, як багата удова, злакомившися на червонії червінчики та на пишні убірчики, силою-неволею віддавала дочку свою, одиначку, за Янчика, великого розбійничка.

Орало дівча, співаючи, сивими волами в красній долині, але й борозни ще не провело, як чує голос матері:

Гей, ходи, дівча, додому:
Віддам же тя, не знаш кому.

Ударилося дівча в поли руками, густі коси вимикало, усякими голосами кричало. Треба забувати милого, тихого, як місяць ясний.

Сипнув розбійник талярами битими по столі перед удовою, блиснув лудіням розкішним, кіньми турецькими, поясами угорськими — і загорілися очі в удови.

— Аби й за коси тя притягати мала — а таки віддам тебе легіникові за гонір.

Схопив, як орел здобич, молодеє дівчатко, поніс-полетів межи сині гори, в дикі ізвори. Приліпив хатку на скелі — і почалося життя-мука молодій молодиці. Тихої любові хотілося, запашного городчика, свічечки перед образом, любої розмовоньки вечірньої — а замість того, налітали, мов круки, хижі товариші мужа, приносили зі собою закривавлений шум, стрілянину, напивалися, будженицями об'їдалися і лізли уночі до молодиці молодої, а Яношік рубав зухвалим голови сокирою. Ранком стручували труп у безодню, пили довго, темно й суворо мовчачи, — і знов знімалися, мов стадо чорних птиць. Щезали за виломом скелі, замовкав посвист вартового — лишалася сама молода молодиця з німою дівчиною, служницею-рабинею. Лишалася сама, затихала в вечірнім присмерку, тихим голосом співаючи про чоловіка, що

Нічков піде, нічков прийде —
Все кервавий меч принесе...

І не настачиться молодиця білі хустки прати, отой кривавий палаш витирати...

...І по зритих літами щоках баби Гафійки повзуть бліді сльози... останні, виснажені, і капають десь на суху кисть руки. Діамантами повними блищать сльозинки на рожевій щічці Марусі і не хотять падати: шкода лишати. А пісня йде далі.

Прийшла дитина. Бог зіслав її до цього неприступного орлиного гнізда. Сподівалася молодиця, що, може, хоч янголик цей невидимими крильцями прив'яже батька до дому, що хоч тепер почнеться маленьке щастя, латане — але де... Ще буйніше починав собі опришок, ще довше ганяв лісами, горами, розбиваючи купців в караванах, панів на молитві, корчмарів по корчмах. Додому приходив у роздертій сорочці, зранений, скрипів зубами від лютого болю й від незагашеної пімсти.

Підносила до нього дитину, просила поцілувати, але опришок штовхав матір у живіт ногою, кричав, аби йшла пріч. Валився десь під смереками і, як медвідь, зализував собі рани.

...Тихий вечір настав. Винесла колиску з душної хати, поставила під яблункою. Десь пішов чоловік — зілля шукати на найстаршу рану, що болить, спати ночами не дає і вже смердить гноєм, а злобить так, що весь світ би порізав.

Колисала синочка й співала. Сама не знала, що співає. Родилися слова десь глибоко-глибоко, з кров'ю підіймалися до серця, з диханням виривалися з уст.

Люляй-люляй, малий хлопец,
Не будь такий, як твій о́тец,
Шо по лісі все лиш ходит,
В правій руці топір носит,

. . . . . .

А якби ж ти, білий хлопец,
Та мав бути, як твій о́тец, —
Дала б тебе іскупати,
Орлам хижим роздзьобати.

І ринули сльози, як вогонь, гарячі. Похилилася на бильце, тяжко заридала.

— Ой, викупала би тебе по раз остатній, а відтак — нехай ліпше хижа птиця роздзьобає, як мав би людям кривду завдавати, горе нести.

А Яношік стоїть за яблункою, чорний, як ніч. Не знайшов зілля на рану, то знайшов ворога свого лютого. І озивається з-за спини:

Ану, співай, як співаєш,
Коли добрий голос маєш!

Мов грім із ясного неба ударив. Обернулася, побіліла, як стіна, не може й слова сказати. А муж наближається, очі, мов вугілля, горять, як ножі гострі ріжуть.

Співай, жоно, як співала,
Як-єс хлопця колихала.

Ой... я, мужу, не співала...
Наємниці поганьбляла...
Шо корови не доєні,
Шо покої не метені...

І сама не знає, що говорить, білими рученьками перед себе тріпоче. А опришок вже знає, що буде робити.

Сідай, мила, на лавочку —
Най ті зітну головочку.

І буде відтак хвалитися, як посадив жінку на лаву, аби зручніше їй голову стяти.

Остання відвага вступає в серці молодиці. Вона знає, що опришок свого слова не звержеться хоч би тому лиш, що його сказав. І в останній раз просить:

Зажди, мужу, хоч хвилину —
Най поцілую свою дитину.

І поцілувала... В одну щічку поцілувала, а в другу вкусила.

Маєш, сину, на пам'ятку,
Коли забив отець матку.

Скричала дитина, пасокою заллялася... і змішалася кров матері з другою, рідною кров'ю...

...Плакала Гафійка, плакала Маруся. Мов сама пережила ту страшну драму в тісній щілині між гір, у хатці — ластів'ячім гнізді, безладно заваленій здобичами нічними, денним розбоєм.

А коли йшла потім спати Маруся, — довго прислухалася: чи не скрипить де підозріло віконниця, чи не йдуть опришки, чорні хлопці.

III

Що й говорили старі їмості про весну, але й то мало. Всім єством своїм відчула Маруся прихід свята землі.

Мов чар який уступив у природу, по людях, оп'яняючи, розлився. Мов тисяча заплющених очей розкривалася. Чулася якась напружена робота в організмі всесвіту, якась боротьба і якесь нове торжество нової правди.

— Йой, сказати — шо то весна! — говорив старий Дмитро, вартівник. Маруся часто любила збігати до нього і слухати довгих його оповідань. Зустрічав уже якусь не то вісімдесяту, не то дев'ятьдесяту весну, а все ще не міг рівнодушно відноситися до її приходу, сам відживав рівно з природою, чув «єснішу кров» у собі.

— Йой, шо то весна! Імив би ю та й тримав в обидвоїх руках по вік вічний. І шо то за чєс, шо то за любість — годі вповісти! Думайте лиш собі, їмостечку, шо таку сми путерю в кістках чую, що зара' бих... не знаю, шо робив.

Маруся поглядала на крепкого, жилавого діда, на його міцні чорні від праці руки і гадала собі: який же він був в молодості?

— Виходьте д'мені, їмостечку, на сєту ніч[1] Благовіщенє: мемо ворожити вбоє[2], — казав Митро і підморгував, підкивував головою, мовби любаску кликав до себе на ніч. — Зрештою, хто знає... хто знає... Усєко на світі...

На ніч благовіщенську Маруся до діда не пішла, але однаково знала погоду на цілий рік наперед. Річ у тім, що Митро славився умінням відгадувати погоду після приміт благовіщенської ночі, і до нього регулярно щороку зіходилася гуцулія довідуватися: чи сіно дешево пускати, чи худобу, чи плови́ віщували сєті зорі, а чи верем'є на літню пору, чи сіяти колопні[3], а чи лен і т. д. і т. д.

І старий Митро, пихкаючи люлечкою, повагом, зі свідомістю висоти функції говорив:

---

[1] На святу ніч.

[2] Ворожитимемо обоє.

[3] Коноплі.

— А ци у кєму вам[1], люде добрі, та ци у памнєть — єк сми тогид[2] вам говорив: запасайте, люде, трави худобов, спізнюйте косінє — най дзелень Божа не ростет борзо, аби не вдарили студени, плюти та й гляба тогди косити?

— Ає! ає!.. Говорили-сте, Дмитрику, діждали би-сте.

— А ци то си не справдило?

— От ік у воко, бігме.

— Я шош коло хати спас, а у верху, гадаю собі, най буде, бо то, ади, високо зимарки нема. Та шо думаєте, газди? А не взєв-сми відтив ні віхтя сіна!

— О?

— Кобих так здоров! Шо брав звідтив двоє сін, а то — ні віхтя.

Митро слухав те ніби рівнодушно, але зморшки весело грали у нього на лиці. Помовчавши кілько слід, зачинав:

— Ну, то тепер іскажу вам, газди мої славні, шо й весна буде файна, і сапанє, і по сапаню, і єк колопні брати. Не сійте, люде, лену, бо лен дощ полюбляє, а зорі так приповідають, що ладне буде верем'є увес чєс і на трави добре. На Юрія й віл си напасет, не то вівця ци там баран.

— Ой га! А я сіно перетримав. Так було в думці, що навесні багачам дорого му продавати.

Гуцули сміялися. Це говорив Ілько, калай, що зроду не мав нічого — ні сіна, ні маржини. А от ішов. Ішов слухати приповістей Митрових, хоч йому було цілковито однаково — «ци верем'є буде, ци сльота».

Весна, весна! Приходить!..

Маруся літала по проталих стежечках, весело поплюскуючи гарними своїми чобітками. Зупиниться на хвильку, набере повні груди гірського чарівного повітря — і мов крила від того виростають! Летіла б до сонця, до вершків гір, до хмар. І серце завмирало на саму лиш думку, що скоро настануть цілком теплі дні, зійде сніг з усіх зашкалубин і можна буде видряпатися на найвищу кичеру, стати там і заспівати.

---

[1] А чи пам'ятаєте.

[2] Минулого року.

— Як же ж то гарно, як же ж то мило! — і цілувала дітей, дівчат, весь світ готова би цілувати.

Іде весна! Мати Велика!

От уже скоро-скоро приїде на білім коні свят-лицар Юрій, і люди вітатимуть його. То ще давно-давно, в сивій давнині, урочисто почали обходити цей празник оновлення тіла, празник потомства, празник будучого. Довгою зимою під шкірами сховане тіло відбувало обов'язки, було рабом; тепер — увільняється і буде святкувати. На зиму припадають всі ті моління, клячання, пристосування душі; весна — празник тіла. Воно велить, воно веде, воно творить.

І все чекає великого Юрія. Як молода дотримує честі до вінця, так все доокола, вся природа чекала приїзду кінного лицаря. І їде він, пишний та годний царевич, в блискучім лу́діню сяйливім і здалеку ще кричить: «Мечи ключі, брате Миколо, бо відіб'ю!..»

І старенький Микола, перелякавшись, борзо вергнет назустріч Юрію ключі від світа, а сам тікає у запічок, на небесну постелю, спочивати по труднотах довгозимових.

А пишний Юр їде, коником вигравае, гострим списом леди пробиває, з гір зиму стручує, просікає копитами стежки-доріжки по убочах. Стрепенуться сонні смереки, киваючи Юрієві назустріч, на привітанє, напружиться бучина, березина соком наллється. Широко зітхнуть гори, Черемош запіниться, вийде сонце і довше постоїть над землею. Їде! Їде Юрій! Ліси косичить, земля правиться, хором могутнім несеться клич:

— Весна! Весна! Задзвонили гуси-ключі, поверх моря йдучи!..

Частіше зупиняються легіні з дівками коло перелазів, шепочуться щось на вухо. Або йде попри хату молодець, високо затягає:

Ой напий си, бідашечко,
До мене горівки, —
Ти не маєш чоловіка,
Я не маю жінки!

А з-за хати, десь з-під оборога, задерикувато відкликається дівочий голос:

Ци я тобі не казала,
Не казали й люде,
Шо з нашого ба й коханя
Та нічо не буде?

А леґінь лиш усміхнеться собі в усок та йде далі, в сопілоньку вифівкуючи, теплого вечора, темної ніченьки дожидаючи...

От і Юрій!.. Сонця Великого празник предвічний!

З незнаних країв, з-понад мір'я невідомого принесли гуцули честь цьому празникові і, як ґрань темної ночі, бережуть із покоління в покоління. Повмирали старі боги, нові народилися, — а сонце все лишилося сонцем, а плоть плоттю. І тому — як зможет ци у силу сонічко добре і днинка продовжит ци май-май — востра кров приливає гуцулові до тіла, і святкують сини природи спільне свято з матір'ю посполу. Зиму — перебувають, літом — набувают ци. Юрій літечкові відчиняє ворота — тож чолом Юрієві!

І маржинка святкує. Весь добуток гуцула в маржині. Без неї гуцул ніщо, з нею — все. Заможність рахується на голови скота або на сіна́. Про ґазду кажуть, що він «у двадцятеро сін стоїт» — і це вже повна міра заможності. Зустрівшися, гуцул, по привітанню, питає: «Єк маржинка?» Жебрак простибіг проговорює: «За ваше здоров'є та й за маржинчине здоров'є». Півзими жиє відлюдно гуцул у зимарці — бо так на маржину ліпше; півліта жиє відлюдно гуцул у полонині — бо так на маржину ліпше. Тисяча приміт, тисяча заговорів, чарів, примівок — все то для маржини, ради неї. Як хто хоче допечи кому, то заклинає на маржину; як хто хоче приємність кому сказати — бажає добра маржині: «Аби кожда вам чинила по двоє, корови та вівці велико манни давали, прудко множили си, пишно котили си...»

І Юрій, цей поворотний, приворотний празник — весь у ворожінню. З далекого загодя пам'ятають гуцули на цей день. Ще на свят-вечір, коли пеклося й варилося до святої вечері дванадцять страв, брала ґаздиня з усіх мисок по ложці, пекла з того всього книшик та й ховала той книшик аж до Юрія. Ще на Благовіщення ходила ґаздиня до му-

рашковини і клала туди сіль, булки кавальчик, а відтак свої бовтиці, пацьорки, чепраги і присипала тото все землею аж до Юрія.

А в Юрійове надвечір'є, лиш запало так май трішки у ніч, гори в сутінь повилися, долини поглибшали і Черемош почорнів — дивний малюнок забачила Маруся.

Саме всі в плебанії сіли вечеряти. О. Василь оповідав щось нудне й нецікаве, як нараз Маруся, несподівано глянувши у вікно, закричала:

— Пожежа десь! Горить!

І так переразливо скрикнула, що всі посхоплювалися з місця. Підбігли до вікна.

Дійсно — по тім боці Черемоша, у Задурєків, горіло. Пишне зарево червоно-золотим півколом здіймалося угору і кидало криком у темні небеса.

— Пху, як же ти мене налякала, — говорила стара їмость. — Та яка ж то пожежа? То Юрія завтра.

— То що?

— Та палять гуцули ватри глогові — від того маржині, кажуть, добре.

Тим часом коло другої оселі запалало ще більше огнище; далі коло третьої, четвертої, — і скоро всі гори, кілько було їх доокола, засіялися вогнями, задрижали червонястими, золотими променями.

— Як у казці... — прошепотіла Маруся.

Коло вогнів ворушились, видко, люди. Часом якась постать заступала костер — і тоді доокола бризкали затушовані снопи. В Черемоші дрижали й ломилися золоті мечі.

— Як то красиво!.. Я побіжу, — і Маруся скочила з місця.

— Але куди ти? Чи не здуріла часом? Таже ніч надворі.

— Ну, то що як ніч?

— Ще зачепить хто по дорозі.

— Кого? Мене? — і в голосі Марусі було стільки здивування, що о. Василь махнув рукою.

— Нехай біжить. Се ж уперше вона бачить Юрія у гуцулів, — вступалася стара їмость.

— Я теж у перший раз буду святкувати Юрія у гуцулів, одначе мене анітрішки не кортить бічи кудись стрімголов. Навпаки: се треба поборювати, і я буду старатися всіма силами скасувати сі поганські звичаї. Бо то поганство.

Маруся вже не чула дальших наук. Накинувши хустку на голову, байбарочок старої їмості на плечі, вже бігла царинкою коло церкви до найближчої своєї сусідки і найліпшої приятельки — Анниці Дим'янчучки.

У Дим'янчуків саме запалювали ватру. Штефан приніс давини з-під маржини, підкладав під гліг, а жінка тримала скіпку з вогнем. Побачивши Марусю, закричала:

— Ой їмостечку, Біг би вас укрив від усєкої прички! Ану-ко підкладайте цесу ватру своєв ручков: маєте руку шєсливу, та й через вас Біг нам маржинки, ади, примножит.

Штефан, присівши, кивав привітливо головою. Маруся взяла з рук Анниці скіпку з вогнем.

— Де маю класти?

— Усуда та утсуда, їмостечку, — з чотирьох усіх боків. Казав бих «синку», та не вільно, — і Штефан підіймав топорищем гліг.

З якимось священним трепетом підкладала Маруся вогонь. Таїнство обряду захоплювало.

Суха трава спалахнула. Затріщали, закрутилися на вогні дрібоцькі галузочки, закурився дим. Штефан з Анницею шепотіли:

— Аби тілько було маржини, кілько має бути попелу з цего курища... аби жєдні уроки маржинки нашої не ловили си, єк сего глогу нічого си не ловит...

І їх голоси спліталися з димом, іскрами приоздоблювалися і летіли високо-високо, в чорне небо, до старого гуцульського бога. Марусю обхоплювала урочистість хвилі, солодка близькість до таємного ритуалу; здавалося, що може вірити і вірить, як ці гуцули.

Ватра палала, розкидаючи фантастично вирізаними плямами доокола, щохвилі їх міняючи, творячи нові. Хлопчик-пастушок зіп'явся на воринє і з якоюсь не то радістю півсвідомою, не то острахом дивився, застигши очима, в саму глибінь таємної, чарівної ватри. З переля-

ком, осадивши глибоко в толуб голови, дивилася на вогонь маржина і не вимахувала хвостами. А серед тої всеї незвичної обстанови тонесенька, гей ґаджучка, чомусь радісна, чомусь усміхнена стояла молода їмость. І мінилася лицем в цілуючих, червоно-золотих смугах. Скакала би через цей вогонь, співала би, жертву би приносила!

Штефан відійшов трохи і уважно стежив — в який бік більше хилиться дим з курища. Стовп віявся в усі боки, але так, здавалося, що навертає от ік би бирше на Волощину. Кємував собі з того Штефан, що на там-тім боці, за ріков, тра пробувати.

«У кого ж би? З кого ж би то маржина на нас мала переходити?» — розкидав головою і не міг дорахуватися.

Все в першу весінню цю ніч мало значіння, було насичене чарівною силою віщування. Той, хто установив цей обряд і вшанував, не хотів і думати, щоби хоч щось могло пропасти дурно. Все говорило, все давало знаки, все ворожило — треба лиш було розуміти цю мову.

Спалахнувши високо, мов одразу пожерши, вогонь почав поволі пригасати; десь в однім місці, на сухій гіллячці зможеться, лизне жвавіше — а потім жовкне, золотіє, поникає. Пишна грань мов ворушилася, мінячися блисками й світлами.

Уважно приглядався Штефан до ватри, і як лиш пригасла вона стільки, що не було поломені, кивнув на хлопця:

— Ану!

Хлопчик скочив з воринння, борзо розіклав і, гейкаючи, погнав худобу через грань. Корови жахалися, виставляючи вперед ноги та дужим рухом мотаючи з сопінням головою, але потім, широко переступаючи ногами, бігли через грань до загороди.

— Напаслася! Напаслася! — радісно підкрикувала Анна.

А ватра тим часом гасла, мертвіла грань, темнота ставала смілішою. Та Штефан, як тільки перейшла остання скотина, набрав із купи оберемок глогу і кинув у мертвіючий жар. Пригасла на хвильку ватра нараз з новою силою залопотіла, заборюкалася, веселими зигзагами просвердлюючи тьму.

— Підкидай, — коротко сказав Штефан жінці.

— Нічо, нічо. Мемо з їмостечков підкладати вбі[1]. Сідайте, прошу. Не дуже сідець файний, але най буде, — і змахувала запаскою ковбочок, що лежав збоку, і просила Марусю сісти.

— Тра підкладати цесу ватру, аж докив когут не запієт, бо то, ади, проти чередінниць, проти відьмий тотих.

— І то всюда будуть вогні тримати аж до півнів?

— А всюда. Бо то відьма ласа сеї ночі ходити за молоком та й гет би зопсувала корову анінащо. Ото Штефан пішов також проти чередінниць кидати кєцков. Бо вна, відьма тота, страхат ци, ади, того та й гляба їй приступити.

Штефан відійшов убік. Брав заготовлені «кєцки», обвивав їх сухим сіном, запалював і кидав, кілько було сили, вниз по царинці.

— І-і-і-хха!.. — кричав при тім таким голосом, що не треба було бути й відьмою, аби перелякатися.

Кєцки скакали, як невидані вогненні звірі, і, здавалося, свистіли проразливим свистом. Наскочивши в польоті на купу зікладеного каміння, підлітали догори і відразу гасли, розбризкуючися тисячами іскор доокола. Маруся плескала в долоні, як дитина, і тупотіла ногами, регочучи, тішачися й скачучи від радості.

І довго сиділа потім, час від часу підкладаючи патики в огонь, задумчиво слухаючи, як Анниця оповідає усяке ворожіння на Юрія.

— ...А витак попіл, що то, ади, з сего курища позістане, тра розсівати царинка́ми. Маржині добре си робит ви'[2] того на усєке. Сира́ така буде, йк глина, а вівці мут обростати, йк земня травов.

Маруся двоїлася, слухаючи й дивлячися. Виростали таємні образи нерозгадані з вогняних язиків, тріщало і гілля, оповідаючи казку передсмертну, і билися лицарі, криваві королі поблискували скіпетрами, і мінилася звізда на безціннім уборі молодої цариці. А з-за костра, прориваючися через гостре полум'я, доносилися слова:

---

[1] Обидві.

[2] Від.

— ...Треба ще перед сонцем, бо то би не файно було, єкби хто завидів. Голіська меш бічи, от їк мати породила. Назбирати зілля Юрочка, а витак до мурашковиня до того, шо то на Благовіщенє закопує ци усєчіна. Тото си вибирає і дає ци сіль з тов булков маржині, а до того ше дрібоцько посічет ци тот цвіт. Та й си примов'єє при тім: «Даю ті манну з усего світа, шо мурашок наробив, шо тут наносив — та й би моя голубаня так ми з усіх свіків молока носила та й так аби старала, єк мурашок си старав». А витак доїти тра корову через тот пацьорок, що си викєгне з мурашіня, та й так видоїти, шоб ані-ні молока не позістало. Бо то є така ворожка, що ме корова цілий рік давати тілько молока, кілько го' дасть на Юрія самого. Та й тому маржині підкладат ци перед цим днем сіна побагато найліпшого, та й живит си добре, та й все.

Вже на плебанії почали непокоїтися, що так довго нема їмості. Стара пані казала Оришці піти пошукати, але та не фатигувалася йти далеко: стала на перелазі та й загукала, як на черево:

— Ї-мо-стеч-ку, го-о-ов!

Та так старанно, що старша пані аж знетерпливилися й вийшли до перелазу.

— Та що це ти гукаєш на їмость, як на корову? Посоромила би ся. Не піти та не пошукати!

— Та вони у Анниці — де би їм шє бути.

— Ну то що з того? Треба піти ґречно попросити, а не так галайкати на все село.

Оришка побігла, ляпаючи босими ногами.

— Їмостечку, любі! Там старі їмость такі лю-юті-і, шо аж пудно си дивити, бігме. Ідіт скоріше, бо вже ків тримают, мут бити.

— Ти не лякай, а сідай ліпше підкладати.

Оришка не давала себе довго просити, присіла перед ватрою і, ломлячи дрібно гілочки, любувалася, як вони спалахують. Потім зскакувала і, щезаючи в тьмі, кричала:

— Чкайте! Я знаю, де шє є гліг. Бага-ато-багато! — і за кілька хвиль тягла оберемок нового пруття, сикаючи, як залізе котра колючка у тіло.

В тихій бесіді, в гляданню мовчазливім тайн неговорених серед царства вогню минула ще яка година, аж сама Маруся згадала нарешті, що таки треба йти додому. Напустилася на Оришку:

— Ти пощо прийшла? Пощо тебе післано, га? Аби їмость до хати вести? А ти сама бавишся?

Оришка реготала.

Ішли потім вузенькою стежечкою, лізли через воринє. Дим'янчучка кричала Оришці услід:

— Прийди завтра будза їсти!

— Не требую!.. Я ґаздівська дитина! — відгукується Оришка, і голос її, дзвінкий, гострий, свердлує вухо.

— Який будз? Що за будз? — питала Маруся.

— А то, ади, завтра, на Юрія, по раз перший вівці си доят. Зара' молоко глєджиют, та роб'є будз, та несут до церкви разом з колачами перенними. А витак тото свєтє[1] та дают кому бінному, аби Бога молили та просили, аби вівці давали бирше молока. А я не требую тими будзами — ци я не маю шо їсти? Ой га!

Ішли, близько притулившися одна до другої, в нічних потемках. Близькості хотілося перед цими темними несподіванками, в свіжій вогкості першої весінньої ночі. Маруся кріпко цілувала Оришку.

— Що се мені цілуватися так хочеться нині?..

IV

Прийшов Юрій — і розрішив. Сказав: «Плодіться, і розмножуйтеся, і наповняйте землю, радуючися», — і жажда життя, жажда любові, жажда єднання розлилася в повітрі. Нею дихалося день і ніч, нею переситився напиток, і хліб, і тогорічний овоч. І всюди, де сила, де природа, де творці, — там широкою рікою розливалася вона, перетворяючися в поезію, в радість, в саме життя. І Маруся відчула це веління, але не зрозуміла його. Щось прийшло. Живіше забурхала кров у жилах, око заблищало, хтось

[1] Святять.

велів бігати, співати. Неясні думи, неясні бажання заворушилися в грудях, звідкись налітало зітхання, мимолетний сум — а потім знов хотілося дзвінко реготатись, повиснути старій їмості на шиї, пеститися, як кіточці.

І було солодко... Спочатку...

Але ріс і повнився місяць десь за горою; світло-зеленим хором гримнули нараз пісню нові бруньки на деревах; земля запишалася материнством... і легіні фуркали потоками, як молоді олені, викликаючи дівчат; і яку червонішу фустку надівала молодиця в свято, а пацьорків стільки чіпляла, що аж шия вгиналася, — і Маруся все частіше й частіше попадала в задуму і тихий сум. Щось росло, виростало, кликало кудись, а хто кликав — не знала, не уміла відгадати.

Хтось могутній ходив селом від хати до хати і сіяв одуряючим зіллям. Підійде, кине у відчинене вікно і йде собі далі, а від того зілля шаліють веселим солодким шалом люди, множитися хотять, вічність творити. І земля пристроюється на празник єднання, земля вагітніє, земля родить, земля велить бути собою всьому живущому. Чари, чари, чари весняні розіллялися темним небом зоряним нічним, першими цвітами яблунь і слив, рожевими хмарками на сході і темно-пурпуровою, налитою жагою пеленою в час західній.

А Маруся ходила в незрозумілій тривозі, шукала — і не могла знайти. Ішла двором — з-за стайні випорхувала, як пташка сполохана, вся зашарівшися, Оришка і лопотіла босими ногами, а через вориння штрикав хлопець і, згинаючися, біг у корчі.

Сідала під старенькою дзвіницею дивитися, як сонце заходить, а внизу, не бачачи нікого за густою вербою, шепотілися... Мужеський голос, стримуючи схвильування, говорив, перериваючися:

— А я ті то все дарував... Єк ти з Васьком за́ходила собі, — я ті дарував. І з Федорчуковим колач єк розтєгали на пальцьох, — гадаш-сми не видів? А я й то ті дарував...

А повний грудний набалований голос женщини, мало стримуючися, дзвенів і дрижав вабливо:

— Фе! Було би не дарувати. Я ті кажу, шо з тобов нічо в нас не буде, та й іди собі гет.

Але ніхто не йшов геть, тихли згодом слова, чувся шепіт і довгий, щемливий поцілунок...

Могутньо співала природа! І діти її знали, що вона співає, квапилися виконувати її приказання. Без намислу, без рахунку, як птиці, і пчоли, і цвіти. І лиш Маруся ходила неприкаяною в тім чаді, серед тих екстаз і не знала, що́ з нею діється.

А як зіходив над Добушінками млосний місяць, таємний властитель приливів, притягань, як натягнув свої струни і тоскливо задзвенів мелодіями покликів і питань, — гострий неспокій заповзав у душу Марусі. Простягалися стомлені в самоті руки, заломлюючися в гнучке коло, вигинався в солодких хвилях стан, а уста розкривалися, пили холодне повітря, принесене хвилями місяця, пили й не насищалися.

І міцно в таку ніч тулилася Маруся до свого попа, жадібно й гаряче цілувала. Піп сопів, розпалювався, довго возився коло жінки, а потім, відвалившися, засипав у ту ж хвилю і хропів. А Маруся, півголодна, роздражнена, довго лежала, вся в огнях, і хотіла стогнати. Засипляла під ранок неспокійним, жарким сном, до пізнього потім не вставала з ліжка і виходила аж під обід, стомлена, вимучена, з великими синцями під очима.

Запитливим оком поглядала стара їмость то на сина, то на невістку. О. Василь червонівся і потупляв очі в таріль, а Маруся, не розуміючи, як загнана ланя, дивилася великими очима кудись далеко-далеко.

А приходила ніч, знов вставав проклятий мучитель-місяць і, мов злий чарівник, трубив у свій ріг, кличучи до жажди, до польоту, до усолод, і простягав руки, тайну відкрити обіцяючи.

...Сюди... сюди... шепотом-шелестом шуварів на високих полонинах, шумом потоків, свистом вітру в смерекових сиглах обпою, обвію, засиплю цвітами, дзвоненням крапель...

...Тихою вільною вічною казкою я обів'ю твої скроні рожевії, з слів і таємних заклять зачарованих буду сплітати вінки срібноцвітнії, тайни розкрию гірських моїх схованок, зроблю тебе Чорногори царицею!

...І царевич полонинський прийде з топірцем блискучим, свисне, крикне по-легінськи — гори-доли затріпочуть! З пістолета-двійки стрілить — що аж кінь спряде ушима, і ухопить тя, царице, понесе понад верхами, понад прірвами, лісами, понад тими потоками, що рокочуть вдень і вночі, що манять дівочі очі.

Ге-е-е-ей! Злітайтеся, орли! Викрешіть вогню з скали тими крильцями із криці для гуцульської цариці! Та запалим ватру, пишну, дивну, чудно гожу, щоби на три світа ясно, щоби красно, дивно щасно!

...Розстелю, постелю, приголублю дорогую... обійму, притулю, до півсмерті зацілую. Заспіваю, вколисаю, снами казки спеленаю, місяць в хмари закочу, вітром тихий сон примчу... Спи, моя царице красна... спи, кохана зоре ясна... спи під тихі шепти гір, береже твій сон простір... Спи і сни солодкі сни... спи, моя царице, спи...

...І заснули з нею гори, повились в туман ізвори, ніч притихла, хвилі стали, тіні світла вколисали. Лиш ген-ген, не знать далеко, там, де в синь верхи повиті, тужно, тоскно, мелодійно грає гуцул на трембіті...

. . . . . .

. . . . . .

Що творилося з нею по тих піснях нечутних, по тих снах неснених, по тих думах недуманих, по тих злобних, жорстоких, безумно-солодких і прекрасних покликах, — не могла би уповісти. І тужила би, тужила, русою косою шию овиваючи, і причитувала би над кимось помершим. І шаліла би в танці безумнім, при вогнях, обнажена ціломудрено, жаглива при огнях — і молилася би, на холоднім каменю священного підземелля, в чорних шатах вклякнувши, без світла, без празника.

Тісно... Тісно й душно в нудній плебанії. Нудно зі старою Гафійкою, нудно з одноманітною в любові бабцею. Ішла б і йшла вгору по місяцевій срібній струні, грала би на невиднім і невиданім інструменті і, мов лунатик, вдивившися у місяць, усміхаючися, ходила би з верха на верх, а гуцули дивили би ся й чудувалися: «Шо то, варе, най си преч каже, лєшує кичерами?..»

І кінчалося те все рясними безпричинними сльозами. Падала головою в подушку і мочила її, гейби дрібним дощем. А стара їмость не знала вже, на яку й ступити, яким духом дихнути.

— Що тобі, моя ясонько, що тобі, золото? Чим тебе скривджено, чим уражено? Скажи ж мені, рибонько, скажи, донечко моя, втіхо моя, скажи мені, чим тебе рятувати, чого тобі бракує?

Але що могла відповісти Маруся, коли вона й сама не знала. Не знала, чому палять її місячні ночі, чому зове невидимий голос, чому в журкотінню струмка чуються шепоти, а в шумах смерек сопілкові, флоєрні ноти. Що їй бракувало? Нічо. Достаток, свобода, безклопітність, молодий муж, за котрого йшла, не почуваючи відрази; добра, на́-світі добра свекруха, милі люди, любі верхи, — чого ж їй бракувало, ну, чого?

І, лиха сама на себе, казала, що більше так не буде, що то від безділля, з жиру. Казала собі, що з завтрашнього ж дня почне працювати по господарству і забуде дурні хвилювання. Але безсонна ніч приносила під ранок тяжку, розломлюючу втому, нило молоде тіло, руки не підіймалися навіть учесатися.

Борзо йшла весна цього року: на бистрім коні приїхав свят-лицар Юрій.

Ще Чорногора вся була в снігах, і, піднявшися трохи вище на груник, можна було бачити блискучі шапки, і в лице повівав прозоро-зимний вітер, а внизу вже так потепліло, що хоч купайся. І Черемош так борзо очистився, опрозорів, і зелень так буйно й відразу розвилася.

Наближався Великдень.

Клопоти передсвяточні уйняли трохи неспокою Марусі: не було часу. Хоч усе робилося, власне кажучи, само, а проте все ж і на Марусину долю випало чимало праці. А тут іще, мов на біду, навчила Анниця писанки писати, — і Маруся ціла потонула в цій цікавій забаві. Двадцять горнят і мисочок відразу було запаскуджено усякими жовтилами, зеленилами, красилами, чорнилами; у всіх наймичок кінці носів були пофарбовані, а сама Маруся, ви-

падало, більше була подібна до папуги заморської, як до високоповажаної жони пастира душ. А сидячи над гранею і капаючи туди з незручності воском, вона так наїдалася того незносного чаду, що очі рогом лізли, і довший час не могла прийти до себе та блимаючи очима, крутилася по хаті, як дурна вівця.

Але зате, як привчилася трохи, дивувала усіх своїми писанками.

— Йой, їке ж то ладне! — вигукували наймички і просили кожна собі наперебій. З радістю віддавала Маруся, і любо їй було знати, що таки й вона щось уміє та ще так добре уміє. Написала ще більше, ще ліпших, положила до кошика і побігла до своєї професорки похвалитися.

Дим'янчучка була задоволена з учениці, дійсно похвалила, а при тій спосібності оповіла цілу історію, звідки пішли писанки на світі. З якимось надзвичайним зацікавленням слухала завше Маруся усякі оті гуцульські оповідання, повір'я й приказки. Розкривали вони перед нею нові світи в туманах невідомості, квітли квіти незнаємі, плелося рожевеє марево. Потім кілька день блудила Маруся в казкових підземеллях, передумувала свої мрії, волічкою[1] шовковою їх оплітаючи, позліткою позлочуючи. Фантастично проста різьба народної фантазії знаходила якийсь короткий приступ до її душі і заволодівала нею цілковито. Щось було в тім і рідне, й невідоме, і солодке, й страшне.

— Та й доти буде світ стоєти, докив люде мут писати писанки та вогні на Юрія палити. За високими грунями, за шумливими потоками, дес далеко, не в нашу думу, у безвістях безвістенних, у темнім ізворі на дванацітьох ланцюгах сидит найстарший ірод — Пекун, прикутий до чорної скали. Сидит — і єк день, так ніч ірвет си з тотих ланцюгів, уриває, ади. Та посилає юдів, ослужалих своїх на земню: «А йдіт ви, юди, йдіт ви, ослужалі мої, довідайте си — ци ше говорє люде до себе, ци ні, ци гнівают си помежи собов, ци ні, чи шєнуют дєдя та й неню, ци братя й сестри не ворогуют із собов, ци сусід на сусіда не закладає. А ци пишут ше писанки та ци вогні палє на Юрія?»

[1] Ниткою.

І долітають юди тоті, переглєдають, а єк назад приходє — вповістують: «Ой біда, біда! Сповідают ци ше люде і мирно межи собов жиют. Та й дєдя-неню шєнуют, та й брати з сестрами мирно межи собов жиют, і сусід на сусіда не закладат. А писанки пишут іще люде, й писанчєрі ходє, й кокуцарі, та колєдники. Та й вогні на Юрія ше палє».

Та й тогди Пекун тот плаче гірко, говорючи: «Ой, не скоро, варе, ше цес світ ізгине!» — та й зелізє тогди на нім си потужат. А єк гнівают си помежи собов люде та си сварут, ба тото, ба сесе — тогди май легше стає Іродові у ланцах, смієт си тогди. А от ік не станут люде писанок писати та на Юрія класти вогнів, — ізгибне світ цес і памнєті по нім си не лишит!

Щось передчувала народна душа, що прийде чєс — і не мут уже більше писанок писати: у Косові на фабриці їх нароблять. А відтак мине потреба і в писанках самих, і в тім, що́ викликало їх писання. Згинуть повір'я й віра з ними, не стане гуцулів з їх оповіданнями, ношею й культурою минулих віків. «Згибне цес світ — і Пекун розкує си!»

Але настане інший світ, на Пекуна нові ковачі скують нове залізє: з розуму людського варене, доброю волею бгане, чистим сумлінєм щеплене!

V

От і Великдень!

Минула «бечкова неділя». Нахльостували гуцулки свою їмостечку по плечьох прутєм, приговорюючи шепеляво, як до дитини: «Не я б'ю, бечка б'єт. Віннині за тиждень Великдень».

А легіні з дівками так хльоскалися попід церквою, що кожухи тріскали. Не одна та й не один пішли д'хаті з доброю смугою через лице.

Минула й живна середа. Кокуцарі бігали з галасом та реготом селом, ставали вряд під хатами й кричали щодуху:

Грійте діда, — дайте хліба!
Грійте діда, — дайте хліба!
Грійте діда, — дайте хліба!
Аби вам овечки!
Аби вам єгнички!
Аби вам телички!

А ґазди виносили кокуци та обдаровували дітву, а дівчаткам давали до того ще й сіль лизати, приговорюючи:

— Лижіт-ко, лижіт, дівочки! Може би так Бог дав, аби нарік мої овечки чинили єгнички.

Село принаряджувалося, приоздоблювалося. Ґазди опоряджували свої оседки назверхє: вивозили гній з подвір'я, обкутували маржину, чистили кошєри, назношували сіна та нарублювали дров на цілі сєтки[1], бо якби рубав дрова під час свят, то би птаха кукурудзи рубала.

А ґаздині давали лад всередині хати: мили столи, лавиці, ослони, мастили припічки, опецки, учічковували образи зіллям, та писанками, та голубцями; робили «дідів», зв'язуючи кукурудзяні шульки у гушму хвостами та рівненько внизу обтинаючи чівки, відтак, поплівши з шумеління кіски, завішувати на «бегариках».

Мився посуд у шафці та в намиснику: усі тоті миски, глеки, черсаки, боклаги, горщєта, пугарі, блєхівки, колачі, що так вигідно виснуть на руці, аби мож і наливати, й випивати. А ґазда — тот прикрашує стіну: чисто випуцував[2] топірці, тобівки старовіцькі блєховані, порошниці, гарапники, які файніші дзьобні; дав порєдок стрюбі — отим кресам, пушкам та пістолетам, бо будуть у роботі через цілі сєтки, а поки що мають хату закрасити; повісив рєд конєчий на клинках, тарниці зі стременами, аби кожне виділо, що не без шкап'єти си жиє.

А ґаздиня вже вчиняє паску. Місить тісто з побожними думками, стараючися гнати від себе всяку злість і нечисть. А як пора уже ставити паску у піч, виходить ґазда з хати, — то він має не пускати нікого: ^докив паска в печі, нікому не вільно входити, бо би врік.

[1] Свята.
[2] Вичистив.

Ще хвилька — і чутно то там, то там, то там вистріли селом: то ґазда, заглянувши знадвір'я у вікно, бачить, що вже суне жінка паску в роззявлене жерло печі, і бавкає тоді з пістоля. А ґаздиня любо приговорює до паски і просить: «Йка-с лізеш у піч ладна та гладонька, така аби-с і вилізала...»

І Маруся захопилася водоворотом тої усеї передсвяточної суєтливості. Пов'язалася білим рушником, мов наміткою, і з великим трагізмом колотила, мішала, рідила, коштувала всякі масти й омасти. Щохвилі підбігала до бабці запитатися — чи досить муки, чи не мало цукру, чи не густе, чи не рідке, і в дев'ятьох випадках з десяти кінчалося на тім, що бабця брала миску в руки й робила сама. Правда, Маруся протестувала і то навіть дуже голосно, пищала, вириваючи з рук, але врешті корилася.

О. Василь, заморочений службами, обтяжений людськими ґріхами, що тягав їх на собі тепер тисячами, ходив завжди злий і роздратований. Кричав на паламаря, на дяка, гуркав на гуцулів, а коли в плебанії бачили, що він іде вже додому, — всі стрімголов кидалися, чим би йому запхнути горлянку скорше, аби заспокоїти.

Уже вигнали ґаздині з хати бо́жку посту, що на збиток людям апетит наганяє — їв би, та й їв, та й їв. Шурхаючи лопатою по всіх кутках, приговорювала Анниця:

— Ей ти, нетленна бо́жко! Іди собі надвір — вже тобі тут не вольно бути ані раз.

А відтак здіймала з себе пояс і перев'язувала ґреґди у куті, над ложем супружеським.

— Не зав'єзую ґреґди, але себе в'єжу з ґаздов, аби-смо жили, їк дотепер. Та шоби він не міг другій дати, а друга йому, аби лиш зо мнов і жив, і ґаздував, і не дав си нікому ані перемовити, ані переговорити, та й нас аби ніхто не розірвав, як цесі ґреґди з цим поєсом ніхто не розірвав.

Таки боялася трохи за свого Штефана. Хоч і був то солідний ґазда і ніби не заходив собі ні з ким, тримався своєї Анниці, але — все ліпше, як безпечніше. Бо то біда не по камінню ходить, а по людях, щезла би.

Наступала тривожна хвиля — витягати паски.

Перехрестившися разів, може, сто і штиринаціть, посягла Анниця у піч і тремтячими руками витягла першу паску.

Все, що було живого у хаті, навіть кітка, сунуло до припічка. А на нім — дишачи теплом в усі боки, красувалася пишна перша паска. Перша паска!

Є що показати на столі, є чим перед людьми похвалитися, є про що говорити цілий тиждень. Уже зарані уявляла собі Анниця Одокійчине лице — як вона увійде до хати і насамперед зиркне на паску.

— Ой, у тебе, Анничко, паска нівроку. А в мене шош сего літа не так...

А у неї так щогид[1]. Бо одно — не вміє, а друге — нехарна, а коло того тра охайності.

І, зложивши руки напереді, скромненько вимовить Анниця:

— Ей де, кумочко!.. От так, аби-аби, — а в самої аж рот до вух хоче си розкєгнути.

Повитягала менші паски, повитягала перепічки. Трошки потривожилася була, як тягла паскєвник: натикано в нім глухим кінцем яєць стільки, скільки є душ у хаті. Та котре яйце трісне, — та душа має вмирати сего року.

На щастя, усе було ціле. Словом, не знала вже Анниця, як і радуватися. І сама стала така добра, що сорочку би попросив — віддала б. Та що! Навіть Штефан, завше суворий і мовчазливий, мов посвітлішав і, задоволений, сидів на лаві. Хотів курити, але жінка не звеліла: каже, що не вільно. Ну, як не вільно, то й не вільно.

Пішла винесла дорінник із комори. Е — то не простий дорінничок був! Брат Анничин, що у Космачі сидить, канцер був до таких роботий: таке вдасть, як схоче, що вже раз. А над цим дорінником сидів був щось місяців чотири — але ж бо й виробив! Хоч би королівна сама несла паску до церкви у сім дорінничку, то би си не повстидала! То вже ті був вицвєкований, та пацьорочками побиваний мудро, та й ще раз мудро. Давали барана Анниці за цес паскєвник, але де!

Тепер почала його опоряджувати. На сам спід дору поклала хліба, худоб'єної паски, сира букату, ковбасу, ракву з маслом, солонину, яйця, а між ними сире одно — бо

[1] Щороку.

то проти згаги добре. Флєшу з тов водов, що яйця си варили, — від очей помагає; збоку натикала хріну з косицями, часнику і всього-всього, що треба.

А опорядивши паскєвник, поклала його в одно вухо бесаг, а в друге — першу паску, перепічки, свічки, кусні, солонини, будженици. Штефан важив тото на руці, довго похитуючи, з серйозним лицем; Анниця запитливо дивилася.

— Шош... от ік цесе переважує.

— Йке?

— Аз дорінником. Тра шош докласти.

Анниця докладала, а Штефан знов важив на руці.

Нарешті бесаги виважені, завішені на кілку, хату опоряджено, все готове. Лягають спати. Там того спання буде — от, аби очима кліпнути. Як у верхах сидять ґазди, то май опівночі встають, бо докив си вмити, докив си прибрати, докив ґаздиня дівкам волосє опорєдит, то вже, диви си, чєс і до церкви.

А церква — уже прибрана, прикрашена: дяк з дячихою та з дяченятами і паламар з тою ж гієрархією вже доклали рук, що й самі любуються тепер на свою роботу.

Днина обіцяла бути файною. Добрим світлом розсипалося сонце по ясній зелені трав, грало на ніжних нових пуп'янках смерек; де-не-де вже й дерева були в листочках, а поважна задумлива зелень старих смерек давала тло. Тихо стояли гори, мов говорячи: «Бачили ми, бачили... бачили не раз... Ще й не те ми бачили... ого...»

Вже починала з'їздитися гуцулія. По всіх плаях і плаївках зачервонілися сардаки, фустки, мов по величезнім зеленім мурашковінню порозповзалися черлені комашки. І обличчя у всіх радісні, веселі, кричать усі дзвінко та голосно, цілуються моцно, з' смаком. Аж нема де коням ставати коло церкви — тілько їх напрєтало си.

Паламар навив цілий оберемок витиць і тепер продає; люди купують, ліплять на паскєвники. Обділюються всі взаємно дорою з приговорами, з бажаннями всього найкращого, з ласкавими усміхами, цілуючи одно одного по руках.

Маруся стояла на узгір'ю, і в неї аж дух захоплювало. Перший раз в житті бачила вона таку картину, і хотілося самій упасти на коня, крикнути так, як оті гуцульські амазонки, і летіти, летіти, щоб вітер у вухах свистів, щоб іскрами з-під копит дорогу собі освічувати.

Але найцікавіше було ще попереді: се два багачі найбільші криворівські. Один по цей бік ріки сидить, а другий на тамтім боці, але до бері їм разом. І щороку, як сусіди, ставлять вони паски рядом, разом їх ксьондз святить, разом зав'язують у бесаги, разом сідають на коней — і от тут вже починається.

І хоч усі зайняті кожний собою, але в ту хвилину, коли тихим кроком виїздять на дорогу Харук з Якіб'юком, — все зупиняється і завмирає. Заповняють цминтар, лізуть на воринє, на верби і то не хлопчища, а ґазди; дерево ломиться, все, що йде-їде дорогою, стає осторонь: то значить Харук з Якіб'юком женуть! Але як!.. Очі рогом у коней лізуть, нім вони цей кавальчик до бері перелетять.

От і тепер... Не спішачися, по-ґаздівськи зав'єзують у фустки багачі свою свєкість — але моцно! Бо зара' не буде вже чєсу дивити си за пасков. А якби згубив — ого! Сміху було би на ціле село — та де! На цілі гори!

Зав'язали. Перекинулися словом-двома — от так, про шо-будь. Відтак приклякнув кожний, повагом, не кваплячися.

Ідуть... Зводять коней на дорогу, бо церква повисоку. Один другого ґречно вперед пропускає...

От уже на дорозі... Подали один одному руки. Останнім нервовим поглядом пробігають кожний по своїм ряді: чи все в порядку, чи не сповзе тарниця, чи не станеться прички якої. А потім — мовби сила неземна підкидає їх обох — зскакують на сідла один з другим. Рвонули коні! Каміння, болото бризнули з-під копит. По товпі мороз пробіг. Гейкають, присідають, кричать щось незрозуміле для самих себе.

А багачі вже далеко. Врісши в сідла, пруть, не розбираючи, чи є хто на дорозі, чи нема: не встиг утекти — сам винен. Зуби їм затиснуті, руки аж заклякли на вуздах. Летять — мов чорти від води від свяченої.

А товпа — живе з ними й за них. Ахкає, коливається, мов поле від вітру. Десь заїдуть коні на хвильку за горбок, за купку смерек — мов затріпає хто товпою, розриваючи її в кусні.

— Е-е-е-е-е-е... — частить якийсь гуцулик, себе не пам'ятаючи. От стоїть собі у лисій киптарині, убогу свою пасчину тримає під пахов; може, зроду й не бачив коня на своїм подвір'ю, — а горить, усе забув, нічого не бачить. Настоптав дитині ногу, здусили, змняцкали йому паску ліктями, а він лізе комусь на шию, на спину, витягається увесь.

— Ой не дай си, не дай си, не дай си, не дай си, — і разів з двадцять викрикує це «не дай си» з найдивнішими інтонаціями і електризує своєю екстазою і без того вже наелектризовану товпу.

— Ой, браччику Васи'!.. Ой, браччику Васи'!..

— А ігій на тебе! Та ббий коня, ббий! — і се «ббий» вимовляється з таким притиском, наче там сто «б» стоїть.

От уже на закруті коні... От уже, може, яких п'ятдесят до шістдесят кроків до бері. Що робиться з товпою — годі вповісти! Забули про церкву, забули весь світ. Та що! Сам єгомость забув про решту пасок та так і застиг із кропилом у руці.

І шарпнулися, хто міг, вище, д'горі — щоб видніше. І бачать, що лупцює, лупцює коня Якіб'юк, але де!.. Скок за скоком, поволі, але твердо, невпинно, з залізною силою випирає Харук своїм конем дорогу. От уже його терх коло голови Якіб'юкового коня, от уже фіст... От уже він коло бері, але не може повернути — лиш раптом, підскочивши високо та тріпнувши обома руками, кричить дико в торжестві — дає всім, всьому селу, всім горам знати, що — він випередив у сім році! Не дурно кохав коня, випасаючи його на ліпших травах, не даючи важкої роботи. Будуть сусіди приходити, дивувати си, чудувати си...

Заревла, загоготіла товпа. Довго ще не могли отямитися гуцули та кричали, доказуючи щось один одному. Вже доспівав піп молитви, вже дяк повідбирав до коша, що належне, і пішли вони до церкви, а гуцулія все ще

непокоїлася, мов схвильоване море, вигукуючи, розмахуючи руками.

...І, мов зачарована, стояла Маруся й дивилася. Чи то сон їй сниться, чи то казку лицарську хтось оповідає? Але се був не сон і не казка — лиш гуцульський Великдень!

VI

Минув Великдень — і якось одразу настали теплі дні. Скінчився період боротьби початків, шаленої битви скованих і схованих сил, коли все живе мало одну ціль — проявитися, родити й родитися.

І весела, й жорстока, і радісна, й безжалісна скінчилася гра. Слабші погибли, сильніші переторжествували побіду — почався зріст.

Росте. Все росте. Синім благосним шатром розпростерлося небо, в спокійнім спочиванню лежать гори, зеленями укриті. Міцно врізується корінь в грудь землі, смокче соки і гонить їх в смереку, в бучє, вільху, калину. І навіть стара верба над потоком не дається обігнати: вибила, виштовхнула з трудом з-під грубої шкіри кілька молодих паростей і гонить, та й гонить тепер на них лист за листом, галузку за галузкою, мов приговорюючи: «От як у нас!.. От як у нас!.. Ми ще постоїмо за себе!.. Ми ще покажемо, як то ся робит...»

А молоді верби підсміхаються. Легко, свобідно, он далеко вже погнали віттям, а одна якась, злобна сусідка, пре великою гілкою таки старій прямо в сад молодих прутів і заступає дорогу до сонця. Лютиться стара, а вже нічого не годна вдіяти — безсила боронитися. Он на ній самій, пустивши коріння в струхлілу середину, кілька літ вже росте кущ рябини, і о. Василь, чи йдучи, чи їдучи попри сю вербу, ніколи не помине, аби не сказати за кожним разом одну й ту ж саму фразу:

— Он як у нас на Гуцульщині: скоро на вербі груші будуть рости, а на осиці кислиці.

Марусі, як казала стара Гафійка, «попустило трохи». Жура втомилася і пішла собі за високі гори, за дев'єте море, де кури недопівають.

Повільним кроком, довго йдучи, виходила Маруся ген на високий верх, лягала на угрітій сонцем царинці і, утопивши очі в бездонну глибину небес, лежала так цілими годинами. Мислі пливли от як ті білі хмарки в небі — такі ж чисті, такі ж безцільні, такі ж фантастичні.

І легко було з ними, безм'ятежно. Спокійними очима тихої задуми дивилася, дивилася на далекі сині верхи Буковини, на суворе пасмо Чорної гори і на тоту яскраву плямку снігу, що блищить сліпучо під заблуканим сонячним променем. І любила в ті дні говорити зі статечними ґаздинями, древніми дідами; не прикучувалися їй вічні оповідання о тім, як то було давніше, що нарід май не був такий кручений, ади, та збитошний, оповідання довгі, нудні, пересипані скаргами то на поперек, то на кривди від властей, від природи, від злих людей.

І йшла відтак додому тим самим меланхолійним кроком; лагідним рухом пестила корову, що попалася на дорозі, а стрічної наймички питалася — чи дома єгомость?

— Сплять, — була стереотипна відповідь.

Іноді, от так по обіді, в вільну хвилину підсідала до Марусі стара їмость і починала розмову, але тонко, політично, здалека. Говорила о тім, як її колька колола у бік сеї ночі; про якогось Штефурака, що приходив сьогодні до ксьондза з орудов про телицю, — словом, про всякі дотичні питання.

А потім, так ніби непомітно, зводила розмову на діти, починала захвалювати їх взагалі, яке-то воно миле, гарне, маленьке, як-то приємно коло нього ходити, але зате вже ж і берегтися треба, особливо в тяжі. Не можна тоді піднімати що тяжке або серцем печалуватися — то так погано потім відбивається на дитині, що страх.

А підготовивши таким способом ґрунт, стара їмость притулялася до вуха Марусі і питала:

— Ну... а ти, голубко?.. Чи не чуєш чого? Отак ніби... ніби якось під серцем що смокче, а?.. Ніби так іноді захочеться чого з'їсти такого — ні?..

Маруся хитала, заперечуючи, головою, але стара їмость не вірила: після її рахунку то вже слід би було щось почувати.

— А може, ти лиш не звертаєш уваги? Може, ти не помічаєш? — і починала оповідати детально, як то буває, що женщина чує при тім, які об'яви.

Маруся нічого того не почувала, не мала жадних об'явів, і стара їмость, зітхнувши глибоко, йшла до себе.

— Що би воно за знак? Сама, як орішок, здоровенька і все. Тут би діти та діти — а от дивися!.. Ні, таки, мабуть, з моїм Василем щось та не так...

А то нараз підхоплював Марусю якийсь вир радості й гострого відчування розлитої доокола гірської краси. Тоді співала цілими днями, як пташина, літала садом, лізла в поточчини, де ще й нога людська, здавалося, ніколи не бувала. Мило було продиратися між кущами ліщини, крислатими буками, колючим смеріччям, любуючи на кожнім кроці все новими й новими фантазіями вибагливого потоку, малими водоспадами, озерцями, заточинами. То пропаде вода між камінням і вурчить десь в глибині, то знов вискочить, засміється і миє пласке каміння, тріпає гілкою, що упала вздовж. А Маруся стане на рухавий камінь і гойдається, як дитинка, сама собі підкрикуючи; великий камінь то плюсне краєм у воду, то вирне знов, то плюсне, то вирне, а відтак, змокрівши, посунеться вниз, а з ним і Маруся. І скрикне, і замочить черевички, і вискочить, і регоче потім, регоче на весь ліс, як русалка.

А то стане тихенько-тихесенько під хіхлатою віковою ялицею і слухає... Довго слухає, як в південній спеці коло насиченої жаром землі десь бринять невидимі мухи; як чорний метелик, не знаючи людини, летить і сідає на білу ручку, мов на лілею пахущу, і шукає хоботочком поживи; як коник великий важко скочить на билину, билина погнеться аж до води, і маленькі хвилі хлюснуть на коника; перестрашений, вилупивши великі очі, хоче лізти він вище, хоче скакнути, надрабляючи крилами, — і падає в воду.

А доокола так сліпучо, так гаряче світиться біло-яскраве каміння, дишачи жаром; маленьке змієнятко порскає десь у щілину між плиттям, а Маруся випорпує його звідтам патичком, але де!.. Воно вже не знати куди проповзло між камінням.

Ще кілька кроків вище потоком — і мов у другий світ попала...

Величезний храм із прозрочисто-зелених стін, зеленим гонтом побитий, наповнений фантастичним зеленим півсвітлом. Десь-не-десь прорветься промінь, упаде на гнилий пень — і мов запалить його! Ген далеко, мовби в сутках, стоїть всохла смерека; обілляло сонце її червону фою — і аж дивно глянути: звідки тут сей інший колір в сім зеленім морі.

І все тут, в тих вічних тінях, все тут якесь вогке, приросле, нерухливе. Потік зі срібного став чорним; переплівся чорним корінням; сире сіре каміння поросло мохом, а поміж всіма ними малими — один, величезний, мов патріарх сивий між правнуками, лежить від сотворення світу уламок давно неіснуючої скелі. Порепався весь від лютих морозів, відвалені непокірливі діти самі вже мохом поросли. Вода нанесла землі жміньку — і от росте вже в щілині зелененька смерічка, радуючися наївно своїми блідо-зеленими пучечками. Таке дурненьке... Сміється, а того й не знає, що ще рік-два — і висилиться випадково нанесена купка землі, не стане чим жити. І судорожно простягатиме, засуджена, тоненьке ніжне своє коріннячко в усі боки — але всюди зустріне холодний, злобний камінь, непоживний одвічно й непривітний невмолимо. І зів'яють зелені безжурні пуп'яшки, згорбиться стан, вже не сміятиметься більше смерічка, задрижить передсмертно.

І до сердечного болю жаль стане Марусі дитини-смерічки. Сідає коло неї, цілує м'ягонькі зеленці, пестить, як хоре немовлятечко. А камінь сірий лає і б'є сердито ніжкою. Глухо говорить камінь у відповідь:

— Ой, не бий мене, молодичко, не бий мене, чорнобривочко, а вислухай. А я розкажу тобі казку — не казку, билицю-небилицю, бо багато, сонце, бачилося, бо багато, миле, вичулося.

...Розкажу я тобі, як дівчаточко вибігало сюди, сідало от там саме, де ти тепер, — легіника чекало, постільчиком, нетерпливлячися, било-вибивало — от там саме, де ти мене вдарила.

...І легіник приходив. Цілувалися, милувалися, білими руками обіймалися. Шо було, то було... шо сми видів — не видів, шо чув — не чув...

...А відтак пібрали си... І забули про камінь... А я не забув... Го-о-ой, шуме мій, шуме, зелений мій шу-уме. Та веселії квіти, тоненькії віти... віночок сплітається, чоло квітчається, серце з серцем таємно стрічається...

. . . . . .

...А то ще було раз... єк мати з сином прощала си... Шо як закувала зозулиця святої неділі, а іскликав д'собі тісар хлопці молодії, то так зробили-спорєдили, шо у бінної удовиці, у нещасливої сироти одним одного сина-юнака брали.

...Ой же й не плакала й не ридала стара Василина та й об землю головов не била си й ні, лиш сивим волосєм камінь вимітала, сльозами лютими скелю пропікала. А легіник говорить:

— Ой не плач ти, моя нене, журов не вбивай си — лиш за штири неділеньки мене сподівай си...

...Та як минуло їх штири, п'єта си зачєла, — темної ночі дощової стукав у віконечко молоденький жовнєрочок; а стара неня виходила, дзьобенку наладовану виносила, пістолєта[1] мосєндзові, рушничку набивану. Та ішли сюда і тут, от на сім місці, де ти сидиш, прощєли си, випрощєли си, неньчини сльози з потоковими филями мішєли си.

— Ой і сину ж мій, ти житє моє, буду ті питати: звідкив му тє виглєдати та й коли видати?

— Ой, у тотій полонинці ізродили рижки, а іду я, моя нене, тепера в опришки. Ти ж набери, нене моя, біленького цвітку — щиро за мнє Бога проси на сім білім світку. А їк ме тот сухий цвіток черешні родити — та й тагди д'вам, моя нене, буду приходити.

...Тріснув барткові по камені, — он диви си, ше й досі слід видко.

— Ой га! — крикнув. — Най же тепер кємує, хто має кємувати, шо я цесу барточку в ручках тримаю!

---

[1] Пістолети.

...Та йк свиснув, шо аж лист з вільхи покотився, як шугнув д'горі — посипалося дрібне каміннячко з-під постолів, а ті камінчики неня у пазуху сховала...

...О-о-о-ой сльози, сльози, сльози нелічені, душі покалічені... Хто вас, сльози, збиратиме, хто вас, душі, зцілятиме...

...А темної ночі сталася новина — шо іскєв[1] побратим побратима. Не за воли, не за вівці, не за білі сороківці — лиш відобрав віку за пишну Маріку...

...Ішов леґіник, в сопівочку вифівкуючи, постільчиками камінчики потручуючи, а з-за смерічки, темної схованочки, звисла бартка-стальованка, та не влучила ба й головоньку, лиш правеє плече...

...Скочив леґіник усюда, от де ти сидиш, лівов ручков си відбиват, правов ніжков по мохові ховзаючи си. А воріг кєв уводно[2], геть посік-порубав — і впало тіло леґінське-молодецьке, увпоперек потоку упало, воду загатило. От тогди й на мене вода пішла, кров злизала, принесла смерековеє дзерно та й ви'тогди ся смерічка на мені ростет. Дурненька, як єст... я їй уже казав...

...Е-е-е-е-ей гади, гади, гади коло серця в'ються, шо буйнії леґіники поміж собов б'ються. Потоками й на увбочі, за ті дідчі чорні очі...

. . . . . .

В руки коліна защемивши, тихо колишучися з хвилею разом, слухала Маруся дивних оповідань сірого каменя, бачила плями крові на м'якім мосі, крапелиночку сліз діамантову, слід ноги закоханої дівчини. І завидувала каменеві, що випив він усю поезію гір, що бачив життя і записав його на своїх незрушних скрижалях, розкриваючи лиш тому, хто вміє читати.

І стільки радості, стільки щастя приносила Маруся зі собою з тих прогулок, що наповняла веселістю весь дім. Як листочок квітяний злітала, трошки голодна, трошки притомлена, і радувала всіх. Кіточкою терлася

[1] Зарубав.

[2] Ворог рубав раз за разом.

коло старої ймості, просячи їсти, а бабця робила суворе лице й буркотіла:

— Бігає світами не знати де, не знати по що, а ми їй тут маємо семеро обідів наставляти. Он там, у печі, пригрівається, що слуги не доїли — бери собі та й їж, коли хоч, а не я ще тобі буду подавати.

Маруся накидалася на страву і, переплітаючи пізній свій обід оповіданнями про чорного метелика та про великий камінь, сміялася дзвінко, мов срібні дзвіночки на кінцькім ręді би сколихнув. А стара ймость лиш похитувала головою.

— Ох-ох-ох, біда, біда! Правду гуцули кажуть: узєв собі наш піп не жінку, а дитинку.

— Поки єнчої не маєте, бабцю, най я вам за дитину буду... добре?

— Ну, а коли ж я матиму єнчу?

— Фе, бабцю! Встидали би-сте ся таке серед білої днини говорити.

А ввечері сідала стара ймость коло постелі і розпочинала свої допитування:

— Може, тобі квасного чого хочеться? Може, стіну лупати та й тото їсти? А може, хочеться гарно вбиратися, гуляти?

— Ой, того мені завше хочеться, бабцю!

— Ну, то одна річ, а то друга річ. Бо як хочеться строїтися та танцювати, — то певний знак, що дівчинка буде. Лиш я, доню, знаєш, не хотіла би дівчинки на перше. А втім, буду любити, буду берегти вас обох, як зіницю в оці... Буду вночі уставати, гріти тепле молочко...

На рісницях старушки тремтіли сльози. Вона замовкала і лиш жувала беззвучно старими губами. А Маруся дрімала вже, угрівшися під легеньким ліжничком, усміхаючися крізь сон. Схилялося над нею віття смерекове, поточчина журкотіла...

— Гм... Але ж то дивно, направду таки дивно. І ти так-таки нічого й не хочеш?

— Ой, хочу, бабцю.

— Чого ж, моя доню? Чого, люба?

— Спати, бабцю... — і тут же засипляла з дитячим усміхом на лиці.

Стара їмость гасила пальцями свічку і тихо, навшпиньки виходила пріч.

Наступала гірська чарівнича ніч. Таємне небо зорєшливе, вічний шум вічного Черемоша, тоска темно-зелених смерек... А потім чорна-чорна хмара наповзає з Чорногори, оплутує верхи, сон нагонить... Твердий, здоровий, як дерево полонинське.

VII

І от раз пішла Маруся незнайомим потоком — тут іще ніколи не була.

Ішла собі та йшла, з каменя на камінь перескакувала, співаючи щось — вабили все далі й далі чарівні картини. Потік біг химерно вижолобленим коритом, раз падав зі ступеня на ступінь, раз протискався між чорними голими ребрами. От стала рівна, мов гибльована[1], стіна на дорозі, і потічок, що біг досі вузенькою гадючкою, розливається тепер в широке плесо, з небом у воді блакитним, зі спокійними площами, з дрібоцьким шутром на дні. А потік спочиває, любуючися, але на те лиш, щоб за кілька кроків знов забитися, запінитися, спішачи, перекидаючися між камінням, стискаючися між двома плитами, щезаючи під одною з них і знов винирюючи коло смерекової вивороті облизати їй обідраний бік, жовтогарячий від ударів сонця.

Любо!

Любо скакати з каменя на камінь, мити ноги в прозорій воді і темної гущавини весело боятися!

Любо звуки пити і пісні гірського потоку, безміром життя упиватися, топити око в ніжних розмріяних світлах!..

Любо жити і чути себе дочкою Великої Матері Природи, відчувати себе в гнучкім стані, в бистрім погляді очей, в волосиночці отій, що рухне нею легіт, — і залоскочеться чоло.

Любо!

---

[1] Вистругана.

Любо рівною чути! Рівною всьому: і дереву, і потокові, і небесам, і мушці над водою, і пстружкові під каменем.

Скачучи то в той бік, то в другий, чогось чекаючи на кожному завороті, поринаючи то в холод вогких тіней і мокрого звисаючого коріння, то в море зеленавих снопів сонячного світла, — Маруся опинилася нараз на якійсь високій скельці. Потік шурхнув кудись успід; над головою звисли лапаті, неповоротні віти баштанника; грубе, мов ноги слонові, коріння повилізало з усіх боків і простягало лаби, неначе величезний павук шукав здобичі.

Маруся стала і прислухалася...

Було дивно тихо. Десь унизу ворушився, мурмочучи, потік, мов виривався, а його не пускали, надавлювали. Не знати з якої причини тріснула галузка на гаджучці і — тихо...

Величезний віковий ліс мовчав, як дитина у сні, і в тім мовчанню було щось священне, а разом і... страшне. Маруся нараз почула, що якийсь... холодний жах починає її проймати. Їй подумалося — що́, якби в сім лісі почали душити людину? Таже тут можна кричати стома голосами — однаково ніхто не вчує, а ворог, сміючися, все сильніше душив би за горло.

І чим довше стояла непорушно, тим страшніше ставало, тим частіше билося серце. Треба було чути щось. Хоч щось, хоч шум потоку бодай, хоч гомін хвилі живої. І, не роздумуючи довго, скочила вниз з високої скельки.

Скочила — і закам'яніла...

Прямо проти неї, в двох кроках, хоч і на другім боці потоку, стояв легінь. Стояв в хижій позі, очі блискали неспокійно, рука схопилася за пістоль.

Але се тяглося лиш одну хвильку. Побачивши перед собою жінку, легінь заспокоївся і навіть набрав молодечої постави — от як завше легінь перед дівков.

Маруся не так скоро вийшла зі свого оторопіння й переляку і довший час не могла вимовити ні слова. Мовчав і легінь, усміхаючися.

Першим рухом Марусі, коли вона прийшла до себе, було — тікати.

Але куди?

Глянула в один бік, в другий — виходу не було. Стрімко стояло голе каміння, потік розлився широко, одна лиш була дорога — власне, попри того легіня.

І, мабуть, ця безпомічність надто вже яскраво відбилася на лиці Марусі, бо легінь, все так само не рухаючися з місця, усміхаючися, сказав:

— Не бій си, молодичко, не бій си — нічо ті си не стане.

Голос був приємний, ласкавий, його звуки заспокоювали. Аби сказати щось, Маруся спитала:

— А відки ти знаєш, що я молодиця?

— Та вже так... — відповів легінь і розсміявся. Сміх був густий, горловий, і в нім чулися заразливі нотки.

Страх Марусі поволі минав, і вона з цікавістю почала приглядатися молодцеві.

Та й справді це був молодець! Рослий, стрункий, кріпкий і на руку, і на ногу. Викохався в цім цілющім гірськім повітрю, в дорогих пахучих травах мати купала. Легко і свобідно стояв на камені, мов урісши в нього червоними своїми постолами.

Уберя на нім була незвичайно багата — такої Маруся не бачила і в найдужчих ґаздів. Киптар вишиваний шовками, саф'яном, з якимись камінчиками по ньому, з позліткими; широкий у півстану ремінь, весь орнаментований, бляхою мосяжною ціткованою побитий, прикрасився зверху ретезьком, зчепленим наперед незвичайно красною турецької роботи чепрагою, емальованою і, здається, ще й з дорогими камінчиками. За ременем стирчала пара пістолів, а з-за плечей визирав кріс.

Обвита тонкою жированою бляхою крисаня була зачічена готурами й павичами, дармовиси й китиці бовталися по боках. Через плече висіла красна тобівка, вибивана мосяжними бовтицями та бобриками; навхрест мудро рехтовані різьблені порошниці. На друге плече накинутий був червоний гаптований сардак, в руках сяйливий, дорого битий топірчик, котрим легінь грався, поблискуючи на сонці, — це було щось дійсно надзвичайно красне в цих відлюдних дебрях і пущах.

Мимоволі задивилася Маруся. Не був це лицар, що приходив у неясних мріях місячної ночі, але щось подібне.

Задивилася Маруся — і усміхнулася. А легінь помітив цей усміх жіночий, однаковий в усіх станах і класах, помітив і знав уже, як поводитися.

— Хто ти такий, легіню? — питала Маруся.

— Я? Ґаздівський син.

— А що ж ти тут робиш?

— Деревини на хату шукаю. Маю хату будувати, а сим потоком, дєдя казали, добра деревина на хати.

— Ну що ж — знайшов?

— Не знайшов-сми смереки, лиш одну ґаджучку молоденьку, — і легінь розсміявся. — Та шош не знаю — ци ї[1] рубати, ци так узєти.

Маруся не зрозуміла.

— Як прийшов по дерево, то рубай.

— Ой, шкода би була... А ти звідкив, молодичко файна?

— А ти мене хіба не знаєш?

— Ні, не знаю.

— Я ж попадя ваша, їмость.

— А-а!.. Я не знаю, бо я з єнчої парафії.

Розмова урвалася на хвильку. Маруся вже зовсім перестала боятися, навпаки — їй приємно було стояти та розмовляти з цим незнайомим красним легінем. Бо легінь таки й направду був дуже красний: суті рум'янці грали на здорових, темного кольору лицях, поблискували рівні зуби з-під вуса; набік кинена крисанічка відрізувала косу тінь на одній стороні обличчя, тоді як друга була розбарвлена сонцем. Очі грали і солодко щулилися.

Чомусь зітхнула Маруся і сказала, що хоче йти додому. Легінь питався, чому так борзо. Відповіла — так.

— Ну то давай руку, молодичко, я ті поможу. Бо то й карк ту поломити мож у такім шпиткім.

— Не треба, я сама. Ти лиш покажи, де йти.

— Усюда, — і показував стежечку коло себе.

Маруся скочила, але не цілком зручно. Дужою рукою підхопив її легінь.

---

[1] Її.

— А видиш? Так мож упасти.

Взяв за руку та вже й не випускав. А Маруся не висмикувала. Так легко ще ніколи не скакала з каменя на камінь.

Вийшли на якусь полянку. Крізь смеріччя показав легінь Марусі церковну баню. Жаль було розставатися.

— А зведи мене вже й на царинку.

— Ой, не можу! Бо дєдя ме сварити, шо сми не врубав нічо.

— Щось не виглядаєш ти так убраний, як до роботи. Борше як на весілля налагодився.

— То про всєчіну. Гадаю — може, дівку йку файну зустрічу, а ци молодицю, — і легінь сміявся, блискаючи зубами.

— То ти так любиш дівки та молодиці?

— Не лиш я їх, а й вони мене.

— А яких ти більше любиш — чорнявих чи білявих?

— Таких, єк ти.

Маруся розреготалася і грозила пальчиком.

— О! Таких, як я, не вільно любити, бо за таких піп у церкві виклинає.

— Та най собі виклинає, мені шо до того? Єк тот повідат: «Вже набив си він мене шо набив, та вже ж і я го си набештав». — «А він чув?» — «Та де!..» — Отак і мені з того уклєтя. Най собі він свою роботу має, а я свою.

— Як я бачу, ти дуже ласий до жінок, — задумчиво сказала Маруся.

Легінь нічого не відповів. Підкидав топірчик високо вверх і ловив. Дармовиси теліпалися, скрипів ремінь.

— Прощай... — тихо сказала Маруся. На неї найшла хвилька перелетної якоїсь безпричинної задуми.

— Майте си гаразд.

Маруся ступила крок і зупинилася. Хотілося іще щонебудь сказати легіневі.

— Видиш, ми скільки проговорили...

— Та дай, Боже, наперед бирше.

— Наперед? Не знаю... Не знаю, чи побачимося ми ще...

— Та й чому би ні?

— Не знаю... А ти би хтів?

В цю хвилю сталося щось несподіване.

Легінь зігнувся, витягнув вперед шию, очі напружилися. Хвилю стояв він такий нагонений, мов туго натягнений лук; відтак рвонув крисаню кріпко на голову, шепотом швидко щось проговорив до Марусі і в два скоки щез між смереками.

Все те сталося так блискавично, що Маруся не встигла отямитися і стояла без руху.

Але доокола було так тихо, так ясно, світло, так дружелюбно мовчав ліс, так привітно поблискувала бляха на церковнім куполі, що не могло бути місця страхові, і Маруся, вже лиш дивуючися, почала поволі зіходити стежечкою вниз.

Доріжка, як звичайно з гори, не йшла безперервною лентою, а була витоптана слідами: сотні ніг ступали в одно місце, і там вибивався великий слід. Але ті сліди були раховані на замашистий гуцульський крок, і Марусі незручно було попадати своїми маленькими ніжками в ті ями.

Йшла й дивилася на церковку, щулячися від сонця. На півдорозі зустрівся їй пушкар з Жєбйого — Гордіюк. Пишно вбраний, в крисані з високим наголовником, обвитим кованою бляхою, він ішов, як цар, гордо несучи голову.

Побачивши їмость, він навіть не вступився дуже з дороги, лиш підняв трохи крисаню і уклонився злегка. Маруся теж не з надзвичайною ввічливістю відповіла на уклін, — не любила цього пушкаря.

Взагалі, здається, мало хто його любив. Повідали, що був в опришках колись, але, піймавшися, обіцяв за ласку свободи перейти на службу поліційну і виловити всіх своїх бувших товаришів. Суд прийняв ту оферту, і от таким чином Гордіюк став отаманом пушкарів, а разом із тим і царем своєї околиці.

Направду: часи були неспокійні, опришківство росло й ширилося. Ніхто не міг поручитися, що, лігши спати порєнним[1] ґаздов, не встане опришком; ніхто не міг по-

[1] Порядним.

ручитися, що завтра або й сьогодні уночі не прийдуть до тебе пушкарі, не скажуть, що ти опришок, не зв'яжуть, не кинуть у катуш. Поки збереться суд, поки розглянуть справу. А розглядаючи, можуть присудити на муки «для прискореня справи» або засадити в темну яму «для виліченя від упертості». І щастя твоє, коли ти, хоч і з ущербком для здоров'я, а вирвешся з пут: то був ще ліпший кінець; в іншім разі можеш і повиснути, ніхто тобі того не візьме за зле.

Не дивно, що таке владичество над душами людей робило пушкарів самодержавними деспотами гір. Гинули, правда, часом від якихось таємних куль, що не знати звідки вилітали нараз з-за смерек, але все ж при певного рода обережності можна було проносити своє пушкарське достоїнство таки досить довгий час.

От таким пушкарем був і Гордіюк. Коли до тих усіх прерогатив первобутної власті додати ще брутальність необмеженої можливості задоволити кожне своє бажання, упоєння тою своєю високістю і могутністю, свідоме відчування своєї богорівності, недотичності, — ми будемо мати Гордіюка.

З ним ніхто не відважувався говорити, бо ніколи не можна було бути певним, що під кінець розмови не вийде якого непорозуміння. Щодо гуцулів, то Гордіюк розумів лиш одну форму відносин: низький уклін, підлесливу ухмілку і виконання всіх, найдурніших навіть, велінь. Все, що виходило за ті межі, найменший опір приводив його до шалу, очі наливалися кров'ю, і тоді він був страшний.

Маруся прийшла додому задумчива й мовчазна. З'їла щось там трошки без охоти, а потім вийшла на ґанок і довго сиділа сама. Слухала, як завмирає життя на селі.

Сонце вже впало за гори. М'яке, всюди рівне, без початку і кінця світло благосно постелилося на всім, не положивши тіней. Он молодиця на Черемоші допирає білизну, часто й сильно б'є праником, а з-під нього розлітаються бризки, мов дощ дорогоцінного каміння. Дві дівчини сперлися на заворітницю, шепочуться, а потім враз дзвінко, розкотисто регочуть, відкидаючися тулубами. Чиїсь коні перебрідають на той бік ріки, а маленький хлопчик хоче

їх завернути, та приступити боїться: узяв прут, вимахує ним, а коні йдуть, попустивши голови, і не звертають уваги. Далеко, на Бережниці, торкотить млин, і в тиші передвечірній широко розноситься його ритмічне тарарахкання.

Тихо-тихо, нечутними кроками наближається вечір. Товар'є заруло десь далеко на дорозі, уїдають котюги. Повагом, в царственній величі підіймається місяць з-за Синиць, і невідомо звідки ледве-ледве доноситься трембітання... Високо-високо підіймається вільним польотом рідна гірська мелодія, переплететься з зітханнями сонних уже вершин і, відбившися від далеких, ледве позначених контурами хребтів, вернеться назад, блакитна, прозрочиста, вся пронизана тими високими променями, що біжать іще десь там, в недоступній вишині, і освітлюють, мабуть, дашок на найвищій стаї в Чорногорі... І жура якась ущемить серце кожного, хто чує ці невидимі звуки. Стане, тихо зітхне...

— Умер хтось... — тихо сказала бабця. Вона давно вже стоїть тут тихесенько.

Маруся не обернулася. Не хотілося нищити очарування. Синіли недавно ще золоті верхи, місяць підіймався, і глибшими ставали долини, наповняючися синюватими туманами.

— Йдім вечеряти, голубко...

Зітхнувши, встала Маруся. Ще б сиділа, ще б любувалася, ще б пісню вечора слухала — але що ж... не вільно: чоловік буде сердитися. Він любить, щоб усе було в порядку.

І цього вечора не слухала вже Маруся ні розпитувань бабці, ні Гафійчиних оповідань та пісень. Сказала, що хоче спати, і рано лягла. Але не спала. Неясні мислі, неясні бажання, мов ембріони будучих істот, ворушилися в грудях, серце билося тоскливо, і хотілося чомусь плакати.

VIII

З того дня щось змінилося в життю Марусі.

Насамперед нарешті вона могла сказати бабці, що ніби... ніби чує щось під серцем. Радості бабці не можна

словами сказати. І без того вона ходила за Марусею, як за дитинкою маленькою, а тепер і поготів: з очей вичитувала кожне бажання, берегла від найменшого роздратування, від найменших турбот. А з сином мала довшу конференцію, звертаючи його увагу на скомплікованість теперішніх його супружних обов'язків, на потребу подвійної обережності і так далі. О. Василь червонівся, блимав очима від ніяковості і згоджувався на все.

А другим фактором, що вніс нове щось в життя Марусі, були згадки про красного леґіня... А так, так!.. Стояв він невідступно в уяві і манив. Іноді до того, що заволодівав усіма помислами, кличучи, обіцяючи незвідану ласку, непережиті солодкі муки — і як земля, довго палена жорстоким сонцем, жадібно чекає на краплю дощу, так ждала Маруся і думала... несвідомо думала про дощ поцілуїв і шептаних слів, про болюче солодкі обійми.

Мріяла...

Він здавався їй півбогом таємним, рожденним морем одразу в усім блиску і сяйві. Під звуки його чарівного рога танцюють гори й ліси; його кінь золотогривий літає понад хмарами, пашить вогнем із ніздрів, побрязкуючи срібними підківками; його зброя валить тисячі ворогів, гонить в пустині, а він сам, прекрасний, могутній, царствує десь за високими горами, за глибокими синіми морями. І прилетить він на своїм бистрокрилім коні, схопить, понесе понад борами непроглядними, ріками змієстими на ковріс самольоті, примчить до палацу прозрочисто-мармурового і скаже: «Ти тут королевою!..»

Радісно усміхаючися, в дорогоціннім уборі, відбившися усією постаттю в сотнях дзеркал, піде вона оглядати своє царство. Над басейнами нахилиться, заглядаючи в сріблясту глибінь, послухає дзвонення незчислимих водограїв, запашних цвітників потопче радісний килим, приголубить ласкавих звірят заморських приручених і засне потім, солодко втомлена, на пишнім, усіянім цвітами ложі...

І настануть потім дні солодкого щастя, полетять, помчаться безпереривним дзвенячим ланцюгом. Рано буде

прокидатися під звуки невидимих флейт, лебедів білих буде годувати на блакитнім озері, а увечері — буде бал!..

Пишно, сліпучо освітяться золоті палати, сотні розкішно вбраних вельмож, галантних кавалерів, красивих дам будуть плестися в граціозні, гармонійні вінки менуета під ніжні звуки невидимих оркестрів. А під час прогулок освітленими алеями молоді красавці будуть шепотіти своїм дамам любовні фантазії, поезії, мадригали...

А серед всіх тих сяйливих, блискучих товп — вона, цариця балу, йти буде зі своїм лицарем, зі своїм владикою. В сукні, зітканій з повітря й сонячних променів, із жемчуговою діадемою в волоссю царственно буде шествувати серед загального поклонення і, ласкаво відклонюючися, сіяти білі рожі доокола. А з кутка, з-за густого лісу пахучих пальм ревниво будуть стежити за кожним її рухом гарячі закохані очі молодого юнака: він ще в сьогоднішню ніч закінчить свої рахунки з життям через нещасне кохання...

. . . . . .

Марусю тягло до потоку.

Приходила, сідала на тім самім місці, де була з леґінем, і шукала очима сліду. Он тут він сидів, от придавлена травичка, листочок, що лежав на крисані, а потім упав на камінь від молодечого повороту голови.

І перебирала в гадках усе, що тут говорилося, усміхалася, пригадуючи собі оригінальний який-небудь гуцульський вираз, і вдивлялася в зелену темноглибінь лісу — чи не роздвинеться завіса, чи не з'явиться леґінь, ще стрункіший, ще кращий, ніж перший раз.

І не було їй страшно, і соромно не було. Кого ж би мала соромитися? Ніхто не чує дівочих дум, ніхто не знає мрій дівочих.

Але його не було.

Хоч би знати, як він називається. Забула спитати. Вже зуміла би якось так хитромудро допитатися хоч би, скажім, у баби Гафійки. Почала б здалека. Наприклад, спитала би: а чиї то взагалі потоки? Хто їм газда? Властиво, чиє то дерево, що росте поточчинами? А цей потік до кого належить? Властиво, я хотіла сказати, до якої громади? Ну, і так далі. Вже би вона потрафила. А тепер...

От уже третій раз приходить сюди, на камінь, а легіня немає. І втома якась душевна нападає на Марусю. Вертає до хати — все обридло, все таке нудне, скучне — очі би не дивилися.

В такі хвилі не знала, куди себе дівати. Ішла на церковну царинку, під свою улюблену вербу — там не було спокою: дві баби, стоячи кожна на своїм подвір'ю, лаялися скільки було духу, і далеко розносилися їх міцні, на простори раховані голоси.

— А бодай би ті так легко на свікі жити! Суко! Бодай би ті викришило до дитини, до пня й до сухого листу!

— Пес би ригав на твої слова, гадино ти з-під їлового коріня. А зійди лиш суда — я ті висмикаю тоті косиці кошєчі, шо легіні по коршмах недовисмикали!

Марусі ставало нудно. Нудно від сеї милої розривки гуцулок, нудно від тихого, недвижного повітря. І навіть гори, теплими синіми хвилями купані, обридали, уїдався шум Черемоша в уха, — і Маруся йшла до плебанії.

А тут іще гірше. Все таке одноманітне, все таке відоме-перевідоме. От крісла місцевої продукції. Солідність роботи їх, без сумніву, була понад всяку конкуренцію: вже висиділо на них п'ять поколінь і ще п'ятнадцять висидить. Але беручи з поглядів естетичних, їх іще в третім поколінню треба було порубати на дрова.

От гуцульський таріль різьблений, з писанками гуцульськими на нім; таріль красний, правда, і писанки ладні, але бачити сей таріль рано й вечір, день в день, день в день — ставало невиносимим.

Он якась плутанина зі смерекових гілочок, ніби рамця які, чи що, але в тих рамцях немає нічого, порожню стіну видко. От консолик із векелеї, а на нім фігурка Божої Матері в яскраво-синіх шатах із традиційно-скорботним виразом обличчя. Ой, як же то все наобридло, яке ж то все нудне, остогидне, настобісіле!

— Скучно мені, бабцю!.. Скучно мені, — скаржилася свекрусі, єдиній людині, з котрою можна було поговорити.

Але бабця не розуміла. То старалася потішити вже справді, як дитину, солоденькою булочкою, сушеною грушкою, то вигадувала неіснуючу хворобу і заливала липовим цвітом на ніч.

— Це все від вагітності у тебе, це все від того... Ти не бійся, ти нічого не бійся — все йде дуже добре.

Рано, ще Маруся була в ліжку, прибігла Оришка. Упала на коліна, зарила лице в ковдру коло ніг Марусиних і, нічого не говорячи, почала плакати.

— Що з тобою? Чого плачеш? Розбила що-небудь?

Оришка не відповідала і ще гірше заходилася плачем.

— Та ти хоч скажи, в чім річ. Перестань плакати.

— А йк він мене призвів, так би на тім свікі було би му легко, йк мені тепер! Та й шош я дєдеві іскажу? Бідна ж моя головочко нешіслива... Шо виволочит мнов дорогу на ше й гірше ме карати.

— Та за віщо, за віщо?

— Бо я, ади... заверемініла... — і знов починала ревти.

Маруся сплескувала руками.

— Ти?! Та що ти говориш! Таже тобі, мабуть, ще й тринадцяти нема!

— А я знаю кіко?.. Він на тото не дивив си, лиш... Ой бідочко ж моя кервава!..

Маруся стояла безрадна, не знаючи, що почати. Питала — хто. Показалося — син сусіди, також молодий хлопець, літ п'ятнадцяти.

— Він казав: «Ти лиш ми іскажи — ци ти хочеш зайти, ци ти не хочеш зайти, бо я, — кае[1], — можу й так, і так». А я му кажу, що не хочу, бо дєдю маю злобного — ме на мені шкіру до сім раз істєгати. А він тогди кае: «Візьми ти, — кае, — іми мотиля, йкого-будь, та вирви му голов, а витак з лилика крила, та очі з миші та з кертини, а витак уломи вухо з голки та з обірничка денце візьми, а витак троха згури та ладану крішку та й усе тото змішєй, та найди тогидний воріх, шо то зиму перележів, та не зійшов, бо му чірвак середину виїв, та й тото усе поклади у вотой у воріх. А їк меш класти, примовєй: «Так наді мнов аби Пилипко пролітав, їк цес мотиль усі дороги пролітав. Та й аби я так не могла від Пилипка закєжіти, їк перехінна дорога та й не може си з морем споїти. Та й аби так Пи-

[1] Каже.

липко не мав мені путері[1] дитину зробити, їк цес воріх не має сили навесні сходити, а я би тогди ви'него дитину мала, йк цес мотиль ме літати, цес лилик ме цего мотиля ловити, а миш цими очима видіти, а кертина з тов мишов си бити, а згура у цій шкаралущі горіти, а дівка цев голков шити та й цим обірником ремінє прикрашєти. Та й Пилипко аби наді мнов тогди силу взєв та й мені дитину ізробив, єк си зо мнов ізвінчєє, а доки си не звінчєє, то аби ми так нічо не зробив, їк я цес гудз зав'єзала, а він самий си не розпустив, так аби мені дитину не зробив».

Оришка оповідала з запалом, горда з такої ученості свого Пилипка, і забувши навіть, що це про саму її йде річ. Але потім нараз згадувала і, заревівши, знов утикала лице в ковдру.

— І ти все тото робила?

— Ає! Та сми робила усе, їк він казав, та, ади, ношу цес горіх, запав би си, й дотепер, на голім кілі. — І Оришка підіймала сорочку, показуючи на тонкій бронзовій фігурці шнурочок коло бедер.

— Фе... що ти робиш, Оришко?.. Встид.

— Аби-сте виділи...

Але чим допомогти справі, Маруся так-таки й не знала. Сказала о. Василеві; гадала, що він, як пастир духовний, прийме цю вість близько до серця, але, на превелике своє здивування, почула рівнодушну відповідь:

— Ну, та й що? Ну, та й що?.. Що ж я тому винен? Що ж я тут можу порадити? Я нічого тут не пораджу. Гадаєш, що вона одна? Та таких дванадцять-п'ятнадцять на рік отут, у одній моїй парафії. Бо ті гуцули — то як дики. То такий зіпсований нарід, що поняття переходить. Що я наговорюся їм, що си я набештаю, — а то все мов об стіну горохом, а то все ні до чого. Та вже не хочеться мені й губи отворити: дідько вас бери, чи я маю за вас у смолі кипіти? Дав би Бог свою википіти.

Маруся хвилювалася, обурювалася, але о. Василя розворушити було неможливо.

А вночі Маруся лежала, розпалена думами, і... завидувала Оришці.

---

[1] Сили.

«Вона взяла свою частину. Надіялася на якийсь там горіх — і свобідно любила. Чому ж мені не дано навіть украсти свого щастя? І де воно?.. Чи не той легіник чорноокий носить його на вістрю своєї бартки? Чи не в камені тім великім заковане, за дванадцятьма дверима? Де ж? Де моє хоч маленьке, хоч коротесеньке щастя?»

IX

Раз якось, коли думала Маруся про того легіня, прийшло їй у голову, що, певно, він мусить бути з яворівської парафії. Яворів межував верхами з Криворівнею, той потік біг, власне, з яворівського боку — це все наводило на думки.

Рішила їхати до Яворова: там в неділю мав бути храм. Властиво, між яворівським і криворівським парохами майже не було жадних відносин: ні о. Василь не їздив на храми до Яворова, ні, знов, яворівський ксьондз не приїздив сюди. І тому о. Василь, почувши, що Маруся хоче їхати до Яворова, здивувався і навіть розсердився.

— Таже ти не знаєш там нікого! Я сам з тамошнім парохом знакомий от так, лише з реколекцій та соборчиків.

— Ну, то що? Я можу й зовсім не йти до священика: побуду лиш у церкві та й назад.

— Та ти збожеволіла, чи як? Та вони ж образяться: була коло церкви, а до хати й не зайшла.

— А коли образяться, то зайду.

— Нікого не знаючи? І тебе ніхто не знає.

— Видко попа по халявах, як то кажуть. Зрештою, то мені зарахується за першу візиту.

О. Василь лиш руками розводив.

— Та що на тебе найшло? Чи об'їлася чого, чи як?

Маруся здвигала плечима. Якась упертість заволоділа нею і просто хотілося поставити на своєму.

— Хочу, та й більш нічого. Хочу на храм подивитися.

— Та хіба ж у нас то вже й не храм? Або по сусідніх парафіях, з котрими жиємо?

Маруся навіть не відповідала. Знала, що буде так, як вона хоче. Стара ïмость прийде на поміч.

Так і сталося: бабця уже говорила ласкаво синові:

— Та поїдь уже, поїдь з нею. Що тобі? Подивися, яке ж воно молоденьке. Їй же розірватись хочеться, на людей подивитися, себе показати.

О. Василь висував останній аргумент:

— А служба Божа? Таже і у мене неділя якась, не можу ж я кинути свої обов'язки та їхати світами для жінчиних примх.

— А ти згодом трохи приїдеш. Ми поїдемо наперед, побудемо в церкві — служба ж буде довга. Зроби вже так, Василю. Молоде ж воно, хочеться радості. А тут все сама та сама.

— А що ж я їй — паничів зі Львова буду спроваджувати для розривки, чи як?

— Та й то би не завадило. Правда, Марусе? — жартувала стара ïмость.

О. Василь уже починав бурчати собі під ніс. Це було знаком, що подається.

— Люди живуть ще й гірше нас. Нам ще дякувати та й ще раз дякувати Богові треба. Парохія не зла, їсти-пити є що і в чім сходити — якого ж їй ще, за перепрошенням, дідька треба?

Але врешті збиралося й їхалося. Маруся скакала з радості, викликаючи остереження старої ïмості. Тиждень борзо проминув в приготовленнях: все ж треба було між чужі люди неабияк показатися.

А в неділю з самого рання у Марусі був якийсь святочний настрій, котрий іще вдесятеро побільшився, як сіли нарешті на візок і поїхали. Радувалася всьому, що лиш попадалося їй на очі: хмарці, рельєфові гілок на ясно-голубім небі, пишним картинам гірського життя.

Е, та й було ж таки на що залюбуватися! Все зелене доокола. По-весінньому яскраво-зелене. Навіть небо набиралося зеленавих тонів — мов уся земля окуталася надією. А на тлі цього зеленого моря, мрійних контурів далеких верхів, мов рухливі чічки барвисті, посіялися гуцули й гуцулки. Ось вузенький, не видний в траві плаї-

чок — ним тягнеться безпереривна лента постатей. Ярко світяться черлені, переткані сухозлоттю запаски молодиць, кричать фустки яскраві, переблискують на сонці стародавніми прикрасами на головах дівчата, леґіники топірцями, а поважні ґазди сардаками пишними. Щось чарівне, до поеми фантастичної подібне, — і Маруся переповнялася почуттям безграничної радості.

От і Яворів. От і церков яворівська. Доокола повно народу. День був чудовий, і всі понадівали найліпше своє лудінє. Молодиці, сліпучо блищучи на сонці білими рукавами сорочок, щохвилі під'їздили скорим кроком на конях; легко, граціозно, вигинаючися станом, здоровкалися зі знайомими, і кожний рух дихав природною красою й радістю життя.

Жартами, дзвінким сміхом перенизуючи кожне слово, віталися.

— Єк днювали, Адно?

— Гаразд, шо ви май?

— Ци дужі, Мику'?

І не можуть, щоб не зачепити сусідки. Киваючи головою на якусь Василину, кричить одна:

— А єк кажете, кумко, — ци в добрім перебутку цес день си опровадит?

Це натяк на сварливий характер Василини, про неї-бо кажуть, що вона ні одного дня не може пробути без лайки. І Василина розуміє, в чий це город камінчик, але що має дуже добру вправу, то відповідає їдучо, влучно, б'є в саму болячку.

— Сокотіт ліпше свої вуші, аби-сте вигодували на добру маржину та й скором йкийсь з того мали.

Молодиці троха не в сих, ідуть уже на мир:

— Та чо ви, Василинко, оперед служби та у гнів заходите?

— Я си нікому не зурічую, най і мене не чіпают.

— А йдім, кумо, най си преч каже з таков за́ходити. Ади, у неї зуби на продаж.

— А ви не молитися до церкви приходите, а гріх на гріх закєгати. З вами нема доброї бесіди ані раз. Йкби-сте мали

добрий розум, то би-сте не пащекували таке ні до чого не здале. Ади, йкі пересмішниці ми си повдавали!

Молодиці тікали в товпу, не раді, що зачепили таку зубату.

Поважні ґазди вели поважні бесіди. Де-не-де по купках переговорювалася найновіша подія тижня: любáс забив на смерть чоловіка своєї любаски. Один з очевидців оповідав подробиці:

— Я йду, а так вже темнічко си ізробило, а вна, сука, вибігла, кричит: «Ой, рєтуйте!.. Ой бідочко!.. Ой душічко ж ма нешіслива!..» Зóздріла мене та д'мені: «І Танасієчку, і сусідо ж мій любий, не дайте ж ми пропасти...» А я вже таки скімував-сми, у чім річ, та лиш си питаю: «А хто?..» — «Та Онуфрій, — кае, — мого чоловіка, — кае, — забив...» Ага, суко, кажу, дограла си?

Ґазди злобні. Попадися їм тепер ота Параска — побили би камінням. Дивна ненависть двох полів...

— Іду я д'хаті, а він лежит на порозі, та вже й крови з него полили: «Дєкувать ті, — каже, — Парасочко», — лиш уповів. А вна, сука, дріжит, от їк лист дріжит. «А я ж тому винна?» — вповідат. А він вже нічо й не каже, лиш харчит...

Сонце ярко світило. По горах повзли тіні хмар, і здавалося тоді, що, замість одної гори, стоїть дві: одна темніша, друга в світлі.

Стара маленька церковця могла вмістити дуже мало народу і була набита по береги, хоч дев'ять десятих парафіян стояли надворі. Впрочім не кожний і пхався досередини, хіба вже як відбувалося там щось занадто урочисте, — тоді тислися, завішуючи в притворі на колічках крисані й топірці; хто не пішов досередини — клякав на одно коліно, на царинці, не перериваючи розмови з сусідою.

Хоч і стала Маруся в церкві на упривілейованім місці, але за кілька хвиль вже почула, що не година стояти: нічим було дихати. Вся мокра від поту, ставала на пальці, щоб хоч одним оком побачити кавальчик синього неба, але, окрім чорних, сивих, довговолосих голів, нічого не бачила.

Маруся вийшла на цминтар. Доріжка зигзагувато вилася поміж могилками; сиділи жебраки й співали на всі

гласи, що хто хотів і умів, перетворюючи слова апостольських молитв у якесь ідолопоклонське чревовіщання. Кожний з калік старався виставити свою біду якнайефектовніше: один висовував на дорогу обрубок ноги, змазавши його насамперед маслом, аби блищало на сонці й різало око; другий відкидав з чола волосся й задирав голову догори, аби усі бачили його непідроблену сліпоту; третій, не маючи можливості похвалитися хоч яким-будь каліцтвом, бодай натягав на себе надзвичайні лахмани й виставляв уперед загорілі мохнаті груди, що на них можна би й залізо кувати, а на грудях тих теліпався в усі боки величезний металевий хрест, котрий краще було би поставити й на церковну баню.

І кожний з жебраків хотів звернути увагу лиш на себе; милостиня, подана сусідові, здавалася видертою з власних рук, і тому щохвилі серед цього повзаючого й стогнучого населення підіймалися люті суперечки.

— А проклєтиця, котюго! Коли я вже Бога си домолю, аби направду ті очі з лоба виперло, аби-с не дурила людей преославних!

— Та змовчи хуч коло церкви, сучко ти годована. Нагулив си ті окоман і спереду, і ззаду.

А в крайнім кутку сталася ціла драма. Зайшла з того, що жебрачка зачала дорікати своєму сусідові багатством:

— Та встид би-с мав на прошєчу дорогу сідати. Таж-єс ґазда, маржину мішєєш, а в бінної удови з рота видираєш.

Каліка вважав, що того вже забагато, схопив камінь і торкнув ним бабу в лоб. Баба скричала скільки було гласу, ухопилася за голову — з-під пальців капала кров. Ранка була невеличка, але наслідки могла дати великі, і баба це зрозуміла.

Верещачи кілько далося, сама непомітними рухами розмазувала кров собі по лиці і роздирала ранку більше. Потім, мовби в нестямі, хапалася закривавленими руками за сорочку, покриваючи її плямами, нахилялася й капала кров'ю з чола доокола себе — словом, грала варіації на задану тему, весь час не перестаючи голосити й причитувати.

Каліка вважав за ліпше благородно віддалитися. Чуючи крики, почав збиратися коло баби нарід.

— Хто ж то так бабу покервавив?

— Та, ади, ростіцький тот каліка.

— А за віщо?

— Гроші баба хтіла украсти. Упали з пазухи, а вна...

— Та брешете, вибачєйте, не до вашого гоніру кажучи, бо сми ту була та й виділа.

— Та я шо? Люде повістували.

— То прошєк тот так си вимов'єє.

— Ади, вни так сидє, а вна баба бінна, незарібна, а він, рахувати, ґазда.

— Ґазда?

— Ає! Четверо товару держит.

— Та й попід церкови си хилеє?

— То вже раз погана душа!

— А та баба му вогорит: не мав би-с устиду ручку корчити. Ліпше би маржини сокотив. А він тогди чим-таки вхопив камінь, тим-таки морснув бабу по голові.

А баба тим часом робила не злий інтерес: вставляючи в слова подяки репліки про своє гірке нещастя, швидкими рухами збирала монету:

— Простибіг, простибіг, ґазди мої... Аж ми си у голові вакомашило... За ваше здоров'є, за господарське старанє... На бінну бабу й здохлєк гавкне і усєка пеня зачепит та й си збиткує... Христос вам напереді, Христос вам назаді, аби-сте діждали... Та так ми в грудєх іздусило, шо гляба й відітхнути... Ой бідочко ж ма кервава.

А у каліки геть цілком попсувалися влови. Звістка про його злочин обійшла пару разів доокола церкви, що, мабуть, о тім вже й попи у вівтарі знали. І де тільки не показувався каліка, всюда зараз підіймалося:

— Цес бабу вбив?

— Ає, ає! Тот самий.

— Ой діду! Посувай си назад у Ростоки, бо шос над тобов нині бучки си крутють.

— Ґаздочки мої любі, та й солоденькі, та й файні... Я нічо... Бо тій бабі на дідька би вже переходити... Аби йкий був терпець, то мусить си врвати. Та в'онно та в'онно... а я вже не кємую, єк у мене й тот камінь у руці си знайшов...

Але, очевидно, це нікого не переконувало, і каліка, бачачи цілковите зіпсуття інтересів, надумав направити наслідки свого войовничого запалу і поповз перепрошуватися до баби. Штурхав її голим ліктем у бік.

— Та-бо той, Вась... Та ну...

Але баба знов занадто яскраво бачила всі незчислимі вигоди свого положення і миритися в жаден спосіб не хтіла.

— А йди ти від мене, аби тє й очі мої не виділи й вуха не чули, єк ти мене навіки здоров'я збавив. Ади, люде добрі, шо нема мені єк і рани відоткнути, — єк бих видомокла, тут би мене й смерть моя посіла. Ой-ой-ой, побило мене трьома нещєстями!..

Жебрак совався коло неї, заповзав то з одного боку, то з другого, шепотом обіцяв грошове винагородження, але баба, певне, була того переконання, що ліпше синиця в руки, як журавель в небі, і не піддавалася. Стративши цілковито надію, каліка махнув рукою.

— Рустиме тепер цілу ннину...

А доокола стояли ґазди, підсміюючися, дивилися на ту ідилію і жартували:

— Ци бисте, діду, не казали: та вибачєй, бабо мила, бо з тобов на слюбний на коверець стану.

— Та змилуйте си наді мнов, Божі суди, та й ви, люде добрі! Та й кобих винен, та й кобих винен, а то нічо в свікі.

— Е, нічо! — вмішувалася якась енергійна повновида молодиця в білім кожушку; мабуть, з другого села. — Добре ми нічо! Та йкби то в нас на храму си стало таке, то би в Черемош такого діда вергли. Пху, кат би вже далі брав таких прошєків, шо си б'ют.

— Та й що ти таки си роззіпала[1] на мене, молодичко, Бог би те вкрив? Та сми й не бив ю ані раз, лиш морснув отак-о!

— А камінь на йку маму в пазуху сте сховали? Ше й другого кого бити?

Каліка спішно підв'язував свої милиці й тікав. Очевидно, сьогоднішній храм му си не вдав.

---

[1] Розкричалася.

Маруся пройшлася кілька разів цминтарем, обійшла церков. Знайомі гуцулки з Криворівні радісно вітали свою їмостечку, цілували руку, говорили звичайні слова — що от, мовляв, файна днина, що під добре верем'є і храм добрий, а під годину, то би си не вхрамував. Одна молодичка, жартуючи, запитала:

— А кого, їмостечку, виглєдаєте? Може, йкого легінка файного?

Жарт був звичайний, гуцульський, але від нього чомусь зашарілася Маруся, як маків цвіт.

Ка́зань відбулася перед церквов. Дєк скочив поза пліт, укєв штири ґаджучки та й вбив посеред царинки. З того замаєня говорилася проповідь. Гуцули потисли туда і збилися такою лавою, що нею хиляло, як хвилею на морі. Мало хто зрозумів, о що там ходило попові, але хто був ближче — скорботно зітхав, підіймав очі догори; хто стояв май далі, бесідував собі потихеньку з сусідою о маржині, а одна жінка положила собі кожух під голову і заснула, сказавши збудити себе, як казань си скінчить. Дві баби плакало зі зрушення; впрочім, на кожнім казаню плачуть дві бабі.

А потім був обхід доокола церкви. Сяло полуплене золото церковних святостей на сонці. Дяки галасали, стараючися перекричати один одного, бо то гонір бирший — май-май високо, понад усі дєки голосом повести; а при тім виверчували, завивали мотив, роблячи його подібним до гуцульської вбері, де все кручене, верчене, здоблене. Любить гуцул «дрімнеє завитєчко» — така вже його вдача. Як сипле що або вирізує, — кладе туди сто орнаментів, сто мотивів, сто барв. Так же й убирається, так же й співає, таку ж і психіку має покручену, незгадану, многогранну: вибачає такі речі, яких ніхто би не вибачив — і нараз образиться через дурницю, через дрібницю — і хапається за топір.

Іде до війська, блукає геть світами, ца́рами, а вернув д'хаті, знов убрав свій сардак, постоли взув, і ні по чім ви не пізнаєте, що він у Відні пуцував[1] коні капітанові, у Пешті маширував, шукав любовних приключок в «златей

[1] Чистив.

Прадзе». Сів собі на ґрунті оседком і сидить сам-самісінький, і все життя, і все, що в нім, сам собі творить. Лиш те своїм узиває, що відвоював у природи, у звіра та ще ніби у Бога випросив. Ані потреби сусідства, ані користі групи, ані сили єднання він не розуміє — він індивідуаліст.

А історія летить невпинним маховим колесом, насувається молот культури — і недовго хіба проносити гуцулові його своєрідність.

X

Нарешті служба скінчилася. Нарешті!

Похриплі дяки ходили, роззявивши роти, а коли говорили, то мов повішельники, яким пощастило зірватися з шибениці. Тричі скупані у власнім сосі, попи були голодні, як... впрочім, обійдеться без порівнання. Ближні гуцули забирали д'хатам своїх кревних, знайомих, гостей з других сіл, але більшість, маючи зі собою все потрібне для храмування — як гуслєнку, бриндзю, масло, мед, різнірізніські кулешінники, бурєшінники, голубці, а також обов'язкову прикрасу святого храму — добру посудину з горівков, — ця більшість розсипалася знов-таки по цмінтариську, і там, серед зелених могилок, під захистом хрестів та смерічок, ішов правдивий гуцульський храм.

Гуцульське кладовище і в звичайні часи ніколи не буває смутне, бо гуцул до смерті відноситься цілком філософічно і не боїться ані її самої, ані її царства. Не раз можна бачити на цмінтарі натерховану кобилу, що мирно пасеться між могилками, з'їдаючи траву, порослу, може, з частин тіла попередніх ґазд її предків, а сам теперішній кобилин владика, трудний ходом, спить собі, положивши голову на чиюсь могилку. Часом забіжить сюди й закохана пара, вишукає собі захист, і тоді в царстві смерті совершається таїнство зародження нового життя. Словом, гуцульське кладовище — це зовсім не хитар юдолі плачу і скорбот, а просто собі кавалок землі, який обов'язково треба було відрізати для одної конечної потреби життя.

А вже тепер, під час храму, то цминтарисько веселилося, грало життям, сміялося. Та де там сміялося! Таки попросту реготало, за боки узявшися. Самим мерцям, певне, весело було лежати та землю держати, а не один, може, був такий жвавий, що й сам би вискочив та дзенькнув чарчиною-другою. Але шкода заходу.

І ллються речі гучні та веселі, сиплеться град гуцульських жартів, іноді неотесаних, вузлуватих, але завше влучних, що попадають просто в око, а головне — природних. Те, що в устах іншого здавало би ся безсоромністю, в устах гуцула або гуцулки, на тлі цих могутніх верхів, під небом синім безконечним, під немовчний гомін Черемоша, здається природною частиною безконечно різнородного життя.

А в плебанії собі йшов храм. Так, як завше.

Перемучені попи накидалися на їду і не мали часу говорити; господиня звивалася, як вужівка, стараючися, аби все було якнайліпше, аби любі гості не взяли потім на зуб. Властиво кажучи, всі ті старання були цілком даремні, бо однаково, роз'їхавшися з празника, попаді будуть судити й пересуджувати кожну дрібницю: і сос був пересолений чи недосолений, і сукня була комічна, і дань було мало.

Але тут — усміхи, похвали надміру, і тьма-тьменна повітової ґречності. Попівни піджимають губки і не хотять їсти, кавалери кібіцують і до поту стараються якнайдосконаліше наслідувати шляхоцькі маніри, а іноді, мов каменюкою в лоб, садять якимось dowcipem[1].

Серед гостей старшої генерації йдуть поважні розмови на сучасні теми, про останні новинки, а втім, очевидно, найбільше про послідні виступи нового молодого отамана опришків Марусяка.

Звідки він узявся, цей метеор на галицькім небозводі, — ніхто якось докладно не знав, але про його безумно смілі і в такій же степені щасливі напади вже ходили цілі легенди. Ще так недавно появився він в ролі отамана опришківської ровти, але встиг уже здобути собі славу найпершого ватажка.

---

[1] Жартом *(пол.)*.

Появлявся цілковито несподівано серед переповненого народом ринку, починав пекельну стрілянину і наводив паніку на всіх; грабував, палив, забирав здобич — і щезав одразу, мов у воду падав, для того, щоби вирнути десь на другім боці гір і, зірвавши голову якомусь біреву угорському, знова щезнути безслідно. Всі мандатори з ніг збивалися, ганяючися за ним грунями; от-от, здавалося, тримають вже в руках, а він виховзне, мов в'юн, і під носом властей позволяє собі такі авантюри, що панове мандатори волосся на собі рвуть.

Ті, кому довелося його бачити, оповідали, що Марусяк був просто красавець, отже, не дивно, що мав успіх серед представниць прекрасного полу, і дуже можливо, що всі його оті незрозумілі появляння та щезання залежали в певній своїй часті від тих успіхів. От навіть тут, на яворівськім храму, коли зайшла річ про Марусяка, молоді попаді почали шушукатися між собою, і якби хто з попів довідався про зміст отих сповідей, було би, може, не одній попаді кепсько.

Господар казав, що вони тут, в Яворові, опришків не бояться.

— Чому так, отче добродію?

— Бо у нас випадок тут був такий, що з того часу не хотять опришки сюди приходити.

— Який випадок? Коли? Де?

— Коли — сего вже не можу вам сказати докладно, але був. Раз прийшло до нас сюди на Яворів на толоки дванадцять опришків. Посідали, витягли бербеницю горівки, ладяться пити — а заїдати нема чим. Дивляться — іде один наш-таки, яворівський, газда. «Мой! Сда йди!» Той підійшов ні живий ні мертвий — боїться. Та й хто би не злякався — дванадцятеро хлопів, як дубів.

Велять йому опришки, тому газді, принести харчів на дванадцять душ... «Але дивись, кажуть, не дуже хавки розтвирай, бо може бути біда. Неси мовчучи — спокійніше на тебе буде».

Пішов той хлоп за харчами. Що було лиш у хаті, — все позабирав. Приніс, почали опришки пити-гуляти, баювати. І самі п'ють, і хлопові дають, але він все відмовляєть-

ся, не хоче. Ну, не хоче, то й не хоче — як собі хоче. Будемо пити самі.

Та й п'ють, та й п'ють, та й п'ють, та й п'ють, та допилися до того, що де хто був, там упав, там і спав. Порозкидалися по толоці, гей колодє.

Бачить хлоп, що твердо вснули опришки, взяли його думки. Бо він видів, як легіні пересипали золото в бордюгах, а потім, кладучися спати, положив кождий собі свій бордюг під голови.

Взяла заздрість хлопа на тоті гроші, і рішився він на велике діло: ухопив сокиру й повідрубував усім опришкам голови. Так-таки усім дванадцятьом. Потім забрав усі дванадцять бордюгів, поховав між каміння, а сам пішов до мандатора і замельдував, що от я, такий-то й такий-то, замордував на яворівських толоках дванадцять опришків — прошу мені за тото нагороду. Та ще й нагороду дістав, не гадайте собі — от який був митець.

От з того часу оминають нас опришки, бо тут, у Яворові, нещасливе місце для них. Всюда б'ють, всюда розбивають, а сюда бояться йти.

Але не встиг єгомость закінчити фрази, як сталося щось цілком несподіване. Надворі почувся шум, гвавт, якісь крики, потім розітнувся вистріл. До покою влетіла якась дівка, кричачи: «Опришки!.. Опришки!.. Чорні хлопці!», а вслід за нею, нагинаючися в низеньких дверях, один за одним, один за одним почали входити високі, рослі молодці. Стали під стінами, мов дуби, і чекали.

В першу хвилю всі гості окам'яніли. Відтак женщини почали плакати, мужчини стовпилися, мов гуси, і зі страху не знали, що почати. В хаті, і без того не дуже просторій, стало зовсім тісно. Опришки стояли мовчки, очевидно, чогось чи на когось чекали.

Ждати довелося недовго. За якусь хвильку до хати сміло, свобідно увійшов... той легінь, о котрім дні і ночі марила Маруся...

Троха не крикнула!

Легінь увійшов, зняв крисаню, поклонився.

— Єк днювали, їгомостику?

Але ніхто не обізвався й звуком. Ніхто не поворухнувся.

— Єк вам си храмує? — казав далі опришок. — А чо ж, їгомостику, нас, леґіників, не покликали-сте на храм? Виджу доста гостей наскликали-сте, — і опришок повів очима по хаті. Погляд його упав на Марусю... На хвильку щось блиснуло в очах, але опришок здержався.

Маруся помітила сей бистрольотний погляд, і серце її забилося частіше.

Тим часом першою прийшла до себе господиня дому. Низько кланяючися, підійшла вона до отамана.

— Пане юнацій!.. Хіба ми вам що злого зробили? Хіба ви від нас яку кривду виділи? Пощо ж ви нас так налякали, і гостей наших, і от дітей?

— А котру ж то я вам кривду роб'ю? Що сми на храм ід вам прийшов, так тото за кривду собі маєте?

— Борони Боже! Се честь нам, велика честь. Ми б і самі вас просили, лиш не знали, де шукати вас, куда вість давати.

Опришок розреготався.

— Файно сте, їмостечку, сказали, таки нема шо. Але не бійте си, нічо вам си не стане. Єк сми прийшов, так піду, лиш окуп візьму, бо то не є честь — отоманові з порожніми руками відходити.

— Та якого би-сте окупу хотіли, пане ватажку? Люде ми небагаті, самі сте знаєте попівські гаразди.

— А я хочу окупу. Та ще й не простого.

І як спочатку, бачачи, що опришок сміється, всі зітхнули вільніше, так тепер засумували: Марусяк звик брати добрі окупи.

А опришок стоїть, підпершися у боки, і згори поглядає на всіх. Дійсно був красень. Сила тремтючим потоком переливалася в жилах, била ключем. Весь у червонім, тримаючи в руках життя і смерть усіх присутніх, він стояв, мовби який бог-громовержець, що злетів з недоступних гір, — і чув це, чув свою міць, свою власть над душами цих людей.

— Ой, беру я окуп, беру не малічкий! — поволі цідив опришок, поблискуючи зубами. — Грошима не хочу, фантєм не хочу, лиш хочу...

Опришок зупинився. Приємно йому було тримати усіх в напруженні. Завмерли всі... Ану ж чийого життя захоче?

— Хочу, аби мене онна молодиця поцулувала.

Мов гора в усіх з плеч звалилася. Загальне зітхання полегкості пролинуло по хаті і — як уже воно так сталося, хто його знає, — лиш очі всіх присутніх чомусь звернулися на Марусю. Вона це почула й згоріла відразу. Опришок теж зупинив на ній свій погляд і усміхався.

— Яка ж молодиця? — питала господиня і до того осміліла, що навіть позволила собі зажартувати. — Може, я?

Всі уже посміхалися підхлібними, далековидними усмішками. Скажи опришок усім ставати на голову — стали би.

— Ой нє! Я хочу, аби йка найфайніша мене поцулувала.

— У нас всі красні, пане ватажку, ми поганого не тримаємо, — вискочила вперед юрка, весела попадя білоберезівська. — Може, би-сте самі вибрали, бо ми на ваш смак не годні потрафити. Котру ж вибираєте?

— Цесу, — і опришок показав барткою на Марусю.

Маруся чомусь перелякалася. Ховалася за чиїсь спини і, мотаючи перед лицем руками, повторяла:

— Не хочу... не хочу... не хочу...

— Та побійтеся Бога, їмость! Рятуйте нас усіх! Що ж тут такого страшного?

— Через вас одну нам усім пропадати, чи як?

Смілива білоберезівська попадя знов вискочила:

— Давайте я вас поцілую, пане ватажку!

— Ой нє! — похитав головою опришок. — Їк приходит ґазда шо купувати, то не берет, шо му крамарчук підстав'єє, може, гнилого, лиш тото берет, шо му си вдало.

Хтось із панів порснув сміхом. Опришок, прищуливши око, подивився в той куток — там стало тихо.

— Ну, єк же вно буде? Ци дают окуп, ци сам беру?

Тепер уже всі як єсть напустилися на Марусю. Вона не знала, що говорити, що робити. Поглядала на свого попа, але о. Василь як сів, вилупивши очі та розкривши рот, так і сидів без руху, від страху нічого не розуміючи.

— Та йдіть уже, йдіть, попаде, — підштовхувала Марусю білоберезівська їмость. — То вона, проше пана юнація, так не хоче цілуватися, як муха меду не хоче.

Страх минув уже в усіх. Почули, що біда скінчиться жартом. Маруся, розчервонівшися, підходила несмілими кроками до легіня. Підійшла, зупинилася і — сама не знала як, пощо в неї вирвалося:

— Чи й обіймати?

Всі розреготалися. Сміялася навіть пасивна опришківська гвардія. Усміхнувся й сам Марусяк.

— Аєкже! Без того не поцулунок би був.

Маруся зрозуміла, що сказала щось не до речі, і, бажаючи вже скорше тото все закінчити, борзо обняла опришка і поцілувала в повні губи.

Гомін одобрення, трохи насмішливого, трохи заздрісного, пройшов покоєм, а Маруся, уткнувшися головою в груди першої-ліпшої попаді, не знала, що робити з собою.

— Славно! Славно! — кричали гості. — Ще раз!

Марусяк зняв крисаню і низько кланявся господині.

— Ой, дєкуват, ґаздинько люба, шо сте мі дарували так файно. Не від учера ватагую, а такої пишної здобичі ше сми не мав ніколи.

А відтак звертався до товаришів:

— Ано-ко, йдім-ко, легіники-братя! Та не будьте на мене гнівні та й лихенькі — вже відплачу си. А тобі, молодице, шо-с ня цулувала, скажу — сокоти си! Бо так-єс мня злакомила, шо я ше й до Криворівні на храм прийду! — і, підігнувшися у одвірку, вийшов пріч. За ним опришки.

Не одразу по таких гостях прийшли до себе всі присутні, але коли вже всі заспокоїлися і переконалися, що небезпека цілковито минула — жартам і сміху не було кінця. Центром їх, розуміється, була Маруся; вона, бідна, буквально не знала, куди очі дівати; їй здавалося, що всі, єк єсть усі, уже догадалися про її попередню стрічу з легінем там, над потоком, і про її мрії, і про її — о Боже! — про її таємні, нікому не відомі, самій собі не висказані бажання.

А о. Василь так і не прийшов до себе цілковито. Щось мурмотів незрозуміле і дуже швидко згодився їхати додому, коли Маруся о тім натякнула.

— Ага, ага... А так, так, так, так... їдемо... А звичайно, їдемо. Я тепер уночі не поїхав би ані за які гроші. Їдьмо, їдьмо, поки ще світло...

XI

Стара їмость не пізнавала Марусі — так розвеселився та розщебетався її пташок. Та й сама Маруся не могла зрозуміти — чого це їй так весело.

Була певна, що ще побачить Марусяка. Як, де, в якім характері — не знати. Чи на потік прийде, чи справді, розбійничим звичаєм, влетить до хати — трудно відгадати, але що прийде, то це певно.

— Він Марусяк, а я Маруся, — повторяла сама собі і усміхалася.

З відмінним уже тепер почуттям слухала пісню Гафійки про Яношіка, славного опришка. Гадалося — гей, коби то я ґаздинькою була в тім ластів'ячім гнізді! Прилітав би до мене сокіл щоночі, і вміла б уже я його оплутати, аби не літав більше.

А вже по цілій Косівщині з уст в уста передавалася пікантна новинка о тім, як попадя криворівська цілувала привселюдно Марусяка на храму в Яворові. Різні з того факту виводили комбінації.

О. Василь, їдучи до Бистреця, умисне поступив до пушкарського отамана Гордіюка. Скаржився.

— Що то має бути, справді? Скільки маємо пушкарів, а опришки, мов не знати що, ходять дорогами та хатами, нападають. Та ще нехай би на гуцулів чи там коршмарів — н-ну, най би вже там. А то ж на попів!.. Та бійтеся Бога — на попів!

Гордіюк хмурив брови і приймав зневажливий вид.

— То лиш до чєсу, єгомостику, лиш до чєсу. Най ми з Юрашком поговоримо, бесіду най маємо. А витак погладимо доріжку тому Марусєкові. На високий верх погладимо му доріжку — аж на шибеничку.

А Маруся з дивним якимось почуттям вислухувала те слово — «опришок». Воно звучало в її вухах майже як «лицар», і не лучилося з ним поняття про нічні напади, кров, огні — була лиш поезія верхів Чорногорських, дрижала в нім вільна воленька гуцульська, красиве свавіллячко.

Опришок — це той, що як на свято вбирається щодня, що грошей не шкодує, розкидаючи їх жменями в товпу, що любить шалено і свистом тягне женщин за собою на високі гори, в каміння, в потоки. Опришок — це той, що ввібрав у себе запашні соки гірських цвітів полонинських, що ріс, як смерека, на вільних вітрах і виростив руку зі сталі, груди з каменя, горить очима, як вугіллям, а свище так, що коні рвуться й дибки стають.

Як це воно тягнуть опришка на шибеницю, цього не могла собі уявити Маруся. А от як він орлом злітає зі скелі, вривається в село, як, гнучкий і блискучий, обіймає і цілує шалено, як сяє топірцем в дикім танці, — це уявляла собі легко. І солодко мріяла про стрічу, і боялася її.

І стріча відбулася. Таки знов на тім же самім місці, на потоці.

Вибігла Маруся до потоку, скочила зі скелі — а легінь, точнісько як тоді, стоїть перед нею і усміхається. Мовби чекав і дочекався.

Він же перший перервав і мовчанку.

— А-о видиш? По раз п'єтий приходжу сюда.

Маруся хотіла сказати, що вона, може, й двадцять разів була тут, але не сказала нічого: ще що погадає собі...

— А я до того не звик.

— А до чого ж ти звик?

— А я звик до того, шо йк мені йка молодиця ци там дівка впаде в око, так я посилаю свого легіня до її дєдя чи там чоловіка, аби велів їй вбрати си у шо найфайніше та й випустив у такім а в такім чєсі на таку й таку ріжу.

— І виходить?

— А виходить. Ше не було разу, аби не вийшла.

— Ну, і що ж потім?

— А шо потім, то хіба вже сама знаєш.

Маруся почервоніла.

— Ні, я не про те... я... А потім, ніби зовсім потім?

— А потім, їк подобала ми си, кажу йти за собов, та й ходит із нами. Витак відступ'ю кому з побратимів або д'хаті відішлю, єк укємит си. А єк не вподобат си ізразу, — наб'ю си порєнно, та й іди си куда хоч.

— Пощо ж бити?

— Таку вже натуру маю. Лиш я не б'ю так, от пустодурно. Лиш єк писката дуже та на рот дранкава. Але ж бо тогди й б'ю!

Маруся сиділа у відлюднім потоці, близько-близько кодо неї от сидів цей розбійник, що б'є женщин, коли не вподобалися — а їй зовсім не приходило в голову, що й її теж може взяти цей опришок, мов кавалок будза: що з'їв, то з'їв, а що не з'їв, псові кинув.

А опришок дійсно поводився зовсім не по-розбійничому: ні словом, ні рухом не налякав Марусі, і сам навіть не розумів, звідки в нього ця повздержливість.

І пішли з того дня стрічі за стрічами, все тут, на цім камені. Це було найбезпечніше місце, бо сюда ніхто ніколи не заглядав, а до того було ще так красиво, так поетично.

О чім вони знаходили між собою говорити, — хто їх знає, а тільки як наставала хвилина розлуки, — не хотілося уходити Марусі.

— З тобою не скучно, легіню...

— А йк весело, то тра нам іще поговорити. Вийди сюда завтрічко о цій порі, і я вийду. Ти не бій си — я ті нічо лихого не зроб'ю.

— Я й не боюся, але...

— Вийди, вийди. Оннаково то недовго.

— Чому?

— Та чіму? Бо я не можу на оннім місці довго бути, то не є безпечно мені. Тра буде роздєкувати си скоро.

— Ах, правда!.. Ти опришок... Розбійник, — тихо додавала згодом, і якась нотка печалі перевивала її голос. Підіймала очі на опришка.

— Чому не кинеш того, легіню? Чому не сядеш на грунт, не оженишся? Випасав би маржину на полонинах, бив бриндзю, старшим братом би тебе наставили, а відтак війтом.

Опришок скривився, мовби оцту випив.

— То ти ми єк би по перчєній ковбасі гнилого сіна на заїдку дала. Ой га! То сми не видів — на ґрунт сідати? Ци орев[1] на дземню сідат? То галич на дземню сідат та й дземню їст, а орев — подиви си!

Марусяк показував барткою в небо.

Високо-високо, під хмарами, летів цар птиць, ледве примітною точкою чорніючи в синяві. Царственно пропливав під сонцем і, без льоту, без маху крил, підіймався все вище... вище... вище...

Задивилася Маруся, піднявши голівку. Опришок тихо, ніжно приторкнувся до неї і підтримував... І від сього дотику солодко якось стало Марусі і трошки туманилося в голові...

Уже щез орел... вже не видко було орла...

Маруся зітхнула, відхилилася. Опришок пустив руки.

— Так ти орел? — сказала мов про себе з тихим зітханням.

— Ає! Орев. Лиш люцький. Єк сєду на грунику, єк заграю у флоєру, — видко мені всі плаї й доріжки, видко кожду хату і знаю, шо хто в єкі' хаті йку гадку тримає. Та й не має мене ніхто зачіпати. Бо йк злечу з верха та йк дзьобну отсим дзьобиком чічєним, — і він блискав своєю важкою барткою, — так уже, ади, скємит си на тім свікі. Бо я не знаю, єк хто б'є, а я знаю, йк я б'ю. А я б'ю так, шо йк уліп'ю, то тра вже й свічку давати. Бо вже остатні того дороги.

Він говорив ці слова бутно, підкреслюючи. Вся гордість його була в тім, що от він уміє так добре бити. А Маруся й тепер не рисувала собі дійсних картин із тих слів, не бачила в тім биттю нічого, крім красної казки.

— І що ж то тобі радість дає, що ти тілько душ загубив?

— Та й чіму ні? Усєк си боїт. Ґазда — хуч йкий з тебе ґазда, а все тобов хтось помітує. А наді мнов нема пана. Оден пан наді мнов — моя шибеничка, шо ї тешут ми у Надвірній ци у Кутах.

— Таже гріх то великий.

---

[1] Орел.

— А шо ж гріх? Я, видиш, так міркую, шо єк іде кінь уверх та й має терх на собі великий, теркілу, ади, тєжину. То вже їк я до того до терха своїх пару постолів довергну, то видів коневі ви' того не буде кєжше[1]. Та й тоті мої гріхи так само. Тіцько сми їх напрєтав, шо вже, ади, йк тот повідав, мокрий дощу си не боїт.

І він безклопітно реготав, показуючи рівні зуби. Дійсно, такі деталі його не клопотали. Брав життя за той кінець, яким воно до нього повернулося. Сам був життя. А що, може, кому не сподобалася його професія — ну, та то трудно. Кожна професія має свої неприємні сторони, опришківська також, але і тільки ж, не більше. І Марусяк, раз рішивши собі усю оту справу, більше не клопотав собі нею голови.

Маруся забувала, що хотіла вже відходити, знов сідала на камінь, знов слухала свобідних, сміливих оповідань опришка. А він чув цю власть своїх слів, і вони лилися в нього складно, зв'язно, набиралися поетичних форм.

Сонечко тим часом наближалося вже до заходу, в поточчині ставало темно. Маруся згадувала, що таки вже направду треба йти додому.

— Ой легінику, красно говориш, — казала, встаючи, і усміхалася. Ще почувала себе попадею перед цим опришком; могла ще так усміхатися. — Красно говориш, легінику, та й не одну, відай, заговорив.

— Та... було усєко... Я ше й грати вмію. Вийди завтра, я винесу флоєрочку свою. Маю таку флоєру, шо... єкби ми хто ісказав — маєш свою любаску в Черемошу втопити або флоєру об камінь розбити, то бих...

— Що? Топив би любку?

— Бігме топив бих.

— Ну-ну... Завзятий же ти, легіню.

— Такий вже си вдав.

Прощалася. Не обіцяла Марусякові вийти завтра, але він уже знав, що вийде.

І в дивний вінок сплелися дивні дні. Мов у чаді, в голубім тумані ходила Маруся, не здаючи собі справи, що з нею, що

[1] Тяжче.

доокола. Вдома говорила, сміялася, відповідала на питання, а сама була не тут, блукала десь гадками, десь заблудилася у запашнім лісі чудових цвітів і не шукає дороги.

Стара їмость і чоловік клали все то на рахунок вагітності, і Маруся не розчаровувала їх, хоч сама давно вже помітила, що помилилася. Так їй було вигідніше. Не розпитували, не причіпалися. Могла лягти і мріяти, могла не приходити до обіду, до вечері, могла ухилятися від прісно-несміливих ласк о. Василя.

Не було гадок — були лиш мрії. Лиш колихалася в хвилях пахучих, ішла незримими хмарами білими. Думала тільки про нього, про того леґіня пишного, чекала лиш тої хвилини, коли можна буде вибігти до каменя, лягти на ласкавий мох і чекати, слухаючи. Нудилася, місця собі не знаходила, коли вдень був дощ, хляпало зрання і не було найменшої можливості вийти з хати; а коли потім зіходилися з леґінем на другий день, — була задумчива і мало говорила.

Марусяк приносив флоєру. Говорив, хвалився, бундючився, був і гордим, і смішним, але брав флоєру в руки — виростав недоступно. Мов підіймався високо понад цими смереками, понад вершинами гір і звідти, з тих висот, розсипав жемчуги, чарівні звуки.

Маруся завмирала тоді. Скулившися, вона лиш дивилася, мов зачарована лісовим богом наяда, дивилася безсилими, змученими наглою тоскою очима, мов говорячи поглядом: «Бери мене... бери... лиш не муч...»

А леґінь не бачить нічого. Сидить, такий прибраний, такий яскравий; сардак висить на однім плечі; лице якесь задумане, мов у падшого ангела в хвилину згадок о загубленім раю й тоски по нім.

І була в тій флоєрі душа. Билася в сумнівах, в печалі надземній, плакалася й скаржилася на недосяжність гармонії, недостижимість щастя. Горличкою сизою зараненою трепеталася, сумувала шелестом трав сухих, нескошених трав, півзрубаного дерева. Сльози гір лилися, стогнала народна душа. Бо не Марусяк-опришок то грав — то грали з ним усі, що творили пісню гуцульську, що ліпили хатки на стрімких убочах, тяжко працювали у бутинах, весілля

співали, тужили по умерлім. Що від пня великого прастарого відірвалися і тоскують до сьогоднішнього дня по своїм Дунаю, ясних королевичах, беззлобнім життю.

Все те грав Марусяк, сам того не знаючи. Красиві губи складалися сумною лінією, притмівалися очі, і сам весь ставав лагідний, ніжний.

— Шос цеса флоєра зі мнов робит. Такий мнєкий роб'ю си — от ік хліб. Хто би маму рінну просив, — віддав бих, ібігме.

І оповідав журно, печаливо о своїм життю, як з ґаздівської багацької дитини став голосним на всі гори опришком і котиться, котиться по цій розбійницькій дорозі, аж поки не докотиться до свого страшного кінця. І глибока тоска чулася тоді в його словах, віковічна тоска робітника землі, одірваного від своєї матері.

— Шо ми з одягу доброго та з грошей моїх, єк онна-ково змію маю під серцем...

А Маруся слухала... слухала...

XII

Там, де Біла і Чорна ріки си сходє, де славне село Устєріки — понад Білою рікою, і на Лєдчину й на Волощину лягло-простяглося село Стебни. Невелике, але красне. На пологих узбочах розложилося, сонце якось м'яко паде, і садовина тобі доспіває, і все.

А в тім селі, по лядськім-таки боці, був ґазда Марусяк. Добрий був ґазда: мав полонину, щось із вісімдесят маржин випасав, лісу мав добрий кавалок, толок коло хати доста, город такий, що варт, — там таке кукурдзє гнало, ік гаджуга.

І був у того ґазди одним один син, Дмитро си називав. Парубок файний, сильний, здоровий — прото флєкєв.

Наступали парубкові роки. Задумувався вже дєдя — що би за пайку дати синові та й що би за дівку на ту пайку з сином посадити. І вже ніби от ік зважив си: багацька дівка, сама-одна; дає стариня добре віно, бере хлопця до себе на ґрунт; та й дівка сама файна, здорова, робітна.

Куда би вже, здавалося, ліпше? Але вийшло не так. Дмитро твердо сказав дєдеві, що дівки тої не бере.

— Чіму?

— Бо не хочу.

— Чіму не хочіш?

— А шо ми з того? Дєдя її багач, полонини має: єк засадит мене в полонину, — півжиття маю там пересидіти.

— А ти єк гадав? Шо ті скором сам у рот ме плисти, ци єк? А у тебе що в голові? Дармуванєчко сєте?

— Я в свого дєді так дармував, шо ціле ґаздівство на своїх плечох тримаю, а тої дівки не беру, бо в мене ше голов не болит.

— Ой, чекай, сину, — шо заболит.

— Та й тогди му знати.

На тім розмова й стала. Дєдя гадав — молоде, дурне, най си набуває. Ну, а легінь іншу думку мав.

Ой, була-була в тих же самих Стебнях дівка Катерина. Сирота — дєдя її взяв другу жінку. Та не жінку, а відьму перекручену, що такої й світ не видів. Що вже вона не назбиткувалася, що вже не набилася тої пасербиці свої! А Катерина вже така вдалася — от як тиха вода: лиш гляне на мачуху повними сліз очима та й нічого не говорить. А мачуха від того ще й гірше лютиться.

— Чо мовчиш, суко, било би тобов у камінє та в плить, єк тими, шо б'єт? То, ади, раз не крискєнцька[1] дитина, шо ї й не болит. Відьменє йкес.

Хотілося їй криків болю, лайки, оправдання своїх знущань, а дівка, мов на злість, — ні слова ніколи.

І кохалися Дмитрик з тов Катеринков. Буйний був хлопець Дмитро, а при ній якось тих, благий такий робився, лагідний. Уміла якось його без чарів чарувати, що не хотілося при ній ні гуку, ні співу буйного, ні данцю шаленого, а хотілося лиш сильним бути — аби її на руках носити, співати, аби вона лиш слухала.

Коли, трафлялося, темперамент проривався і на запит Катерини: «Що діяв-єс сего тижня?» — доводилося від-

[1] Християнська.

повідати про якесь дурійство, — і не ганьбила, і не сварила, а лиш, положивши руку на плече, питала, заглядаючи в очі: «Пощо робив-єс так?» — і тоді готовий був крізь землю провалитися.

Тихими вечорами зіходилися, благословенними тихими вечорами. Не часто, але солодко. Десь під оборогом, у лісочку, ще де. І дуже починав любити Дмитрик свою Катерину.

Коли оповів Дмитро Катерині свою бесіду з дєдем про оженіння, попала дівчина в задуму, і не годен був Дмитро її з того розговорити.

— Але я ті на мій гонір кажу, шо нічо з того варива не буде. Я си не дам.

Та Катерина нічого не відповідала, і не можна було догадатися, о чім вона думає. Лиш як ринули сльози в неї з очей рясним потоком, тогди лиш догадався Марусяк, і розірвалося в нього серце.

— Ой, не плач, Катеринко, бо я не знаю, шо си зроб'ю. Та й чого пачеш? Присєгаю ті на сєту п'єтницю, шо не буду з ніким жити, лиш з тобов, лиш тебе візьму за жінку. Най лиш троха передурієт дєдя, та й я тогди му своє скажу. А йк не схоче, — дідько бери їх з їх гараздами. Маю руки, маю здоров'є — йкос буде.

Ще дужче плакала Катерина і ховала лице на грудях у милого.

— Ой, не буде того, не буде.

— А чіму не буде? Ци ти міні не ймеш віри? А ци я брехун перед тобов? А ци я багато тобі набрехав? Ану, скажи.

Не годен був порозуміти. Зрештою, вона й сама себе не розуміла. Щось кричало, щось переривалося у неї в душі, якесь залізо краяло їй душу надесятеро і скреготало там: «Не буде того, не буде... нічого не буде», але звідки то, чому — не могла би відповісти.

А Дмитро в той самий день, не чекаючи, нім дєдя передуріє, з розмаху ляпнув, що бере за жінку Катерину.

Батько в першу хвилю удавав, що не розуміє.

— Катерину? Ику Катерину? Ци їх у тебе мало?

Хлопець бачив, що дєдя грає кумедію, і мовчав.

— Може, Місівчукову?

— Ає.

Старий Марусяк нічого не сказав, лиш лице його почало наливатися кров'ю. Відтак устав, глянув на сина, потім на образ, перехрестився і сказав:

— От ік я на цес образ си переірстив, — не меш тої дівки брати, бо сми не на калаї свої маєтки збивав.

А Дмитро теж скочив і теж перехрестився на образ.

— А я вам іскажу, шо йк я переірстив си на цес на образ, так візьму Катерину за себе, хоч би тут не знати шо. І ні грошей ваших не хочу, ні маржини.

— І-га! Такої співаєш?

— Йкої вмію.

— Мемо видіти, чий чорт старший.

— А мемо.

От з того часу й почалася між батьком і сином боротьба. Мовчазна, без слів, але завзята.

А тим часом Катерина принесла ще одну злу вістку. Прийшла раз перелякана, вся дрижить.

— Шо з тобов, Катеринко ма солодка? Била? Знов била?.. Ой!.. Най же б'єт!.. Най же б'єт... — І рубав барткою камінь, що аж іскри летіли.

Розповіла, що були свати сьогодні. Дмитро аж похолов.

— Хто?.. Від кого?

— Від Юри.

— Від Юри? Від Павличчука?.. Від Тихонюкового?

Катерина лиш кивнула головов.

— Ой га!.. А то шо си му стало?

Дивувався Дмитро, великим дивом дивувався.

Бо то був собі Михайло Павличчук Тихонюк знов у тих же таки Стебнях. Не був він як кожний гуцул: поля не мав, маржини не тримав, а зробив собі буду коло дороги та брав горівку наборг, та й тим торгував.

Не йшло му то так дуже добре, але йкось жив. Жив, та діти прєтав, та й напрєтав їх небагато, лиш дванаціт. А між тими дванадцятьма був один, Юра звався.

І єкийсь тот Юра... от не знати, йкий си вдав. Таке було понуре йкесь, не гляне, не заговорить. І не любили того Юра ні дівки, ні легіні-товариші, та й він якось від усіх

бокував. Вибрав собі службу коло панів та й там коло них усе пробував — у Кутах, чи що; мало й д'хаті навідувався.

І що, і як, і коли, і де впала йому в око Катерина, — не знати, а лиш прийшов він раз до батька та й казав слати сватів до Місівчука. Батько післав.

Мачуха, лакома якнайборше випхати пасербицю з хати, обома руками ухопилася за хліб, нашурхала свого чоловіка, дали згоду, післали за дівкою, але — щось уступило в дівчинишє. Затялася, та й затялася, та й затялася і, хоч ти її по букаті рубай, шаламкотить одно: не хочу й не піду, ріжте мене по кавальчикові.

Іх, як не вхопить мачуха поліно, як не кинеться таки при сватах на дівчину, та вже ледве-ледве відборонили. Аж пінилася та кричала:

— Але чкай же, чкай, невірної доби дитина, дідько б у ті ожив! Від моїх рук не втечеш!.. Ше тобі вогко станет від моїх рук. Пустіть ня — най роздеру на шматє, аби й світу Божого не паскудила.

Ледве годні були втримати люди — так розстобісилася.

Пішло пекло у Місівчуковій хаті. Що й давніше не мед був, а тепер і овшім. Їла поїдом, гризла по ниточці на годину. Змарніло, зісохло бідне дівчатко — як лиш ходила. Дмитро аж кричав:

— Та я її вб'ю!.. Та я різати буду й душі надслухати! — але Катерина тамувала всі його пориви одним поглядом.

— Лиши... Може, вно ше перейдет ікос... може, вно шо си перемінит... — але сама не вірила в яку-небудь переміну.

Чорними ночами на твердому ліжку сідала, простягала руки у тьму і синіми губами шепотіла: «Брав би мене... брав би мене... най си не караю... Бери мене в колоп'єну хату, бери мене на голу біду — буде біда тота шєстєм для мене... Лиш бери... бери борше... борше...»

Так говорила вночі. А приходив день терпіння, наставала коротка хвиля побачення — і затискалися уста, не могла сказати, язик не повертався.

А Юр тим часом не дармував.

Прийшов чоловік із Кутів до старого Тихонюка: просить син батька прийти на розмову.

— Овва! Не син до мене, а я д'синові. Чіму ж сам він не прийшов? Адже так люде йкос говорили, ніби я старший ви' него трохи, ци єк.

Післанець здвигав раменами — не знаю, мовляв, наше діло збоку. Та й звідки йому було знати, що Юра попросту боїться показатися в Стебнях; якби ймив Дмитро, то хіба би вже не з патокою було.

Нема що робити, іде старий Тихонюк до Кутів. Була бесіда в батька з сином.

— Дедику, — починав син просто згори. — Маєте довгів поверс голови, а платити не маєте й не будете мати чим.

Старий ображався.

— То вже моя річ. Відкив ти можеш знати?

— Я вже знаю. Знаю, шо єк схотє коршмарі притиснути, то лиш луснете, єк воша на гребінці. Ше вни май трошка чкають, але витак — короткий вам буде бай.

Старий Тихонюк засопів носом. Він і сам добре бачив, що йому не йдеться якось із тими інтересами: таки гуцул не до того. А синок дивиться, як завше, у землю та править своє:

— А я маю гроші запрацьовані та й ваших коршмарів знаю: мої пани з ними шош мають та й, ади, могли би... або туда, або сюда...

Шкребтав старий Михайло в потилиці. Виходило ніби так, що він у сина в руках.

— Ну, та й шо ж я маю робити?

— Допоможіт мені, а я вам допоможу. Єк ізробите ви на моє, то я вам гет усі довги плачу.

— Ой га?

— Геть цалком, кобих так здоров'є мав.

— Ну... добре... Що ж ти, варе, від мене хочеш?

Юра пройшовся хатою, заглянув у вікно. Помовчав.

— Зробіт так, аби Дмитро Марусєків до войська пішов.

Михайло лиш видивився.

— Ігі на тебе! А то шо тобі в тім?

— То вже моя в тім голова.

Старий не міг вийти з дива. І лиш згодом-згодом, важко перевертаючи гадками, мов колесами млиновими, по-

чав догадуватися, що дівкою тут пахне. Катерина... сватання... Ага! Зрозумів.

Хотів дещо випитати, але з сином то було трудніше.

— Ви, дєдю, маєте робити своє, а я своє. Хочіте — плачу ваші довги, не хочіте — викручуйте си самі.

— Та де я сам годен? Я сам не годен. Не мав би від синів помочі шукати, — закидав гачок старий.

— Сини за себе мають дбати.

Морщив чоло Тихонюк, сопів.

— Та єк же я тото зроб'ю? Ци я до войська легінів перебираю, ци я війтом?

— Ні ви до войська легінів перебираєте, ні ви війтом, лиш маєте з війтом добру злагоду чинити. Війт лакомий дес шос троха випити — давайте му горівок модних, містових, грошей не беріт, а все робіт так, аби на Дмитра говорити. А війт має пизьму на старого Марусєка, і вже запхне Митрика, не бійте си. А єк Дмитро до войська йде, — я гроші на стів.

Іще дужче зашкработів старий Тихонюк у потилиці. Присіли го довги, таки нема що казати: здовжив си так, шо, ади, у рействах спати міг.

Розкидав тепер головою на всі боки. Правда, війт мав гнів на старого Марусяка;. то був ґазда достатний, незалежний, любив і правду сказати в очі, любив і війта раком поставити перед громадою, і тому цілком зрозуміло, що війт ненавидів старого Марусяка, але що міг йому вдіяти?

Але некрутація — о, то вже зовсім що єнчого. Тут уже нема ні рахунку, ні рекурсу, — нічо. Налітають, беруть хлопця, беруть, кують у залізє, везуть до Станіслава ци біда го знає куда — та й авс. Шукай правди, коли маєш охоту. Доки ти ту правду знайдеш, то вже, варе, й свічки тра глєдати.

І тому, коли за тиждень чи там за скільки, Тихонюк, підпоївши добре війта, нагадав — чи не можна би... йкос... — то у війта аж очі заблищали. Назвав себе дурнем, що не прийшла йому давніше тая гадка до голови.

— Чкай тепер, панку-баранку, — я тє вірехтую! — і затирав собі руки.

Некрутація — це була найстрашніша пошесть Гуцульщини. Іти «у воянцьку службу» — це був такий страх, що не один легіник волів би смерті пожити. Взагалі відорвати гуцула від його гір, то все одно, що зв'язаного орла занурити в воду, а рибу пустити літати в повітря. І легіні тікали. В гори, ліси, куда очі дивляться — аби не впасти в руки, аби не датися зловити. А коли не вдалося і ставав легінь жовнєрочком, — тікав при першій же можливості і ставав дизентиром.

От із тих дезертирів і рекрутувалися опришки. Відірваному від усього рідного, загнаному, затравленому легіникові була одна дорога — в опришки. До хати вернутися він не міг, бо могла статися зрада — адже за ворога не тяжко. Ну й прощався легіник з дєдем-ненев, брав кріс на плечі, бартку в руки і йшов зводити рахунки зі своїми й людськими кривдителями. Починав нараз відчувати всенародне гуцульське горе і ставав месником народних терпінь, а вже на сім ґрунті виростало все, чого хочеш.

І як уже наближалася бранка, кожний легінь, котрий кємкував, що його мають на приміті, — уже був насторожі, чекав, надслухав. Мало спав у хаті, розпитувався.

Але от горами, відбиваючися грімливою луною від верхів, проноситься крик: «Берут!! Уже, ади, берут!!» Все молоде, сильне, почувши цей остерігаючий гомін, летіло стрімголов у ліси, у дебрі, залазило в печери, під каміння, лізло на високі смереки. А селами рискають посіпаки, б'ють стариню за втікача-сина, знущаються, рвуть. І вистріли селом чути, і брязкання кайданів, і крики — і ще глибше заривається в землю легіник, ще вище лізе на скелю, стискаючи в руках зброю — спробуй його хто звідти узяти.

І от, як пощастило переховатися, — ласкава до тебе доля; ну, а як вже піймали — готов бранчик! Права му дорога — камінчиком брукована до самого Львова...

Так було й тепер.

Ой, вилинули з Станіслава біленькії кури, пустили ба й голосочок, а від того голосочку зарули сиві мами, заголосили дівчата, тяжко заридали молоді молодиці. Затремтіли гори, заплакали потоки. Витягаються горщєта з-під

букових пнів, висипаються знов на Божий світ старі сороківчики, а вже кілько вина-меду разом зі сльозами пролилося, — то й не сказати. Не один газда й пив, маєтку си збавив, нім викупив сина з кєжкої неволі — зі служби воянцької.

Оживилися ночі, зажурилися дні. Тріщать плоти в присмерку, скачуть легіники потоками, гонять в далекі дебрі відлюдні, на Чорногору, на Угорщину; газдівські сини за робітників наймаються до бирешів волоських, чабанують, маючи свої, за чужими. Темними ночами в глибокі ліси йдуть матері оглядаючися — кулешки, будженици вовкам несучи; дівки скачуть по каміню, як лані, і свистять, зупинившися, проразливим свистом, а відтак надслухають.

І тільки молодий Дмитро Марусяк нічого не боїться. Він одинак, а ще до того десь там чи у Косові, чи у Кутах дєдя має пана знайомого, — так той пан на свій гонір безпечив, що Дмитро буде вільний з того жовнірства, хоч би його й забрали помилково. І тому не ховався молодий Марусяк і не тікав.

Ге-ге-ге!.. Коби був знав свою погибочку — тікав би не знати куди, порятівлі шукаючи. Але що ж, як не знав, не передчував!.. Що й котилися сльози людські горами, йшов плач великий шумом верхів — а все гадалося: чей же промине, чей же таки перекотит си. А воно не проминуло, не перекотилося, лиш упало лихо на Марусякову хату й запалило її.

Наперед вже довідався війт, де спить Дмитро. Темної ніченьки безокої зібралися пушкарики, стрільці та гайдуки, повно у двір їх набилося. Одразу двадцять душ навалилося на сонного хлопця. Ех, як прокинувся Дмитрик, як гойкнув, як кинув собов — п'ять душ пушкарів злинуло, як листячко, — але що ж, як других десять вже насіло і на руки, і на ноги, і на голову, крутять линвами, ланцями...

Старий Марусяк ходить поміж пушкарями, по руках цілує; мати простоволоса об стіну головою б'ється; сполохана маржина шурхається в загороді, лякаючися огнів, криків; кутюги варводє; сусіди позбігалися, дивляться... А на

небі копичаться хмари і женуть-женуть з-поза верхів, далі, далі, мов тікають від цего місця лютої скорбі. Чорними клубами перекочуються і спішать, спішать, спішать...

Забрали Дмитрика. Сум заліг у хаті Марусяків.

Попродав старий щонайліпшу маржину, голубії воли, коровочки красі, вівці біленькії, поніс гріш до панів. Казали сусіди, що пусто-дурно, шкода твого, куме, ходу, але не вірив, пішов.

Ой, смутний то був ходочок ґаздикові тому, єк ішов він з Станіслава у гори додому!.. І сина не видів, і грошей збувся, а що найгірше — надії збувся. Спитає жінка вдома: «Що казав-переказував Дмитрик?..» Ой га!.. казав ті: «Вимечи із городця зелений бервінчик — бо ти мені уже, мамко, не меш шити вінчик... А вимечи із городця запашне зілєчко — бо вже не меш ти робити, мамко, весілєчко...»

XIII

А Катеринка як довідалася на другий день, що Дмитрика взято, — мов скам'яніла, мов заніміла. Сидить, не рухається, сухими очима кудись дивиться; що їй говорять, — не чує, не відповідає.

Потім наче відійшла трохи, але що ж... Порожньо стало їй в усім світі. Що й без того не радісно жилося, а тепер уже й зовсім. Мов закопалася по шию в могилу, привалилася землею. Нема ради, ні розради, ніколи сонце не світить, ніколи квіти не пахнуть.

Зійде на царинку, де з Дмитриком сиджувала. Тугою немовчною кричить кожна билинонька, плаче кожна квітка. Ухопивши голову в долоні, цілими годинами сидить безщасна дівчина непорушно, потонувши в безрадісних думах, як в ранах. І кожна згадка болить, кожне стебельце коле. І нарікає, плачеться дівчина... на матір на свою рідну плачеться...

— Ой нене моя, нене!.. Ци ти у церкові не молила си, єк мене носила, чи ти знехотя, з прокльоном мене зачинала?.. А ци в їдучих зільох, у гноївках та в гострих іглах мене купала, а ци, кленучи, колисала, запихаючи, годува-

ла?.. Та й шо другим дітьом мами, ади, долю випросюють, а ти мені такі жорна на тіло повісила та й кажеш у тім ходити. А ти, доле! Усім добра, усім помічна... Чо ж ти мене так зненавиділа, чо ж ти мене вбійшла десєтов дорогов, сльози мої під ноги пометала, долю мою порізала гострим ножем?..

І стогнала тихим стогоном, як горличка ранена, і безміром печалі розколихувалася, як бурею. В грудях не вміщалося. Хотілося вибічи на найвищу кичеру і кричати, кричати, довго, болюче, серце викричуючи. І вхопитися за волосся руками і дерти, по вітру пускати. Забитися під камінь в Чорногорі, щоб над головою вода йшла, переливалася, змивала ту муку нестерпучу, хоч по крапельці в пропасть уносила.

...Плакала берізка... роси ридали... темним печальним силуетом вирізьблювалася тонка постать на тлі догорівшого неба...

А приходила додому — мачуха зустрічала лайкою на порозі, кидалася з поліном, гнала на нехарну роботу. І в чорній обідраній сорочці пізно вночі перемітувала Катерина ховзький гній з одного місця на друге не знати пощо, а потім з'їдала букату зимної кулеші і йшла з тим спати.

— Я тє дошкробаю до живого, — підкрикувала мачуха. — Я си дошкробаю, шо підеш за першого похатея-латанника. Не хтіла-с за Юрішка — підеш за торбея, а вже я тебе позбуду си з хати.

А тут старий Тихонюк стрів Місівчука десь на вулиці і зачинає виговорювати:

— А то файно сте виредили мене оногди зі сватанєм! Вже так файно, шо варт. Ні від кого не мав-сми такої урази та й негонорства, а таки ж і я вже не з послінних послінний чоловік є ув селі.

Місівчук лиш винувато кліпав очима. Якийсь... плохенький він собі був, тихонький, як вода у калюжі. В порівнянню з Павличчуком так і зовсім зникав, бо Михайло — ого! Вже не той став Михайло. Згонорив си, усобив си. Хоч і не всі довги поплатив Юрішко, лиш половицу, але все ж і то велика була річ. Другу половицу, казав, від-

дасть, як візьме за себе Катерину Місівчукову; отже, треба походити коло старого Місівчука — пото й зачепив його Михайло по дорозі. Тяг до себе до шинку.

— Ей... та я маю роботу... ади...

— Робота не вовк, не ме в ліс кікати. Всеї роботи онаково не переробиш. Ідім, йдім, — і тягнув Мафтея майже силою.

Посідали у світлиці, велів Михайло доброї горівки дати, моцної — вже єк то шинкар уміє. І трактує, й наливає, а сам все приговорює:

— Пийте, куме Мафтею, пийте. Не чкодуйте чужого добра.

Кум Мафтей не вмів відмовлятися і за яких півгодини був уже такий мнєкий, от їк віск. Михайло пересів ближче, обняв одною рукою кума за шию, а другою тримав пугар на столі й говорив.

Говорив складно, довго. Говорив про свого сина Юрка, о його блискучій будучині, о тім високім довір'ю, якого Юрішко заслужив у панів.

— Шо гадаєте, куме? Таже то рахувати — панцтво! Слово одно — пан!.. А панові шо? Ти му догодив у чім у дрімнім, а він тобі узєв та й висипав сороківців жменю ба й дві. Нє?

Кум Мафтей підтакував, блаженно посміхаючися. Тепер він був у такім благословеннім настрою, що міг підтакувати всьому на світі.

— Ає! Хіба ми не розуміємо, проше кума любого? Таже так. Нічо, лиш так.

— О, видите! А тепереньки я вам іскажу. Зробили-сте мені, куме, встид, на ціле село зробили-сте мені встид, але я не памнєтливий. Я би таки такий, шо би хтів наші молоденєта звести докупи. Бо мій Юрко влюбував собі вашу дівку, куме, та й най би вже раз си пібрали.

— А хіба єк, куме? Та я... Ци ви, куме, мене не знаєте або, най так кажім, я вас не знаю?.. Таже...

— І ви мене, куме, знаєте, і я вас знаю, а зробили-сте мені встид. А я лиш одно говорю — шо маєте тепер з дівков говорити, шоби ніби був склад. Маєте так, ади, приріхтувати, шоби не було ганьби, чуєте? Бо я лагідний та й

добрий, але до міри, кумцю, до міри. А єк міра си переберет — ого! Тогди вже, Мафтею!..

— А я шо хіба кау? Таже ретенно воно так і є. Акурад!

І плівся потім дорогою і все бубонів:

— Дівка шо? Дівка має слухати, шо дєдя з ненев іскажут. Бо то, рахувати, отец... от їк би... рахувати...

Якась баба доганяла його і, сміючися, кричала до нього:

— Шо дзвониш у всі сутки? Ти йди востро!

— Я йду востро, але моя жінка, ади, цеса, друга, то ше востріша. Ой га!.. Там таке ті востре, шо без брича бритити си мож. І кує, й клепле. Та заїла мені дитину, їк ота гадина, пху. Ой Катериночко ж моя, донечко люба!.. Та шос ти в мене не набула си й не нарадувала си у хаті, лиш дрімними сльозоньками повмивала си! Ой запропастивсми твій вік молоденький, гей-би плитєв прикинув! — і плакав, повалившися у канаву. А потім підіймав голову і п'яно грозив кудись кулаком.

— Але чкай, галице підкаменна! Чкай, чкай!.. Ше я викєгну ід тобі руки! Ше я не присиле́ний! Ше муть ті кості йграти та й жили данцювати. Ой га!.. Висит ше плетінка у коморі на цвєчку, я її ше буду кивати та твойов кровйов полокати. Бо тихий-сми, єк вода, але й грізний-сми, єк вода. Виділа-с Черемош навесні, виділа? Ні, я тебе питаю лиш — виділа ци нє? Виділа?.. Ага!.. То — мудрація!

А на другу днину десь так перед вечором, як пішла мачуха до сусіди, а Катеринка бурешку шкробтала на вечерю, — почав Мафтей чомусь крутитися без товку по хаті. Щось потужить волоку на нозі, у вікно загляне, чомусь у печі довбає довго і все мурчить щось про себе.

Катерина поглядає на нього. Потім каже:

— Шо би-сте хтіли казати, дєдю?

Мафтей навіть перелякався. Оглядаючися, соромлячися, сів коло дочки і спішно пестив, гладячи чорною рукою по голівці. І зашкарубла, потріскана рука чіпала ніжне волосся, шелестіла, як по шовку.

— Дитино моя... люба моя... — і більше нічого не говорив...

І від немудрої цеї ласки стиснулося серце Катерині. Схилившися, заплакала...

— Ти... дитино... ти... Я ті кау, шо не плач... бо то, ади... — а в самого сльози течуть по зморшках і голос дрижить.

І була тиха бесіда тихим вечором у батька з донькою, може, перша з того часу, як увійшла мачуха в хату. Радив батько йти за Юрішка.

— Хто тебе ме брати без віна, голіську? Хіба жебрак, каліка йкий або одовець дітний. Ґаздівські сини, ади, на віно лакомі, на гроші. Хто тебе схоче? Диви си сама — вже не малічка, вже давно дівуєш, а хто присилав си? Хто?.. Та ніхто. Та й посивієш у дівках, мачуха ме гризти з раня до вечора... Іди, синку, за Юрка, йди... Він і сам не без сороківця, та й старий Михайло, так гадаю, не порожній — кого меш ліпшого чекати?

— А йк душа моя ід нему не навертат си? Пудний він мені... Бóю си. От їк у воду — так мені за него йти. З'їст ліпше мачухи.

— То все пусте, синку. Я би в твої долі й за того, шо пек му, не при хаті згадуючи, і за того йшов бих. Меш мати свою хату, сама собі ґаздиня, сама собі слуга. А може, таки й Юрко полагодніє із тобов. То він тепер такий, от ік би вовк, а з тобов не ме бути такий.

Ся згадка про улагоднюючі впливи говорила дещо Катерині. Пригадувався буйний Дмитрик, яким ласкавим та покірним робився він під дотиком її руки, — і важкі сльози ринули з очей. Спомини минулого коротенького щастя рвали душу, жєль у серце в'їдав си.

І не почули батько з дочкою за своїми сльозами, як у хату ввійшла мачуха. Увійшла — й руками сплеснула.

— Ой Божечку!.. Людочки добрі!.. Дивіт ци!..

Крунув си дєдя сокири шукати по хаті, ніби лагодити щось; борзо отираючи сльози, зашкребла Катерина бурешку, а мачуха, як воїн, стала, підперлася руками в боки й кричала:

— Ах ви, дідчої матері діти вбоє, змори на вас не було! То ви роботи не маєте, шо си збігли, шляк би вас вибив до кришки й до прутя? Жерти так умієте? — і шпурляла

якоюсь ломакою услід за чоловіком, а пасербиці сипала запотиличниками.

— Так я мушу на вас усіх сама робити? Так я роби на вас на усіх, ...би вам пес у рот!.. Ото побило мене трьома нещєстями з отсими дідьками! Ой бідна ж моя головочко заплакана, шо сми йшла усюди у біду та в недолю з ґаздівського дому!..

Не одну відтак нічку перележала Катеринка з одкритими очима, передумуючи гірку, безконечну свою думу. Про Дмитрика й чутки не було — та й не могло бути: пішов на дванадцять літ, то вже й не вертатися йому. «Чекати йото — немислима річ. Може, він ожениться там, може, й дивитися не захоче, бо й я ж тоді буду вже старою бабою... Ой!..»

Замикався тісний зелізний обруч над нещасливою голівонькою, гострими ранами, замість цвітів, сипало, кров точило з серця. Нема куди кинутися, нема де порадоньки шукати. Самі вороги доокола, весь світ повний лютих звірів. Мов у темному, страшному лісі заблудила глупої півночі і, куди вдаритися, не знає.

Стискала голівоньку міцно рученьками, — нічо не помагало. Дві було доріженьки: або за Юра йти, або повіситися.

XIV

А між тим сталася в Стебнях новина. І то така, що на много літ вирвала село та й багато других сіл зі звичайної життєвої колії.

Надали до Устєрік нового мандатора — знімченого чеха пана Гердлічку. Прийшов — і одразу повіяло по Гуцульщині новим важким духом. Бачили люди біду, бачили по три біди зразу — а вже такої то ще не доводилося та най не дочекають і діти від дітей найтяжчого ворога нашого.

Перше, що почав робити, впавши до Устєрік, — це будувати новий величезний ка́туш і то такий, що аж дивувалися люди, будуючи, — чи не має новий мандатор гадки усю Гуцульщину засадити за ґрати.

Оточив себе цілою гвардією пушкарів, в кожнім селі понаставив нових котюг, а в сусідні Стебни отаманом пушкарським настановив праву свою руку, головного свого помічника і улюбленика — Юру Павличчука Тихонюкового!

А так, так! Юраша!.. Що виходив Юрішко обідранцем голоп'ятим зі села, ніхто не знав коли й куди, а тепер — ого! Гордо-чукітно увійшов Юрішко в Стебни. Дванадцять пушкарських душ чекають на його ро́зказ, летять на його свист, з пушка́ми, при усєкі зброї. Канцелярня має си провадити, печєтка...

А так, так... Страшну силу приніс зі собою Юрішко, — і люди відчули то одразу, ще без її проявлення: зустрічали Юру, мов найліпшого приятеля, дітям веліли руки цілувати, знаходилися такі, що й самі навіть цілували. А на другий же день посипалися з найрізнороднішими скаргами.

Ніхто, не виключаючи й самого Юрішка, не знав границь власті отамана пушкарів. Ішов до Юри ґазда завідомити, що телиця пропала; до Юри йшла ґаздиня скаржитися на сусідку, що зі злою думкою якоюсь висипає попіл під оборіг; приходила молодиця з просьбою втихомирити занадто палкий темперамент чоловіка — Юра всіх приймав, всі скарги брав до переведення: шукав телицю, грозив різками молодиці за попіл, кликав до себе буйного мужа і читав йому моральні приписи. Взагалі все якось так поплуталося, що ніхто не міг розібрати, що куда й до чого.

І завидною, дуже завидною партією став тепер Юріштан — так чомусь прозвали люди отамана пушкарів. Не одна дівка отерлася плечем, не одна мати принесла покладок пригісного і просила відвідувати, але Юріштан завше був суворий, мовчазливий і, здавалося, не мав матримоніальних планів, не розумівся на дівочих принадах. А потім нараз, на превеличезне диво усього села, — подруге послав старостів до Місівчука.

Стискали плечима люди, дивувалися.

— Шо му в голов уступило? Шо го причмелило?

— А я вам іскажу, куме, єк то у пісні йдет:

Допоможи мені, Боже,
Тую дівку взєти:

Хоч худоби не діжду си, —
Най з хорошов оженю си.

— Та вже бих не казав, коби була файна.

— Е, не кажіть, ґаздо. Дівка чиста, красива.

— Ні, куме. У мене тота дівка файна, шо оборіг плечем перевернет, то у мене дівка файна си називає. А цеса? От їк каченя: пристолочи мезильним пальцем, а воно лиш ґиґнет.

— На добрім келтунку май відживит си.

— Ой ні! Не поможе вже їй жаден келтунок.

Баби, а найбільше ті, у котрих дівки коси заплітають, вважали то все за роботу нечистої сили. Та хіба ж і не дивно? Міг узяти Юріштан кого хотів за жінку, дитину найбільшого ґазди, з полонинами, з худобою, з грошима — а він, дивіться, люди добрі, злакомився на чисту посудину.

— Не без дідчої тут охоти.

— А шо ви гадаєте, кумочко?.. Таже, варе, тоті Місівчуки... вони такі!.. Я ше памнєтаю, єк стара Місівчучка, ніби оцего Мафтея мама, градові хмари відвертала, — аби я так здорова, шо не брешу.

І тільки дівчата-подруги жалували.

— «Кого любила — того хибила...»

— Ой не мед та ше й не солодкий буде їй у тих у гараздах, запали би си.

Шкода травки та й муравки
Тому облогові, —
Шкода тої молодиці
Тому ворогові.
Шкода її, молодої,
Шкода її зросту:
Прийдет ци їй ба й втопити
З високого мосту.

А старости тим часом пішли. Як перший раз ходили, то мало хто о тім і знав, а тепер — все село говорило, розгадувало. Але двох думок не могло бути: усі знали, що як таке щіськє[1] голій дівці си трафєє, то вхопит ци за молодого обіруч.

[1] Щастя.

І не помилилися. На цей раз старости заміняли хліб, вернули, перев'язані рушниками, — Катерина Місівчукова віддавала си!

Юріштан о віно не дбав, ще й тестеві дав, аби було з чим доньку вирядити. А весілє так уже й зовсім ціле перебрав на себе. Та вже ж і накупив усєчіни, уже ж і приготовився, так де він того тільки й брав усього! Я сказав би, що хоч і панові якому найпершому, то не було би встид таке весілє, ає!

Але хоч і багато було горівки, і медів, і їди, й музики, — та невеселе було весілєчко. Молода весь час сиділа мов з хреста знята, ні до кого й словом не обізвалася. Казав дехто, що вона удає, але занадто вже ясно було, що так удавати трудно.

Убрана була — як цариця. Вже такого повимудровував Юрішко, вже такого понавозив із Кутів ба й з самої Коломиї, що у Стебнях і не виділи такого. Очей си ловило! Сяла вся, як сонце, а в очах світилася незцілима мука.

Гадали було дівки зрушити її, до сліз довести, щоб заплакала. Бо тогди май легше на серці буває — ади, єк відкєгне. І співали тужливо, жалібно виводили — самі плакали:

Ой чіму ти, зозулечко,
У лісі не куїш?
Ци ти, може, зозулечко,
Кєжку зимку чуїш?
Ой чіму ж ти, Катеринко,
Так гірко сумуїш, —
Певно, собі, Катеринко,
Злу долю віщуїш?..

І виводили таким тонким виводом, що навіть у молодиць, котрі давно повіддавані, а й то сльози з очей скакали, єк біб, а Катерина мов не чує, мов не тут вона і не до неї співається. Голівка спущена додолу, у лиці ні кровиночки, замість уст, лиш чорна смужечка якась. Пишні убори, мов на мерця вбрані.

А дівки — розливом розливаються, всю землю цвітами жури устилають, душу вибирають:

Лежєли берви бервінкові,
Крутоє дерев'єчко витоє...
Коби ж наша молоденька така веселенька,
Єк яблінка у садочку тота зелененька.
А яблінка не яблінка — зелена трепітка, —
Так дівочка ізмарніла, що лиш ї крихітка.

А мачуха не втерпіла, щоб і тут не вшкробнути, і шепотіла на вухо сусідці:

— Та то вна зі страхий попісніла, шо не справедливов дівков.

І Юр не був веселий, але надрабляв грізною міною. Чомусь був певен, що все минеться-перейдеться; вірив, що покорить собі й цю дівчину, як покорив свою долю; і ця красавиця поклониться йому своєю любов'ю, як кланяються от усі оці люди. І бажалося йому тепер лише одного: щоб усе це гарканє, та пияцтво, та дупотінє скінчилися вже нарешті, та взяв би він сю дорогу свою теркілу д'хаті, міцно двері притулив від заздрого людського ока і почав би нове житє. Оточив би молоду жінку достатком, гараздами і добивав би ся любові. Не купленої, дійсної.

Настали прово́дини. Узяв старий Мафтей деревце доньчине, а мачуха Юркове, почалося цілування перед виходом — це ж молода навік лишає батькову хату!

Прошибла смиренна, скоро обтерта сльоза бідного Мафтея. Серце краялося на одну думку, що не дав доньці радості у своїм дому, що наплакалося, набідилося біднеє сиротяточко. А тут іще дівки прокляті. Мов ножем начетверо ріжуть.

Ой не плач-ко, ти мій лєльку,
Не плач же за мною —
Не усе я забираю,
Мій лєльку, з собою.
Лишєю круглесенькі
Слідочки по двору,
Ше й лишєю дрібнесенькі
Сльозоньки по столу...

Аж стіни ревнули плачем. Баби заводили, як по мерлому. Жєль усіх потис.

Глянули на молоду... А вона стоїть... очі вирячилися... рот перекосився, чорний... Учепилася за стіл, що аж пальці задубіли, і от-от повалиться.

Кинулися до неї — але гляба від стола відорвати. Мов цвяками прибила си. І хилиться... хилиться... хилиться...

...Бухнула з рота червона, як калина, кров. Кричащим потоком заливала стіл і все, що на ньому...

Піднявся галас, метушня. Ніхто не знав, що робити.

Підхопили Катерину, понесли до комори, роздягли. Дехто в замішанні починав уже був прокрадатися до дверей: «Бог з ним, із весілєм цим...» — але тут Юрішко крикнув. Та так крикнув, що аж шиби задзвеніли:

— А прошу милих гостей не кікати, бо весілє ме йти своїм порєдком.

Ніхто не посмів не послухатися.

І дійсно — пішло весілє своїм порєдком. Яко-тако висадили молоду на коня. Хилялася, їдучи, зі сторони в сторону, мов колосочок самітний на скошеній ниві, але якось заїхали до хати молодого.

Старий Тихонюк, чомусь гордий без міри, почєстунок робив чистим медом зі шпіритусом, і поволі, поволі весільний чад почав заповняти хату. Уступала у люди охота! Хотілося радості, хотілося співати і збереженим пієтично давнім співом пов'язатися нерозплітним вузлом із тими, хто творив перед віками цю пісню, хто велів так гучно шанувати таїнство єднання, вити оці деревця, сипати пшеницею, зачаровуватися символами надій. Предка шанувати хотілося, не лиш потомка.

І все, що свобідне, і все, що широке, проявитись бажало. В сильнім русі, в дикім крику, в заволодіванню й побіді. А тому — данцювали так, що єми у долівці вибивали, з тіла шішнацєтий піт іллєв; дівок шарпали — аж кожухи тріскали; гукали — аж у череві боліло й стіни си розсідали, а вже що з пістолів гевкали!.. Мабуть, в Чорногорі всі орли полякалися й літали чорною хмарою, не знаючи причини своєї тривоги.

Вимодовували усєке. Баби, як кобилиці, дупотіли ногами й такі співаночки ховзкі вигукували, що сало капало. І реготали при тім широким, зовучим реготом, вискотіли

високо й тонко. А від того реготу й вискотіння, від тупоту ніг, від близькості розпалених тіл — кров вогнем розливалася, бажання рвалися на волю.

Непомітно виходили за хату. Короткі шепти, обійма моцні, давучі поцілунки. Скакали потім через воринє, вломлюючися в кущі, і безумствували, скрипіли зубами, а потім, вдоволившися, шепотіли кілька хвиль і тоді лиш помічали, що хтось іще шепочеться за сусіднім кущем.

І ввалювалися знова в хату, знова голодні, знова жадні. Пили й співали, данцювали, біснувалися. Празник фаллуса відбувався в сю темну весільну ніч, празник великого інстинкту розмноження!

І-і-іх! Закрутив-завертів хижий бог усіх у своїм рвучім водовороті. Ой, не один віночок упаде сеї ночі з дівочої голівоньки, не одна голубонька прокинеться завтра з лютою змією коло серця і захоче кричати. Але то буде завтра! Завтра, а сегонне:

— Бий, браччику, з пістоля, аби гук був!

— Мой, скрипачі! А то таке ваше йгранє? Лютo ми грай, а то у писок увалю.

І люто грали скрипачі, зубами скрипки гризли. А під тії шалені звуки — й ш о в д а н е ц ь... Лютий та ще й з лютих найлютіший. А дружби під окнами, ставши в ряд, як не двинуть, як не двинуть з дванайцятьох пістолів враз — так пуду давало, браччику! Земня дрижєла, ає...

...Щось уступило в людей цеї ночі. Єкісь відьмаки крильми звієли, щось у зіллю було гнівне, у питтю. Старий Мафтей, п'єний йк земня, ухопив сокиру і почав каглу розвалювати. Це всім дуже подобалося, кинулися помагати.

А вже під кінець, то вже почали скакати на бабий, єк жеребці. Все забули люди, потуманіли...

Таке-то було весілєчко пушкарське, на всі гори дивненьке!

А в той час, як літали поміж людьми невидимі духи шалу, в той час, як бісилися баби, казилися молодиці, розпалювалися ґазди, а молоді легіні готові були віддавати свою силу направо-наліво хоч цілу ніч, — в коморі, на м'яких ліжниках, витягнувшися, лежала Катерина, а коло неї на колінґх стояв всесильний отаман пушкарів Юріштан.

Не смів... Не смів кинутися, не смів скористати зі свого права, зі своєї сили нарешті.

Таже, до дідчої матері — це ж все його! І хата оця, і ліжники, оті дорогі убори, і тонка сорочка, і це вутле молоде тіло, так довго ждане, такою ціною куплене, таке красиве... Все то його! Його, Юрішкове! Палив панам груби, прислужувався, приподоблювався, не одно витерпів, не одну зневагу перескрипів зубами — а все мав гадку, що тим купує оці очі, оці руки купує...

І от купив! Ось воно, безпомічне, лежить біле тіло, все в його власті. Що хоче, може з ним зробити! Що хоче.

І... не сміє... Замість веліти — просить по-жебрацькому, замість відбирання покори — сам клякає. Видно, й справді великими чарами уміє це дівча чарувати, коли вергло сего лютого пушкаря собі під ноги.

Шепотів, схилившися:

— Чому ж не хочеш мене любити, Катериночко?.. Ци я ті шо злого заподіяв, ци я у тебе шо вкрав? Я ж тебе люб'ю, йк свою душу. На жєдну дівку не хтів-сми дивити си, з жєднов молодицев собі не заходив — все про тебе мав гадку. А ти вінчєна зі мнов, а не хочеш бути жінков мойов...

І тихо, задихаючись, відповідала йому Катерина:

— Я тебе не люб'ю, Юро, — я ті тото говорила? Правда?

— Правда. Говорила.

— І тото ті сми говорила, шо не за щіськєм іду, лиш із великого болю у ще бирший біль? Говорила?

— Так...

— А ти мені шо казав? Шо таки береш мене, шо маєш надію на тото, ади, ніби вно йкос си перевернет.

— Маю. Маю надію!

— Ну, то чкай. Може, твоя буде правда, може, ше си навернет моє серце ід тобі, але сегонне — не руш мене. Видів-єс, іке моє здоров'є, видів, шо береш у хату не робітницю, а хорібницю, то хуч не забивай одразу. Най си подужею трохи, най зберу міць, шо мачуха та горе з'їли...

І замовкла, важко дишачи.

Понуривши голову, сидів пушкар на землі, і разом із добрими лихі думки вертілися у нього в голові. Крикнути б!.. А при тім бартков над головов гримнути у стіну!..

Але не крикнув і барткою у стіну не ударив, лиш тихо, несміливо, загикуючися, спитав:

— А може... може, ти... — і не смів далі.

— Ні, Юро. Чистою ід тобі приходжу. І буду вірною тобі, Юро, жінкою, вірно слюбу дотримаю до скорої могили своєї — лиш не руш мене нині, Юроньку, не руш...

І за це слово малеє «Юроньку», за ласкавий дотик ледве теплої руки — не рушав пушкар своєї жінки сю ніч!

XV

Темної, вітряної й недоброї ночі тікав Марусяк... Чорні хмари тривожно копичилися на небі, тьмили стежки й доріжки, двоїли дерево в очах, запроваджували подорожнього в корч, над проваллям ставили.

Тікав!..

Весь час, кілько жив, кілько дихав, — весь час думав лиш про втечу. Били його в лице капрали, туркали йому до уха слова німецької команди — а перед його очима в'ється дорога, що йде почерез Буковець коло Варятина, іде маржина нею на єрмарок, пастухи гейкають... Пуцував коні офіцерові — а думкою витав коло Ферескулі, Перехресних, Довгополя і далі, далі... понад Чорногорськими полонинами, стромими урвищами угорських верхів, стаями далекими, непомітними плаїчками поміж камінням...

В тиші касарняної ночі шуміли смереки до болю, до муки любим віковічним шумом. Трембіта звучала, і чувся призивний крик легінів: «Ігі-і-і-а-а-а!..»

І зривається Марусяк у тьмі зі свого твердого жовнірського ложа, надслухує... Але то лиш хропе жовнір'я, чужі люди. Хтось лається крізь сон, і важкий дух стоїть в низенькій темній жовнєрській кошарі.

Тужив. Смертельно тужив.

По тім нектарі полонинськім, на котрім зріс, міське повітря давило йому груди, затроювало кров із кожним зітханням. Першими тижнями то вже так було зле, що аж кров'ю почав блювати. Сам навіть злякався. Не смерті,

а того, що могла би вона прийти сюда, могла би зітнути його тут, у чужій цáрі.

— Утечу тепер, най так кажім. Але куда йти, не знаю, де переховок мати, не знаю, де шо яка дрібниця, — нічо не знаю. Спіймают — вже не виходити тогди звідцив. Ні, тра робити з рахунком. Вже перетерп'ю раз — але назавше.

І терпів. Гірко терпів. Може, так, як ніхто.

А терплячи, лиш одну гадку носив зі собов днями й ночами, лиш про одно міг думати. Обережно, але всюда і всіх розпитував про околицю, куда, де йти, яке село, як ся називає, де на Коломию шлях, в який бік, що по дорозі будуть за села, які люди в тих селах живуть — геть усе цалком розпитував, бо на кожне хтів бути безпечним. А що мав, як усі майже гуцули, досконалу пам'ять, то скоро знав так околицю й дорогу на Коломию, як свою касарню.

А тим часом підсушував собі сухарів з комісника, уробив постоли, бо знав, що в чоботах далеко не зайде, а в постолах — хоч і дві доби буде йти не присідаючи, то нічо.

Знаходилися й товариші на втечу, і Марусяк на початках був зрадів, але потім почав роздумуватися — і взяли його сумніви. З одного боку, воно ніби було добре, бо таки що два, то не один. І в пригоді якій, в випадку дорожнім — мало що може трафитися в дорозі — завше є на що опертися. Але з другого боку один — сам собі голова.

— Йк я сам — і в мишєчу дєрку си сховаю, йк до чого. А йди з товаришем, так ше й його тра сокотити та за него свойов головов гриміти. Ей нє — йду ліпше сам.

І сказав товаришам, що тікати вже роздумав і що рішив терпіти до кінця. А сам тільки й жив, що надією на скору втечу.

І той день прийшов нарешті. Радше сказати — тая ніч.

Тисячу перешкод переборов, перебув тисячу небезпек — але вибіг нарешті з касарні, виплутався з павутиння вулиць, лишив за собою місто і — зупинився на хвильку серед рівних, безграничних, тьмою окутаних піль...

Величні простори дихнули на нього і сказали: «Вільний!»

Ніч розкрила нешумні обійми і беззвучно кричала: «Вільний!»

Небо порожнє, заблукані хмари, місяць невидний — все, все кричало йому: «Вільний! Вільний! Вільний!» І мало сам не крикнув Марусяк: «Вільний!»

Але не крикнув, стримався. Лиш пігнав у шаленій радості! Пігнав, як олень, розбиваючи весінньою кригою затягнені калюжі, пересікаючи поля з озиминою наскіс, видираючися на пригорбки, скачучи через межі.

Багато перебув, багато переболів, багато перетривожився, нім дістався до своїх родимих, виплаканих гір. А як дістався — упав на землю, і цілував її, і мочив сльозами... А потім скочив і побіг вперед з подвоєною енергією. Біг плаями, скакав через ломи, гнав облазами і чув, чув, що кожний крок наближає його до хати, кожний зоставлений позаді кавалок землі відсікає його від проклятого минулого.

І якось зовсім не гадав, зовсім не приходило йому до голови, що не може ж він прийти до хати от так свобідно, як завше. Йому здавалося, ніби вертає він з далекої полонини. Вже чекає на нього привітно неня на порозі, голову змиє, дасть чисту сорочку, гарячу кулешу на стіл виверне, а то й бануш заколотить. І теплом дише від печі, теплом обгортають милі слова, рідна ласка... хочеться спати... голова хилиться. А неня вже постіль постелила, теплий ліжничок приготовила — і спиться так солодко-солодко.

І лиш от тепер, коли зосталося до хати, може, кілька годин дороги, — нараз шибнула Марусякові до голови думка, що він же, властиво, наближається до якоїсь прірви.

Та, може, ж його вже пушкарі чекають у селі! Облєгли плаї, рагаші, прикучнули за огорожами, набилися в обороги, наставили пушки набиті, фузійки — і поглядають лиш.

Хоч і міг сумніватися Марусяк у тім, що вість про його утечу випередила його самого, але — хто ж його знає! Може, гнали кіньми як день, так ніч направці, а йому ж доводилося кружляти. Може... та хто би збаг, що пани можуть?

І жаль стало Марусякові. Жаль самого себе, і свого ходу, і своєї радості, і своєї думи день-нічної.

— Пощо ж я болів тілько?.. Пощо ж я прийняв такі труди?

Але потім сказав сам собі, що нема чого печалуватися зарані: поживемо — побачимо. Та чим вихопився з Бутівця на Їсенево, тим-таки борше передав си на тот бік, вломився у ліс, перебрів Красноїльський потік та Лєльков, Лєльков, Лєльков такими лісами, що аж пуду давало. Але тут уже знав він кожне дерево — бо цес ліс межував зі Стебнями.

Якась надлюдська сила уступила в нього. Стомився так, що впав би та й лежав без руху — а він усе біг і біг лісом, д'горі, д'горі, ломлячи віти, як ведмідь, скачучи вовком через каміння, через гниле колідє, через трупи смерек і буків. Задихався, зірвався в шматє, проколов десь ногу в дірявім постолі, кров чуріла, набивалася фоя в ранку — а він усе гнав, гнав і гнав, як одержимий, наче хотів від смерті втечи.

— Вибіжу наверх — а витак грунем... грунем... грунем, — шепотів сам собі переривистим голосом і ще наддавав, ще ширше скакав, ще в більшу гущавину ліз.

А вже темінь почала залягати, вже десь зайшло сонце. Там, угорі, може, й золотяться ще останнім відблиском вершечки смерек, але тут уже зовсім потемніло. Тут червоне царство смерті.

Все сухе. І стовбури дерев, і віками сипана на землю фоя, і низенькі віти, що з надіями колись виростали, але давно вже вмерли без сонця. Якась берізочка заблукана витягається до болю, хоче прорватися до світла. Все забула, всі радості понехаяла; сама, сама убивала молоденькі свої гілочки — і лиш витягалася, аж шкіра на ній лускала. І от потратила всю свою життєву енергію, знеморглася, а не добилася нічого: лопоче десь там угорі непомітною купкою блідого листячка і дрижить тонким стовбурчиком. Всім чужа, не потрібна нікому. А смереки і не помічають навіть її. Суворо-кам'яно стоять у великім мовчанню і царственно віють під хмарами сильною зеленню досягших вершин.

А внизу ні травиночки, ні грибка, ні стебельця — все покрите грубою передвічною верствою червоної фої, що в камінь зляглася там десь глибоко. За сто літ, може, не впала сюди ні одна крапля дощу, ніколи ні одна сніжи-

ночка не торкнулася поверхні цеї червоної пустині, не цілував ні один промінь сонця. В півтемній прохолоді живе лише мох, м'яким килимом окутуючи кожний виступ.

Еге. Бережуть своє царство смереки! Стоять тисячолітнім муром і гадають витримати до кінця, до загальної погибелі. Коли й умре котра з них, переживши п'ять століть, — не дають їй упасти, не позволяють ослабити ряди. Підставляють плечі, обхоплюють руками і держать.

— Е, треба підтримати. Це з доброго за́воду, небагато вже у нас таких лишилося. Треба підтримати.

І тримають. Звідти гілкою підопруть, звідти другою, там молоденька гаджучка прислужиться в надії. І стоїть мертвець, як на багнетах. Як милості просить позволення упасти, спочивку просить, бурі, щоб прийшла і, немилосердна, змилосердилася. Але моцно тримають хранителі престижу, не бояться й бурі, боротися будуть. Смертельно боротися! О-о-ой і шумить же, мабуть, цей ліс під час бурі!

А ним, унизу, непомітною комашкою гонить Марусяк. Добре тут бічи, свобідно. Б'ють лиш неудачники, сухі галузки, в лице, дряпають злобно — он як щоку покривавили. Але то байка. От іще, іще, іще трошки — і толічка на самім груні. «В якім місці вибіжу? Може, нашу хату буде видко? А вже що шинк Тихонюків, то певне».

«...Тихонюк... Юрко... сватання... Катерина...» — і мов поліном хто у груди двигонув.

Як то не дивно, але мало думалося Марусякові про Катерину в касарні. Думалося, правда, але лиш часами, і то якось неясно, туманово, наче з вічним прислів'ям: «Чекай, чекай — от відбудемо головне, а тоді вже...»

І от лиш тепер, на Стебнянських верхах, в першім шепоті наступаючої ночі заворушилися думи, як змії. Що ж то там робиться? Що з Катериною, де вона? Чи жиє, чи любить, чи чекає?.. Йому здавалося, що вічність уже ціла минула з того часу, як виволокли його з села. Чого-чого не могло статися за такий час.

Став серед лісу. Обдумати хотілося. Але нема часу, нема часу. Треба гнати, гнати, гнати.

— Потім, потім... От уже нехай дома... От уже скоро.

Вибіг на царинку. Мов посвітлішало.

Он як Стебни, розгляглися по Волоськім боці. Ще трохи пробічи — і наш бік буде видко добре.

Ондечки шинк — його звідусюди видко добре. А он там... за гніздом верб... лиш побойку троха видко... наша хата... Наша хата!

Серце билося. Схопився рукою за груди.

Летів би!.. На крилах би летів, але — не вільно... Ще не ніч. Ще лиш вечір. Уночі смієш лиш підходити до рідної хати. Коли люди поснуть, коли загаснуть всі огні — тоді лиш будеш серед тьми підкрадатися, як злодій, до віконечка і, зашкработівши злегенька, чекати...

Чекати й слухати, як дєдя з ненев мут шепотітися за вікном... як дєдя ме шукати напотемки пістоля... загримить ненароком стручена з лави бартка... Бо хто би нічми си добував, єк не опришки?

...Опришки...

Занило, застогнало серце Марусякові... Таже й він тепер опришок!.. «Чорний хлопець!..» І його ж доля віднині — все життя от так грунями бігати, від погоней вічних ховатися, нічки не переспати, днини не мати супокійної. І не бути йому вже ґаздою ніколи, не зариче маржинка д'нему, не поклоняться вівчері-наймити в полонинці.

Щемить, смокче в грудях. Вік вічний ганяти от так, як сьогодні, вовком висолопленим, не мати кутка, не знати щирої приязні і любові щирої, все купувати за страх та за гроші — ой, важко...

Марусяк сів на колоду і звісив свою буйну голіворьку...

Як жити, що то за життя його буде тепер — невідомо. Щось жорстоке впхалося, розбило, розтрощило, знівечило, розметало по морській хвилі, по вітру польовому — і стоїть тепер безоким стоголовим чудовищем, стежить костистими лабами, оскалює зуби.

І куди не поткнешся — всюди гостро, немилосердно. І ломить руки Марусяк.

— Кому ж?.. Кому завдєчити маю? Хто ж мій воріг кєжкий?..

Стогнав...

Здавалося йому, що якби знайшов ворога і відомстив, скупав руки у ворожій крові, — все минуло би ся, було би по-старому. Розлетяться, як дим, навіяні чари, перестниться страшний сон, життя потече тихим своїм руслом.

І шукав думкою своїх ворогів, перебирав у голові, рахував — і не міг знайти. Не було їх.

Ніч насувалася. Зарикали корови в селі, заблеяли вівці; то там, то там затеплювався ласкавий вогник у хаті, побої оповилися димочками. Мир і спокій стелилися селом, опускаючися з гір в невидимих колісницях. Волоські Стебни були троха ніби світліші — бо вони до сонця більше; на нашім боці то таки вже цілком темно.

Марусякові ніби захотілося їсти. Витяг кавалок засушеного хліба і гриз. Розмочити б...

Оглянувся за чуркалом, прислухався — чи не журчить де, але не було чути. Шукати не хотілося; зрештою пригадав, що й нема тут чуркала поблизу.

В усім тілі розгніздилася якась всемогутня втома. Ось коли почув, що зробив, власне кажучи, те, чого не в силі був би витримати ніхто, окрім гуцула. Щось притискало кожний член до землі. Так би й розтягнувся кілько довгий і лежав би вічність.

Але Марусяк не міг. Треба бути обережним.

Сидів на камені. Ранена нога одноманітно щеміла. Ласкавий тихий вітрець подув передсонно, приголубив і заплутався десь у гілках, повис... Сам не помітив, як заснув Марусяк.

Прокинувся — мовби хто в бік коцнув. Одразу скочив, прислухався — чи не тріщить де ломадже, чи не підкрадається ворог?..

Але все було тихо доокола, замовкло... Була вже ніч, і вмерли звуки. Неясною лентою вився далеко Білий Черемош, у важкім мовчанню дрімав величезний ліс.

— Пора! — сам собі сказав Марусяк. Пересмикнув плечима від холоду і, вглядаючися, мов ножами прорізуючи тьму, тихо поховзнувся вниз...

Довгою, не знати якою довгою, здалася дорога — наче сто літ нею йшов. А бігав же колись на цес грунь за пару хвиль.

Серце то билося, то завмирало. Весь час готовився до всяких можливих несподіванок. Якби брехнула котюжка в сю хвилю — не знати би що зробив. Або кинув би ся тікати, або...

Кожний крок тут знайомий, кожне деревце: мов учора тут був. Он ялиця: ростуть дві з одного кореня. Одну скєв дєдя, а друга стоїть. І вийшов так, от їк би сідець: на зрубану сісти, а до другої спиною притулитися... А в ній дірки. Се він, Марусяк, вертів: заворітниці всуваються. І гною все мокрого там повно, під тими смереками: вже й каміння намітував і землі, а камінє потоне туда, от ік у безодню йку, та й знов.

Знайомий запах, знайомі колоди... Ще цілі. А от і нові ковбки лежать на подвір'ю: певно, сеї зими дєдя прикєг із лісу. Знаю й відкив.

Котюги не тримали. Тихо, як злодій, відчинив ворітця і скривився, мов від болю, коли вони зарипіли троха. Підійшов до вікна... Серце так билося, що, мабуть, чути було його в хаті.

Підняв руку, щоби застукати — рука дрижала... І несміло стукнув тричі в шибку, а сам притулився збоку до стіни.

І чув шепіт в хаті, чув, як скрипнули хатєні двері. Чийсь голос шепотів коло сінешніх:

— Хто там?

— Я... — сам дивуючися своєму голосові, сказав Марусяк.

Але пізнала! Неня пізнала!..

Відчинила двері — і упала синові на груди. Зозулицею заголосила.

. . . . . .

Коли минув перший чад перших привітань і грізна дійсність безжалісно заглянула в очі, — наче каменем одразу всіх привалило. Відобрало і радість, і слова, лиш сліз не відобрало. Змішалися сльози стрічі зі сльозами розлуки.

— Шо ж меш діяти тепер? — питався дєдя, а сам добре, ой добре знав, що син ме діяти. — Хтів-сми викупити тебе з воська, та не мож було. А вже з дисентирів так не знаю, єк і викуплювати...

— Немає мені викупу, дєдю... В опришки тра йти.

Заголосила, затуркотіла стара мати — але що вдієш? Справді — куди діватися? От, може, й зараз: обіймаємо його та цілуємо, а там уже обскочила ровта подвір'я та чкають лиш на знаки. Навіть післала чоловіка:

— Піди, старий, подиви си про всєке.

Вибіг старий, глянув туди-сюди, але всюди було тихо.

— Йшов-сми жєвко. Так кємую, шо не бути сегонне погоні аж 'ді тут. Може, завтра.

— То ше переночуєш?

З тоскою повів Марусяк очима по стінах теплої, милої рідної хати...

— Ой ні, неню... Тра безпечити си. Де прийдут, — то лиш суда.

— Правда, правда, Дмитрику... Вже Юріштан не заспит.

— Єкий Юріштан?

— А ватаман пушкарський, Тихонюків.

— Хто?.. Тихонюків? То він за втамана у вас?..

В одну хвилю зрозуміла мати, що про весілля ліпше не згадувати.

— А він же, він. Настановив го Гердлічка на нашу голов!

— Йкий Гердлічка?

— Ой сину, новини за новинами. То мандатор новий в Устєріках. Лиш такий, шо най би вже го біда брала з-перед крискєнцьких душ.

Все то дійсно були новини за новинами для Марусяка. Неспокій заповзав йому в душу, не чув себе безпечним і в рідній хаті. Лишав гори в старім порядку, а тепер от ціла нова організація.

Квапив стариню, аби борше збирали. Переодягався, узброювався, борзо перебув важку нестерпучу сцену прощання і тоді лиш зітхнув вільно, як вискочив на грунь, на полонинку.

Починався ранок. Потягло вогкістю з дольного потоку. Самітний пустельник бук зашепотів листом, а в тім шумі слухав чомусь Марусяк пророцтва долі своєї:

«...Кєшкі зимки ті зимувати, легінику... від люцького ока крити си... на крискєнцьке жикє наставати... Із ізвора

воду пити... з торби хлібом жити, гойданочки сподіваючися. А й гойданочка пишна, на ввесь світок дивна — два стовпці з перекладинкою».

Защеміло серце. Скорбно глянув-поглянув на ближній лісок молодих смерек.

— З котрої ж то смерічки ми шибеничку втешут? Кобих знав — ізрубав бих, іскєв тє ше ґаджучков і віворіть бих іспалив.

І лють нараз напала. Гостра лють!

Помсти! Помсти усім, хто вирвав його з рідного села, з рідної хати і кинув у вир розбійничого життя!

І в нападі шаленості вихопив з-за ременя пістоль і гевкнув із нього у бук.

Покотилася луна горами, розсипалася... Скачуть залізні кулі по горбах і ген далеко уже побігли. Там упали в якісь ізвори, зарилися в шкалубини скал, в поточчинах під корчі позабивалися, в воду пірнули і вмерли.

Так пішов Марусяк у талан у свій у гіренький!

XVI

А Юріштан?

Темно, невесело та й гірко було в Юріштановій хаті. Каралася там Катеринка, карався Юрішко, а через нього люди.

Десь так тиждень по шлюбі прийшов свекор до молодят. Такий масненький, солоденький.

— А, невісточко люба! Ґаздуєш? Ну, ґаздуй, ґаздуй, най ті Бог помагає.

Потім водив очима по хаті, мовби уперше її бачив.

— А шо то в хаті йкось... не так? Ци тут шо нове стоїт, шо сми го ше не видів? Ци тут, може, шо з віна стоїт, Катеринко?

Катерину мовби окропом хто обілляв. Нічого не сказала спочатку, лиш потім, піднявши очі, тихо вимовила:

— Виділи-сте перед весілєм, шо сми не мала свого віна, — нема пощо тепер очі випікати.

Аж підскочив старий Тихонюк.

— Та ци я ті очі випікаю? Ци я ті шо кау? Не мені з тобов жити. Син брав — знав, шо брав, а мені в тім рахунку нема. Я з того нічо не мав та й нічо мати не хочу. Я лиш кау, шо би пішла ти ік дєдеві — таки хуч єгничку йку би дав. Не для себе кажу, бо тим не требую, — лиш про люцьку говірку. Бо в нас люде йкі? Зара' мут прикладати та кепкувати, шо взєв си жінку з самов, перебачайте, дєрков, та й що з того? А чоловікові єк тото слухати? Та й буде на тебе гніваний, та й скаже йке там слово. Я вже знаю, єк то в хаті буває — ого!

Пощо він намовляв її — не знати. А ще більше не знати, пощо вона його послухала, пощо пішла, на що надіялася. Але пішла.

Не застала батька вдома, а мачуха — як би наперед знала — вже сидить на порозі з поліном. Та ще й не наблизилася Катерина добре, а вже та почала горлати:

— За віном-єс прийшла? За віном? Тут напрєтали б віна длі тебе, шляк би тє трафив поганий, потеруха би тє роз'їла до кості. Розтрусила-с своє віно по вечорницьох та по гулянкох, шо їх сокотила-с та пантрувала, а не свої роботи. Ото кат не видів отих прошєчок поганих, фурнуло би тобов об мурована стіну! Забирай си ми пріч ізвідцив, бо я ті привитє зроб'ю!

І кидала поліном у молодицю, ще та не встигла й у двір зайти.

Заплакала Катеринка, пішла пріч.

І треба ж було як на біду, як на гірший сміх — кіточка маленька. Пізнала свою добродійку і вибігла з хати. Біжить за Катериною, нявчить. І близько не підбігає, і ззаду не лишається.

А мачуха побачила то, іде ззаду, регоче та кричить, щоби всі чули:

— А дивіть-ко, дивіть, ґаздиньки! Виходьте з хат, бо такого ше сте не виділи! Пушкариха-вотаманиха теличку ведет на нове господарство. Ей де теличку — таки цілу корову! Ой га! Біжіт борзо та кажіт Юрішкові, аби до кернички скочив дійнички мити, аби було куда набіл прєтати, га-га-га!

І свистала, й біснувалася, мов чортиця.

Горить земля під Катериною від сорому. А тут іще добрі сусідочки й собі піддають жару, а котра й зупиняє, то так, щоб ліпше би вже мовчала.

— Не чіпай, кумко, най си преч каже. Таже пушкар.

— Ігі на дідчу маму з пушкарем. Я си не боєла пушкарів та й си не бою.

— Ти. А ґазду мут за тебе чіпати.

— Та й ґазда мій не воловід, не має чо си пуджєти. Через тоту задрипану жебрачку би люде їв?

Бігла, як від пожежі, а баби фуркали услід. Злосна то річ — баби.

І завертілося, закрутилося зачароване якесь коло в хаті Юрішковій. Чув отаман пушкарський, що не навертається до нього жінчине серце, — і все йому остогидло. Опротивів увесь світ. Мов павук величезний, оплутав Юрішко все своє село і темною всесильною властю стояв у свідомості кожного гуцула.

І розпросторився Юріштан на цілу околицю. Часом у нього аж у голові мутилося, і він сам не знав, що робити зі своєю властю, щоб відчути її до кінця, щоб насолодитися до решти. І дивно, і боляче було іноді дивитися, як Юріштан, молодєк, що міг би за сина бути якому старому гуцулові, — кричить на нього, б'є в лице, плює. А що поробиш? Треба терпіти.

І люди терпіли. Знайшовся був один охітний, що пішов проти Юрішка, але закаявся.

— Я не злодій та й не розбійник. Та й ні в кого не вкрав нічо, нікого сми не вграбував та я й си не бою. Най той си боїт, хто сумлінє має нечисте.

Але одного гарного дня у двір до сього ґазди ввалилися всі дванадцять пушкарів, почали чогось шукати і знайшли чужу корову, на городі прив'язану. Забрали ґазду, дали «катуш» під руки, сам Юріштан і крутив, аж поки кров не бризнула, — та й пігнали бідного чоловіка до Устєрік, до пана мандатора.

А пан мандатор і не розпитував довго — вірив Юріштанові, як самому собі. Та заховали ґазду до катуша здоровим, а випустили хорого навіки, та ще й мовчати веліли.

По такім випадку — все впало ниць перед могутністю Юріштана. Міг прийти до якої хоче хати, міг узяти, що му ся вподобало, і бути певним, що ніхто нічого не скаже, а ще будуть кланятися та дякувати.

Ішов до церкви — крисанями дорогу устилали, забігали наперед воринє розікласти. В церкві розступалися до самого вівтаря, першому Юрішкові піп кадив, проскуру чи там артос першому йому давав. З церкви виходив — не відіб'єшся: той просить ласки зайти до хати, той кличе на обід, той до корчми. Та все не хто-будь, все багачі, перші ґазди.

А приходив додому — і кудись дівалася вся його власть, щезала міць, чув себе безсильним перед сею блідою хоровитою женщиною. І не міг крикнути на неї, не міг ударити.

Коли виринув з невідомості Марусяк і щось дуже борзо загриміло його ім'я в горах — допитливим, проїдаючим зором дивився Юріштан на жінку. Як приходив хтось із людей і оповідав про нові виступи молодого отамана, умисне кликав Юріштан жінку до хати, аби й вона чула. А сам дивився спідлоба, стежив за найменшим рухом, за виразом обличчя, за очима.

Але помітити нічого не міг. Завше рівна, завше однаково журлива, з однаковим, здавалося, почуттям жалю вислухувала вона оповідання про всіх опришків.

— Бідні люде, — говорила, зітхнувши, і йшла по господарству.

І повну безсилість чув Юрішко перед сею тихою скорботою. Здоровенний, дикий, коли ввалювався в село, то мов ведмідь у загороду вліз межи вівці, — а в своїй власній хаті сам ставав вівцею. Опускалися руки зі знаменитою Юрішковою бартков-сталєнков, не потрібен був і не менше знаменитий гарапник.

Ся бартка і сей гарапник — то були атрибути власті Юріштана. Важка, на топорищу з якогось модного кореня, бартка була страшилищем для всіх: злегка ударити нею обушком межи плечі — одразу валить чоловіка з ніг. А гарапник теж: в ремінь був уплетений тонкий дріт; удар сього інструмента пробивав сардак, кожух і сорочку, а як попадав по голому тілу — робив рвану рану.

А так, так... Виходив Юрішко з хати надвір — і на його посвист півсела збігалося, товплячися, в очі заглядаючи, просячи приказань. А входив з двора в хату — покірно вішав гарапник на стіну, ставив бартку в куток, здіймав усю свою зброю і говорив тихим голосом. Не міг перенести ніколи своєї власті через поріг, десь вона там, у сінях, лишалася.

Іноді хотілося йому пишно, красно убратися, заблискати золотом, засяти дорогоцінними камінцями і царем увійти до хати. Царем увійти, царем глянути і, як цар, покорити. Але уявляв собі погляд Катерини в сю хвилю... Як вона скине здивовано-іронічними очима і кутиком уст посміхнеться...

Пропадала вся охота Юрішкова при сій гадці. З якоюсь упертістю говорив собі: «Буду, коли так, жебраком ходити. Буду, буду. Коли так, то нічого мені не треба. Му ходити, єк старчук», — і ходив.

Аж дивувалися люди, дивлячися. Ідуть пушкарі, мов військо — по два... Зібрані — як павичі: в крисанях із високими наголовниками, у блєхах, у гачах-крешєниках; на грудях ремені порошниць, тобівок, густо вибивані. Та все то блищить, очей си ловить.

А впереді сього війська сяйливого — обідраний жебрак. Шєпка на нім — страшилище якесь без форми й без кольору, замащена, що аж лубом стала; сардак був, здається, колись крашений, але тепер трудно було би те сказати; гачі з дірками, а постоли й онучі як взує нові, то так і носить, не здіймаючи, докив не потліє то на ногах.

А Юріштанові то любо; якесь щемливе задоволенє в тім знаходив. Знають, мовляв, попа і в рогожі. Не дивися, як я вбраний, а дивися, хто я такий є. І радувався внутрішньо, коли віддавали шану його лахманам, але горе було, як попадався чужосторонній чоловік і не пізнавав в старчукові пушкарського отамана. Гірко карав тоді таких Юрішко.

Але що́ був Юріштан, темний гуцул, одурений своєю властю, нещасливий в родиннім життю і вибитий тим з нормальних відносин, — що́ був він у порівнянню зі своїм безпосереднім начальником і повелителем цілої

Гуцульщини — паном мандатором Гердлічков із Устєрік! Дитина невинна.

Се вже було щось страшне. Се вже були наслідки якихось важких ненормальностей і дефектів організму в цілім ряді попередніх поколінь. Фантазія сього чоловіка щодо вигадування всяких мук була невичерпальною. Він перший вигадав і навчив Юрішка карати людей «остатнім огнивом», мукою, котрої гуцули не можуть забути й по сей день, говорячи як страшне закляття: «Побило би тє востатнє вогниво Юрішкове!»

На «востатнє огниво» кував Юріштан так.

Брав чоловіка і кріпко зв'язував йому руки спереду, а ззаду, в лікті, просував линву, вставляв патик і починав крутити. Крутив доти, доки лікті не зіходилися докупи ззаду. Тоді брав обі ноги, закладав їх за кінці того патика і там їх сковував. Чоловік ставав єк яблучко. Мало того! Юріштан брав сардак і натягав рукав із нього на всю голову чоловікові до шиї — і тоді вже приковував до стіни.

Пекельна фантазія! Сам Юрішко спочатку соромився примінювати це средство з власної ініціативи, куючи гуцулів на «остатнє огниво» лиш зі спеціального поручення. А Гердлічка й овшім! Не треба було навіть надзвичайної провини.

Любив теж пан мандатор баб різками бити. Захльобувався від радості, коли баба попадалася вересклива і, в'ючися вужем, вискотіла на ціле село, як льоха. Часто бувало, що треба випарити бабу, а вона — «не сама собов»[1]. Аби не тратити нагоди, мандатор винайшов і прилад осібний: корито з великою ямою посередині. Бабу клали черевом у ту яму й били.

Якось раз донесли йому, що один ґазда з Ферескулі уміє читати і прочитав навіть своєму сусідові контракт. Гердлічка велів пригнати того ґазду до себе до Устєрік і, ні слова не сказавши, навіть не допустивши його до себе, велів тої ж хвилі засадити до катуша.

І сидів у тюрмі Танасійчук півтора року. Добивався все — за віщо? Бога ради — за віщо?.. Але пушкарі смія-

[1] Вагітна.

лися йому в очі. Хотів руки на себе накласти — згадав діточок дрібненьких, жінку.

Потім нараз випускають. Так само несподівано.

Іде Танасійчук до Гердлічки.

— За що ви мене так тяжко покарали, пане мандаторе?..

А Гердлічка сміється.

— Бачиш, голубчику. Було мені донесено, що ти бунтуєш нарід, говориш непоцтиві речі про цісарську фамілію і таке інше. Ну, як же ж ти думаєш — хіба не мусив я тебе узяти? Хіба ти сам, мандатором бувши, не зробив би так само? Ну, а тепер я довідався, що те донесення було неправдиве, що то на тебе наговорили твої вороги... І от бачиш — в ту ж хвилю я тебе випускаю.

Заплакав Танасійчук, пішов. А Гердлічка регочеться та кричить йому вслід:

— То вже пропало, як дим із комина! А ти більше нікому аби не читав записи. Зрозумів-єс?

І все, що було коло мандатора, все помішалося на власті. Його жінка, глупе, заплиле товщем сотворіння, півдня сиділа на ґанку спеціально для того, аби відбирати шану, бачити поклони і принижене згинання. А коли хто, йдучи або їдучи дорогою, не поклонився Гердлічисі або взагалі не зняв крисані перед будинком пана мандатора, — Гердлічиха пищала, бризкала слиною, бігли двоє-троє пушкарів, валили сторопілого чоловіка на землю і всипáли двадцять п'ять нагаїв. Се була норма компенсації за непошанування.

Мимо катуша теж не можна було пройти, аби чого не сталося. Коли йшов чоловік і дивився на катуш, вартові пушкарі гукали:

— Ей!.. Що поглядаєш? Ци не співника маєш ту йкого?

Коли хто попадався такий, що огризнувся, — хапають, б'ють. А ідеш мимо і дивишся в землю — знов кричать:

— Ей!.. Що борзо так біжиш? Що очима землю риєш? Мабуть, сумлінє нечисте носиш? Ану-ко, дайте му, браччики.

І далеко верхом обходили люди Гердліччину хату або понад самим Черемошем: тулилися стежечкою, в воду лізли, аби не попастися на очі.

Але зате вже як хто догодив Гердлічці — мав право його наслідувати. І багато підлоти, багато огидливості привив людям на Гуцульщині пан мандатор Гердлічка.

Велику мав силу. А надто видко було її в найболючішім місці Гуцулії — в некрутації. Мандатор одним своїм словом міг кого хотів увільнити від військової служби. От бере впрост за руку, веде пріч. «Іди, — каже, — додому».

А коли йому хто з комісії скаже що впоперек, у нього одна лиш відповідь: «А з ким же я буду гори боронив?»

І ради того, ради вибавлення синів із пазурів того смока, служби воянцької — повзали люди перед Гердлічкою, по-собачому заглядали в очі.

Такі-то були владики Гуцульщини. І от коли загриміло ім'я Марусяка і то так, що аж «вища власть» о тім дещо почула, прийшов до пана мандатора якийсь папір, мабуть, не солодкий, бо зараз же післав Гердлічка по Юріштана і кричав на нього:

— Мой! То я тебе на то в люде вивів, аби ти з молодов жінков цілувався? А то, що опришки скоро мене самого у моїй власній хаті будуть грабувати, то тебе не обходить ніц? Щоб мені сю хвилю порядок був! Щоб я більше нічого не чув про Марусяка, розумієш?! А то...

І от Юріштан ганяється з того часу за Марусяком, але не годен імити.

XVII

То все розказав Марусі опришок там, на потоці, в солодкі хвилі побачення.

Слухала тої мови, як журкоту патоку, лиш іноді затримуючися увагою на оригінальнім якім звороті, на дивнім факті; здебільшого ж попросту не вдумувалася, не підкладала реального значення. Лиш чари, чари, чари... Якусь дику свободу, якусь безграничну поезію вільної воленьки в шумі лісів, в пісні буйній, в звіриному крику на пустинній полонині.

Коли опришок, блищучи очима, оповідав о смілім орлинім нальоті на місто, на двір, — Маруся тремтіла, мов

сама мчалась конем, мов сама стріляла, окутувалася димом, а опришок виростав на лицаря свободи, п'яного солодкістю життя, надміром земних утіх.

Не крив він того надміру перед попадею. Весело регочучи, оскалюючи білі зуби, оповідав він про свої безконечні любовні пригоди, і тоді жіночі імена звучним каскадом сипалися з його вуст, переплітаючися з деталями страсті, сльозами, розпукою, а все разом авреолю якусь творило доокола красивої фігури опришка і кружило Марусі голову.

— Ой, та кілько ж їх у тебе було! — сміялася вона, а в тім сміху було трошки болю й трошки торжества.

І уходила додому зрушена, з солодкою втомою по тілі, з хаосом недодуманих думок, непрочутих почувань. Очі то розкривалися широко, мов хотіли що зрозуміти, то притьмивалися довгими віями й снили сни наяв; віддих частився, солодкі мари пересувалися неясними контурами в хвилястих туманах. І поезія, і звуки, і образи — все зрушувало, все розкривало схований гарячий смисл і усміхалося з глибини призивним усміхом.

А опришок все далекий, все коректний, як принц, все жаркий у словах і холодний в рухах. Кола заточує виром манящих слів, регоче, як фавн, розбризкуючи заклики, мов воду русалкову під промінь місяця, іскрячи, блищачи й запінюючи, — а сам сидить далеко, на холоднім камені, і сам холодний, як камінь.

Але прийшов нарешті й той день, коли камінь присунувся, опришок сів близько і торкнувся плечем плеча... А голос став таким м'яким, вкрадчивим... Слова були все ті ж самі, але як він говорив їх! Голос, голос!..

І Маруся почула, як крутиться у неї голова, як туман застилає очі... хочеться похилитись, упасти... І як той, що замерзає в полі, знає, що загине, коли засне, і бореться з усіх сил, — так Маруся.

Встала, мов зірвалася з місця. Прощалася.

Хвильку, одну хвильку довше затримав опришок її руку в своїй, а їй здалося вже, що то ціла вічність. Вирвала руку й побігла.

І добре, що не оглянулася. Бо побачила би перекошене, потемніле лице опришка, почула би, як скрипить він зубами.

В сю ніч вовком голодним ввірвався він до своєї любаски, лякаючи молодицю безумством страсті і шаленими своїми вигадками.

Щез спокій Марусі. З того дня ходила, мов затроєна. Чула, що вже не має волі, що вже мусить іти, кидатися в якусь безодню з закритими очима, щоби потім, там десь, в огненній глибині, підхоплювали її чиїсь могутні руки і робили з нею, що хотіли.

Ночей попросту почала боятися. Боялася своїх розпалених мрій, свого огнем пересиченого тіла і самотнього ледяного ліжка. Коли б доторкнувся тепер до неї о. Василь, — кричала би на голос і відбивалася б ногами. Але, на щастя, її хоронило мниме положенє.

Так довго тягнутися не могло. Щось же має статись нарешті! То нехай стається!

Тиждень цілий перемучилася Маруся, до крові кусала собі губи, а не йшла до потоку. Уявляла собі до найменших подробиць, як сидить тепер Дмитрик, обіпершися на бартку, як дивиться горящим поглядом на камінь, з-за котрого звичайно появлялася Маруся, як слухає вовчим вухом найменшого шелесту в лісі, які тіні перебігають в сю хвилю по його лиці і як пізно ввечері, не дочекавшись, сумно встає з каменя і цілує те місце, де стояли її, Марусині, ніжки.

І гнати серною хотіла через верхи і каміння, упасти на груди і плакати, але стримувала себе тяжким окриком:

— Стій! Будь тут!.. Вари кулешу.

Маленька вутла душа не могла витримувати боротьби. Маруся бігла в садок, під свою любу остогидлу яблуню, заломлювала руки і звала, звала на поміч.

О, нехай би прийшов хто-небудь і розказав, пояснив! Або прибив би на хрест, рвав тіло, палив свічами. Нехай приходить люте, жорстоке, яке хоч, — аби лиш винесло відразу з сього моря ігол, що лізуть у душу з усіх боків!.. І стогнала, затиснувши зуби, а потім бралася рукою за

чоло... а потім... бігла пріч... мимо церкви... далі... далі... у потік... на камінь...

Дмитра не було...

Чи, перечекавши тільки днів, укучився й перестав? Чи зовсім не чекав ні одного разу? А що, як зловили його і сидить тепер десь у катуші? А що, як умер?..

Роєм крутилися думки в голові і обезсилювали. Крикнула б: «Прийди!.. Прийди, коханий, бажаний, прийди!..» — але знала, що не почує. Бігла б сама — не знає куди. Тільки він, отсей вічний хранитель вічних тайн, камінь, мохом порослий, — тільки він єднав їх і був мостом. Більше немає дороги, пустиня.

І сіла на нім, на сім камені, й чекала.

Заспокоювалася поволі. Немовчно тікали маленькі хвилі пересохлого потоку, і кожна з них уносила з собою крапелиночку дівочого горя. Заколисували тихі пісні лісу, в снопочок маленький звивали тривогу й уносили пріч, а з-за синіх просторів, з невидимих царств на безшумних крилах приносили тиху благовісницю — журбу. То лиш осики листочок падав на голову, а здавалося, мов єлей всесцілющий пролився, і питання рідив, і давав відповіді. І родилися вони, печальні відповіді, глибоко-глибоко в душі, збитою купою підіймалися наверх і викреслювали, викреслювали одно питання за другим. І зникали, розпливаючися, дрібні вороги у тьмі і лишали місце... лишали місце для одного величезного нерозрішимого питання:

— Боже! Пощо я живу?

Чула всею душею, що могла би жити лиш у щастю — а щастя не було доокола. Блиску, сміху, здійснення мрій, танців веселкових — а замість того треба жувати твердий, як підошва, глевтяк буденщини. І страшно вертати знов до тої ненависної плебанії, до тої ховзької калюжі, до тої безмірної нудоти, вічної, непереривної, тягучої нудоти.

— Пощо, пощо, пощо?.. Вічно свині, кава, слуги, каланчі, хавтури, і то все в атмосфері вонючого поту о. Василя. Ой!.. В Черемош, чистий святочний Черемош кинутися, щоб обцілував прозрочистою хвилею, заколисав у мрійнім сні, а потім виніс би трупа на Чорногору і бережно, як плащаницю, положив на високій скелі. І злетіли би

ся орлами полонинські чорні хлопці, стали би на коліна в великім крузі, дзвенячи топірцями похоронну пісню. А відтак громом вистрілів наповнили би простір — і в тих пахущих ладанових димах розтопило би ся змучене тіло, щезло б у відблисках блакитних небес, а на тім місці уросла би квітка біла...

...Довго сиділа. Не помітила, як і сонце зайшло, як темніти почав потік, як зникла, сховавшися, мало топтана стежка у лісі.

І коли встала, оглянулася — мов по хоробі тяжкій, все відмінилося доокола. Тихою стопою в благоснім отупінню якімось ішла, всепрощаючи й благословивши, — і кілька день потім ходила, мов послушниця в переддень великого таїнства постригу. «Отрицаєши ли ся?» — «Отрицаюся»...

І не кликав її потік, сни не мучили. Спала мало, але спокійно. Мов вигоріло все в раптовнім вогні і росло тепер... до слідуючої бурі...

Але коли зрозуміла нарешті, що се вже кінець, що не опустять уже її привиди, що лиш дають їй хвилевий спочинок, аби відтак рвонути ще сильніше, — стала безпорадна, попустивши безсилі руки, а горящим поглядом шукала в куті спальні опришка, щоби кинутися на коліна перед ним і кричати:

— Бери мене, роби зі мною, що хочеш, — лиш позбав мене сеї муки, сих наворотів незрозумілого шалу. Топи мене в воду. От так, візьми за шию і дави, дави, — і, мов вирвавшися з чиїхось рук, побігла на потік. Там сидів опришок.

І... лиш устав. Не крикнув, не схопив в обійми, не схопив — а лиш устав...

Де він навчився такої тонкої гри, як умів не взяти ні одного фальшивого тона, — сам не міг зрозуміти, сам собі дивувався. Великі, мабуть, змоги були заложені в душу сього опришка...

Але сьогодні не витримав. Сидів близько, говорив пошептом, а в Марусі завертівся весь світ перед очима. Крутий, моцний запах кожуха й мужеського тіла різав їй ніздрі. Лиш напором волі стримувала себе, аби не впасти на груди опришкові й не зашепотіти: «Цілуй... цілуй...»

Зрозумів опришок. Тихим рухом обняв, похилив навзнак і впився губами в губи... Все закрутилося в імлі... став час... наступила вічність...

Але перетяг струну опришок. Рвонув сорочку на грудях — і, мов ужалена змією, скочила Маруся на ноги.

— Пріч!..

Відступив опришок на два кроки, зупинився на одну непомітну хвильку. Заграли в очах звірині вогні, розум щез, кинувся — але став. І над ним було вище щось...

— Що хочеш робити, опришку? — вся тремтячи, в півсвідомості питала Маруся.

З уст опришка готово було зірватися слово, котрого він уживав, коли його так питали другі дівчата, але заціпило. І замість того говорив щось лагідне, в чімось просив вибачення, в чімось каявся, щось обіцяв навіки, а сам чув, що се лиш несвідоме продовження свідомої гри, а сам чув, що нічим, жадним напором, жадним натиском не міг би так легко покорити й обезоружити.

Маруся сіла на камінь. Хотіла було піти додому, поки ще світло, поки ще нема ночі, але сіла...

І слухала тремтючу гаму схвильованих звуків, чула його голову коло своєї, не виривала більше руки... не виривала більше руки...

А ніч прийшла. Відьма. Непомітно прийшла на крадіж, одвічну крадіж дівочих вінків. Обманами окутала м'якими, вартових поставила і зашепотіла ядовитим шепотом відьма: «Ніхто не побачить... ніхто не дізнається... ніхто, ніхто...»

...І затих потік... віддалився далеко-далеко... Теплі хмари спустилися на землю... непрозорими стінами стали довкола... затрубили в незвучний ріг хранителі тайн...

Уже не видко лиця, лиш чути його жар... і град поцілуїв, і міцні руки обвилися... уже навік... навік... не розімкнутися більше їм ніколи...

. . . . . .

...Шепотіли в тінях листів, а не знали — ніч ще довжиться а чи наближається день. Потік знова прийшов і говорив, але не о тім. Маруся лежала на дні темної безодні в божественній утомі, і не хотілося рухнутись ні одним

членом. А опришок — і клякав, і обіймав, придавлюючи усім тілом, а відтак сідав близько-близько, брав Марусину голову в руки і цілував, цілував тисячу разів, у трепоті, в безумстві, спішачи, мовби планета мусила тікати вже пріч і ніколи вже більше не вернутися на це місце.

І нараз він крикнув:

— Шо се?! Кров?

А відтак... без віддиху...

— Так ти була дівков до сегонне? Ой га, небого...

А Маруся... Маруся теж чула, що вона була «дівков до сегонне», але тепер перестала. Щось шепочучи, підгорталася ближче до опришка, а він хихотів.

Смішно було йому з єгомостя, що наставляє сотні пар до таїнства шлюбу, а сам того таїнства не розуміє.

XVIII

Відтепер все стало ясно. Не треба!

Не треба ні тої плебанії, ні тих слуг не треба, ні оповідань баби Гафійки, ні прісних пестощів старої їмості. Є цар, є владика, є його царства, а решта — лиш декорації та нудні аксесуари.

І нічого не розуміла, і нічого не хотіла розуміти. Вдень ходила, мов уночі, вся отуманена, вся в радощах бурних. Нараз ні з того ні з сього кидалася на Оришку і душила її в обіймах, цілувала, а потім відводила у куток і шепотом питалася:

— А чи давно ти бачилася зі своїм Васильком?

Дівча шарілося, закривалося рукавом, гадаючи, що їмость підсміхуються або хотять сварити, але їмость хотіла лиш слухати, слухати повість трепоту першої любові, чути, як переживали то інші, — чи так, як і вона, чи, може, інакше. Раз хотіла було навіть стару їмость запитати о тих перших, років тридцять тому назад минулих моментах, але, на щастя, повстрималася. А стара їмость дивилася на всі оті вибрики й тішилася, що буде мати скоро онука.

— Лиш дивно, що на фігурі не помітно нічого. Впрочім, трафляєся й так, трафляєся...

Для Марусі все стало іншим доокола. І гори, і небо, і люди. Свято було. Синь глибоких проваль на далекім верху радісно сміялася до Марусі, лист тріпотів у захваті, і потоки, і Черемош — все святкувало, все стало прекраснішим в тисячу разів. А сонце, сонце!.. Моря багатств розливало, теплом і щастям наповняло кожну билину!

Вже не знала, що він говорить, опришок, не чула окремих слів, не розуміла гадки — лиш упивалася музикою голосу, лежачи з півзакритими очима, з застиглою млосною усмішкою на устах. Чула силу побіч себе, тверде залізне тіло, чула незнану розкіш і пила, пила її жадібно, безумно, як земля, як природа. Стратила волю, стратила свідомість часу, розуміння добра і зла, дала себе на розбурх інстинктів: най і ведуть, най і бережуть, несвідомі приятелі, най криють її прихід уночі, замітають стежку до потоку.

І вони оберігали. Ніхто нічого не знав, ніхто ні о чім не догадувався, нікому і в голову не приходило.

Раз опришок прийшов не такий, як завше. Задумчиво сів, в очах було видко якусь непевність.

Чув свою власть над Марусею, але не знав границь сеї власті. Не міг привикнути, не міг освоїтися. Всі жінки, яких він мав досі, були гуцулки, от прості собі гуцулки, але се, рахуйте лиш собі, — пані! Таки що не кажи — лиш пані, та й вже. «Там кіло таке біле, йк будз, а пишне, браччику, — міри нема».

Але от тепер мусила наступити якась зміна. Товариші дали знати, що вже годі, доста безділля, пора відробляти згаяний час.

Значить, треба йти звідси. Ще пара день — і треба йти, треба кидати цей розкритий пуп'янок рожевий.

І опришок задумав щось. Хотів було розпочати здалека, хотів підготовлювати, утворювати відповідні настрої, але то була занадто забавна́ робота, і замість того — бухнув відразу:

— Зоставай си здорова, Міцько солодка! Дєкуват ті за цулуванєчко, за мовочку-розмовочку, за нічки твої.

Маруся видивилася на нього, нічого не розуміючи.

— Що ти говориш?
— Ає, шо говорю. Я говорю, шо:

Вже ми коник вороненький
Копитками йграє,
А срімними підківками
Мураву вриває,
А фостиком золотеньким
Сліди замітає.

Пишуть д'мені побратими дрімненькії листи: «Ой га, — кажуть, — пане вотамане! Не на те ми на вотаманство тебе клали, аби ти з файнов любков цулував си, а на те ми тебе на вотаманство клали, аби ти нами провадив та й порєдок нам давав».

Маруся все ж не могла зрозуміти відразу.

— Та що таке? В чім річ? Що ти говориш?

— Те, шо чуєш. Маю йти відцив. Вже сми си забарив порєнно отут із тобов через тоті смуччі очі. Вже пішлиполинули поголосочки про мене, а моє таке — сама знаєш іке. Йк імут — присилє добре. Ой, добре присилє! Вже не меш тогди цулувати.

Все те робило на Марусю враження грому з ясного неба. Як, що, звідки?.. Хто це хоче відобрати у неї оці хвилини забуття, безпам'ятного щастя? Хто вирвати хоче з вирів кохання?..

Старалася осмислити. Серце затихло в грудях. А опришок сидить, близько нахиляється, півговорить, півспіває, заглядає в очі. І пісня його про розлуку, про віковічну тоску, змію люту...

Маруся заплакала. Стооким потвором глянула на неї нуда плебанська і перекривила. Знов!.. Знов те саме, порожнеча безмірна! Але тепер вже не буде сил все те знести, не буде сил витримати.

І плакала рясно, дощисто, дрібонькими словами говорила, жаліючися комусь на кривду, на образу незаслужену.

Опришок обіймав, голубив, щось приговорював і пестив. І сими словами, і обривками пісень то заспокоював, то знов доводив до рясних теплих сліз, а потім, коли Маруся вже виплакалася і сиділа зламана, тяжко задумана, — сказав два слова: «Їдь зі мнов...»

— Їдь зі мнов, — говорив хвилюючися, — ачей же ше й нам із тобов місяченько засвітит. Ачей таки ше й нам із тобов сонічко загрієт. Шо тепер на полонинках — рай. Ци хтіла би-с із'їсти шо — я ті всего нанесу аж із самого Косова, що лиш твоя душа забажит. Хтіла би-с файно си носити — такого ті лудіня мудрого вистараю, шо най цісарова сі сховає. Коні меш мати такі, єк у пана мандатора, а на слуги всі мої леґіні ті стануть і я сам напередовец.

Півсвідомо слухала тих шепотів Маруся. Обняла однією рукою опришка за шию.

— Не треба мені ні лудіня твого, ні коней. Треба мені лиш твоєї любові...

— А ци я ті не люб'ю?

— Так, так, але... видиш... Паде чоловік у пропасть. Глибоку, бездонну. А летячи, ухопиться одною рукою за корінчик. І повисне на нім, на тім корінчику. І висить, і Господа Бога молить: «Умоцни, Боже, корінчик сей, бо зависло на нім житє людське...»

Опришок не розумів.

— Ну?

— Ну, от і я... Лечу в пропасть. На твоїй любові завісила і долю свою, і життя, і все... Поможи ж мені утриматися.

І сумна щирість сих слів, і глибина, що почулася в інтонаціях голосу, то злякало опришка.

«Ой га! — пролинуло у нього в голові. — Ци не колесо млинське я си на шию вкладаю?»

А потім трухнув головою, повторяючи свою любиму приговірку:

— Все байка — коби лиш ми здорові! Вже... йкос...

І не образив ні одним необережним словом, не злякав ні одним рухом. Як голуб воркував цілий вечір, приспівував якісь колисанки, грав на флоєрі і говорив, говорив, говорив, мов певно знаючи, що його бесіда має щось із чарів у собі.

А коли прийшов час розставатися, піднявся, випростався в увесь свій могутній зріст.

— Ну? То йкий же в нас буде рахунок із тобов, молодичко?

Ой упали кєжкі зимки
Понад полонини —

Заплати ми, файна любко,
Шо ми си любили.

Не грошима, лиш самов собов. Даю ті добу на роздуму. Єк любиш, — кидай свого попа, йди вночі суда — я вже му тримати коня недалічко, подамо си на Чорногору! На простори полонинські!.. А йк-єс усмакувала в книшах та в саландарах попівських — дєкую ті за свою пайку, решту най піп доїдат. Не згадуй лиш нашої розмови, до цего каменя не ходи, бо мут тє згадки їсти гірш чірвака неситого. Спи нічми кріпко, сни від себе гони, аби не замучили. А попа свого вбіймай дуже-дуже — най ті си здає, шо то Дмитро Марусєк, шо вмів тебе так цулувати, вбіймати. А тепер — гости здорова!

І не встигла отямитися Маруся, як опришок у два скоки був уже у неї над головою. Ухопився за гілку смереки, випнувся — опинився ще вище. Махнув крисанею:

— Я чкаю! З конем! Вийдеш — добре, не вийдеш — друге добре. Тогди хіба бери на памнєтку цесе пюрце — най хуч дурничков мене згадаєш.

Вирвав павине перо з крисані і кинув. Воно летіло капризним зигзагом і впало коло самої води. Маруся борзо схилилася, аби підхопити його, а коли підняла голову, — опришка вже не було.

Щез. Тріщало галуззя угорі, котилися дрібні камінці.

— Чекай! Дмитре! — крикнула.

Довгим призивним свистом відповів опришок і — все стихло. Маруся сама лишилася в лісі.

Зробилося страшно. Ліс відразу став ворожим, і в шумах його чулися погрози. Віти простягнулися хапати, з-під каміння змії виповзали. Ще хвилина — і стане впереду хтось оброслий, безформений, обрубаними ногами загородить доріжку, простягне криві руки і зарегоче.

Вся похоловши від незрозумілого жаху, через три камені відразу скакала Маруся, бігла, бігла, притискаючи лиш павине перце до грудей. А за нею гналася в беззвучнім топоті тисяча лісовиків, всі старі пні підскакували, усе коріння з землі підіймалося, а невидима сила каменюччям гупала услід, та таким великим, от ік би стів[1].

[1] Стіл.

XIX

Уже знала, що піде.

Лиш ступила ногою на брудне подвір'я, лиш почула, як о. Василь сварить когось в оборі, відсапуючи, пригадала, що, певно, трясеться у нього воло під молодим, але вже остаркуватим лицем, — і вже знала, що піде.

Проганяла від себе цю думку цілісіньку ніч, очей не змруживши ані на хвильку, але відогнати не могла, і в'янула, і покорялася. Хотіла лякати себе будучиною, але картини виходили нестрашні, блідонькі, і пригадувалася бутна фраза Марусяка: «Хто ме знати, шо буде? А поки шо — гулєймо, любко!»

Ставав легінь перед очима, як живий, — і все закручувалося в непримиримім танці, шаленім, запіненім. Не дишучи, розкривала очі в тьму, а коли пригадувала собі, як там, у своїм покою, хропе тепер о. Василь і слина тече йому з кутика губ, — готова була ту ж хвилю скочити і летіти до свого Дмитрика й кричати: «Де кінь? Де тисяча коней? Нехай несуть мене далі, далі, за Чорногору, щоб не чути мені нічого, не бачити, не знати».

На слідуючий день встала вся розбита, з великими чорними кругами під очима. І ходила затроєним привидом, кочєла си поміж чотирма стінами, як камінчик по столі. Не було страху, вже би їхала хоч зараз — коби лиш все те відбулося якось без неї. Щоби хтось прийшов, узяв за руку, вивів, посадив на коня, цикнув.

Чужі всі були, чужі доокола. Вороги. Знала, що якби попробувала розказати кому-будь, от хоч би цьому спасителеві, що стоїть спижеве розп'яття на столику, — то й він би зрадив. Стара їмость кричала би на все село, о. Василь линвами би в'язав, а слуги з кіллям обістали би доокола і грозили би сокирами.

І ненавиділа всіх, і нікого їй не було жаль. Най лишаються, най знають, як то їм буде без неї. І ходила, оглядаючися, мов затравлений звір, боячися кожного уважнішого погляду; всі здавалися їй скритими шпіонами.

— Ага, ага... Поглядаєш так, мовби то й нічого, а чортову думку маєш. Дивишся — чи не беру я з собою чого

в дорогу. Не бійся, не бійся, нічого я не буду брати. От так-таки нічогісінько. Нехай веде мене голу, коли любить. Я не маю віна, піп не напрятав для мене. Най бере мене голу. Коли люблять, тоді одежі не треба. Одежі треба по любові, а я не хочу. Хочу любити без кінця, хочу умерти в любові.

Вийшла на церковну царинку.

Злетів спокій на душу, утихомирення. Рівно тепер стелився шлях вперед. Не хотіло би ся лиш обману. Що от тихцем викрадатися, вікном лізти, затримувати віддих — фе... Ліпше би піти, стати перед ксьондзом і сказати: «Отче Василію! Ми з вами не дібрана пара. Бог велів мені бути матір'ю, але не від вас — чи ж диво, що я піду за батьком своєї дитини. Не спиняйте ж мене і забудьте, коли зможете...»

Так би сказати. І поцілувати в чоло.

Але се ж неможливе! Та де!.. Злетіло би ся ціле село, сто погоний пігнало би усіма грунями. Відбивали би, рвали би з рук, кров би полилася. Ні, ліпше вже так. Хоч і не гарно крадьки, але що ж, як інакше не можна.

Сіла, підперши голову рукою. Рівна утома млавила тіло... так би ся спало...

Десь вулицею іде п'яний гуцул. Се Тимофій. Певне, вже посварився з кимось з роботодавців і от тепер викрикує свою досаду. І чим далі відходить, тим дужче кричить:

— Гадаєш, багачику, шо ті не прийдет на біду ніколи? Не бій си! Сороківці тоті не поможут, ік прийде си вмирати, ає. Зійде й на тє смеркь із неба сєтого, буде потинати та ще й добре. Бо то над багача нема биршого грішника у свікі. Людочки-и!.. Йк бесте знали, йкий багач грішний перед Господом Богом! Бо він не нашої віри, він песячої віри. Він єк слугу токмит, то на таку симбрилю, шо най би го шляк трафив. А витак, єк недогода — гет проганєє та й вже. Та ще добре, їк ребро ті не поломит! А ти йди з хати, єк не вмитий, та й нема ті ні поради, ні розради.

Якийсь газда крикнув йому з двора:

— Шо, Тимофію! Уже?

— А вже, браччику, вже-е. Іду дзвонити по багацькій душі. Ви, люде, йк умре де багач, кличте мене дзвонити: то ми раз люба робота, ає. Лиш я вам шос іскажу: му дзвонити, але їк сєті посторонки дадуть сі вфатити. Бо то не гадайте собі, люде, — не до кождого грішника дадуть си ймити посторонки, ой нє! Я правду кажу, кобих так здоров, бо я вже знаю. А йк цес проклєтюк ґиґнет, шо мене вигнав, то ретенно си не дадуть, бо цес ме мати на тім свікі найбиршу трепоту. Бо то пес, а не чоловік! Найбирший котев йому дадут на тім свікі, найгорєчішу цмолу!

Тепер уже кричав так, мовби йому платили. На дзвінкіших словах натужувався весь, червонів і бризкав слиною. Не ставало йому горла.

— Та то пес, а не чоловік!.. Я в него робив, Бог дай би йому бирше не діждати, аби в него крискєнин працював. А він чим мене годував? Бурешков з чірваками? Мой!.. Так ти так слуги гудуєш? То такі багачі ув нашім ув селі? То бінний го обсапає, й сіно му зробит, і маржину перелітує, а єк узимі йди до багача, то він тє у віконницю ме котюгов тровити. Та на жінку кричит: «Замкай, жінко, браму, бо гість файний іде. Зголоднів уже — іде за зерняти». Та прийди д'нему, а брама підбита, а кутюга остатні холошні дрет. А най-ко Божа весна лиш настане — ого! Тогди збллага багач говорит, ой збллага! Тогди берет бука в руки, та йде від псів боронити, та ше на кутюшку сварит: «Ги, встекла би-с! Завостро пантраєш порогів. Най ідут люде до хати, були би здорові. А то через тебе й моя травка не роблена буде...»

Маруся слухала, прижмуривши очі. В тихім повітрю кожне слово було чути, як коло вуха. Сонце виглядало з-за дашка й так приємно гріло в спину. Вигідно якось сілося... заплелися, заснувалися сіті перед очима... якась трава колисалася... жовті птахи безкрилі літали...

...І прокинулася лиш тоді, як стара їмость, лагідно торкаючися плеча, будила:

— Марусе!.. Що се ти прийшла під церкву спати?.. Ото, Господи!..

Маруся півнепритомно усміхнулася.

— Іди додому, голубко. Де ж таки то видано? Ото, Господи!.. Ще би хто побачив, не дай, Боже... Іди, іди до хати. Я постелю тобі, та заснеш. Мабуть, не спала сеї ночі, правда? Ну, йдім же, йдім, — і вела, і підтримувала, мов тяжко хвору.

Стидно... Стидно стало Марусі від сих ласкавих слів, від сеї печаливості. Так би й кинулася на шию, так би й крикнула, ридаючи:

— Ох, не жалійте мене, не жалійте!.. Багато зла хочу я вам зробити. Не плачте, бо будете ще другими сльозами плакати. І не голубте мене, бо скоро будете проклинати.

Але стрималася, не сказала нічого. Ішла покірно, далася положити.

Стара їмость причинила вікно, щільно затуляючи кожну дірочку, куда би могло прокрастися сонце. Потім вийшла навшпиньки, і чутно було, як вона зацитькувала шепотом наймички:

— Та замовчіть же ви, Бога ради! Що на вас напало? Їмость сплять, а вони... Ото, Господи, — не дадуть і заснути.

Але дівки, шкробаючи бараболі, вже не могли встриматися, і як тільки стара їмость виходила, порскали сміхом у рукави і тупотіли босими ногами, задихаючися.

XX

Маруся не спала. Серце нило одностайним рівним болем. Мов приготовлялася до якогось неминучого злочину, до якогось доконечного святокрадства. Хотіла би бути терплящою, але що ж робити, коли вже так складається.

— Пощо він дав мені добу на роздумування? Чому не пірвав, не кинув на коня, не погнав? Я була б тоді невільницею, а не грішницею. А тепер — сама, сама йду до розбійника. А не йти — не можу.

Знала, що якби рішила не піти, то хіба би мусила відразу й руки на себе наложити. Все одно опришок, як демон, мучив би її привидами півночі, омерзив би кожен крок в домі, затруїв би повітря й їжу. Тому йшла.

— Може, я не знайду того, чого шукаю. Може, проклену сама себе, і світ увесь, і годину ту, в котру рішилася йти, — але мушу. Мушу.

Корилася.

Тихо бриніла заблудькана муха на шибі. То замовкала, повзаючи по склі, то знов співала фальцетом, заплутавшись в складках занавіски, а коли попадала в щілину між рамою й склом, дзижчала нервово і спішно. В покою пахло воском і якимись травами.

Лежала з одкритими очима. В одну ніч з лепетливого метелика виросла женщина, поглубилися очі й ріжчою стала лінія уст. Уже входила в світ, несучи й своє «я»; уже перестала бути неодушевленим предметом для переношування, перекладування, цілування... «А я? — мов спитала твердо, усією своєю істотою. — А мене хіба не треба запитати? Де ж моє — «хочу»?»

Витягнулася. Прижмурила очі. Вчора ще не вміла важити, не знала цін на життєвім ринку; сьогодні вже важить — і поволі приходить свідомість конечності.

Свідомість конечності! Приходить, заволодіває і не лишає вже місця найменшому ваганню.

— Так мусить бути. Я не знаю чому, але так мусить бути і так буде.

І вона не малювала собі будучини ані рожевими, ані темними фарбами; попросту не хотіла підіймати завіси. Цілком покорилася, віддалася — і це заспокоїло.

Стара їмость входила пару разів, тихо, тихесенько прочиняючи двері. Маруся прикривала тоді очі й чинилася сплячою. Старушка хрестила невістку здалека дрібним хрестом і ще тихше виходила пріч.

Маруся не встала й до вечері. Важко було би бачити мужа. Він ще міг би запитати, чого вона така смутна, а вона могла би відповісти: «Бо сеї ночі тікаю з опришком у гори».

Роздяглася, лягла. Спала вона тепер в окремім покоїку, бо так ще давно зарядила стара їмость. Бабця було прийшла, сіла коло ліжка, хотіла побалакати, але Маруся сказала, що чує себе не зовсім здорово і потребує спокою. Се було жорстоко трошки — але що ж робити?..

— Ну, то я лишу двері трохи відчиненими, добре? Бо як припадком треба буде тобі що уночі, то аби я могла борзенько прийти, — добре? Або я ляжу тут, у тете, на сій канапі, — добре?

— Ні, ні, бабцю. Ідіть собі й лягайте цілком спокійно, а двері кріпко зачиніть. Я чую, що жадної небезпеки нема, лиш спокою хочу.

Переглянувши вдесятеро, чи все є, чи не бракує чого, вийшла нарешті стара їмость, але Маруся знала, що вона не раз ще підійде на пальцях до дверей і буде надслухати, притулившися вухом.

От і почалося!.. Почалося воно, безсонне, безконечне темне чекання. Треба вичекати все: і нім, вилаявши по раз останній наймита за коні, ляже о. Василь; і нім стара їмость віддасть всі прикази на слідуючий день, перемовить усі молитви і ляже нарешті на скрипуче ліжко; і нім наймички перестануть торохкотіти ложками, посудом, наколять трісок на завтра, гупаючи поліном об долівку так, що аж хата трясеться; і нім полягають потім на купи свого лахміття, і позатихає хихотіння з-під верет, і зморить сон, корявий, як шкіра підошовна; і нім пес перестане, гримлячи ланцюгом, гризти кість, а кітка, за днини ще забравшися на стрих, перенявчить у різних кутках, беззвучно перебігаючи, а відтак, шкробаючи нігтями, спуститься десь по стіні й скочить в м'яку пропасть.

Тоді затихне все в плебанії... Темні хмари котитимуться небом, не зупиняючися над закиненим у середгір'я селом, а коло церкви диким первобутним ревом густиме сторож у ріг. І дивні звірячі звуки ґвалтовно й безтолково будуть рватися в усі сторони, продиратися в ліси, вверх потоками і долетять до Дмитра...

...Він сидить уже, окутаний привичним укривалом ночі, сидить на великім каменю-жертвеннику, утопивши безрушні очі в білий гребінчик піни. Зупиненим кавалком блискавиці блищить стволина кріса за плечем; придавивши мох собою, лежить поблизу важка бартка, а десь вище у лісі, на мокрім від потаємних джерелець плаїку, стоїть прив'язаний кінь і пряде ушима, прислухаючися.

...Тихо зсунеться з каменя чорна тінь... упаде на руки опришкові... Він здушить в обіймах, розум відбере поцілунком і так, цілуючи, понесе високо... Се буде вона, Маруся...

І ся гадка уже запалила, уже відогнала всі останні, уже хорою нетерпеливістю наповнила кожний нерв. Вся напружилася Маруся. Лежала без руху — а мов бігла на гору скільки сили. В висках стукало молотками, мозок вертів шалений вир обірваних слів, проскакував глупий мотив глупої польської пісеньки, а все покривав, все давив собою трикутний топіт:

Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та!..

Галопував невидимий чорний кінь, і дзвеніли стремена, мов дзвони церковні, і гриміли вистріли з пістолів.

А коли настала хвиля робити перший рух на постелі, Маруся не знала, що з нею діється. Здавалося, лиш поворухнеться, — і гримне стеля, захитаються стіни, і ліжко полетить в безодню кудись.

Мов гострим ножем, різало поволі протяжливе скрипіння ліжка. Маруся затисла зуби... А ще ж убиратися, а ще ж відчиняти вікно, лізти. Скільки звуків, яка маса звуків!.. А вікно на защіпці, буде торохтіти, як гармата. Треба було приготовити все за дня, дурна, дурна...

Почала було одягатися, але не могла. Руки дрижать, цокають зуби, взагалі буря шелесту й шумів. Ні, вже ліпше надворі одягтися. От треба вікно відчинити. Вікно!.. Вікно!..

Се ворог був лютий! Се був доноситель! Не умолити його і не вмилосердити.

Бралася за нього ніжно, як за новонароджену дитину. Всю лагідність свою перелила в пальці — і отворяла...

Але вікно було старе, давно забуло молодість і її пориви — де йому було зрозуміти. І зарипіло паскудним старечим єхидним рипом, от як злобні старі черниці ловлять на гарячім учинку молодих послушниць і хихотять потім, бризкаючи слиною, шиплячи змією, випльовують гострі жалючі слова.

І, зачувши перші звуки того скрипіння, з невимовленим прокляттям рвонула Маруся вікно, мовби, розмахнувшися, в лице ударила.

Смілих бояться. Холодне вогке повітря одразу війнуло на Марусю і окутало, наче простиралом. Зітхнула повно, широко.

От тепер уже найголовніше зроблено. Блузка, спідниця під пахою. Взяти б хіба ще черевики. Впрочім — най лишаються, ніколи буде їх узувати — вже ж пізно. Впрочім — уночі можна ногу наколоти. Ліпше візьму.

Стала коліньми на підоконня, спустила ноги і повисла. На обнажене тіло віяло холодом від землі й роси. Шукала ногами опори, але не знаходила; лиш між пальцями заплутувалися холодні мокрі стеблини цвітів.

— Боже мій! Я й не знала, що тут так високо!

Спускалася, скільки могла; сорочка зачепилася за гачок віконниці й піднялася. Маруся висіла гола. Жах і стид обхопили її. Скочила вниз, боляче ударилася об щось гостре ногою і соромливо закуталася в сорочку, оглянувшись, чи не побачив хто.

Потім побігла садом, збиваючи росу, забувши біль в нозі й загублені черевики. Подол сорочки змок в одну хвилю і хльоскав тепер по ногах. Одягнутися б... Ні, ні, ні... Не тут, не тут... Далі, далі...

Мов півгори провалилося — завив ріг. Над самим, здавалося, вухом:

— Куги-куги-куги-куги-куги-куги-и-и-и-ку-у-у-у...

Потім старечий голос заспівав:

— Світе ти-ихий святої сла-ави...

Се дід дослужив уже свою вечірню до «Світе тихий». І тут лиш отямилася Маруся — куди вона йде.

Та се ж вона пішла звичайною дорогою попри церкву! Се ж вона вже коло паркана! От розвалене прєсло Харучуків. Скільки разів уже лаяв о. Василь старого Харучука в церкві, завзиваючи, аби лагодив своє прєсло.

— Бійся Бога, Тихоне! Таже свині лазять через твоє прєсло на Божу царинку. Обгороди святиню, а то так по твоїй душі будуть свині лазити на тім світі, як тепер по царинці.

— Гей-га, їгомостику. Я виджу, ваші свині фурт ходє по Божій царинці, та й ви їм нічо не кажете. А ци моя душа толока громацька, аби по ній свині ходили?

Так і вимовиться завжди, а прєсло стоїть некиване.

Все те майнуло чомусь у голові Марусі. Вона побачила, що дід направляється в її сторону, й інстинктовно присіла, закрившися спідницями, котрі тримала в руках.

Дід ішов і співав. І ся немудра стареча пісня, тремтливий голос, і сей темний силует церкви, і сі дрімлючі величезні брили гір із затихшими лісами, з дробнюцькими хатками по убочах — все те творило гармонію тихої гуцульської ночі.

— Шістдесєкь і сім! — голосно сказав дід, перериваючи спів на півслові й тупнувши постолом. Се він кожну ніч, служачи вечірню, обходив церкву рівно сто разів, підладжуючи так, аби сотка припадала саме під схід сонця.

— Як пізно!.. — ледве не скрикнула Маруся. — Він уже пішов! Він не діждався! Його нема!

«Бігти... бігти... Чим стій. З усіх сил. Упасти до ніг старому дідові й благати: «Не затримуйте мене, дідусю. Далеко оббігати маю... Пустіть мене. Співайте далі, мовби ви й не бачили, мовби ви й не чули нічого. Співайте собі далі, співайте...»

Все ж зрозуміла, що се хіба було би безумство. Змією поповзла в росистих корчах, вся перемокнувши в одну хвилю, але не відчула нічого...

Тернами, глодами позаростав «вишний» край парканів церковних — бігла. Каміння рвало, краяло ноги — бігла. Ліс насувався темною безоднею — бігла. Бігла, бігла, без дихання, з випуленими очима, закривавлена, мокра, бігла, поки не впала на груди опришкові і не повисла на його руках, як зламана квітка.

— Бійся Бога, Міцько, йка єсь! — крикнув.

А потім голубив... А так. Умів приголубити, залеліяти. І обігріти, і поцілуями обсушити. Умів змусити сміятися, все позабути. Бо й сам усе забув. Забув, що ранок сіріє над Єсеневом, що никнуть зорі одна за одною, що тиша передранішньою стала. І про коня забув прив'язаного, і за погоню, і за боротьбу... Сам одягав, всю цілуючи, кожний кутичок тіла, і шепотів, і обіймав... Уже зігрілася, уже сміялася щасливим смішком, уже притуляла до грудей голову опришка.

Нараз він скрикнув:

— А шо діємо! Гой га!.. Таже, варе, днина! — і засичав, потягнувши повітря в себе, і схопився за голову. А потім рвонув Марусю і, не даючи їй опам'ятатися, як ведмідь вломився в корчі, ломлячи храбуст, гілля, валячи гнилі пні.

Маруся бігла за ним. Знов бігла, але тепер уже легко, мов крила їй виросли за спиною. Землі не торкалася ногами, чуючи свою руку в залізній руці опришка. Випорхувала на камінь, перелітала через лісову багнинку і знову врізувалася в чорну глибину, без дороги, без напрямку, крутячися в шаленім колі, кличучи стволи вікових смерек до зачарованого танцю.

— Зара' буде кінь... зара' буде кінь, — шепотів опришок і тяг, тяг уперед, розтручуючи, ломлячи все по дорозі.

Вискочили на якийсь каменистий плай. Кінь шарпнувся, перелякавшись раптового появлення.

Мов пір'їну, підняв опришок Марусю на руки і посадив на м'ягенько вистелену тарницю.

— Тримай си моцно. Тут тримай си, за перед. Аби, єк кінь пошпотає ци, — не впала через голов.

Засміялася Маруся — так високо було сидіти.

— Поцілуй на дорогу, — шепнула, схилившися, коли опришок потужав стремено.

— Ой, нема чєсу, — відповідав Дмитро, натягаючи зубами якийсь ремінець, і лиш притулився плечем до ноги Марусі і м'яко її потис.

— Вже! Тепер іми, попе, коли зумієш! — і, насадивши крисаню тугше на голову, цикнув на коня і попер вперед.

XXI

Се була шалена якась гонитва. Не людський біг, не панічна утеча, а чортовиння якесь.

Опришок так тягнув коня за вузду, що з рота бідної животини шматтям летіла кривава піна, хляскаючи на каміння. Сотню разів могла Маруся злетіти з коня і лиш незрозумілим чудом якимось утримувалася в сідлі і утри-

мувала голову на плечах. Іноді скрикувала, летячи вже в пропасть, але на дорозі завше зустрічалося їй або залізне плече, або рука опришка і різко вертало до рівноваги. Маруся попадала знову в сідло і тоді реготала. Реготала, мов русалка лісова, що заплуталася в гілках.

— Та ціхо! — морщачи брови, з робленою сердитістю кричав опришок, а самого лоскотав цей сміх і наповняв радістю властителя.

— Зачкай, опришку! Зачкай, я ті щось іскажу! — натужуючися умисно голосом і підроблюючися під гуцульську бесіду, кричала Маруся.

— Нема чєсу, попаде.

— Але зачкай, най тє громовиці б'ют! — і реготали обоє, як два фавни.

Опришок, на збитки, одразу зупинявся. Кінь, розігнавшися в бігу, наносив Марусю прямо на високу стать опришка. Молода женщина підіймалася на стременах, обвивала шию Марусяка руками, мов дві змії опліталися, і, стискаючи, скільки було сили в ніжних руках, пила жар поцілуя устами з уст. А рожеве небо сміялося на сході, сміялися молоді світло-зелені пуп'яшки смерічок, старий гриб під корчем гістівника розсідався від заздрості і плював чорним дрібоцьким насінням услід.

— По то лиш мене затримувала?

— А тобі мало?

— Таже таки так, шо мало. А чкай-чкай, небого, шо то ти в пазуху сховала? — і ліз холодною, приємно шорсткою рукою за пазуху, лоскотав, і реготали знову.

Химерний плай скочувався стрімголов у долину, перелітав у глупій фантазії через потік по те тільки, аби за два кроки знов перескочити назад; а потім вп'ять вибирався наверх, на крутий горб, в'ючися, як змія.

Кінь задихався. Був весь мокрий, як миша. Видко було, що біжить з останніх сил. Погляне-погляне на нього опришок і вилається.

— І не натерхана, паскуда, а вже си замотала. Відей, дихавична.

А сам легко, свобідно, мов граючися, перескакує з каменя на камінь, рубає топірцем гілки по дорозі і свистить.

— Ше полонинку малічку перебічи...

От і полонинка ся. Аж сміється, зелена. Рівнесенька така, веселенька. Безклопітна.

Вискочили на груник. Божий простір розкрився перед очима, мов відхилив хто величезну завісу.

В рожевім тумані повився, поповз Черемош ген далеко, в оба боки блищучи срібною змією. Затуманіли ліси, заголубилися гори, і розстелилося горде село Жаб'є!.. Під усміхом сонця, під ласкою перших його променів ніжилося, поблискуючи точками нових побоїків то там, то там по схилах горбів. Темно-зелені плями лісів, яскраві пишні царинки, далекі зигзаги вориння, а над усім селом, там, ген на обрію, могутнім віковічним сторожем стоїть загадочна Чорногора. Скрикнула в радості Маруся і заляскала в долоні.

Чорногора, Чорногора! Ось вона, Чорногора!.. Ось вона, се таємне джерело всіх рік, і потоків, і всіх народних казок, страшних переказів, легенд і ідеалів. Ось гніздо дощів, хранилище снігу, віковічне притулисько всіх озимнених і занадто гарячих! От де всі оті «Нечисті місця», «Прокляті озера», «Чортівські доли», «Дідчі верхи», всі зарослі непроходимим жерепом страшні полонини, зі схованками для ведмедів, вовків, диких кабанів і опришків! І віковічні дебрі непробитні, повні страхів непотривоженого притулку темних сил; і урвище скал з витоптаними могутньою ногою, вигризеними зубом слідами боротьби кентаврів; і вічний сніг, і виття звіра уночі, і буря, і далекий вистріл, що несеться потім з незрозумілою бистротою, б'ється об усі груди, об усі верхи, і скелі, і щити лісів.

— Я буду там... я буду там... — в нестямі солодкім шепотіла Маруся і стояла на стременах, вся переповнена незрозумілим надміром почувань. До фізичного болю чула сю неземну красоту і забула весь світ, але опришок смикав за вузду.

— Ой, нема чєсу, попаде, тут си бавити. Тут, на рівнім таке, шо й підглєнути нас хто може. Вже тікати, то тікаймо.

Цикнув на коня і знову потягнув повід. Жаль Марусі було розставатися з цією дивною панорамою, але коли перенесла погляд на опришка, — задивилася й на нього.

І він же був частиною сеї красоти, дитиною сеї природи. Не могла надивуватися легкості його рухів і сій дивовижній невтомимості. Відміряє собі величезні кроки, скаче, м'яко тупаючи постільцями, повід весь час натягнутий, весь час кінь ледве встигає, вже змордувавшися вкінець. А коли вбігли знову в ліс, кінь зупинився, задрижав і захитався.

— Ой га, шкапе!.. А най би те вовки роз'їли з таков їздов. Йдім піші, Міцько, бо з того коня вже нічо не буде.

Маруся скочила.

— Давай руку. Тримай си моцно.

— То ти й мене так будеш волікти, як шкапу?

— А ти гадала!.. Ідім, ідім — нема чєсу.

— А кінь так лишиться?

— А шо я го нести ше буду, ци єк? Тут є на него ґазда, не бій си. Йдім.

Пішли. Власне кажучи, побігли. Або, ще вірніше, опришок ішов, а Маруся бігла. Знов лісним плаєм, протоптаним спеціально на те, аби ломити на нім ноги, карк, перебивати ребра.

Щохвилі шпоталася Маруся то на каміння, то на корінння, ховзалася на мокрих горбиках, але опришок підтримував її в повітрю, мов жива рухлива скала. І так любо, так невимовно приємно було опертися на цю скалу.

Звідкись долетіла ледве чутна хвилечка запаху диму. Маруся потягла в себе повітря і оглянулася. Крізь дерева, недалечко, видно було: сизуватий димок переплітався між стволами — хтось ранню ватру розіклав. Або пізню притримав до білого дня.

Маленька толічка. Горбок землі, а з нього в'ється димок. Коло горбка ковбчик, а на ковбчику щось коряве в постаті сидячої людини. Се й єсть людина, але мов зі старого дуба вирубали сокирою в кілька ударів безладну подобизну чоловіка і то так, з корою, геть цалком усьо. Зашкорубле кожушище, на котре зложилося, мабуть, дванадцять баранів, до решти крило в грубім своїм чотирикутнику останні лінії, які могли би скорше нагадувати постать людини.

— Єк спали, Юрчику? — весело крикнув Марусяк. — Гарс[1], шо ви.

— Дєкуват за добре слово. Не спав-сми сеї ночі, бо на польованю-сми був.

— Вполював йке покєтко?

— Чіму ні? Добрий стрілець усе стрілит. Диви си, йкий файний пташок у сильце впав, — і повертав Марусю в усі боки.

Вона сміялася, Юрчик дивився, пихкаючи люлькою і спльовуючи.

— Угу. Мнєсце свіже. А де-с коня мого дів? Збавив?

— Пропав, браччику, твій кінь. Але не бій си. Це я тепер лиш бінний на коні. Зачкай троха — я ті таким огером відвдєчу си, шо ф-фа!

— Сідай, припучувай, аби твоя попадя на ноги не впала.

— Най привикає. Нічо їй си не стане. Нема чєсу припучувати. Вже мої легіники, відей, мене сварут. А й з-перед погоний тра си забезпечувати.

— Піп ме відбивати?

— Попа не бийно, але за попом сотка уймет си. Таже такого не чувано.

— А не чувано, правда. Флєкєв із тебе, Дмитрику...

Марусяк задоволено підморгував.

— Русначки си навкємили. Захтінка взєла ше й лєцької керви.

— Я не ляшка! Я теж русинка! — бойко втручувала Маруся, поблискуючи оченятами.

— То так у нас си говорить на панів. Бо то, варе, рахувати, оннаково лєхи. Крискєнин — то онна віра, а пани — то вже цалком... май інакша віра...

— Ає, ає! — підтримував Юрчик. — То таки так. Пана не гріх убити, оннаково, єк коршмаря. У него не наша душа.

Марусі дуже подобалася філософія, і взагалі їй хотіло би ся поговорити з сим дивним лісовим дідом, але опришок не дав.

---

[1] Гаразд, тобто добре.

— Ой, ідім, Міцько, йдім. А то меш замість Чорногори — дома ночувати, замість Дмитра — з Василем спати.

Дзвінко реготала. Ухопила за руку опришка і потягнула за собою, дрібно перебираючи ногами.

— Дай, Боже, щістя, дідочку-у! — кричала впівоборот.

— Госкіть здорові.

Дмитро зупинився. Щось подумав хвильку, потім сказав:

— Ци ше тобі, Юрчику, не навкємило си?

— Ше ні.

— А йк си прикучит, іди д'мені. Бігме, не меш жєлувати.

— Єк схочу, — прийду.

— А знайдеш?

— Ой га!

— Дай Боже.

— Ходи здоров.

Коли відійшли трохи, Маруся спитала:

— Що то за дід?

Дмитро здвигнув плечима.

— Ото ми раз диво з того діда! Сидит сам у лісі, йк медвідь, та й нічо му не тра. «Я, — кае, — Юрчик Неклопотана Голова! Йкби я, — кае, — свою голов заклопотав, то би всі гори звуював».

Дмитро розреготався.

— А чим же він живе?

— А дідько го знає, чим він живит си. Медвідь — ну, медвідь та й вже.

Маруся вже стомилася. І то до крайності.

Безсонні ночі, одна й друга, сердечні тривоги, а потім оця гонитва шалена гірськими плаями виснажили її до кінця. Висла на руках у опришка, як травичка скошена.

Дмитро чухався.

— Ой га, єк же ти, Міцько, зів'єла, сарака! Шо ж мем робити? — і шкробав у голові немилосердно. — А ше Бистрець! А ше д'горі кіко!.. Ій-га-а... Тра жичити.

Посадив Марусю під смерекою, а сам пішов. І довго його не було. Уже дуже високо стояло сонце, день білий був надворі. Маруся відпочивала, простягнувшися, кож-

ною фіброю свого тіла; думала, що, може, засне, але не могла від надзвичайного перетомлення. Потім дрімала, і прокидалася, і знов дрімала. А потім таки й заснула нарешті і пробудилася тільки від свисту.

Опришок біг із лісу й свистав. Притаскав і тарницю, і підклад, і все.

— Ідім, ідім, ідім, — кричав на бігу. — Тамечки на царинці кінь. Будем бічи дорогов, най їх шляк трафит. На-ко букату кулеші, бо-с не їла нічо, сарака.

Сідлав коня і лаявся: перспектива бічи дорогою цілком не усміхалася йому, бо се значило розкривати частину своїх карт. Але з огляду на Марусю — годі було інакше.

Кінь осідланий. Знов Маруся високо на сідлі, і знову починається гіньба. Кобильчина попалася труська, підкидала так, що світ в очах перевертався. Але Маруся відпочила троха і чула себе свіжішою. А потім і зовсім забула про свою втому. Як прийшли нові місця — Бистрець з його водоспадами, вузькі щілини гір з ревучим потоком на дні, нові верхи, нові комбінації світла й тіней, — скрикувала від радості на кожнім кроці.

Високий плай, крутий, — на Гаджіну. Зелень така буйна, що кінь плутається в травах на битій стежці. Багато чула Маруся про сю Гаджіну, про її буйну цілющу ростинність, про величезні простори, укриті найрізнороднішими травами й цвітами, але те, що побачила тепер, переходило всі оповідання. Казкові рисунки килимів, вікові смереки чорні в тінях, невичерпане багатство всяких ягід, овочів, стручків, і все те червоніє, синіє, зеленіє, жовтіє. Покотитися хочеться, забрати в руки всю ту розкіш і не розставатися з нею.

І Маруся щохвилі зіскакувала з коня, забачивши то надзвичайної величини китицю дзвіночків, то невидані ще нею квітки чисто гірських рослин — біждерева, оделену, ростопасті, кедрового зілля. Дмитро усовіщував.

— Та не штрикай так раз у раз, Міцько. Таже ти труджена шос, та ше й гірше натрудиш си.

— А коли ж тут так красно. Я завидую вам, опришкам, що ви завше жиєте у такій красоті. Не диво, що в сих розкошах можуть виростати такі молодці, як ти. Дай же я тебе поцілую за се.

— Гей, нема чєсу, нема чєсу, — жартома відбивався опришок, відхиляючися убік. Маруся простягала до нього губи, він відбігав, сміючися, вона за ним.

— Аяй-яй! Соромив би си від чєліді утікати. А ще опришок си називає! — і сміялася, аж цвіти дзвеніли.

Відтак падала на розкішний килим трав і качалася в нім, як німфа. Простягала руки, купаючи їх в сонячних променях, зскакувала, ставала на коліна, мов молилася, в якімось захопленню неземнім, в якімось переповненню.

— Укікай, укікай, Марічко! Гонють ци за нами! — нараз починав кричати опришок.

— Ну, то що? Нехай. Нехай ловлять — аби разом. Нехай вішають — аби на однім шнурі.

— Урвет си. Та я ше не хочу си вішєти сегонне.

— І я не хочу. Лови-и!

Кинулася бігти плаєм, легко перескакуючи з каменя на камінь. Десь скочила убік, сховалася за смереку, притаїлася. А коли Дмитро підійшов до того місця, кинулася йому назустріч із криком.

— У-у-у! Вовк іде.

Опришок хапав її в обійми; виховзувалася, мов змійка, бігла, опришок за нею. Почалося польованє. Як тисячу літ тому.

З реготом і вискотінням Маруся, мов метелик, робила найнесподіваніші повороти і збивала тим з толку опришка. Дмитро, не дивлячись на те, що робив кроки по сєжневі, в жаден спосіб не міг її піймати. От схопить уже, гагакнувши, але вона, мов угор, вислизне з-поміж пальців і знов пурхає між цвітами, пташком взлітає на великий камінь, шурхається вниз. Ледве доторкнувшися вершків трави, знову в'ється, знову блискотить і регоче, регоче.

— А таки не зловиш!.. А таки не зловиш.

— А встид ми буде, йк не йму!

І, напружившися, скакав, мов олень-рогач, гнав упертo, з дикою первобутною силою, — і під натиском сеї сили упала Маруся на траву, регочучи й задихаючися. Опришок повалився на землю коло неї і цілував, цілував, нахабно, по-розбійницькому...

Відограли-згадали давні, давньовічні лови. І їх солодкість взяли, і торжество покорення, і покірності...

А потім, відпочиваючи, говорили о чімось. От так, аби говорити. І любовно стежили, як ворушаться губи, як над головами високо-високо проповзає срібна хмарка і сипле діамантами, осліплюючи очі.

Кінь, зриваючи зубом вершки трав, підійшов до них і дивився, пережовуючи. Пахло міцно рослинними оліями й соками і збирало на сон...

З чистою усмішкою на устах тихо задрімала Маруся, беззвучно віддихаючи. Повисла на руці у опришка. А він, розм'ячений любов'ю і теплом, тримав руку все в однім положенню. Аж заніміла.

— Най їх дідько бере. Повісят — повісят.

XXII

Опришки стрінули Марусяка, як князя, а Марусю, як княгиню. Зчинили таке гейканє з пістолів, що аж ясні полонини димами вкрили. Чомусь раділи усі страшенно.

На обід посідали за величезним, найбільшим каменем. Варили якесь м'ясо, вибираючи шерсть пальцьома, краяли будженицї грубими букатами, ковбаси тверді, як патики; розкладали на листах будзи, бриндзю, бануш колотили — словом, справили таке сєто, що хуч би й на храм.

Переголодніла Маруся їла, як ніколи. Все їй здавалося надзвичайно смачним, опришки так ґречно припрошували, мов які шляхтичі. А як поводила очима доокола — дух захоплювало.

Синь, синь і синь... верхи, верхи, верхи, мов застиглі блакитні хвилі, а по них ходять зблукані тіні хмар. Далека Говерла півприкрилася прозрочистим серпанком і задумалася. Шпиці пописалися Ребрами, яскраво відсвічуючи на сонці; а там розлігся масивний Піп Іван, мов мертвий колосальний звір задубів.

А тут, коло каменя, — буйний свавільний квітник барвисто вбраних людей. Червоні яскраво сардаки, узорчисті химерні киптарі, ремені, биті спижем, крисані, блєховані

в білих, синіх, зелених перах, готурах, павичах, з блискотками й дармовисами, пістолі й кріси, кинені в шувар. А троха осторонь позмітувані терхи лежать купою, пасуться коні; веселі вигуки над вогнищами, розкотистий регіт, а над усею тою дивною в фарбах і комбінаціях картиною, рядом із сонцем, в безмірній вишині парить орел, і зрідка долітає звідтам, з небесних просторів, спокійний клекіт.

Мов у казці!.. Очі протерти хочеться — чи дійсність це, чи фантастичний сон. Але то не сон. От міцною рукою давить за стан опришок, а другою підносить чарку з горілкою до губ.

— Але ж пий, Міцько, то солодке.

Відбивалася руками.

— Не хочу, не хочу, не хочу! Я ніколи не п'ю! Я зроду не пила.

— Шо з того, шо-с не пила. Ти зроду і в полонині не була, а тепер си знайшла. Пий!.. То наше житє таке — прото легінське!

І перехилював за стан навзнак, лляв смердючий напій у зуби. Опікало вуста, язик, задихалася Маруся, але мусила проковтнути.

Під голосний регіт усіх опришків сиділа потім кілька хвиль остовпівши, роззявивши рота і вилупивши очі, без дихання.

— Ади-ади-ади! Ік струг!

— Тепер їй дулю ссукай та під самий ніс — не ме видіти.

— Ти заїж, Міцько, заїж. Маєш ковбасу, — і совали їй в розтопирені пальці чорну, як обгорілий патик, ковбасу, буджену ще, може, п'ять літ тому. Рубали сокирою на ковбчику.

І довго не могли заспокоїтися — так уже їм смішно було з Марусиного пиття. То один, то другий все щось пригадає, приліпить.

— Диви си, шо то є, — дєрлєнка панцька. А наша чєлідь дме горівку й не закривит ци.

— Йка си вдасть — ше ліпше від легіня.

— А шо? От єк у мене раз була, браччики, любаска з Підзахарича. Так я ті скау, браччику...

А потім у Марусі дуже шуміло у голові, хотілося реготати до нестями, перекидатися. І всі хлопці здавалися такими веселими, жвавими; могли би кидатися на неї всі, от так гурмою. І качали би ся усі разом по траві, і реготалися, і валилися одно на одно.

Легіні, може, були й недалекі від того, лиш не догадувалися. Розпалювало сонце, їда, горівка розбурхувала, і всі бажання окрилювалися фантазією. Присутність женщини дратувала, виводила з рівноваги, хотілося щось такого устругнути, аби дивно було. І били дуже один одного по спині, приговорюючи «браччику», і виверталися, як кльоци, під промені сонця, чіпали Марусю словом, рукою, а вона бойко віджартовувалася і реготала до сліз.

— А шо то на тобі лудінє панцьке? Ади, йкос не пасує суда.

Дійсно не пасувало. В барвистій сій товпі, де кожна лінія, кожний рух і тон кричали, де все віялося, бреньчало, дзвеніло, — плямкою непотрібною здавалося простеньке платтячко Марусі, вузько нап'ялене на маленьку, вутлу фігурку, загублену в лісі оцих моцних спин, сажневих пліч і лопатуватих долонь.

Марусяк скочив.

— Ой га, хлопці-побратимчики! Ци не має хто йкого лудіня чєлідинного у бесагах? Заплатив бих файно.

Крунули си хлопці зі сміхом, жартами кожний до свого добра. Розмітували бесаги, брали, витягали. В одну хвилю виросла перед Марусею ціла купа всякого жіночого фантя, береженого опришками для своїх метрес. Пацьорків було стілько, що з ніг до голови можна було би обвитися. Взагалі найбільше мали опришки всяких побрязкачів, бо на тото, ади, чєлідь найбирше лакома.

Маруся занурила по лікоть руки у те багатство і сміялася. Сміялися й пацьорки тонким ніжним дзвоном, і опришки сміялися, і сонце, і усміхнулась навіть, здавалося, вічножурлива Говерла на далекім обрію.

— Ано-ко, но-ко — перебирай си у наше.

— А де ж я буду перебиратися? Чи не тут, перед вами?

— А хуч би й так! Ми не боїмо си — вже сми виділи пару разів на своїм віку. Та вно вже не таке й страшне.

— Ає — не страшне!.. А коби виросло з вола, то би не знав, шо воно й таке.

І реготали. Всі реготали. До одуру.

— Перебирай си, перебирай си тут. Оннаково нема де си сховати.

Маруся глянула доокола. Дійсно, сховатися було ніде. Скільки око обхоплювало — всюди рівний, трохи вже припечений сонцем жовтий простір. Іди хоч на двадцять «прутів» — все одно буде тебе видно.

Дмитро стежив очима за поглядом Марусі і, усміхаючися, мов відповідав на думку:

— То вже ми собі такі місця добираємо, аби не мож було підлізти. Перебирай си, не бій си — ніхто тебе не з'їст.

Марусі шуміло в голові. З якимось нахабним реготом розстібувала гудзики і скидала з себе одежу; а коли упала спідниця й двома кроками виступила з неї Маруся в одній сорочці, гомін пройшов між опришками. І завстиджена, і з мимолетним почуттям якогось торжества від невимушеної сеї мужської похвали, хвильку стояла Маруся, вирисовуючи гнучкі лінії на тлі синеви небес, мов сама любуючися і позволяючи любуватися собою.

Потім, соромливо нахилившися, хотіла борше одягнутися. Тягла до себе запаску за один кінець, а Марусяк ухопився за другий.

— Чкай-но... Змітуй і сорочку...

— Ти збожеволів?..

— Чіму ні?.. Оннако...

Маруся рвонула до себе запаску і спішно почала одягатися. Але запаска була лиш одна, задня; передньої так і не знайшлося в терхах. Марусі було якось не по собі в одній задній запасці: мовби зовсім роздягнена.

— Дайте мені що-небудь замість фартуха.

— Буде й так добре.

— А чіму наша чєлідь увонно без перенної запаски ходит?

— Ваші баби ходять, а я не можу.

— Прото — попадя!

Маруся положила собі свою спідницю на коліна і так сиділа весь час.

А спала сеї ночі, як зарізана. Опришок виклав легво в якійсь гаврі, затягнув її туда і положив на шкірах у повній тьмі. Сам виліз, закидав іще хворостом зверху і тоді вліз знову.

Стало тепло. Дух шкір забив відразу ніс, як чопом. Було тісно, приємно.

XXIII

Прокинулася в абсолютній тьмі. Одразу не могла зрозуміти, чому се в покою так темно і чому о. Василь лежить коло неї.

Потім зрозуміла... Згадала...

Але думати й роздумувати не хотіла. Тихенько підіймалася, аби не збудити Дмитра, але опришок спав чуйно і відразу прокинувся.

— Га? Шо? Хто се?

— Спи, спи, Дмитрику. Я вийду троха.

— Лєгай. Нема по шо йти. Лєгай.

Узяв її за руку і так заснув. Трохи перечекавши, Маруся висвободила руку і вилізла з-під того хворосту.

Сходило сонце. По застиглих від нічної прохолоди горбах переливалися білим морем гірські тумани, а далекі, найдальші верхи вже рожевіли і рум'янилися від першого поцілунку. Темно-зеленими плямами химерно розложився жереп по убочах, голубіло загублене в травах каміння, і бачиться, мов пара якась невидима підіймається вгору від землі на усім просторі і гонить усе із собою, все підносить, все устремляє в вишину.

Маруся стояла... Бачила схід сонця в горах, але не тут, не в сім високім просторі, не над тисячею вершин і пропастей.

І, в пориві, підняла Маруся руки назустріч сонцю, обіллялась першим золотим його потоком, мов піднялася над землею, — і заспівала...

Співала пісню... Чи снила її в тихім передранішнім сні, чи зараз утворила в це свято натхнення — не знала сама, але співала.

Співала, протягуючи довгі ноти, утопившися непорушними очима в золотих променях, в бездонній їх глибині.

Все вище й вище підіймала руки і спів, мов летіла високо... Сама, одна на неоглядним просторі...

Гримнув вистріл і покотився стоногою луною по всіх верхах! Відскочив, підскочив, ударився, розбився.

Як мурашки, в одну хвилю, перелякані, побуджені ґвалтовно, повилазили опришки. І щулили очі від сонця, від світла і зиркали тривожно в усі боки.

На вчорайшім попелищу стояв якийсь велет і реготав. І сей регіт теж, мов ряд вистрілів, гуркав по ребрах гір, зміцнявся і гримів реготом якогось веселого бога.

— А дідько би такими опришками ригав! Шо коби йшов із ровтов, — усіх би виловив! Єк курєт повихапував бих!

— Юрчик!

— Неклопотана Голова!

— За йков причков, най си тєкне?

А Юрчик кричав своє:

— То ми раз опришки! То ми раз легіні! То ми раз чорні хлопці, добушевики!

Бойчук, один зі старших опришків, цілувався з Юрчиком.

— Ой га, браччику, — єк-єс си постарів. Не то шо я — лиш молодію. Не май гніву на нас, шо ми си не вбезпечували: були-сми на весілю учєра.

— Гой-га! На йкім весілю?

— А наш пан отаман слюб брав з оцев молодичков. Та я був за попа, а Пелех за дєка, а Куділь за паламаря, Макогін дружбов, решта госкі. Та таке було весілєчко, що би й я хтів так си женити.

Маруся не знала, як себе вести. Сьогодня щось в'язало її.

Підійшов Дмитро. Ухопив Юрича ззаду за поперек і валив.

— А ти шо мені легіні пуджіїш, драбе ти їден? Ти мені меш легіні пуджєти? — і крутив убік. Але Юрчик стояв, упершися ногами, мов двома вритими ковбками.

Опришки реготали.

— О-гой! То май-май кулешку тра з'їсти, аби сего Юрчика вергти д'земні.

— Ой то й Юрчик! Де він такий і уплекав си.

Марусяк дав Юрчикові спокій.

— Але я си не боров... То жартома йдет.

— А ти спробуй направду. Ну-ко, ну-ко, спробуй, — підсміювався Юрчик.

— Най колись, при нагоді!..

— Ой, не раджу, браччику, не раджу. Бо я таких умію у ручках тримати. Го-го! Не оден памнєтає. Був оден такий, ріцький, з Річки, ади — Петрій си називав, а мав коханку у Криворівні. І прийшов з нев раз теж на весілє — на заводини. А то така була баба — най ї пси роз'їдє. Не встидала си з опришками ходити при людьох, а чоловік най си дивит. Аж пішов гет з весіля її чоловік — зі встиду, ади. Я му кау: «Шо, — кау, — терпиш?» А він кае: «А що, — кае, — маю робити?» — кае. «Угу! То ти такий? Най буде. Чкай, коли так — я сам порєдок ізроб'ю».

А був тогди на весілю й дєчок наш. Та така біда смучня до чєліді ласа та лакома була, шо най си преч каже. Та й зачєв ід тій молодиці підсипати си.

Зачєв він ід тій молодиці си підсипати, а Петрій тото йк заздрів, йк не лапнет однов руков дєчка за сорочку на грудєх, а другов за ногу, йк не фарнет ним у ріку. Гет си на леду руку по лікоть з мнєса обдер дєчок — отак-о висіло.

А я тогди лиш сми приступив ід дому Петрієві. «Мой! — кау. — А шо ти собі гадаєш, тут, ув нашім ув селі, людей розбивати?» — «А тобі шо до того? — кае. — То моя жінка». — «То твоя жінка? Ану, чкай, браччику, запитаємо в попа, коли ви си вінчєли. Ану, спитаємо в попа! — та беру отак-о молодицю за плечі та й ніби веду. — Ану, йди-ко, йди, — кау, — до попа — най скаже».

І-іх! Ік не прискочит ід мені Петрій! Хтів і зі мнов, єк з дєчком. Лап за сорочку, крутит в оден бік — я стою, прубує у другий — я стою. А витак кау: «Мой! Не так крутиш, бо мене дєдя отак учив». Та єк ухоп'ю мого Петрія за обшивку, єк бевхну під пліт, то ше си належав, заки встав, ає.

Опришки раділи.

— Ото пишно вдав!

— А витак шо було?

— А нічо. Ви' того чєсу перенний прєтелик[1] мій си зробив.

Дійсно, про силу Юрчика ходили цілі легенди поміж гуцулами. І кожний з легіників був ніби не вчорашній, і кожний мав яку-таку путерю у ручках, але з Юрчиком ніхто би ся не відважив. Так і носив він свою неміряну, неважену силу тихо, малопомітно. І сам не зчаста о ній говорив: от, коли си трафить, як, наприклад, сьогодня.

Та, власне, і не потребував він так уже реально проявляти свою силу: кожний зарані згоджувався, що вона є, лиш подивившися на Юрчика. Але ж бо й м'ясива було! Як сидів де, та ще у темноті, — страх було й дивитися. Мимоволі приходила у голову думка: «Ну, як устане, та розвернеться, та дасть раза! Таже й кури запіют».

Завше трохи зігнутий, мовчазливий — лякав олицетворенням дикої, стихійної, зачаєної сили, котра лиш от притихла собі на хвильку, але як потривожити її необережно, — піде вивертати дуби з корінням. Ніхто би не хотів, подивившися на Юрчика, зустрінутися з ним десь наодинці. А коли сидів у корчмі і пив, всі скоса поглядали, мимоволі стежачи за кожним його рухом: чи не хапається уже за стіл, чи не почне валити направо, наліво.

Але Юрчик, не дивлячися на свою страхопудність, в суті речі був надзвичайно смирною людиною. Гадок у нього було небагато, але ті, які були, не позволяли йому, як декому іншому, проявляти свою силу здря, без пуття.

Насамперед Юрчик шукав правди. Може, ся правда була не цілком така, як у інших людей; може, сі інші люди були не від того, щоб і запротестувати проти такої правди, але обов'язковість її законів для Юрчика від того не була меншою. І раз він уважав, що те або інше явище є правдою чи там неправдою, — він робив відповідно велінням тих своїх скрижалей і не числився тоді абсолютно ні з ким і ні з чим.

---

[1] Близький приятель.

Це робило його незрозумілим. І то незрозумілим для всіх. І до того степеня, що ніхто, власне кажучи, не знав — що ж таке в дійсності є Юрчик. Опришки вважали його своїм, бо він дійсно поперебував у всіх ватагах, пам'ятав «усобиці перших времен», ходжував ще з очевидцями Довбушевих геройств. Але в один прекрасний день опришки прокидалися, а Юрчика серед них не було: він щезав. Щезав так само раптово, як і з'являвся, довший час о нім не було жадної чутки, а потім нараз хтось передає, що бачили Юрчика там і там: уже найнявся ватагувати — найулюбленіше його заняття.

А ватаг був з нього перший на всі гори, і коли він показував бажання перелітувати чиюсь маржину, вигідним предложенням не було кінця. Але він мав свій густ і приймав на увагу не людей, з котрими буде мати діло, а полонину: нараз починав почувати симпатію до тої чи іншої полонини і тогди брався ватажити на ній.

А вже коли брався, — мішенники могли бути щасливими: верне худобу, єк пасочку, гладоньков, бриндзі приспорить поверс міри. Вже слово він таке знав на худобу, й на трави, і на звірину.

А скінчилося літо, віддав маржину, роздякувався з людьми — нараз ні з того ні з сього підіймається з місця, іде.

— Юрчику! Та ци тобі у мене недогода, ци харч не йдет, ци робота велика, а плата мала?

— А чіму? Мені у вас добре було, лиш уже си навкємило, та й я собі йду. Колись іще прийду, йк не задеру ноги.

І відходив. І більше ніколи вже на одно й те саме місце не вертався.

То наймався на найтяжчу роботу, гори перевертав, то півзими лежав у якій-небудь гаврі, у ведмежім барлозі, смокчучи свою нерозлучну віковічну люльку. А смоктав немилосердно. Одну викурював, другу набивав, безперестанно спльовуючи набік. Де він посидів півгодини, а ще до того як се було на підлозі, лишав по собі ціле озеро.

Появлявся там, де його цілком не сподівалися, от як, наприклад, сьогодні, і не приходив туди, де його чекали нетерпеливо. Ні власті над собою, ні власті взагалі не при-

знавав, не розумів і тих, хто її признає; кожний, хто посідав хоч дрібочку власті в руках, уже був його особистим ворогом.

— Гех, йк бих ізнайшов таку смерічку, аби на ні усіх війтів вивішєти! — часто скорбував він голосно.

Але всюди, де лиш не приходив, був бажаним гостем, всюди йому були раді.

Зраділи й опришки. Совали в бік кулаки, тріскали по спині і говорили ласкаві слова:

— Сідай, Юрчику. Меш їсти що?

— А шо мете давати?

А ввечері, коли, навечерявшися до виригу, розіклали опришки величезну ватру, кидаючи туди мало не по цілій смереці, посідали доокола вогню і жадали від Юрчика оповідань.

Умів Юрчик оповідати як ніхто! Славився тим. А спеціальністю його були оповідання про Довбуша.

Довбуш! Слава опришківства і всеї Гуцульщини! Довбуш — ідеал легінський, безсмертний герой, котрого старався наслідувати кожний з чорних хлопців, як умів, — сей Довбуш, мов живий, вставав в оповіданнях Юрчика в усій своїй могутній красі, чарівній лицарській вдачі, із тисячею найрозмаїтших отих своїх витівок. І кожний з гуцулів знає життя Довбуша, як своє власне, і кожний з них міг би його оповісти, але помимо того — буде слухати оповідань за Довбуша тисячу разів, і не вкучиться йому. Бо Довбуш не лице, Довбуш — нарід.

Згрудилися всі коло Юрчика. Для Марусі накидали купу шкір, бесагів, киптарів — мов трон злагодили для цариці. І вона дійсно чула себе царицею сеї вихрової свавільної череди; часами їй здавалося, що крикни вона голосно: «Гей! Бийте си оден з другим на пістолях!» — і кинеться побратим на побратима, поллється кров.

Величезний оберемок галуззя кинув черговий опришок до ватри. На секунду притьмився вогонь, а потім спалахнув, мов триста дзвонів одразу загуло, і далеко-далеко освітив пустиню, встромляючи мечі в темну діброву, лякаючи настороженого звіра.

Юрчик почав...

І говорив він о різних знаках небесних перед уродженням Довбуша і о тривозі всіх злих царів і злих духів та о радості людей, що от — став-народився славний-преславний цар легінський, вітер полонинський Олекса Довбуш. І о славнім його зачинанню, о добрі для людей і карі для вічних гнобителів — панів, і о тузі великій Довбушевій, і о смерті його дивній від одвічного ворога мужчини — женщини. І про незлічимі скарби довбушівські, комори, котрими засіяні всі верхи Гуцульщини і котрі, єкби си втворили, то би світ весь закупили.

...Давно вже загас костер... зорі побіліли, заголубіло небо — а все ще, утопивши очі в одну точку, в півзабуттю слухали легіні, і різно билося кожне серце у відповідь.

От пройшла барвистим ланцюгом перед ними повість їх життя, але життя ідеального, до котрого не дорости їм, убогим, що не мають «золотого волоса й сумління золотого». Кожний з них мислив о Довбуші, кожний з них хотів бути подібним, але — життя скручувало зовсім у інший бік.

Скінчилася повість... І ніхто не знав, що робити: чи спати йти лягати, чи знову розкладати ватру та лагодити сніданок, зачинати день.

Маруся була схвильована. Встала, тугше загорнулася в гуглю і пішла. Далеко-далеко... І ніхто її не зупиняв, всі були задумчиві, тихі.

Стала над якимось урвищем. Широкою безмежною панорамою розложився перед нею простір в початках дня. Колись було тут кам'яне море. Збурхані хвилі ходили, гримлячи до небес, а потім застигли нараз під гнівним словом чиїмсь — і так стоять донині, в напруженім спокою, чекаючи щохвилі, що від другого слова знов схвилюється вільним сплеском кам'яне море, здвигнуться гори, радуючися й вітаючи.

А тепер — стоять, далекі, сині, бережучи в глибинах грізну повість вогненного свого народження, і розпачу під тим прокльоном, і смерті... і довгої, тисячо-тисячолітньої безлюдності... І повість приходу першого чоловіка, з бажанням звіриним і жаждою крові. Бігав тут, голий по голих горбах, і лляв кров і звіра й людини-звіра, і вив від голоду,

малюючися розпатланою головою на червонім диску сонця, і щезав, і приходив знов, і знову пропадав на тисячоліття.

Вітри приносили землю порошинами, сіяли на камені, а другі, ворожі, здмухували, сміючись, горстку пилу і носили відтак під хмарами. І так боролися вітри, то єднаючися, то сварячися знову, а від їх миру й ворожнечі сіялося зерно в розщепині скали, виростала перша смерека. І укривалися поволі обнажені ребра темно-зеленими лісами, билося дерево громом немилостивим в люту осінню ніч, валилося в пропасть бездонну, і глитала, глитала пропасть усе: і воду, і землю, і камінь, і весь світ проглинула б, ненаситна! І знов потім голий камінь вишкірявся, небу глумлячися, і знову вітри зачинали нудну свою роботу.

І так тисячу раз.

А земля старіє, старіє... Може, скоро кінець?..

Але ж ні! Ще далеко!.. Ще не здвигнув чоловік гір із місця, не порушив їх віковічного спокою, ще не врився в глибінь, не витяг нового металу дорогоцінного. І на безконечних просторах — лиш гуцул ще спасує маржинков вершечки трав, не розбиваючи динамітом середини, не вивертаючи з коренем гір.

І сплять іще гори в прозоро-голубім своїм тумані, ще ждуть... Ждуть, нім щезне поетична гуцулія, а на її місце прийдуть нові, не в м'яких постільцях люди, понабудовують дивовижних будівель на вершинах гір, перекинуть мости через пропасті і літати будуть з одної кичери на другу з візитою.

А коли-то ще буде! А поки — от стоїть Маруся в безмовній молитві, а від далекого логова опришків ледве доносяться звуки пісні. Все про нього, все про славного, вічно пам'ятного героя Гуцульщини Олексу Довбуша.

. . . . . .

Попід Бескид зелененький ходить Добуш молоденький... На ніженьку налігає, топірцем си підпирає, на ледінці покликає.

. . . . . .

— Ой ви, хлопці, ба й молодці! Набивайте по стрівбочці, та будемо раду мати, де підемо розбивати, щоби Кути не минути, до Косова повернути!..

. . . . . .

— Тепер, хлопці, ідім спати, бо маємо рано встати. Та вставайте всі раненько, убирайтеся борзенько у постоли шкірянії, у волоки шовковії...

. . . . . .

— Гей ви, хлопці, ба й молодці! Ідім, браття, разом в гості, бо я іду до милої, ба й до жінки Дзвінкової. Ідім, браття, всі за мною, та й угору, та й скалою. Ой же бігом, хлопці, бігом — западают стежки снігом.

. . . . . .

— Олексику, батьку наш! Не ідім ми в той Космач. Дивний нам сон снив на вас, шо там зрада жде на нас. Ми-бо тілько вже гуляли, а пригоди не зазнали. Тепер вона є над нами, молодими легінями.

. . . . . .

— Хлопці мої молодії, які ж бо ви безумнії! Я зрадниці не боюся, я де схочу добудуся. А ви, хлопці, уважайте — по дві кулі набивайте; будьте усі під горою, під високою скалою, а я піду запитати — чи всім дасть нам вечеряти.

. . . . . .

Прийшов Добуш під віконце, а в віконце гріє сонце... — Ци спиш, кумко, ци ти чуєш? Ци вечерю нам готуєш?..

. . . . . .

— Ой, я не сп'ю та все чую, вечероньку я готую. Вечеря та славна буде — усім людям дивно буде.

. . . . . .

— Ци спиш, серце, ти ци чуєш, чи Добуша заночуєш?

. . . . . .

— Ой, я не сп'ю та все чую — розбійника не зночую. А Штефана нема дома, та й вечеря не готова.

. . . . . .

— Ци будеш сама втворяти, чи кажеш ся добувати?

— Не кажу ся добувати та не піду й отворяти. .

. . . . . .

— Пускай, суко, враз до хати, щоб дверей не виваляти!

. . . . . .

— Ше б сім років сил кохати, аби мої замки знати. В мене замки сталенії, а дверечка кедровії, а оконці золотії, а ключики срібеннії.

. . . . . .

— Не поможут замки твої, як підложу плечі свої!

. . . . . .

Добуш двері добуває — Штефан пушку набиває. Єв си Добуш добувати, єли замки відлітати, єли двері попускати...

. . . . . .

— Не з моєї, душко, волі — є й сам Штефан у коморі, а у коморі, ба й нагорі...

. . . . . .

Лишень Добуш двері вхилив — Штефан Дзвінка з поду[1] стрілив, Добушеві в серце вцілив... Не так в серце — в праве плече, а з лівого кровця тече.

. . . . . .

— Ой Штефане, ти, Дзвінчуку, ой, звів-єс ня через суку!

. . . . . .

— Було тілько не гуляти, суці правди не казати, бо у суки тілько віри, єк на бистрій воді піни...

. . . . . .

— А то файно ти си вдало — коби хлопці за то знали! На мак би тя порубали, жінку твою постріляли. Та кричав би-м — не докричу, та свистав би-м — не досвисну.

. . . . . .

Ой як крикнув — та й докрикнув, ой як свиснув — та й досвиснув. Фітькнув Добуш в білі пальці — збіглись хлопці, як баранці.

— Де ж ви, хлопці, забавили — смерті мої не виділи?..

. . . . . .

— Олексику, батьку наш, чом не слухав же ти нас? Ой куда ми не бували, то ми зради не видали; тепер зрада та й над нами, молодими легінями. Добушу ж ти, Добущуку, чом же-с не вбив тоту суку?

. . . . . .

— Як же я ї вбити мав, як я щиро ї кохав? Підіть ви ї запитати — ци буде мнє ше кохати?

. . . . . .

— Єкби-м тебе не любила, то би-м біло не ходила. Я ж би-м біло не ходила, сріблом-злотом не дзвонила.

. . . . . .

— Приближіться, хлопці, д'мені... Ой, як же тяженько мені... Ой ви, хлопці, ой ви мої... Беріт мене з хати тої. Ти, Іване, ба й Рахівський, бери мене по-легінськи, положи мя ту під бука — буде ту нам всім розлука.

. . . . . .

— Олексику, батьку наш! Порадь же ти тепер нас: а чи суку порубати, а чи єї постріляти?

. . . . . .

— Найте, хлопці, не рубайте, найте, хлопці, не стріляйте: вна дев'ять раз побожила, свою душу погубила. Однако ми в землі гнити — єї душа ме бідити. Лиш сю хату запаліте, цесе місце загубіте, однак суки не киніте.

. . . . . .

[1] З горища.

— Олексику, батьку наш! Порадь же ти тепер нас. Як вірлята без вірлонька, — так ми, бідні, без татонька. Як нам, батьку, вже гуляти, як нам замки добувати? Та і де нам пробувати, красний вік свій вікувати? Ци нам іти в Угорщину, чи нам іти в Волощину?

. . . . . .

— Не йдіт, хлопці, розбивати, а йдіт, хлопці, ґаздувати; сріблом-злотом поділіться, чесно, файно розійдіться. І топірці занехайте, люцьку кровцю не зливайте: люцька кровця не водиця, проливати не годиться. Розбивати не будете, бо способу не знаєте; розійдіться по світочку — не маєте проводочку.

. . . . . .

— Мене ж, хлоці, ви, молодці, візьміт борше на топорці... Беріт мене на топори, занесіт мя в Чорні гори, де любив-єм усе бути, відки йдучи спочинути. Там би мені вже й гинути.

. . . . . .

— Несіт мене в Кидровату: ой, там стоє дві єлиці — то дві мої ба й сестриці; стоє там два євірчики — то ди мої два браччики... Беріт же мня на топори, несіт же мня в Чорні гори.

. . . . . .

— В Чорні гори занесіт мня, на дробен мак посічіт мня, ялиночку прирубайте, моє тіло прикривайте — най ляхи ся не збиткують, моє тіло не чвертують.

. . . . . .

Віковічною тоскою плакали звуки. Не так ще багато літ минуло, як умер Довбуш і народилася його пісня, а от ввібрала вже в себе тисячолітню скорботу народу, сльози гір і осінню печаль осінніх полонин, коли підуть уже з них всі стада, замовкнуть трембіти й нічні вистріли, щезне вся суєта людська і лишається лиш вони... безлюдні, безконечні жовті простори, де проскаче вітер з кінця в кінець і здивується порожнечі. Вдарить дверима опущеної колиби, задере луб на застайці, свисне... і зав'ються, затанцюють дрібонькі зламані гілочки високо в повітрю, засвистять жалібно самотні покинені духи лісові, а голодний вовк стане на горбі, весь дрижачи від зимних вітрів, і завиє... Тяжким дротом перев'ється те виття вниз, в лісі заплутається, зайця зажене глибше в нору... А на небі обвиснуть набряклі хмари, от-от засіють дрібним-дрібоньким дощем, поставлять сірі стіни доокола...

— Чо-с, мила, задумана? Чо-с, любко, загадана? — і обняв Марусю, ззаду підійшовши.

Маруся, все ще мріючи в далеких просторах, не відповіла нічого й нічим.

— А йдім, я ті шос покажу, — говорив ласкаво і тихо вів її, задуману, вниз. Відкидав ногою маленькі камінчики з дороги, обходив великі.

Прийшли під якусь пласку скелю: упала на два великих камені, і вийшла печера. Опришок натаскав туди кедрового гілляччя, вистелив усе логово сардаками, бесагами — і справді вийшло затишно.

Вони залізли туди і о чімось тихо і довго говорили.

...Сонце зійшло, і ширше роздвинулися простори. Більше стало гір доокола, наблизилися вони, і різкіше вималювалися їх рельєфи, що лиш уже там, в далекій далині, зливалися не то з голубим небом, не то з біло-рожевими хмарами.

Маруся спала сном дитини, а опришок, свіжий, здоровий, задоволений кожним фібром свого тіла, виліз із печери, тримаючи під рукою нерозлучний свій черес; підперезався і стояв хвильку, дивлячися на проложені скісно сині тіні.

XXIV

Медовий місяць Марусі пролітав, як у сні. Ні разу не задумалася, весь час в екстазі, в диму якихось жертвоприношень, в якімось танці вихровім, обнажена, з перснями по руках і ногах, з бранзолетами.

Безпереривна вакханалія, празник плоті, празник близькості тіл. З горящою головою й почуттям — тільки й чекала, тільки й ждала, коли прийде, коли наступить ніч, коли опришок знов буде ласкати грубою ласкою, тиснути, давити.

А ще — знала лиш гори, сходи сонця і заходи його, хори далеких звуків, молитву полонин, а більш нічого. Людей не помічала, відносин не тямила, пролітала над усім, не доторкаючися.

Завше п'яна. То від поцілуїв опришка, то від його любові, то від дурманів чорногірської отруйної красоти, котру

відчувала впрост фізично. Не могла рівнодушно дивитися: щось душило її, стискало серце, коли пила повними грудьми вітер далекий, співала назустріч рожевим предвісникам сонця, коли привидом білим ходила поміж камінням місячної, опоєної тугою гірської ночі.

Опришки відносилися до неї повздержливо: присутність чужої їм, з вищого круга женщини якось в'язала їх. Не лаялися вже так паскудно, не оповідали різної брудоти. Все ж, рахувати, попадя: попала сюди цілком випадково, завтра вернеться д'хаті, то ще нацмокаєш си ї у руку.

Але й вічно повстримуватися вони також не могли — се було цілком противне всьому їх єству. Завше носити маску, завше себе загнуздувати — та хіба ж то мислиме? Та тому ж вони й опришки, тому вони й лишили звичайні форми життя, аби бути вільними в усім, аби не ставити перепон бажанням.

А до того ще — оця вимушена бездільність. Хлоп'єча — єк громи, силки — май-май. Проситься силонька наверх, смереки хочеться з коренем вивертати, скали на скали двигати, а тут лежи, бліх ганяй та сорочку латай.

Ще перші дні — яко-тако. Спали добами, прокидалися лиш по те, аби наїстися, їли до непорушності, до одуріння, вилежуючися потім горічерева на сонці — словом, винагороджували себе за безумні трати енергії й сил в біганинах і нападах і в безудержній титанічній любові.

Болє мене руки-ноги,
Болє мене кості, —
Та най би то від роботи,
А то від любості.

Але от уже наїлися, напилися, належалися, з надвишкою відзискали все втрачене, надовго набрали наперед. Тепер би знову бічи, знову рубати, знову виладовувати — а тут нема нічого. Нема жадних вістей, нема надії на добру поживу, а так, наосліп, іти не хотілось би.

Боролися, що аж кості тріщали; ставали лава на лаву, бігли навиперегони до повного знеможення, метали каміння, а що вже кричали, так, певно, всі ведмеді позабігали за сто миль. Марусяк і зупиняв їх був, говорячи «за ліс не знати», але вони на збитки кричали ще дужче.

Потім витягали цілий сухар з корінням, ставили сторчака на камінь, чекали ночі й запалювали. Полум'я збивалося гострим шпіцем аж до небес, в безконечність кидаючи криваві, танцюючі відблиски. Оживали задрімані гори, рвалися наблизитись, але їх то притягало світло, то відпихала тьма. Високо звивалася заблудша птиця, перелякано тріпочучи крильми, а опришки гевкали з пістолів в огонь і дико кричали.

Але й се обридло. Не помагало ніщо.

І тоді сильніше і невідступніше починала тривожити їх присутність женщини. Адже тут ніхто з них не знав, що таке повстримання, як не знає його природа. Появляється бажання — значить, треба його задовольнити, от і весь кодекс моралі. Встримувати має право лиш зовнішня сила. Ну, а от тепер нараз чомусь треба робити то самому.

І видко було, як подразнення їх росте з кожним днем. Хижими, заздрісними поглядами дивилися вони, як по вечері бере Марусяк свою любку за руку і веде до свого логова. Починали тоді розповідати один одному свої любовні пригоди, малюючи яскраві подробиці з найбільшим смаком, валилися один на одного, не спали довго, обертаючися з боку на бік та чухаючися, а нарано вставали злобні, розторгані, дикі.

Був серед хлопців один — Бідочуків прозивався. Його мати, вдовиця, славна була з того, що, сидячи зовсім на одшибі, в хатині під лісом, уміла дуже зручно переховувати товаришів свого сина в критичну хвилю. Не раз узимі, наприклад, траплялося, що слід опришка приводить до її хати, далі слід не йде — а приходять пушкарі, перевертають все догори ногами, стіни рубають зі злості, а знайти не можуть нічого.

Впрочім, не тим лиш самим славилася Бідоча, а й ще дечим. Була на диво паскудна: як виглядала у вікно, то потім три дні собаки на те вікно гавкали. Але жадобу любові і відповідний темперамент зуміла переховати аж до своїх цілком поважних літ і не могла рівнодушно бачити молодого гарного легіника. А то навіть тільки молодого. А то й не молодого зовсім.

І варто було її тоді видіти. Пошкрябане, з давніми й свіжішими синцями, лице її ставало брудно-бурим, рот розчепірювався, різко очерчуючи чорну яму, а в ній пару жовтих поламаних іклів; з кутів уст капала слина, безвійні очі підморгували, а рухи були, мабуть, брудніші всього того разом.

— Ліпше зі старов згубити, єк з молодов ізнайти. Правда, легінчику?

Її збували жартами, потім лаяли, потім били, особливо як трапиться який пуританин, що ховає грішне своє тіло лиш для дівок та молодиць. Але найчастіше Бідоча досягала свого.

Бо що ж? Клієнтеля її рекрутувалася здебільшого з товаришів її сина. Виголодавшися під єнчу годину в полонинах, такий легіник з однаковим степенем нерозбірчивості накидався і на солонинку таку душну, що не тра й борсука, і на бриндзю, що сама по столі ходить, і на жіноче тіло. Напхавшися на два дні всяким отим древнім їживом, легіник податливо поглядав на Бідочу і покірно йшов за нею до комірчини шукати щастя.

Але дивна річ! Майже завше се єднання настроїв закінчувалося драматично. Бо, видите, Бідоча була дама вибаглива, не одно бачила на своїм віку, і коли все вже скінчилося, звичайно зачинала висміювати легіника, знаходячи в нім певного роду хиби, від котрих ніхто, навіть сам Аполлон Бельведерський, не був, мабуть, вільний.

Легіник ображався і платив тою ж самою монетою, нерречно вдаючися в подробиці, чіпаючи навіть таку делікатну матерію, як питання літ. Підіймалася лайка, від якої червоніли стіни Бідочиної хати, не дивлячись на те, що були закурені сажею на півліктя.

Але ж Бідочу перелаяти було неможливо — вона ще й тим славилася. Легінь пуск .в у неї великим відламком, а вона засипувала його тисячею дрібних докучливо-гострих шпильок — і молодець врешті не витримував: забирав у жменю рештки Бідочиного волосся, впихав голову межи гачі і давав доброго бобу.

Баба верещала на чім світ стоїть. Пущена по екзекуції на свободу, кидала горшками, ножем, руйнуючи

власне господарство, але потім усе закінчувалося миром, і ніхто не міг би поручитися, що не повториться колись da Capo[1].

І син її вдався у матір. Була се неоговтана, неокресана якась натура. Він ніколи сам не знав, чого він хоче. Заводив нараз ні з того ні з сього бійку з найліпшим своїм побратимом — і тут же підлещувався до ворога; ображався на найнікчемнішу дурницю, доводячи справу до зброї, — і переносив мовчки тяжкі образи. Завше і в усім якийсь неохарний, завше готовий на якусь брудну екстраваганцію; то блудить очима туди-сюди, то упреться бик биком в одну точку, і сопе, і плюється, і лається.

А коли, траплялося, випивав, то не було біди гіршої від нього. Кидався на людей з сокирою, заводив бійку вже без найменшої причини, от так собі, ні сіло ні впало, і був страшний, поводячи наоколо кров'ю налитими очима.

Товариші не любили його тверезим, а п'яним здебільшого зв'язували. Раніше то били немилосердно, але що ж з того: зіб'ють його на макуху, на шмат закривавленого м'яса, а тільки пустять — кидається з сокирою, стріляє з пістоля.

Завданням його життя було — знайти якусь комору, аби розбагатіти відразу. І коли він був при своїм умі, то тільки й говорив, що про всякі комори, схованки, печери з грошима і т. ін. Знав і точно описував кілька десятків таких комор, але чомусь сам не користав з них.

Скочив сей Бідочуків раз у долини, украв вівцю. Прикєг — на всіх! На товариство, ади.

Всі зраділи, бо давно вже не їли свіжини. Юрчик заходився куховарити і, розрізуючи м'ясо, пересипав його сіллю своїх дотепів і жартів. В бербениці ще позістало троха горівки, бриндзі було досить, кулешка вийшла королівська — отже, обід був, ади, єк панцький.

Пообідали файно, попростягалися на черевах шуваром, пішли пообідні розмовоньки.

— Мали-сми мнєсо, мали-сми горівку та ше коби йку молодицю.

---

[1] Спочатку.

— Та би й дівка си здала.

— Хех, сараки, шош ви таке говорите, шо я й не кємую.

Бідочуків сів коло Марусі. Він весь час почував себе ніби господарем перед гістьми, все припрошував: «Харчуйте, харчуйте, не бійте си. Я ше украду». Тепер от сів коло красавиці попаді і, як звичайно, поліз за пазуху.

Маруся скрикнула й підскочила мов ужалена.

Дмитро лежав троха осторонь.

— Мой! Лиши! — тільки й крикнув він, а у самого завмерло серце. Що, як не послухає? Що, як він, от як Бідочук, на зло, навкирки присунеться ближче до Марусі? Що тоді?.. Провалити йому голову, се ясно. А потім?

Але на Бідочукового щось найшло. Він відкотився вбік і задрав ноги.

— Та я нічо. Лиш сми хтів си подивити, ци дівка, ци молодиця.

Опришки засміялися. Цей сміх вирятував усе.

Розмова якось перевернулася у другий бік. Мишко Федюків сів коло Бідоченятка, обняв його й питав:

— А ти знаєш, єк я троха був твою маму не вдушив?

І оповідав потім, як він, будучи ще «дизентиром», ховався по лісах, випадково наблудив на хату Бідочі й побачив крізь вікно, що баба сушить гроші коло вогню, — заплісніві були.

— А я собі й погадав: увійду зара' у хату, бабу вдушу, а гроші заберу. Та відчинив си від вікна троха убік, закашляв — от ік ніби йду та й кау: «Ану-ко, пускайте мене в хату!»

А твоя матір борше поховала гроші та й пускає мене в хату. Та не спостиг я ще сісти, а вна борше викєгає книші, єшницю з печі та й дає мені їсти: «На-ко, на-ко, харчуй на здоровлічко: зголоднів-єс, сарако, лісами».

Сів я, їм, та й зробило си ми банно. Гадаю собі — єк я ї му душити, йк вона така добра та й дає ми їсти!

— І не душив? — спитав хтось.

— Ні, душив — лиш інакше май.

Зареготали.

XXV

Сей маленький випадок зробив дуже багато: в перший раз почула Маруся, де вона є і що з нею може тут статися. Коли вона тепер собі уявляла, що Дмитро може кудись піти і лишити її саму між опришками, — їй хотілося кричати зі страху.

А Дмитрові ясно стало, що хлопці залежалися і що доконче треба щось зачинати. Сказав о тім Марусі, але вона й слухати, і слухати не хотіла.

— Як? Ти підеш? А я де ж буду?

— А ти си лишиш.

— Сама??

— А шо з того? То ненадовго.

Впрочім це Марусяк лиш так говорив: він і сам ясно бачив, що це річ неможлива. Що буде тут робити ця півдівчина, півжінка сама серед скель, серед полонин необозримих, по сусідству з непроходимими лісами та диким звіром в них? Може ведмідь вийти. Та що там ведмідь! Серна пробіжить мимо — і то перелякає на смерть.

І Дмитро заходив у голову: що ж, справді, він буде робити з попадею, коли прийдеться йти на рабунок? Але потім надумав.

Згадав про одного знакомого газду в Жаб'ю і рішив лишити Марусю в нього під час походу. Місце було безпечне, досить відлюдне: від зради можна було забезпечитися погрозою.

— Не бій си, не бій си, — поспішився він заспокоїти Марусю, — то я лиш тобі зажертував троха. Му лишєти тебе в Жєб'ю у газди ув онного, прєтеля. Не бій си — то порєнні газди. Вони добрі люде, не бій си.

Але Маруся не могла собі уявити — як се вона сидітиме в чужій хаті і день, і два, і три, а може, й ще більше. І перший раз прийшло їй у голову питання: «Ну, добре, пересиджу — а потім що? Потім вернемося на полонини, добре... А потім що?»

Тут мисль упиралася в стіну, і більше нічого не могла вигадати Маруся. Най вічно буде літо, най ніколи не буде зими, щоб завше можна було сидіти в сім затишнім, милім

уже куточку, щоб не приходили пушкарі, не окружали, не починали стріляти.

Зрештою попросту не хотіла о тім думати. Чула підсвідомо, що за стіною сих питань стало і стоїть щось страшне.

Стомилася... Вся була пересичена. В усім тілі чулася якась розламаність, члени були важкі. Лягти б і лежати непорушно, щоб давав хто-небудь ранню каву до ліжка і смачний обід.

І відчула нараз, що вона ж уже кілька тижнів не милася. Поглянула на руки — руки були брудні і потріскалися, по тілу повзали різні звірі, що іноді й півночі не могла заснути, ганяючи.

— Але лиши, Міцько, — крізь сон мурмоче опришок. — Таже то не вуша, блоха. Воно чисте.

Та хоч і було воно чисте, та все ж Маруся заснути не могла. І потім... сей брак мила. Уже півжартома, півсерйозно наказувала опришкам, щоб вони, як підуть на рабунок, то аби розбили такого корчмаря, котрий милом торгує. Пообіцяли.

Уночі опришок підсувався до неї з ласками, але випросилася. Дмитро не настоював, бо теж був перемордований; відвернувшися, скоро захріп. А Маруся довго сиділа, взявши коліна в руки, і думала. Власне, не думала, а прислухалася, як в голові перемішується якась каша з обривків гадок. І так сиділа, доки не зморив її сон. Тоді лягла коло опришка, прикрившися ліжником.

В декілька день по тім Марусяк оголосив похід.

Опришки стріли ту звістку з шумливою радістю і були би понапивалися, коли б не випили перед тим усієї горівки.

Борзо зібралися і на слідуючий ранок пішли.

Марусю справді лишив Дмитро у одного знакомого на Жєб'ю. Легіні підговорювали газду зі собов, а що се була м'яка, податлива натура, то коли б не жінка, чого доброго, і пішов би з опришками, хоч і не маючи до їх ремесла жадної охоти. Але жінка його була баба енергійна і попросту не пускала газду з хати, а опришків лаяла.

— Тобі свої голови не шкода, дурню ти Божий? Таже маєш діти, маєш жінку, а не плутати си з цими головоїдами, шляк би їх вибив уже раз.

Ґазда винувато посміхався, мов приглашаючи подивитися: бачите, братця?.. Та я б радніший — але що ж з тою бабою поробиш.

Один з опришків, чорний, дикий, слухав-слухав, і здалося йому, що то вже занадто.

— Мой! А ци ти загрозиш жінці, а ци я ї загрожу? Вже їк я ї загрожу...

Але баба була не з полохливих.

— Іди на дідчу маму, опришку ти недорізаний! Наїв-єс си, напив-єс си в мої хакі та ше би мене й бив?

Опришки дали ґазді спокій і пішли без нього. Маруся лишилася сама. В чужій хаті, у чужих людей, що тримають її не з охоти, не з радості, а зі страху. Дивляться ворожо, неприязно. Гуцулка, горда тим, що вона мати, порядна жінка, ґаздиня, з мало укритим презирством поглядала на опришківську любаску, і Маруся чула крізь вікно, як вона голосно, анітрохи не стримуючися, говорила надворі чоловікові:

— А видів-єс попадю? А шляк би ї трафив поганий у вутробу! То вже раз паскуда має бути! Таже то світ не видів — з такого дому, з таких гараздів та в таке, прости Господи, свинєче багно лізти — пху! Ей би дати попові знати! То би узєв д'хаті та присилив косицями до смереки, аби крутила си, бігаючи доокола, та прєв[1] би, доки не посиніла. Пху!

Маруся заплакала...

Вона, ся женщина, бачить її в перший раз у своїм життю — і от рада була би дивитися, як її б'ють. І всі, всі... і ті навіть, хто ні разу не бачив її в своїм життю, — ті були б раді. І весь світ сих порядних, закріплених на своїх місцях людей, — все те осудить її, оплює і закричить «розпни». Хто ж заступиться? Хто ж стане в оборону? Ніхто, ніхто... Сама-саміська на світі... Весь світ — чужа хата, от така, як ся, з чужими людьми, от як ся ґаздиня...

---

[1] Див.

Ридала... Почуття повної самотності, закинутості заволодівало нею все остріше й остріше, біль від загального презирства, від загальної стоокої пазуристої ненависті краяв душу, і душа рвалася в риданнях.

Ґаздиня увійшла до хати і стала коло порога. Брови її були нахмурені, і лице суворе, і кожний мускул в ній говорив: «Так тобі і треба, паскудо!»

Але довго дивитися не могла. Поволі зморшки зникали з чола, суворість щезала; звідкись із-під серця клубком підкочувалися сльози. Хотіла було вийти пріч із хати, а замість того підійшла і ласкаво доторкнулася до плеча Марусі.

— Може, чого потрібуєте, їмостечку?

Маруся здригнулася, підняла голову, мов крикнути хотіла: «Чого ж іще тобі від мене треба? Лаяти будеш?..» Але поглянула в лице гуцулці, почула се ласкаве «їмостечку», давно забуте, утрачене навіки, безповоротно, — і заридала ще дужче, уткнувшися лицем у груди ґаздині...

Та півсвідомо гладила її по голові, щось говорила, а потім і сама розплакалася і сіла на лаву, витираючи лице рукавами.

І сиділи так, плакали обі...

Потім Маруся заспокоїлася, дякувала за віщось. А потім розпитувала. Се ж була перша жива людина! Ся ґаздиня от сидить у селі, зустрічається з людьми, ходить до церкви, омивається хвилями людського моря, чує багато слів і приносить додому пил з далеких і різних цвітів.

І жадібно слухала Маруся прості слова: кожне з них було таке нове, так нагадувало щось давнє, любиме, близьке...

— Ми люди далекі — видиш, де сидимо. І до церкви не щонеділі мож піти. То воно ід нам не йдет так борзо, та й я не знаю, лиш-сми чула, шо рейвах великий си зробив за вами. О, великий рейвах!.. Ксьондз ваш усі ровти позбивали, усіх пушкарів на ноги поставили. Бо то, ади, спочітку не знали, шо гадати: може, втонула, гадали. Та ходили, де глубокі плеса, де кашиці та велике камінє та ґаками все шукали скрізь. А вже так, вже май не вборзі, ізрік хтось, шо ніби видів, єк Марусєк із єковс панев ішов

десь конем, ци вже не можу сказати єк. Та вже лиш по тому, то вже си ровти зачєли, ає. Ксьондз ваш, повідають, самі їздили на Ускєріки з Гердлічков говорити, та й тот, варе, обіцєв, шо вишукає, хуч би тут не знати шо. Та й Юрішка д'собі кликав, гострий наказ му давав, аби вишукав. Та й Юріштан бігав, шо бігав полонинами, та лісами, та бих зна чім[1] та оннаково гляба було вас ізнайти: десь закєг порєнно головоїд проклєтий.

І знов плакала Маруся, уявляючи собі всю ту картину: і здивування о. Василя, змішане зі страхом за свою репутацію, і шепти та смішки цілого повіту, і... гірке почуття образи старої бабці... От мов жива стоїть перед очима: «Спасибіг, Марусечко, спасибіг...», а в самої сльози ринуть з очей і скочуються в глибокі зморшки.

А відтак попливли дні за днями. Скучні, одноманітні. Надворі показуватися Маруся боялася, аби хто не побачив, і цілими днями сиділа в душній хаті. Коли приходив хто і питався: «Що це за молодичка?», газдиня відповідала різно: одним казала, що се з Білоберезки жінка, другим — що з Річки, як кому.

Приходили вісті й про геройство Марусяка, про деталі його нападів, — і Маруся тепер лиш помітила, як мало поезії в кривавих злочинах молодців.

— Прийшли ід тому війтові та й си сховали у колибі. Так перегодом приходить слуга війтів у ту ж таки у колибу, дмухає у ватру — ци грів си, ци варити шо хтів, вже того вам не скажу. А коло него були два пси. Та й тоті пси зачули опришки, зачєли гарчєти. А волох — тот слуга волох, ади, був, — а волох підвів голов та й скричєв по-своєму: «Лабурж!» Та лиш він тото слово скричєв, а оден з опришків кєв го у потемки через прєсло сокиров. Ударив у штуба, оту-о понизь ребра, так, шо, перебачєйте, калюхи му випали.

Слуга уфатив си за бік руками та й засакраментував по-своєму. А між опришками й волохи були. «Ов, — кажуть, — шкода! Свого-сми порубали». Та зара' узєли того слугу на плече та д'хаті з ним.

[1] Бог знає чим.

А втамана самого не було вдома: поїхав десь некрутів віддавати. Лиш сама жінка си лишила та син Юр. Він орав цілий день уверху, то й прийшов уже д'хаті понад вечір. Пустив волий[1] у загороди, полагодив там ще щось на дворі коло хати, а витак пішов у хату та і запросив у матері напити си шош.

А матір кае: «Бери хіба росільниці, бо бирше нема нічо».

Подала му мати миску росільниці, та лиш Юр піднєв миску до губий, а тут опришки у хату та й того слугу несуть на плечох.

Ґаздиня скричєла не своїми голосами, забила си у вугов[2], а Юр крунув си поміж опришки, хтів си замішєти межи них та в двері; лиш опришки йк зачєли бити го сокирами, то ледве живого закєгли витак під лаву.

А слугу положили на лаві та узєли си му калюхи зашивати: затрутили, перебачєйте, кишки му всередину, знайшли голку, нитку та й зашили.

Витак зачєли у ґаздині питати си, де гроші. Баба вогорит: «Я нічо не знаю, мужа нема вдома, я нічо не знаю». Лиш опришки того не слухали багато: узєли, розіклали ватру у печі, бабу розібрали, розкєгнули на земні та й сипали грані на черево. Кричить баба, а де гроші, не каже. Та вже кіко ю не мучили опришки, — так і не сказала: не знаю та й не знаю нічо.

Плюнули опришки, кинули бабу, пішли самі шукати. Та вже не можу вам ісказати, кіко знайшли, — а шо вже лудіня, ліжників, сукна, фантя ружного-преружного позабирали, то, нене моя рінна!.. А двері й вікна, єк відходили, позабивали ковбками.

Нарано повставали сусіди — шо то тихо так коло хати? Ані худоба не пускана, а нікого й не видко. Туда — аж там двері позабивані, вікна позабивані... Ой-га!.. Гості були сночі.

Відбили двері, вікна, увіходют — а там... Господочку тихий та любий, не дай того видіти жадному крискєнинові!.. А баба лізе на коліньох з хати надвір. Та полізла до

[1] Волів.

[2] Кут.

хліва та й там лєгла голим черевом у самий тот, перебачєйте, муст. Ає, ає! Тут нема сміху. Мусила вна у того лєгати, бо би інакше не видержєла. О-о!.. Вже таки би ретенно не видержєла.

Приїхав і втаман, ідет ід хаті — го-го! Є шо видіти у хаті. Слуга на печі лежит, Юр у ліжниках загорнутий на постелі, вба йк колідє, поздуло їх так. Юр стогне: «А Бог би вас побив із вашими достатками, та й з вашими маєтками, та вотаманцтвом, йк я через него свого здоровля си збавив».

Іде втаман до хліва, а там баба плаває у тім у мусті, гей качка! «Шо дієш, стара? — питаї ци. «Не бій си, діду, — стогне. — Ше-м тє не цалком осиротила». Тобто має значити, що не признала си за гроші. А втаман на тото: «Но-но... То байка. Коби ти лиш, сарака, подужєла. Решта — байка».

...Цілу ніч не могла заснути Маруся, вислухавши тото оповіданнячко. Дмитрик!.. її лицар, її коханий, той, ради кого вона зломила своє життя, — сипле бабі вуглє на голе черево, допитуючися про гроші!

Жах обхоплював її у тьмі ночі, і не знала, як тепер стріне опришка, як буде дивитися на нього, як прийматиме ласку.

З газдинею зав'язалися у Марусі щирі, приятельські відносини. Се була добра женщина.

— Шош ти, любочко, делінь будеш робити? — питала вона іноді Марусю, звертаючися до неї по-материнському, на «ти».

Маруся лиш здвигала плечима.

— Я сама не знаю. І не думаю, і не хочу думати о тім, — і покивала голівкою. — Дивно, дивно зложилася моя доля... Ну... та тепер уже пропало: повороту для мене нема.

— То чіму? А йк би-с си вернула та перепросила газду? Най би вже попобив си троха, бо без того не буває у хаті, але витак узєв би назад. Бо ти лиш рахуй та кємуй — єк попові без жінки? Вже крискєнин без жінки нічо не вартує, а шош піп? Та ти йму оннаково, шо половицю кіла укєла. Ей, вертай, бігме, вертай.

Маруся лиш хитала заперечливо головою. Коли уявляла собі ті погляди, котрими її стрінуть, суди-пересуди та переговори попадь та попівен повітових, усі оті маленькі шпигливі питаннячка, невинно-ядовиті уваги, усмішечки, словечка; коли пригадувала все те, ясно їй було, що вона би того не витримала, що поворот немислимий. І говорила рішуче:

— Що буде далі — побачу, але назад не піду нізащо, нізащо в світі.

— Але ж погадай, шо говориш! Таже цес Марусєк, ланц би му шию в'їв, лиш ізвів тебе та й кине. Лиш му си навкємиш, — і кине. Кіко він вашої сестри, отаких-о мав — хо-хо! Та у него ув кождім ув селі по любасці сидит, а то й по дві! Шо ж меш робити, сарака, йк він тє вижене гет, а на твоє місце другу приведет?

Мов металом поплавленим, капала кожним своїм словом! Ой... Все складнішим, все безвихіднішим вставало перед Марусею її завтра, все безумнішим показувався крок.

— Не кажіть так, ґаздинько, бо... бо того не може бути...

Але гуцулка не помічала ефекту своїх слів і говорила далі. Словами, як клевцями, била.

— Ой-га — не може бути! Лиш так-таки буде та й вже, згадаєш тогди моє слово. Ци ти му жінка вінчєна, шо він тє тримати стане? Ає!.. Шо лиш троха не так — ану-ко, забирай си. Та ше задеруть спідничку та всип'ють бобу доброго на дорогу та з тим і підеш. Тогди меш говорити, шо «не може бути»... Ге — коби-то не було! А то вже бувало. Та й не раз бувало! Та й ше буде не раз.

Маруся холоділа... «Замовчи!» — хотілося крикнути з усієї сили, але не кричала. А молодиця різала та й різала, по-своєму, по-простецькому, забираючися в саму душу зі своїм шорстким бажанням добра.

— Та от, не будемо далеко загадувати — йк заверемічієш, а може, таки вже й заверемініла, — хто то знає? Ну, та й шо? Ци ти му потрібна тогди будеш, із калюхом? Овва! Та він собі ув кождім селі цілу ізнайдет. Здорову,

свіжу. Та ше тобі на злість приведет ід хаті, ци де ви там спите, та ше меш дивити си, єк він із нев, з тов другов, спати ме лігати. Ає! Ти ше, сарако, не знаєш наших людей, опришків тотих самих. Йому коби лиш солодко було, а шо там далі, — то він не знає.

Або, най так кажім, дитина у тебе си знайдет... Шош ти меш робити із нев там, у полонинах? Та от ми, шо вже у нашім у стані, у крискєнцькім, та й то кєжко си трафєє, шо вже ми привичні, — ади, по п'єтнаціть, по дваціть котим[1]. А шо ж, варе, ти меш робити? Диви си, йка ніжна, булочками вигодувала си: на першу ж дитину розсипес си. А при полозі хто ті поміч дасть? Ци не Марусєк бартков? Го-го!.. То ми баба, ха-ха!..

І сміялася таки цілком щиро, навіть весело, не помічаючи, що Маруся от-от упаде непритомною.

— Ає, ає! Так воно, так. А йк уже минет ци усе та й добре минет ци, прийдет дитинка. Любити лиш го та гріти — а тут опришок прийдет, та за ногу, та об камінь головов.

— Що ви кажете!! — в нестямі скрикувала Маруся.

— А те, шо знаю. Казали такі, що самі виділи. «Я тє, — іскажет, — на любаску собі брав, а не щоб вогкість ти ми тут розводила та з отсим бахурєм набувала си. Ми люде гірські, ми не маємо чєсу колисаночки співати. Єк ти моя любаска, то ти маєш свою роботу робити, а ні — перепрашєємо на усі штири вітри, п'єтий шум. Такого добра я си усюди ізнайду».

Лиш тут помітила, що Маруся побіліла, попісніла у личко і хитається, хитається... Підхопила її, крикнула на чоловіка, щоб дав води...

Впрочім, Маруся скоро прийшла до себе. Попросилася лягти. Їй було зимно.

Лягла. Ґаздиня любовно прикрила її ліжником, старанно обтикаючи доокола. Потім стала, підперши щоку рукою, і хитала головою.

— Чого ви, ґаздинько, головою хитаєте?

— Та шо... Видив, ти, Міцько... зайшла вже...

---

[1] По двадцять народжуємо.

XXVI

Сумні дні і довгі безсонні ночі... І мислі важкі, і гострий сердечний біль.

— Боже мій!! Що ж се я наробила! — нараз скрикувала усією своєю істотою і, мов безумна, підхоплювалася з постелі.

— Та що ж се запаморочило мене, що оплело? Як же сталося, як могло статися? — і стискала голову руками і, хитаючися зі сторони в сторону, беззвучно вила серед глупої півночі.

Мов у пропасть чорну упала. Високі, в темне небо упершися, стали стіни доокола, впереді невмолима, непорушна скала, і ні розбити її, ні обійти — і немає виходу. Кінець уже. Життя пропало.

Будь у сю хвилину ніж під рукою — ударила би ним себе в груди.

Розпитувала ґаздиню, що роблять опришки взимі.

— А шо роб'ют? Оден у катуші сидит, шибениці чкає, другий гонит світами, біда го знає куда, стає на службу у йкого газди та й служит, а ше йкий залєгат у зимовнику дес. Наб'є собі туда будженицій, бриндзі за літа та й сидит, маліцьку ватрочку кладет, аби не пізначно було дуже.

— Що ж то за зимовник?

— Зимовник? То палац такий, на пльонтрах, золотий. Та й слуг дванаціт обід варут, а стелев місєць-зорі ходє.

— Ні, ґаздинько, скажіть — я ж не знаю.

— Нема шо там знати. Дєра йкась у селі або єма у земні. Привалит тото плитєм, форостом замечет та й залєгат утуда, йк медвідь.

— І цілу зиму лежить?

— Ає. Він не може виходити, бо би го слід ізраджував. А вже коби то лиш вислідили — ого! Остатньо би му тогди дзвонили. Їй-га!.. Проклєтий тото хліб — на свікі проклєтий! Шо йкби мій Іван та пішов у тот талан у гіренький, то би сомного[1] сокиров порубала. Най гниєт, йк має таке житє провадити!

[1] Сонного, сплячого.

Ґаздиня плювала, і очі її загоралися. Була ж селянка, віковічна труженица.

А Маруся малювала собі в уяві той зимовник. Вузонька темна яма, діра для вповзання, ковбчик для сидіння, купа шкір для лежання. Дим, що не має виходу, і всі запахи, що не можуть утекти від самих себе, і опришок під боком... місяць... два... три...

І нікуда не вийти, не дихнути свіжим повітрям. Відростають пазури, шерсть разом із брудом укриває тіло грубою корою, очі відвикають від денного світла і болять в їдучім диму... Захорієш — кричи, вийся від болю, а тебе будуть смарувати ведмежим лоєм і його ж, розтопивши, змішають зі смердючою горівкою та заливатимуть горлянку... То дуже добре! То від усєкої, ади, хвороби помогат!

А лицар же де?.. Блискучий, в панцері золотім, з шоломом в струсевих перах на прекрасній голові, вічно усміхнений, святочний! А де ж замок, що стояв на високій горі, де сад із тисячолітніх грабів і буків, плеяда русалок у голубім озері! І гондоли, убрані ліхтариками, невидимі хори в тіні дерев, і прекрасні танки сільських дівчат, і пажі, і оксамити, і кришталеві кубки, одежа золота?

«Де ж то все?.. Де ж ви, смішні й дитинячі, але солодкі мрії мої?.. О-о!.. Яка ж дурна я була, яка нерозумна... Та чи мені ж, попаді криворівській, марити було о всіх тих небувалих красотах? Таже того нема і не було ніколи. То лиш у глупих мріях дівочих снується, в незадоволених, стривожених...»

І гірко посміхалася, і сльози текли по непорушнім лиці.

«Я марила, а життя пливло мимо мене, і я нічого йому не давала, нічого не приносила. Дозволяла гратися собою, як забавкою, як лялечкою, тішила і тішилася. Не приходила в життя діяльним членом, що во ім'я виконаної роботи має право вимагати, а була гарненьким паразитом. А в додаток — усім тим, хто мене любив, хто хотів позбавити мене від скуки щоденності, хто заколихував ласкою, як дитину маленьку в колисочці, — всім тим я принесла стільки ганьби, стільки сорому, стільки сліз... Ох!.. Та пощо ж я на світ народилася така дурна, така нерозумна! Бабцю, бабцю, чи простиш ти мене!..»

І падала в подушку лицем і тужила, тужила... «Бігла би, бігла, сю ж хвилю бігла, через гори й горби. Се ж так близько! От коли б вийти троха на грунь за хатою, — видко верхи криворівські, видко Ігрець, Синиці.

Але не мені туди вертати... Я проклята! Я блудницею стала. Сьогодні мною розпоряджає один опришок, а завтра будуть усі. Будуть відкуповувати за пару сороківців один у другого, і заливати будуть горівкою, і топтатися босими ногами по тілові... Ой! Я голову собі розіб'ю об скали! Ножем заріжуся!.. Пустіть!..»

І зскакувала серед ночі, кричала. Перелякана ґаздиня вбігала до комори, довго не могла засвітити. Потім заспокоювала любовно і, забувши втому денної праці, сідала на постелі і довго розмовляла. Все радила вертати до Криворівні.

— А шо гадаєте? — говорила вона, перейшовши уже на «ви». — Я збігаю до Криворівні та скажу вашому чоловікові, аби йшов ід вам. Пощо карати си тілько.

Але Маруся протестувала всіма силами:

— Та як же я прийду? З якими очима? Ні, ні, ні — се неможливо. І того не буде, ніколи не буде. Все вже пропало. Відрізати скибу хліба можна, але приліпити її знову — трудно. І не клопочіть собі голови, голубко, — я уже все одно як мертва. Вибачте, що я от потривожила вас серед ночі, але не моя в тім хіть, бо не по своїй волі знайшлася я у вашій хаті.

Але ґаздиня не хотіла так скоро кидати своєї ідеї. Радилася з чоловіком:

— Я побігну, Йва'. Прийду та й скажу тому попові: «Їкби-с хоків свою жінку узєти, то йди та й бери, докив опришків нема ше».

Але Йван замотав і руками, й ногами.

— І-і-і-і... Таже Марусєк вб'єт! І тебе, і мене. Та шо вб'є — вогнем ме печи!

— А відки він си довідає? Відки? Скажемо — прийшов піп із дваціть люда, обскочили хату, нас пов'єзали, молодицю взєли — то й шо ми му винні?

— Ой жінко, не требуй Дмитра! Бо він нас не так, ади, стребує. То вже така біда, шо має очі усюда. Ти підеш до

Криворівні — а йму вже донесут, шо ходила, ади, баба до Криворівні, — та й шо тогди мемо робити? Спрахтит із світа та й напити си не даст.

І то все з такою силою переконання, що навіть ґаздиня почала роздумувати.

— Та вно направду, єк тот повідав, не пхай пальці межи двері, аби тє не скалічило. Шкода молодиці, нема слова, але й свої діти також шкода.

Але дивитися на Марусю рівнодушно таки не могла і, коли ще раз повторилася нічна сцена, рішила — що буде, то буде, а я таки піду. І рано, не сказавши нікому ні слова, щезла з хати. Іван дізнався о тім лиш тоді, коли сусідка прийшла варити обід.

— Ає! Та в мене своя жінка є.

— Може, си навкємила, то беріт чужу.

— А мою де сте задівали?

— Випрали та повісили сушити.

Впрочім, Іван догадався вже, де його жінка, і зі страху, як би чого не вийшло, перестав розпитувати.

А молодиця відмахувала кроки. Пішла не дорогою, а толоками та ще й правим, менше людним боком Черемоша — боялася стріч. Справді, Марусякові могли донести, що виділи, мовляв, Олениху — бігла до Криворівні.

Взагалі всякі думки брали. З усіх боків можна було чекати, що скажуть: у чуже просо не сунь свого носа. Про Марусяка нема чого й говорити: в нім наживала собі вічного й страшного ворога. Маруся теж протестувала і хоч можна було думати, що ліпше не звертати уваги на сей протест, а все ж... Нарешті от підходить вона до чужого дому, увійшла туди, не знаючи, як і куди. А що, як і тут їй скажуть: в чуже просо не сунь свого носа? Таких, мовляв, що від чоловіків тікають, нам тут не треба — тримайте собі.

І так си збоєла — аж ноги си типуть[1]. Все таке чуже доокола. Була тут, може, разів два на храму в Криворівні, але тоді не було тут так непривітно.

А вже як прийшла на плебанію, так хоч назад біжи. І наймички всі такі непривітні здалися і наймити зухвалі — так би й їли. Вже й сама не знала, як привіталася.

---

[1] Тремтять.

— А шо би-сте хтіли, ґаздинько?

— Йгомостя би мені... ади, ксьондза...

— Нема ксьондза, поїхали хору йкусь законювати. А то далеко: на Бережницю, аж під саму Білу Кобилу.

— А коли зійдут?

— А ци ми знаємо? Видев, увечір.

Якийсь наймит підійшов і чіпався:

— А тобі нащо ксьондза? Удруге заміж хочеш? — і ліз до молодиці.

Олениха, сміла й находчива, якось стерялася тут, в чужій обстанові, і не знала, що робити, але в сю хвилю вийшла стара їмость.

Старушки не можна було пізнати. Пожовкла, зморщилася, очі погасли і сиділи глибоко-глибоко. Всі кості гостро повилізали, руки трусилися.

— Що тобі, молодичко? Скажи мені, я передам єгомостеві.

У Оленихи забилося серце... Що робити?.. Говорити? Але як?.. Тут?.. При наймитах?..

Стара їмость бачила, що молодиця вагається. Думала, що ходить о якусь дискретну справу, і покликала Олениху до покоїв.

— Ну, що ж там таке? Чи то лиш ксьондзові можна оповісти?

— Ні, я можу й вам. Прийшла-сми вам ісказати, шо ваша невістка у нас у Жєб'ю сидит.

Старушка розкрила рот... і ухопилася за серце... Олениха стерялася і не знала, що робити. На щастя, старушка скоро спам'яталася.

— Звідки? Як?.. — говорила, задихаючись, а потім почала плакати. Від сліз їй стало легше.

— Ти не дивися, що я плачу. Ти говори, а я буду плакати...

І плакала. Гуцулка оповідала, а вона плакала. А коли Олениха, сама хвилюючися, оповідала про мучення Марусі, як вона кричить ночами, старушка, здавалося, розпливеться в сльозах.

Нарешті обі заспокоїлися трохи. Стара їмость хотіла їхати сю ж хвилю, але Олениха навіть руками сплеснула.

— Але шо ви, їмосте? Таже то тра силов, та ше й великов силов тра брати. Може Марусєк наскочити під тот чєс, тогди вже горєчо буде брати. Тогди я вже не знаю, єк ю й брати, бо він і вбити ї може. Ає! Таже то бійно з-перед такого вопришка.

Пішла.

Стара їмость не могла спам'ятатися. Як ненадійно, наче грім з ясного неба, приголомшила її утеча Марусі, так само нежданно явилася тепер можливість її повороту.

Чекала сина так нетерпеливо, що кілька разів сама вибігала на дорогу, а нарешті веліла наймитові осідлати коня і борзо їхати назустріч єгомостеві та сказати, аби їхав як тільки можна найшвидше, бо важна, дуже важна справа.

Наймит поїхав, а старушка все не могла заспокоїтися. Ходила по покоях і ломила руки.

— Господи, як би її спасти!.. Господи, як би її врятувати!.. Одурив, обпоїв проклятий розбійник... Плаче, мучиться... Іди... Іди, голубко моя!.. Ми простили, ми не згадаємо. Слова ніколи не почуєш. Будеш коханою дитиною, як і давніше, буду так само любити, навіть більше... І все забуду, все я забуду: і ночі свої безсонні, і сльози криваві, і образу... велику образу, Марусе!.. Відобрала ти в мене життя трохи, але най уже я тобі сей кавальчик дотачаю.

Нарешті приїхав і єгомость.

— Що тут ся стало? Пощо мене так нагло кликали? — а сам оглядався і шукав очима. Скакав з надією, що приїде, а Маруся стоїть, сміється... «А ось і я! А що — добре я з вас собі зажартувала?»

І направду не попам'ятав би... От наче на потік собі пішла та трошки затрималася довше.

Уже переболів свій удар і навіть чув себе трохи винним, хоч і сам не знав, у чім. Весь час ходив якийсь стеряний, винувато дивився на всіх, говорив несміло; все здавалося йому, що парафіянин слухає-слухає його, а відтак, чухаючися, й скаже:

— Усе тото файно, їгомостику, лиш ми би вже хтіли раз мати ксьондза порєнного. Єк ви у свої хаті не можете справити, то у цілій, рахувати, парафії вже не вам ґаздувати. Усєкі

є попи на свікі, усєких-сми видів, але таких, шоби жінки він них кікали з опришками, — таких ше-м не видів.

Коли, почувши про скандал, нараз почали до парафії навідуватися гості, і число співчуваючих, рідних духом виросло до незрозумілих розмірів, і все то приїздило, лізло з чобітьми у душу, задавало нескромні питання, — о. Василь попросту тікав, скориставши з найменшої причини. Йому було сором дивитися людям в очі, він не міг витримати цього фарисейського співчуття, сього погано скритого задоволення, що світилося в очах усіх цих милих добрих сусідів, далеких і близьких кревних і т. п.

Лиш стара їмость уміла з ними говорити.

— Ми переболіли сеє горе, що спостигло нас так нежданo. Тепер ми постановили ніколи більше о тім не говорити і дуже просили би вас не торкатися сеї не загоєної ще рани.

По такій фразі, сказаній спокійно, гречно, трудно вже було зачинати річ на сю цікаву і пікантну тему. Попаді швидко прощалися і щезали.

Але зате ж уже й надолужували потім! Скільки було переговорено, скільки було наплетено в повіті! Для попадей то просто рай наступив, ніколи ще не було так весело в косівськім деканаті. То було з'їдуться миропомазані глави зі своїми немазаними половинами і морять мух. Ксьондзи ріжуться у карти, що аж курява встає, а попаді зябра собі друть, позіхаючи. А тепер!.. Яка безконечна, яка невичерпана, яка прекрасна тема для розмов! Навіть порозцвітали попаді, рум'янці собі подіставали. А вже скільки жартів!.. корявих «родинних» жартів!.. Скільки запаморочуючих віців — хо-хо-хо!

Як лиш гримнула вістка по повіті, о. Василя викликав до себе «дзєкан». Бідний криворівський парох, не встигши ще опам'ятатися взагалі, аж розплакався перед старим.

— Ну, що ж я тому винен, отче, що ж я тому винен? Господи!.. Я ж ні в чому не винен. Обов'язки всі повнив... усе — і от!..

Декан почухав пером за вухом.

— Та зрозумійте ж мене, пане добродію пане (се була приговірка отця декана), що я так само нічо не винен.

Я вам, пане добродію пане, бажав завше добра і бажаю, пане добродію пане, так само і тепер. Але що ж я можу поробити, пане добродію пане, коли від мене вимагають, пане добродію пане, з консисторії, пане добродію пане? А що я їм скажу, пане добродію пане? Правда, ще мені нічого, пане добродію пане, не писали, але напишуть, напевне, пане добродію пане, напевне.

Порішили на тім, що на консисторський запит, коли він ще прийде, о. декан має відповісти: «Понеже урядъ деканальный не може вѣрити самимъ лишъ роспространеннымъ слухамъ, яко бы жона такого-то, пароха на Крыворивнѣ, Быстрецѣ и Рѣцѣ-Зеленомъ куда-то, невѣдомо куда, щезла, то урядъ деканальный зарядилъ провѣрити точными вѣдомостями на мѣйстцѣ, по довершеню которой провѣрки буде о всимъ донесено консисторіи».

Отець декан страшно був задоволений із себе і все підкреслював, все звертав увагу о. Василя на свою доброту.

— Бо я, пане добродію пане, не лиха людина. Хоч я знаю, пане добродію пане, що мені можуть бути, пане добродію пане, неприємності, пане добродію пане, і то ще великі неприємності, пане добродію пане, але я, пане добродію пане, не можу витримати, коли бачу, пане добродію пане, можливість зробити кому-небудь приємність, пане добродію пане.

І от коли тепер о. Василь дізнався, що Маруся недалеко, в Жаб'ю, він сильно зрадів, але що робити, за що взятися в першу хвилю, не знав. Не орієнтувався.

— Та бійся Бога! — квапила його ймость. — Треба борзо все робити. Треба збирати людей, треба йти.

— Людей... А де ж я їх візьму, тих людей?

— Та де хочеш бери, а мусять бути.

— Парохіяни не підуть, — тягнув о. Василь. — Он учора треба було сіно перенести з горба до оборогів. Так я сам чув, як оден, отой п'яниця Матій, казав: «Жидові би-м поніс, а піп най заплатить добре».

Стара ймость стискала руки.

— Та чому ж ти так повів себе з парохіянами? Чому ж вони так тебе не люблять? Чому за других священиків люди раді й голову положити, а тебе ненавидять?

Отець Василь розводив руками.

— Люди тут такі, погані. Я їм нічого злого не зробив.

«Але не зробив нічого й доброго», — погадала собі старенька, та тепер не пора було підіймати се питання.

— Ну, то їдь же борше до Жабйого, шукай Гордіюка, най дає пушкарів, най ідуть, най відбивають. Та ворушися ж! Таже кожда хвиля дорога.

— Я б з'їв що...

— Добре, добре. Я покладу тобі — в дорозі будеш їсти.

О. Василь погнав до Жабйого.

XXVII

Марусяк літав селами, всюди якось спішачи, всюди якось недороблюючи. На великий рабунок не йшов, задоволявся малими нападами: на корчми, от отамана пушкарського в Зеленици хотів піймати, та не вдалося; ограбував пару менших дворів, війта одного пошарпав, аби не так уже занадто одверто прислужувався полякам, — отаке усєке.

Але й сього, очевидно, було досить, щоби занепокоїти власті. Якісь дивні відносини були у властей з опришками. Наче умовилися: коли ви будете сидіти тихо, то й ми будемо сидіти тихо; ну, а коли ви теє, ну, тогди й ми, значить.

І під час «замирення» власті досить толерантно відносилися до опришків; систематичного очищення не робили, от хіба вже як занадто запустують чорні хлопці, тоді розколихувалися органи влади невеликою амплітудою, щось там робили, щось там писали кудись. А минала хвилева небезпека — і знов святий спокій до слідуючого вибуху легінської сваволі.

Так було й тепер. Власті прокинулися, заворушилися, але чуткий Марусяк мав ніс і при перших же небезпечних ознаках сказав — досить! Пора додому.

Але як же можна отак піти, щезнути, попросту сказавши — утекти без сліду? Ні. Вся легінська вдача протестувала би проти того. Треба ж порозкошуватися, показатися

перед світом в усій своїй красі, блиснути шитвом киптарів, багатством ременів, сипнути сороківцями — щоб дзвеніло, дий його кату! І показати, що нікого й нічого на світі не боїшся, що кожному можеш плюнути в очі і що взагалі на все тобі начхать. Оправдання життя свого хотілося, перед самим собою і перед світом цілим.

І Марусяк оголосив, що на місце сеї прощальної гульні вибирає Ясенів.

Дійсно, се було найвідповідніше місце. Голови, може, були би безпечнішими, але, власне, в тім був свій присмак: сміло глянути небезпеці в очі, побравірувати нею. Та й малі були занадто Голови, розмаху нема. Напився та й вались. Ну, а Ясенів зовсім інша річ. Село велике, красиве, над самим Черемошем, при битій дорозі; розляглося широко на пологих горбах та ще й в шістьох кілометрах від самого гнізда — від Устєрік. І нарід у тім Ясеневі все розмашистий, буйний: з найдавніших часів ясенівські люди найбільше підтримували опришківство, та й тепер все село було симпатично настроєне до чорних хлопців. Взагалі де вже й побаювати, як не в Ясеневі!

Та й по сусідству з Криворівнею: потоком лиш, Варятином, відділяються одно від одного сих два села. Попові криворівському донесуть на слідуючий день, що був, мовляв, Марусяк в Ясеневі... Ає!..

І ще одна, може найголовніша, причина потягнула Марусяка до Ясенева: там жила Олена Срібнарчучка. Передумуючи своє будуче побачення з Оленою, Марусяк відчував осібний якийсь присмак, що от, мовляв, маючи там десь попадю — не кого-будь! — все ж іде до другої любаски.

Ся думка лоскотала. Уже представляв собі розмову з Марусею, як вона, довідавшися про Олену, буде говорити: «Митрику-любчику! Та нащо тобі другі дівки та й молодиці? Ци я не файна та й не люб'ю тебе? Ци я не кинула свого попа задля тебе?»

А він їй буде говорити: «Слухай, Міцько. Ци була ти у лісі коли?» А вна: «Ой була, була!.. Коли не була — тебе би не знала». А я знов: «А у лісі єгоди виділа-с?» — «А й чіму ні. Лиш пощо таке пусте говорінє?» — «Бо, видиш, чєлідь — от їк єгода. Шо йдеш лісом та ті й не в голові

єгоди, — тра дес іти борзо ци на серці журу маєш велику. А вна, єгода тота, визира-ат з-під трави. Та черлена така, йк грань, та велика та файна. Так си й просит: «Зірви мене, легінику!..» Та й хуч би єк ті було безчєсно, а мусиш сідати та й тоту єгоду ірвати та й їсти. Та й си зарікаєш, шо не будеш бирше ставати, нема чісу та йдеш собі далі, а вна знов, єгода, з-під зеленого листу — блим. Та й ше бирша, ше смачніша ті си здаст. Та й знов ти ід ній. Так і з дівков та з молодицев. А ше я таку натурочку маю, що бих усі єгоди переїв, усіх би дівок пере... перецулував».

Але ж бо ради тої Срібнарчучки, що то до неї вибирався тепер Марусяк, і варто було дещо витерпіти. Вже йк-бис ісказав, шо була молодиця на цілий Єсенів, то би не збрехав ретенно. Та ше не знати, ци й по других селах були де такі.

Красна — як звізда. Як співає, — то з вигуком, як гуляє, — то з викрутом та ще так, що кожна жилочка в ній говорить. Як сміється, — то легіням мухи по спині повзають, ну, а як уже блисне очима та ще слово яке ласкаве скаже, — то прив'язала до себе чоловіка та й тягне, мов ланцом, куди хоче.

От іде в неділю до церкви. Що вже вивберана, що вже чічена — очей си ловить! Коло бері легіні позасідали; жартують молодєки, висміюють усіх, свистять услід. А йде Олена — дві слові лиш скаже: «Шо дієм, легіники?», поведе плечем, усміхнеться, а вже най би загадала легіням у Черемош скакати — бігме би скакали!

Великих гараздів не мала — а в хаті у неї завше чисто; городчик у цвітах, у мачку, всюда чисто, всього доста: і скорому напрєтано, й солонинка перетримує ци, і шос на пригісне, на простибіг завше є, легкодушнички там які, подавнички; дитина забіжить чужа — своїх дасть Біг — то вже не вийде без яблучка, ци бобу, ци черешеньок, або там баранчика з сиру. І хто б не прийшов до хати — старий, малий, хорий, здоровий, багатий, — кожний виходить усміхаючися, з радістю в серці: вже якось уміла кожному сказати щось таке приємне, чим-небудь потішити, розвеселити. І лиш одної людини на світі не вміла ніколи розвеселити — це свого чоловіка.

Не був він журний, але йкось... «оннаковий», як про нього казали. Спитають — відповість до ладу, розумно; попросити о чім — зробить з охотою; чим тільки в силі допоможе, але щоби він коли засміявся, чи переступив корчемний поріг, або у людей випив понад міру — сього ніхто ніколи не бачив. Як частують, — вип'є порцію, але лиш одну.

— Та ци ви, Андрійчику солоденький, заприсєгли від горівки, ци єк?

— А шо вам тото поможе, йк я вип'ю? А мені чкоду робит, бо я мушу тото відхорувати.

Тут вступалася, звичайно, жінка.

— Та дайте му покі', не марнуйте добра. Він оннаково не всмакує, лиш переведет. От спадьте лиш на кєму та й д'мені си напийте! — і сміялася, а від того сміху всім ставало весело.

Різно пояснювали собі люди тую, так би сказати, серйозність Андрія, що переходила часом у сум.

— Бо то, видите, не оден він газда до жінки, — судачили заздрісні баби.

— Ає! У тої Оленочки не кєжко си допросити.

— То би тра... коби Андрійко не поганив собі ручок та взєв добрий бучок, то хіба аж тогди був би порєдок у хаті.

Оленка ніколи не перечила отим усім пересудам. Тільки сміялася, а чоловікові, коли він, весь побілівши, передавав їй оті пльотки, задерикувато співала:

Ой чоловіче-невірниченьку!
Чіму не віриш мому серденьку?
Ой купи мені ключ-колодочку
Та замкни мене у коморочку.
Ой їк я схочу хлопця любити —
Будут си твої замки ломити.
Їк си наважу — двері виважу,
А їк ісхочу — крізь вікно скочу;
Ой намащу си я солониною,
Втічу я й крізь стелиною.
Ой чоловіче-чоловіченьку!
Коли не віриш мому серденьку —
Купи ми, мужу, срібний дзвоночок,
Присили мені під подолочок:

Ой їк си рушу, — дзвонити мушу:
Дзінь-бам-бум — на твою душу! —

і реготала, і кидалася потім на шию, осипала ласками.

Називали її Марусяковою любаскою, але знов-таки — хто то міг докладно знати? Усіх інших любасок Марусякових знали достовірно, могли, в разі потреби, скріпити фактами — про Олену ніхто жадних фактів не знав.

Часом, як десь в гостині розворушить уже вогнева горівка гуцульську кість, лютий данець розігріє кров догорєча, а руки мимоволі йкось хапають сусідку за всякі недозволені місця, — пробує хто підсунутися й до Олени. Притискається плечем, шепоче на ухо — а вона регоче на всю хату і відбиває всі натиски гострим яким словом, влучним дотепом. Узлощений претендент кричить:

— Та й шо там сокотити? Шо сокотити? Таже то люцьке все! Не оден уже тоту дорогу мостив! Пху!.. Якби хуч порєнне шо, то би не жєль.

При таких словах Андрій блід і тремтячими руками шукав сокири, але до нього підскакувала Олена, обіймала за шию і, щось шепочучи, заглядала в очі. І він сідав покірно, лиш важко дихав, а Олена тут же, мимоходом, приліпляла неудачливому претендентові таку латку або оповідала таку подробицю з його життя, що всі помирали зо сміху, і п'яний тікав під загальний регіт із корчми, лаючися й відгрожуючися «калюхи випустити та в дєрку запхати». Але ніхто ніколи не торкнув Олени й пальцем.

От сю Оленочку й захотілося провідати Марусякові. Іти до Ясенева цілою бандою — таки то було велике ризико. Таже до Устєрік півгодини дороги, хто-небудь чи свідомо, чи несвідомо міг дати знати Гердлічці, зрештою просто луна від вистрілів опришківського баю могла донестися до вуха всесильного мандатора. Але все те лиш прибільшувало гострість усолоди — і легіники радістю стріли намір Марусяка побаювати востаннє, власне, в Ясеневі.

Повбиралися у найфайніше своє лудінє; інший то стільки навернув на себе, що ходити було невигідно. Щедро мастили голови найкращою передтогидною солониною, до крові шкробали підборіддя букатами кіс, навертали

стільки пар унуч, що ноги здавалися ковбками, морщили собі нові постоли, пуцували бартки, наповняли ремені сороківцями, а тобівки тютюном — словом, хотіли затьмити всіх і все.

І злинули буйно, гучно, з криками, з гевканєм пістолів, з галалайканєм. Щоб одразу все село знало. Щоб збігалися дивуватися, і заздрити, й підхліблювати. Та й щоб кожна Настунька ци там Парасочка знала, що ліпшу май єку вберю тра витєгати, що пора вже Венері спішити назустріч Марсові.

І спішили. Корчма гула від моцних, невковирних голосів. Мошко звивався, як вужівка, стараючися всюди встигнути й нічого не втеряти. Кожний стіл, кожна група живе своїм життям. От щиро приятельські відносини, і люди обіймаються, цілуються по кожній чарці; от стримано ворожий настрій, коли сусіди гречно частують один одного, але чекають лиш першого незручного слова, котре можна було би вважати образою. Але загальний тон корчми — було першенство чорних хлопців, їх вищість над сими «домарєтами», що ради вигід спокійного життя терплять стільки понижень, що не знають вільних бажань і вільного їх задоволення.

— Ей ви, домарєта! — вигукне нараз хто з чорних хлопців. — Ци напрєтали сороківців доста? Ой, пантруйте! Бо йк прийдемо — аби було шо драти. Та й лудінє робіт борзо.

А другий, ляскаючи по спині газду, питає:

— Шо чувати, Ники'? Ци давно зі згури-єс обмив?..

Корчма регоче. Бо се гострий натяк. І кожному іншому Никифір, може, розрубав би голову сокирою, але опришкові мусить змовчати.

Річ у тім, що опришківські буйні показні гаразди пекли очі багатьом; не один погадав собі: «От сей та той оден із другим сороківці розмітують, гуляют та й баюють. А я ци не в гачох ходжу? Ци би й я не потрафив?»

Але кидати господарство, влізати з головою в усі небезпечності опришківського життя теж було неохота — і от знаходилися такі, що хтіли пробічи помежи дощ і, приобрітаючи капіталець, соблюсти невинність.

Багато, коли не більшість, опришків були військовими «дизентирами» і тому носили коротко стрижене волосся;

отже, се могло, до певного ступеня, служити зовнішньою ознакою опришківства, але, своєю дорогою, могло піддаватися й імітації.

І от який-небудь аматор легкої наживи вдень кутав собі маржинку, працював по господарству, а вночі підбирав верхнє волосся під крисаню, а спідсподу трохи стриг і в такім виді йшов пробувати щастя.

Так зробив і цес Никифір Химчєк. Одної файної ночі зібрав волосся у гушму на темені, лице вимастив сажею і пішов грабувати свого кума.

Кум сей жив глубоко в потоці: якби що си трафило, то би вже ніхто не прийшов на ратунок. Тому Ботей був завше насторожі: тримав кутюг добрих, зброя завше набита, хата в гражді — цілий фестунок! А до того ще й сам був собі хлоп не під стіл виріс: коби у ручки взяв, то потримав би. Отже, не легко було сього Ботея взяти.

Прийшов Химчєк у потік, підходить до кумового оседку. Кутюги брехнули раз та й замовкли — пізнали. Став Химчєк під вікном, а як зачати — не знає. Запукав у вікно, лиш несміло, несвобідно, мовби до хати на ніч просився.

А сеї ночі Ботей сам був у хаті: жінка поїхала матір провідати, слуги в полонину пішли. Почув Ботей шкребот у вікно, присів і дивиться.

Бачить — якийсь чоловік, сам-один, на опришка не виглядає, хоч і при зброї. «А щезай, бідо! — гадає собі Ботей. — Шо вно має бути?» Узяв пістоль у руку на всякий випадок і питає:

— А шо би ви доброго сказали, газдо?

А Химчєк не знає, що й відповісти. Стоїть мовчки коло вікна знадвору, а Ботей стоїть мовчки в хаті. Химчєк повертається кудись убік і півголосом каже:

— А-но ви там, легіні! Пантруйте! — а потім знов до вікна. — Я опришок, — каже. — Веди мене до свої комори, а то ті ту й смеркь.

Ботей перелякався, виходить, просить до хати. А в хаті суєтиться, світить вогонь, тягне хліб, горілку, бриндзю... А як приготовив уже все, кланяється низько Химчєкові й просить:

— А може, би-сте, кумцю любий, вмили би си перед вечеров, бо то вно йкос... Їсти в тім...

Картина.

І хоч як уже просив Химчєк кума нікому не говорити, але вже якось так воно вийшло, що скоро о тім знало ціле село. Сміху було доста, але більше заочі: кому охота наживати собі непримиримого пизьмача? Сунет ті у калюхий під темний вечір, та й шо у тім доброго?

Але опришкам, звичайно, боятися було нічого, і вони потішалися над Химчєком скільки хотіли.

Бойчук оповів другий подібний факт — як в Ростоках Середніх теж двоє таких аматорів пішли грабувати один одного. Та ще й стрінулися десь на перелазі.

— Єк си маєте, Йва'?

— Гарс, шо ви май.

— А де Бог провади'?

— Та... шош... баби повідали, ніби... от ік ніби сіна хтось поперевертав, ци єк... Іду си подивити. А ви куда, не мавше діла питати?

— Та я... ади... жінка шос... У череві ци де... Іду горівки — би не помогло...

— Таков ночов пізнов?

— Рує, йк корова. Мус, браччику, нічо їк мус. Іду борше — може, ше Цмуль не спит. Дай, Боже!

— Госкіть здорові.

І розійшлися. Та той пішов того грабувати, а той того. Забрали один у одного що далося, ідуть назад. Один собі погадав: не піду я стежков, аби того не стрінути, а піду грунем ліпше. А другий теж собі таку думку має і теж не йде стежков.

Ідуть грунем — та й знова си зустрічєют! Один терх кєгне порєнний, а другий май ше ліпший!

— Ов?.. А то ви, газдо?

— Я. А се ви? А шо то, варе, кєгнете? Відей, драли кого?

— А ви шо несете?

Та слово за словом, слово за словом та вже й за бартки пора си фатати. Один кричить: «Показуй терх, бо то ти мене ходив рабувати». А другий собі те саме кричить.

І замалим, замалим не дійшло до кривий[1]. Та вже йкос си погодили, забрали один у другого вузли.

[1] Крові.

— Але ж бо й натерхали ви, кумочку! — каже один, крехтячи.

— Та-бо й ви, сусідо, не почкодували.

Корчма лєгала від сміху.

І пили, й танцювали, і одурманювалися. Розбігалися відтак із любасками по затишках, а хто не мав підходящого серафима в Ясеневі, той надрабляв питтям, трактував других і викрикував співаночки таким голосом, що кури в курнику лякалися і не могли заснути.

Зійшов місяць і обложив тьмою половину гір, притиснувши її вниз, а по другій, світлій, тонкій та високій, розставив усюди дивні чорно-білі фігури.

В темних корчах, у лісочку, навзнак лежала Срібнарчучка; перекушувала й випльовувала стебельця фої, а коло неї вився Марусяк. Щось шепотів...

Олена лиш угумкала.

— Угу... Угу... А так, так.

А потім не то проговорила, не то проспівала дрібушечку:

Ой там, ой там, при пасіці,
Просив заяць у ласиці;
Вона єму відповіла:
«Ти не годен мого кіла».

Ає! не годен, браччику. Шибенички-єс годен.

— Але чкай: тото мене не минет...

— Лиш коби вже скорше. Вже бих таку свічку ізсукала, йк нога кінцька, — і, ліниво потягаючися, говорила крізь зуби: — Ой-га! Шош тра й д'хаті си пусувати, вечерю варити, ци єк...

— То за йким дідьком виходила д'мені?

— Таже ти звав...

— Ну, звав...

— Ну, то я й вийшла. Гадала, шош розумного вчути, а вно нічо нема, лиш пустєк самий, — і робила рух встати.

Міцно кидав опришок її на землю.

— Ти з мене дурня не роби, бо я не з тих. Я ті не пускаю так, порожнов, аби не смієла си витак, шо півночі була з легінем та й нічо не міг мені ізробити.

Олена прищулювала очі і колола з'їдливою фразою, кепкуючи з сеї можливості подібного ущербку легінської гордості. Але потім нараз мов підкидало нею вгору: раптовно обіймала опришка, притулялася до нього всім тілом і сама починала шепотіти, шепотіти, питатися... Питалася, чи попадя файна, чи висока станом, чи не суха занадто, чи уміє цілувати і усякі ще такі подробиці, на котрі легінь відповідав лиш хихочучи.

А місяць підіймався все вище й вище, стараючися заглянути в темну печеру між кущами, але на те ж і опришок, аби вміти вибирати схованки: не раз сто очей пушкарських повзало по тім місці, де, зігнувшися й не дишучи, сидів Марусяк. То йому вже не сховати свою любку від одного ока?

...І заходив уже місяць... Більше як півночі минуло, а під кущами все ще чуються тихі речі, переривані поцілунком та сміхом, що то дразниться, то лащиться... І лиш як піднялася вже біла ранішня зірочка, як продерлися в глибину корчів сірі вовки, згризаючи тьму, — розставалася молодиця з опришком. А розставалися, — обіймалися, серцем д'серцю притулялися; не на день, не на два прощалися, а може, й на ціле життя.

І тому моцно цілувала Оленочка свого опришка, сильно обіймала; вже тепер він хотів відходити, а вона не пускала. І лиш як уже затрембітала востаннє трембіта коло церкви, — останній раз завмерла Оленочка, впившися губами в губи, і пішла-побігла додому...

А в хаті, спершися обома руками на віконницю, сидів Андрій. Як сів учора ввечері, так і не встав і не поворухнувся за цілу ніч.

Тихим кроком вступала молодиця до хати. Андрій не обертався... Постояла хвильку, назвала його по імені... Сидить... Не поворухнеться навіть.

Скинула киптар на грєдку, поправила нову черлену фустку на голові. Ще хвильку постояла, мов надумуючися, а потім сіла, тихо опустившися, коло чоловіка, обняла за шию і щось почала говорити...

І що вона йому шепотіла, що він їй відповідав, — о тім не дізнається, мабуть, ніхто ніколи.

XXVIII

Ішов якось Юрішко, отаман стебнєнцький, Ясеневом. Був злий і несвідомо шукав, на чім би тую свою злість вилляти. На біду, хлопчишка якийсь струже собі щось за плотом і в усе горло витинає опришківської співанки:

На високій полонинці
Ізродили рижки, —
А ци підем, пане-брате,
Навесні в опришки?

І то так різко, дзвінко, з ударом! Юріштан зупинився: хлопчака не видко, але голос далеко чути:

А вробимо топірчики
Із самої міді, —
Їк підемо у вопришки,
Не зазнаєм біди.

У Юрішка кипіло все всередині. От так би одну лабу пристолочив, а за другу би роздер на дві половиці, єк жебу! А хлопчишка ще дзвінчіше старається, ще закрутистіше вигукує:

А що у тій Чорногорі
За вороні коні, —
Ходім, брате, у вопришки,
Чуєм за червоні.
Ой учуєм за червоні
В пана молодого, —
Та єк би то їх узєти
З двора головного?

«З двора головного, — гадає собі Юрішко. — То, видєв, про пана мандатора... А може, про мене? Ах, ти пся мать, щенюк поганий! Вже го хтос мав учити».

Ой знаю я, пане-брате,
Їк би їх узєти,
Молодого того пана
До скіни прибити.
Ой прибити руки-ноги,
Ше й межи плечима,
Шоби він си на нас дивив
Чорними очима.

Того вже було забагато Юрішкові. Як вепр, скочив він через воринє, ухопив хлопця за волосся і почав ним тріпати в усі боки. Хлопець закричав не своїми голосами.

Вибіг дєдя з гнівливим словом на устах, але, побачивши всесильного пушкаря, зупинився і почав низько кланятися.

— Даруйте му, в чім завинив. Таже він ше не кємує так дуже... Таже...

— А... твою псом маму! Не кємує? А опришківські співаночки співати вміє? То ти го вчив!

— Та де би я го вчив, пане втамане?.. То так, ади, десь помежи хлопчишями...

— Я не маю чісу з тобов ту говорити, а хлопця беру зі собов. Я вже знаю, єк си допитуют правди, хто го вчив.

Вибігла мати. Коли побачила, що її дитина вже в Юрішкових руках, — так і вдарилася головою об землю. Хлопець верещав, як ошпарений, але то нічо не помагало; Юріштан скрутив му руки линвою і пігнав перед собою, йк пацє, підганяючи бартков.

Без шапки біг за Юрішком нещасливий батько, мати кричала не своїм голосом, збігалися люди, але тільки дивилися; ніхто не посмів обізватися й словом.

— Гет мені усі! — гаркав Юрішко, і люди розсипалися, хто куди попав. Лиш отець із матір'ю не відставали й бігли далі.

— Ідіт ід хаті, на дідчу маму! — кричав на них Юрішко. — Йк мете бічи далі, то вкатушую вбох, та й будете сидіти, докив си сидит!

Знали, що то може бути, і тому вернули. А тим часом через відчинені двері до хати забралася свиня і господарювала по-своєму. Побачивши такого гостя, газда так узлостився, що вхопив кіл та тєкнув ним свиню по голові, що вона покрутилася, повертілася та й витягла ноги. Давай тоді її швидше дорізувати: поробили вони з тої свині ковбаси, навудили, і почалося ношення того всього добра до Стебнів.

Але вже переносили цілого пацюка, вже почали носити курей, полотно, кожух новий, ані разу не вбираний, але Юрішко був невмолимий. Чому — і сам не знав. Умисно

велів приводити зв'язаного хлопчика тоді, як приходили родичі, і любувався сценою, що відбувалася перед очима.

Мати переривалася від ридань, дивлячись на свою дитину, на бліде личко, на знемощіле в темнім катуші тільце; хлопчик кричав, рвався до матері, як черв'ячок звиваючися у своїх кайданах, а Юрішко сидів і курив люльку. Мати кидалася на коліна, землю цілувала коло його ніг — а Юрішко курив люльку.

Так, сильна була се душа. Одурили його, поставили не туди — і от мучився він тепер. Мстив усім за дисгармонію свого життя, божеволів і, мов запійний п'яниця, не міг уже обійтися без своєї отрути. От таким, мабуть, був далекий цар московський Іван-батюшка Грозний. Бачив безодню під ногами, чув, як ніхто, все безумство, всю потворність своїх учинків — і ліз, і ліз все глибше у кров'яне море, щоби на ранок шукати кров'яного ж похмілля.

Боляче відчував Юріштан, що напрасну велику кривду чинить батькові й матері, що піддався злобній хвилі і взяв хлопця на муку за пусто-дурно. Знав, що відбирає у хлопчика здоров'я вогким підземеллям, може, й навік, надаремне тортурує батька й матір, що авторитет його не вщербився б ні на йоту, коли б він от хоч в сю хвилю позволив узяти хлопця додому, — а мимо того таки тримав дитину в катуші, приймав дарунки. І йому хотілося, аби вони бодай лаялися, відгрожувалися, збиралися мститись, але се були звичайні смирні люди, терпеливі, як вівці. І Юрішко знав, що коли він випустить нарешті їм сина, то вони лиш помоляться до свого чорного образа в куті і передадуть всю свою справу на руки неквапливого вічного судії.

Але трохи помилився. Випустити хлопця він випустив і під натиском нових вражінь забув про своє надужиття, але не забула о нім мати. Пам'ятала, день і ніч пам'ятала і зберігала в умі деталі, аби передати все те в руки земного мстителя.

Опришки. Знала всі легенди, всі пісні про Довбуша, була того переконання, що й кожний опришок — то Довбуш, втілення сили й правди. Поскаржитися отаманові опришків. Якому — то все одно, вона навіть імен їх добре не знала. Всі вони однакові, всі — носителі істини і мсти-

телі людських кривд. І бігла б шукати сього отамана в ліси, в полонини, геть усюди, але обов'язки приковували її до хати і треба було обмежитися на саме лиш чекання.

І вона чекала. Все чекала, що щасливий випадок зведе ж її нарешті з яким-небудь отаманом опришків, оповість вона йому все — і от тоді віділлються Юрішкові усі криваві сльози і муки ні в чім не повинної дитини.

І коли почула на своїм далекім верху, що до села зійшли опришки, — не могла дочекатися дня. І раненько встала, загорнула хліб у рушник на пригісне і збігла до села шукати отамана.

Але ніхто не знав, де він є. Запропонували їй посидіти в корчмі — вже, напевне, він туди явиться. Але сидіти в корчмі, місці радості, з незагоєною раною в серці не хотілося, і вона пішла тим часом до одних своїх знакомих, зачекати ліпше там.

І довгими здавалися їй ті години, але вже постановила ліпше пересидіти, як знов іти даремно. І коли прийшла потім до корчми пополудню — там уже був бай горою. Вискотіла скрипка, ухкали легінці, витанцьовуючи й тупим звуком вибиваючи постолами; лилася горівка, чулися задушевні розмови, пісні; чад туманив очі, а в тім усім, маленька й непомітна, стояла у кутику ґаздиня зі своєю кривдою.

Аж закашлялася від диму і довший час не могла нічого розібрати в сизих хмарах; бачила лиш, як металися туди-сюди фігури, розмахували якісь руки, ноги тупотіли. Потім очі привикли, почала шукати отамана.

Гадала, йдучи, що одразу пізнає. Наче цар, буде сидіти високо в пишнім-препишнім уборі, а всі будуть кланятися. Але жадного царя не було, були собі звичайні півп'яні легінці, а хто з них отаман, — невідомо...

Насмілилася запитати когось.

— А де ж, варе, сам пан вотаман?

— Асєк[1] тут був. Ади генди сидит.

Марусяк саме в сю хвилю їв щось. Ґаздині ніяково було перебивати їду, і вона хотіла було заждати. Але перед оп-

[1] Від Марусєк, Марусяк.

ришком стояло багато: видимо, він зголоднів дуже, і довго довело би ся чекати. Ґаздиня приступила. Серце билося.

— В добрім здоровлю спожити, пане юнацій...

— Дєкуват за добре слово, — не поглянувши навіть, відповів Марусяк звичайною формулкою. В своїй блискучій величності, ще повний солодких учуть своєї побіди над найкращою женщиною, він міг і не помітити сеї убогонької баби.

— Може, би-сте були такі ласкаві та й ґречні приймити цес хлібець від мене, пане юнацій, Бог би вам щєстя примножив.

Марусяк глянув і задоволено усміхнувся. Хліб узяв і положив коло себе на столі.

— Дєкувать. Видів, маєте шос, ґаздинько, до мене?

— Ой, маю, маю, любчику солоденький, дав би Госпідь любенький не мати бирше.

Хитала головою і збиралася плакати.

— Ну, то кажіт, най слухаю.

— Може, би-сте харчували, бо з тим не спішно. Ади, не було спіху тіцький чєс, то нема й тепер.

— Та я му їсти, а ви мете говорити.

Ґаздиня оглянулася. П'яні люди, запах порозливаної горівки, натоптаного на підлозі бруду, погані слова, чад — все те дисгармоніювало з її сердечною тугою.

— Ой легінику мій ти медєний та цукрєний!.. Не казати би ми тут...

— А чіму би й не казати? — вмішувався хтось із ясенівських ґаздів. — А чіму би не казати? Ци ми не знаємо?

— Шо ж там? — питався опришок.

— Та то, ади, пане, таке, шо Юрішко збиткував си над нами дуже: укатушував сина, таки, ади, хлопця малого. Та й носило си ід нему, лиш шо си возом не возило, ає...

Марусяк похмурнів. В корчемну гармонію його сили і загальної поваги вривалася дисонуюча нотка.

Треба було гадати, як вивернутися. Щоб із честю. Але поки що ще не знав як.

— Та й шо ж? Та ви, неню, не плачте, бо мені в тім не розумно, єк ви плачіте.

— Єк же не му плакати, шо збавив дитину здоровля навіки. Шо був хлопець їк хлопець, а тепер уночі си зриває, кричит, на ноги си скаржит. Йой, Божечку... Та й звідки ж нещєстє впало, шо храни Госпідку любий усєкого ви' такого...

— Та й шо ви, неню, хочіте від мене?

— Та й то так тому пропадати? — скрикнула ґаздиня. Вже почула серцем, що якось не так із нею говорить опришок і слова не такі.

— То так тому пропадати? Таже то не чоловік, а пес! Таже він люцьку би кров пив, єк воду! Та шо він си накарав, шо си набив, накатував си людей — їй, бідочко моя кервава!

Ґаздиня забула обережність і кричала, не зважаючи на те, що, може, завтра ж усі її слова буде знати Юрішко.

— Та й не буде такого легкого на руку, аби го зі світу спас? Та я сама бих застрілила го, єк кутюгу, на шкаматє бих порубала та й свиням би до корита пометала букатки. Та й свиней би тотих попалила, аби мнєса того ніхто не покушєв та би не встік. Ой, діправді шос нема добра на свікі!.. Шо вже сми гадала, думку держєла, — тот ді мене порєтує, тот за кривдами моїми, за нещєстями синими моїми си вдаст. А ви... Ой, дав би вам Бог здоровля, пане юнацію, та й вже. Людочки добрі!.. Та де ж тої правди шукати, скажіт мені, порадьте мені!.. — і брала голову в руки і причитувала.

А Марусяк майже нічого того не чув. Невідступно, безпорядочно, хапаючися то за ту, то за іншу гадку, думав тільки про одно — що сказати? Що сказати, як вивернутися, щоби з честю, щоби з достоїнством?..

Потім лице його прояснилося, і він «ізрік»:

— То, видите, ґаздинько ма солодка, так іде. Я Юрішком не требую, лиш він мнов требує. Гонит си ровтами за мнов та збиває, а оннак не може мене ймити. А я за ним си не гоню, лиш... — і Марусяк зупинився, підняв палець угору, — лиш до чєсу. Розумієте? До чєсу. Бо йк я си вже погоню за ним — ого! Тогди вже простиг його борщ. Тогди вже лиш кури запіли по нім, та й вже.

Бурливий і підхлібний гомін одобрення пішов корчмою. Престиж був урятований.

— Ає, ає!.. То він правду говорє.

— Та то таки так, ади, й є та й вже. То мудре слово.

— «Я, — кае, — ним не требую та й си не гоню. А вже йк погоню — тримай кучму», — га-га-га!..

Марусяк узявся за перервану їду. Зовнішньо він був задоволений, і корчма зовнішньо була задоволена. Але всередині гризли Марусяка неприємні почуття: і те, що от міг він бути предметом таких надій, а не в силах був їх оправдати; і те, що він, власне кажучи, брехав, коли говорив, ніби не требує Юрішком, і те, що корчма, може, навіть не дуже глибоко й вірить у таку його, Марусяка, могутність — що от захотів, мовляв, та й роздавив Юрішка, лиш ґиґнет.

Але назверх і Марусяк, і корчма були задоволені — і серед усіх тих задоволених одна лиш мати зосталася ображеною. Всі її надії були розбиті. Вона так чекала, так вірила, що знайде правду, і от тепер показалося, що опришки зовсім не те, чим вона їх собі уявляла.

І не сказала більше ні слова Марусякові. Лиш поклонилася низенько, дуже низенько Марусякові й вийшла. Та вже ж і плакала-плакала дорогою — гори хиталися!

А в корчмі — воістину день сенсацій сьогодні! Ледве утихли розмови про горе бідної баби, як появилися...

Та таки так і не можна сказати, хто появився. Появилися Срібнарчуки. Разом!

Ає, ає! Разом! І Олена, і Андрій. Та Олені не диво, була вона тут не раз, але Андрій!

— Браччики! Коршма си валит! Світ перевертат си!

— Свят-свят-свят, кум Саламон! Андрійчику! Йким дивом дивненьким, їким чудом чудненьким?

— А подивіть-ко си, газди, ци не вивалив він там порога. Бо то, ади, з незвички...

Видимо, любили сього Андрія. Щось тепле чулося в усіх тих словах.

Олена була вбрана, як королева. І не так, щоби все на ній було дороге та багате, але просто вміла вже так, знала. Як прийшла, бровами повела, розкотила срібним горохом веселого сміху по стінах — так мов одразу посвітлішало в корчмі. Посипалися жарти, заклики з усіх боків. Якось відсунулися на другий план і опришки, і самий Марусяк.

— Ци дужі ви двоє? Браччику, Андрійку! Ідіть-ко ви сюда із жінков. Посувай си ти, стара.

— Ой, і я би хтів, браччику, такої жінки.

— Та чи чуєте, кумочку, тра сто воликів скохати, аби таку жінку дістати. Правда, Оленочко?

Олена віджартовувалася на всі боки, дзвінко сміючися. Нарешті залізли за один зі столів, сіли. Орендар підбіг і теж жартував:

— Ви такі у мене рідкі гості, що я би з вас і грошей не брав.

— І не будеш. Я плачу, — обзивався сусіда. — Хіба я не можу раз за куму заплатити, ци єк? Таже ми куми — так ци нє, Оленочко?

— Аєкже! Таки куми. Лиш не знати, ци проти дня, ци проти ночі.

Всім було весело від присутності сеї молодиці, і всі сміялися. Лиш не сміявся Марусяк.

Він нараз почув, що перестав бути центром загальної уваги, і се боляче його діткнуло. Ну, Олена — нехай би вона. Але Андрій! І на нього тепер звертають більше уваги, ніж на самого Марусяка, отамана опришків!

Удавав, що зовсім не бачить Срібнарчуків, говорив підкреслено рівнодушним тоном про дрібні речі, а коли корчмар, завозившися коло стола Срібнарчуків, не так борзо підбіг, Марусяк рвонув його за бороду, і, лиш бистрим рухом підкинувши голову, корчмар спасся від вічного поруганія.

В хаті почало наростати якесь напруження. Нічого, здавалося, не змінилося: так само дзвеніли чарки, так само лилася піна з пива, і дим все так само ходив сизими хмарами, ударявся то об одну стіну, то об другу, повзав між людьми, то обгортаючи фігуру чоловіка, то знов її обнажаючи.

Але тепер дим став немов густішим, до нього примішалося ще щось. Якась сила громовинна незримо збиралася десь на двох полюсах, щоби розрядитися потім, потрясти і в наслідках незнаних зоставити слід по собі.

Зухвало й голосно сміявся Марусяк при своїм столі. Хвалився своїми богатирськими вчинками, і тими, що бу-

ли, і такими, що їх не бувало. А при другім столі — мов ластівочка, мов горличка коло свого голуба, припадала Олена коло свого чоловіка. І Марусяк чув, не так чув, як відчував крізь голосні свої похвальби тихо сказане слово ласки, бачив, як Олена близько сідала, обіймала за шию, а потім, узявши праву руку мужа, притискала її до чола і до грудей по двічі. Се був якийсь предвічний жест для означення повної своєї покірливості і рабської любові.

Кров кипіла. Марусяк уже важко дихав.

І дивне щось почало творитися в корчмі... Ніхто нічого не знав, нічого не міг би сказати певно, але забриніло вже щось у сім пересиченім повітрю, майнуло якесь таємне крило — і розділило людей на два ворожих табори. Чомусь згрудилися легіні і одна половина гостей коло Марусяка, і чомусь друга половина оступила стіл Срібнарчуків. Голосно сміялися в однім гурті — ще голосніше сміялися в другім. За одним столом кричали меду флєшу — за другим казали собі дати дві. Бідний корчмар — йому було найгірше — метався, як миша у клітці, не встигаючи навіть обтерти поту під носом; а його більше чутлива й більше уважлива жінка, вибравши хвилинку, відкликала мужа вбік і шепотіла йому щось на вухо швидко-швидко...

— Ох, не перед добром, ох, не перед добром вони так п'ють. Дивися, Хаїме! Ох, дивися!..

А Хаїм лопотів їй у відповідь:

— Ну і що?.. Ну і що? Ну і що? Ну і нехай порозвалюють оден одному голови, нехай бере дідько одного з другим, — і, не договоривши, зривався з місця, як підстрілений, біг виконувати приказ одного зі столів.

Розкотисто реготав Марусяк. Він саме оповідав тепер подробиці любовних своїх авантюр, називаючи речі їх іменами.

— Я не бінний на дівки та й на молодиці, дєкувати Богові. У мене їх у кождім у селі є по кілька. Бо я маю розмовочку коротку: посилаю ґазді сказати — аби твоя дочка ци там жінка зібрала си, йк може найліпше бути, та й ішла д'мені туда й туда. Та й вже! Та й авс!

Його оточення сміялося підхлібним сміхом.

— А в нашім ув селі також маєте?

— У вашім селі? В Їсиневі?..

...І жутким мовчанням проткнулася корчма... Все затихло... мов перед ударом...

— У вашім ув селі, — і голос опришка, подразнений, остружений, лиш один чувся тепер на всю хату... Все замовкло... Корчмар присів десь коло бочки й тремтів...

— У вашім ув селі маю Срібнарчучку Олену. Їк зіходжу ід вам ув село — знак став'ю, аби виходила у плай на тот бік. Вна виходит, там я її й...

Очі всіх повернулися на Андрія. Мов кожний знав наперед, що по чім мусить іти.

Весь білий, не спішачи, піднявся Андрій і йшов до Марусяка. І тих кілька кроків, що він переступив через корчму, — здавалося, вічність цілу тягнулися.

Устав і Марусяк... Він навпаки — був червоний, весь наллятий горівкою. Устав — і якось погнувся увесь на один бік.

Андрій підійшов до нього близько.

— То моя жінка ід тобі виходила?

— А виходила!

— Давно-о-о? — і, не дотягнувши того довгого «о», розмахнувся Андрій і що було сили ударив Марусяка в лице.

Захитався опришок. Бризнула кров, як з рубаної рани...

...Кинулися... зчепилися... Розскочилися люди в усі боки, як бризки води.

Ухопив Марусяк Андрія, здавив полонинською силкою ко́ханою і, піднявши догори, вдарив об землю. Але не повалив! Як кльоцами, бухнув Андрій ногами у землю і сам на свою чергу ухопив обома руками опришка за шию.

Посиніло, налилося ще більше кров'ю лице Марусяка... Нелюдським вимахом голови вирвався він зі смертної пастки, — і тут уже оба схопилися в боротьбу.

Ох, і люто ж боролися гуцули!..

Руки, мов сталеві дроти, врізувалися в тіло. Розлітался вдріб'язок столи, лавки, зачеплені по дорозі... Два голуби ведмежих вертілося по хаті, наперли на великий стіл, і грюкнув він, влипнувши в стіну, і затріщав.

І в переляканім захваті, затаївши віддих, дивилася на ту борбу корчма. Бо то не борба була, а питання життя й смерті. Хтось мав гинути нині.

От спіткнувся Марусяк на повалену лавицю загінками, одно коліно підігнулося, і він упав. В розмаху ледве не перекотився через нього Андрій, але утримався і насів на опришка зверху. Позеленів.

І вився опришок, як змія під каменем. Високо підкидав ногами, бив ними з шаленою силою об долівку, але нічого не міг поробити. Ковбком водяним лежав на нім Андрій і дусив.

Корчма оцкнулася і криком одобрення вітала свого Андрія. Хто ж би міг гадати, що він такий дужий!

Але в сю хвилину сталося щось страшне.

Звиваючися змією, намацав опришок ніж у ремені. Витяг його тепер і повхнув ним противникові у живіт.

З ревом нелюдським повалився Андрій і качався по долівці, а кишки випадали йому з черева, і він сам заплутувався в них, рвав, купався у власній крові.

І від жіночого крику задрижала корчма. Срібнарчучка повалилася на мужа.

— Ой мужу ж мій, приєтелю ж мій! Та чим же-с си провинив, шо свойов кровйов землю сповенив?

В сю хвилю вбіг вартовий і крикнув:

— Пане отамане! Йкіс люде дорогов кінно!

І під гнівні ворожі покрики ясенівці, під їх погрози почав тікати опришок Марусяк, от як звичайний собі злодіюжка. Біг до Черемоша, в ліс, до коней, а йому услід свистали, тюкали, а хтось верг каменем.

З сеї хвилі Ясенів замкнувся для Марусяка навіки.

Серед ночі, мов вихор, налетів на Жаб'є, зірвав Марусю з ліжка і, не даючи їй навіть одягтися як слід, сонну кинув на коня й пігнав, пігнав, пігнав — на Чорногору.

XXIX

І от знов їде Маруся серед красивих панорам, співучих ландшафтів, радісних скарбів природи — але не бачить їх. Знов синіють, замикаючи величезне коло, далекі гори —

але не веселять уже серця Марусі: се коло замкнуло ж їй світ. Безконечною здавалася та далечінь для пейзажу — і тісною стала тепер для життя.

Красивою низкою простяглися опришки по Чивчині, їдучи полониною все вище і вище. От Гомул... Тиша й безлюдність. Здавалося, ніколи не ступала тут нога людини, ніхто від віків не порушив сього величного спокою.

Але ні. От несумнівні сліди присутності чоловіка: якісь рови, котрі в жаден спосіб не можна було би вважати ділом рук природи. Немов затерті сліди давніх якихось, зруйнованих зубом часу, будівель. Якось дивно то все було бачити тут.

Всезнаючий Юрчик каже, шо се пани тут колись серебра шукали.

— Ає, ає. Шукали, копали.

— І знайшли?

— Та знайти знайшли, та шо з того. Оннаково не мож було го узєти.

— Чіму?

— Молоде, видів, ше було. Пани понастав'єли тут таких дворів, шо варт. Найбирший пан був оден — Павлушка си називав. Та й заїв си він шош, Павлушка тот, із опришками. Шо в них там уже було, не знаю, а лиш дуже пизьму велику мали опришки на того Павлушку та чкали способу. Та єк уже си дочекали, так облупили му голов, Павлушці: от докив волося на голові є, вобрізали та й тоту із волосєм шкіру з голови здерли, зі собов узєли та й пішли. Вмер, ади, з того Павлушка, та й не кортіло бирше панів осідати у Чивчині. А тоті двори розіпріли та й розпали си гет — ото, шо видко, то лиш їх позістало.

Юрчик плюнув у той бік, де виднілися рештки. Не любив, дуже не любив панів Юрчик.

З огидливістю вислухала Маруся це криваве оповідання; представляла собі зараз, як облуплюють голову зв'язаній людині, як вона кричить, вилупивши очі. Фе!.. І серед сих людей, що облуплюють другим голови, вона мусить жити ціле життя!

Приїхали знов до свого логова.

Опришки раділи. Витягли з-під каміння заховане добро, реготали, а Марусі було невесело. Чужа всім, віддалялася, сідала над обривом скелі і думала. І безрадісні були сі думи. В непривітних, суворих контурах, в темній порожнечі.

Коло замикалося. От дзвенить важкий ланцюг, залізна брама скрипить, зачиняючися, невидимий хор проспіває скорботну пісню безповоротного похорону — і вже... І вже кінець! Вічна, кам'яна тюрма, гріб, а в нім малесеньке віконечко...

І сухі очі боліли, слова завмирали на устах.

А часом нараз находила на неї рішучість. Тоді говорила сама собі:

— Ну, то що ж? Коли так випало, — треба коритися. Кождий покірно мусить нести свій хрест, який би важкий він не був. Понесу ж і я свій. Не судилося бути жінкою священика — буду жінкою гуцула, але не опришка.

І тоді, вишукавши хвилину, що Марусяк був тверезий і м'який, відкликала його далеко від товаришів, сідала на шуварі, а його просила положити їй голову на коліна.

— Голубе мій!.. Дмитрику мій!.. Чи вже тобі ще не наприкрилося таке житє? Ну, скажи, сам скажи. Та хіба ж се житє: вічно, мов звір в барлогах, в бруді, вічно пиятика, лайка, нічне розбиванє, тіканина, а врешті — шибениця. Таже ти дня не перебудеш, ночі не переспиш спокійно. Та ще поки ти молодий — ну, ще яко-тако. А коли постарієш — що ж тоді? Таже, як вовк, меш здихати десь у сиглах, та ніхто й води тобі не подасть, ніхто не прикриє, як змерзнеш.

І гладила опришка по голові, ласкала. І сей ніжний голос, і жалібні ці слова, і ласкавий дотик жіночої руки — то зрушувало опришка. Уявляв собі свою будучність — і жаль ставало самого себе. Лежав похмурений, з міцно затисненими зубами.

— Гадаєш, за гроші все купиш? Ой, не купиш за гроші усього, не купиш. Ні любові не купиш, ні навіть приязні. Будеш дорого платити, щоби за тобою ходили, а сам ночі не заснеш, зради боячися. Тебе будуть тримати в хаті, а самі підглядатимуть, де ти гроші ховаєш. І віддадуть тебе у руки якомусь бірову чи двірникові, а то й самі задушать

сонного. Бо люди всюда люди, куда не піди. І де б ти не зайшов, у який чужий край, під яку б ти віру не попав, — всюда знайде тебе людська злоба та й заздрість. І не відкупишся ти від неї, як смерті не можна відкупитися.

Марусяк гриз травинку і чорнів від чорних дум. Отже, й перед ним замкнулося колесо.

— Слухай, милий мій, голубе мій, серце моє... От узяв ти мене з собою — і нема мені повороту. Мушу ділити з тобою долю й недолю, мушу бути з тобою весь вік. Але як подумаю, що сей вік мій може минути от тут, у сих логовах, без хатки, без садочка, — повісити ся хоче!.. Місяць — добре; два — най буде, але завше, завше — се ж надміру сил людських. А ще ж... ще ж погадай, що у нас можуть бути діти... Голубчику!.. Ти лиш вдумайся, що то значить те велике слово... Дитиняточко маленьке... купоньки треба... теплого ліжечка, а замість того — громи полонинські, вітри й мрєч. Ой Дмитрику, Дмитрику, соколе ж ти мій ясний!.. — і заходилася теплими материнськими сльозами.

А опришок чорними губами ледве ворушить:

— Мені дітей не тра. У нашім стані, у вопришківськім, так ідет: єк си з'євило, — за лабу та в корч.

— Дмитрику!.. Що ти говориш?.. Ти?... Ти міг би?.. Мою дитину?..

— А чім би й ні? Йк воно заваджєє.

— Ні, ні, ні, ні, ні... Я ніколи тому не повірю. Се ти лиш так... Се ви, опришки, лиш так говорите... Щоби лякати... Та де ж би ти. Таже...

Вся дрижала. Зараз же уявляла собі, як хапають маленьку дитиночку за ніжку, б'ють голівку об камінь... А вночі приходить вовк і жере трупик... О-о-о!..

Була близькою нервового вдару.

— Дмитрику... соколе... скажи... Скажи, що се ти тільки так... що ти... скажи... скажи...

Спідлоба дивився опришок, затиснувши зуби, і мовчав. Потім устав.

Підійшов до краю похилості, що йшла геть далеко униз і переходила в пропасть. Сині тіні переломлювалися на каменях. Хтось могутньо дихав теплом. Високо над головою бриніли невидимі мухи.

Опришок постояв хвилинку, весь у сонці, потім злегка трунув ногою величенький камінь. Давно лежав він тут, зрісшися з землею; може, ще від початку віків, коли вперше заспокоїлися ці гори і здивовано, ще по-дитинячому дивилися доокола. Тоді ліг цей камінь тут і не поворухнувся більше з того часу. Дзвеніла об нього зрідка підкова опришківського коня, вівці перескакували одна за одною, сідав перелітний птах — а він все лежав, мовчазливий, німий, поки от не прийшов опришок і не трунув ногою.

І, ліниво перевалюючися, покотився камінь униз. Не хотячи, бажаючи зупинитися на кожнім своїм кроці, плачучи о безм'ятежнім спокою минулім, привалюючи маленькі кущики полину по дорозі.

Але невмолима сила гнала його вниз, змушувала призабувати. Все швидше й швидше почав перевертатися камінь, заворушився, затремтів, почав розганятися — але в сю хвилю одним скоком догнав його опришок і, поставивши ногу, затримав на місці.

Стояв тепер унизу і дивився на Марусю, піднявши голову.

— Виділа-с?

— Виділа, — відповіла беззвучно.

— Но, то диви си ше.

Обережно, мов боячися образити, прийняв ногу опришок...

Камінь перевалився набік. Секунду вагався, мовби роздумуючи — чи лягти знову навіки, а чи котитися далі, але щось валило його. Ще раз перевернувся нерішуче, захитався, двинувся, став на вужче ребро — і пішов... пішов... пішов у нову путь. І з кожним поворотом мов вливалася в нього свіжа сила, мов все дужче й дужче штовхав його хтось. От підскочив, заблискав у повітрю. От ударився об землю й знову підскочив! І ще раз, вище! Ще!.. Вище, ще вище!.. От уже не біжить, лиш скаче! От уже свистить, розкидає, розбиває все по дорозі! І вдариться об землю, і загуде ударом — і знов, знов скаче, і реве, і гупає.

На дорозі лежав відламок скали. Виріс, мов гриб, з-під землі — і от став на дорозі.

Летить! Гримить! В безумнім розмаху, в безумнім ризику, ударившися об землю, підскакує вище всіх разів камінь, хоче перелетіти і... на всім полеті шаленім гримає об скалу!

Розбивається надвоє, начетверо, на мільйон шматків і шматочків. І, дроблячися ще більше, малесенькими скоками добігають вони, епігони, до кінця, булькають десь там у потік, гине й слід їх...

І немає каменя.

Був, віковічний. Грівся на сонці, слухав тишу, і сам її творив. Потім летів, гримлячи на всі гори, — а тепер щез. А сонце палить. А мухи бринять високо.

Чаром якимось повіяло на Марусю від сеї опришківської загадки. Се був символ пустині, красивий дивно, але не вміла його відгадати.

Мовчав і опришок — і якась гризлива туга проїдала йому душу в сю хвилю. Потім трухнув головою.

— Виділа-с?

— Виділа. Але що то?

— Докив не розкотив си камінь — ногов го-м спер. Але витак? Піди го зіпри. Ей, і не пробуй. Бо не зіпреш. Бо немає такого бога на свікі, шоби го спер. Хіба лиш ототa скала. Але не зіпрет — лиш знищит...

І сумно зітхнув, і сумно говорив далі...

— Так і моє жикє... Докив не ступив-сми на цесу доріжку, — був, от ік цес камінь, тихий. Я би нікому нічо не зробив бих. То би казати, кривди — нікому бих не зробив. І єк зачєр-сми онним пальцем — теж мож було мене зупинити! Словом онним добрим зупинити мож було. Але тепер — ха-ха! Їк зачєр-сми на дві руці, заланцюгував си у цес талан гіренький по саміську шию, — нема тої сили на свікі, шоби мене з того визволила, шоби мене на старе місце вернула.

Глибока, щемлива тоска почулася в голосі опришка. Попустив низько голову.

— Кажеш — нема ті повороту. А мені є? А де ж я си поверну, д'кому я прийду? Я ж дизентир. Їкби прийшов д'хаті — най би й не був опришок — та й то вже моя зіспівана. А я ше не хочу вмирати, я ше не порахував си.

Я ше маю рейства на Юріштана на стебненського. Я му ше пригадаю, єк він мою стариню катував, єк я з войська укік. Шо брав скалушами, та крутив старій нені руки, та вибивав зуби общасами.

Дмитро скрипнув зубами, мов кістку перегриз.

— О!.. Я му ше тото не дарував! Я му ше тото записую — шо мала мене стариня вирікати си. А ти кажеш — на ґрунт сідати. Ні! Лечу, їк тот камінь. Розіб'ю си — най буде, дідько бери, а повороту мені нема.

І знов стояв той самий Марусяк-опришок. Знов знайома нахабна усмішечка на губах, знов щось таке відтручуючо-мужеське.

— Та й знудило б ми си. Мачок у городчику садити та кукурудзку лупити? Ой-га! Не до того я навик за цесі роки. Б'ю, п'ю, стрілєю, дівки люб'ю — то ми любо! То моя робота, а не голов гудзицев бриндзю бити.

На тім і кінчалася розмова — і знов темно було дооколо Марусі, знов чорні думи сідали, як круки на пооране поле, знов не знала, пощо жити, пощо мучитися.

«Небагато прожилося, а багато пережилося. Чи та я Маруся, що так ще недавно бігала садом, ганяючися за Оришкою?..»

І знов запахло теплою кухнею, свіжоздоєним молоком, випрасованою білизною. Тихо цокав годинник, захрипів і вибив тринадцять.

...Рукою треба було відмахнутися, аби щезло то, аби знов вирнули перед очима безконечні простори завмерлих гір, і блакитний туман, і звучна, гримлива тишина.

І вона вирнула знов, ся мертва красота, але не манила вже і не тішила. Була чужою, була навіть ворожою. Так, бій велетнів тут був — але що з того? Кипіло тут вогненне море, здвигалася гора на гору; чорне небо, насичене важкими випарами, низько нависло і відбивало в безмірних просторах криваве зарево. І роздиралася паща землі, вогонь вилітав і лизав це небо; поплавлені метали бризкали до хмар, ревли й біснувалися — так творилася Чорногора. Але що з того? Хіба не сталася Чорногора чорною тюрмою для Марусі?

Нехай, нехай все те було. Нехай з музикою підземних шумів заливала вода кип'ящим морем землю, що лиш го-

стрий шпіц Говерли та широка неуклюжа спина Попа Івана підіймалися над безбережним океаном — нехай. Нехай прилітав потім тихий журливий сніг і творив мертву пустиню, заповнюючи пропасті до самих країв, — нехай, нехай говорить о тім усім Чорногора.

І як прийшов на неї перший раз гуцул, і пробігло полониною перше приручене стадо, вперше зазвучала трембіта, і пролилась перша кров... Най співає о тім місяць, най шепоче, зупинившися, задумчивий вітрець, — Маруся не чує, не хоче слухати його. Все то вартові її широкої тюрми, все то вороги її материнства. Ліпше вже слухати, як збігає борщ на плиті, і гримить, маглюючи, молода служниця. Ненавиджу сі тісні простори, сю безконечність, що обмежує.

XXX

А опришки пили, пили так, мовби ніколи більше не доведеться їм пити у життю. Горівки принесли багато, стримуватися не було причин — отже, пили. Іноді до повного отупіння.

Попадя вже їх не женувала більше, і говорили при ній все, так що Марусі треба було тікати куди подалі та й сидіти там, доки не настане ніч, доки не свисне опришок, кличучи Марусю до брудного логова. І лізе з ласками, слинявлячися й сопучи, і засипляє потім кошмарним сном.

Раз попилися опришки до блакитного змія. Маруся сиділа далеко набоці і думала невідрадні свої думи:

«Серед яких я людей? П'яниці, в крові руки миють, живуть гріховно. А я ж таки жінка священика, предстоятеля перед Господом, — і от волочуся полонинами з убійниками. Ой, і що ж мені в світоньку робити, ой, і що ж мені в бідоньці казати!..»

А коло огнища в сей час між п'яним Марусяком і п'яним Бідочуковим ішла розмова. Одразу не можна навіть було зрозуміти, про що, власне, вони говорять.

— Ци так я, браччику, говорю?

— О!.. Цесе розумне твоє слово, ібігме. Та та' уже й я іскажу, шо розумне. Бо шо є розумне, то є розумне, а шо дурне, то є дурне.

— А це ти також, браччику, мудро ісказав, лиш слухай, шо я ті скажу. Тут усі мої гроші, — і Бідочуків здіймав ремінь, набитий золотом. — Утут усі мої гроші, бери.

Совав ремінь у руки Марусякові, але Марусяк навіть не поглянув. Не поворухнувся.

— Я не беру.

— А ні, ти таки візьми. Я тє прошу — візьми. Бери усі мої гроші, усю мою працю, а витак я тобі своє слово іскажу.

— Я не требую твоїми грошима, бо у мене своїх доста. Я не бінний.

— Я знаю. О!.. Я знаю! Шоби у нашого, рахувати — у нашого! — втамана не було грошей? Хо-хо!.. А в кого ж вони будуть тогди? Ні, я лиш си питаю — в кого вони тогди мають бути? Але мої гроші ти таки бери. Єк мало, — кажу ті оперед усего побратимства, шо половицу свої пайки, йка на мене пайка буде припадати, му віддавати тобі — лиш відступи мені свою попадю.

Марусяк не здивувався, бо такий торг був річчю звичайною. І коли б розмова йшла не про попадю, може, він і не роздумував би так довго. Але попадя! Се не барабуля луплена. Тут треба тов карабушков покрутити, що на шиї.

І Марусяк думав чи робив вид, що думає, п'яно уставившися остеклівшими очима у ватру. Всі хлопці, що були поблизу, зацікавилися і чекали, що скаже отаман.

Марусякові шкода було втратити попадю. Як там не як, а те, що він її мав, підіймало його престиж. Але мовчати довго було не можна, і він почав говорити, сам ще не знаючи, що скаже:

— Єй, Бідочинєтко! Мудрий з тебе хлоп, їк я виджу. О, мудрий! Та лиш і в мене не кукурудзєні шульки у голові сидє. Я любасками своїми не гемблюю. Шо я свої хлопці люб'ю, то я ті кажу: твоїх грошей я не беру, а даю тобі свою попадю на тиждень за бездурно, аби лиш памнєтав, коли ме тиждень відходити. Розумно?

Потім цілувалися, ще пили і ще цілувалися. А потім Марусяк свиснув, призиваючи Марусю свистом, як собаку. Але було ще рано, і Маруся не пішла. Опришок засвистав ще раз, а потім нахмурився, взяв Бідочукового за руку і пішов до Марусі. Всі опришки, цікаві, за ними.

Маруся сиділа все в тій же позі, задумавшися. Коли почула шум багатьох голосів і, оглянувшися, побачила, що до неї наближаються опришки усією громадою, — одразу перелякалася, серце сильно забилося в грудях.

Але умисно не встала, хоч бігти хотілося.

Марусяк підійшов, уперся в боки і декілька секунд стояв мовчки, дивлячися в упір злобними очима. Загальна увага піддратовувала його, і хотілося якогось ефекту.

— Чо-с, мила, заплакана? Чо-с, любко, загадана?

Маруся мовчала.

— За попом своїм си журиш? Ой, я ті скажу, шо не жури си бирше, бо то вже ф'юіть — пропало. А йк меш си журити, — буду тебе бити дуже. Буду бити та ще й файно буду бити! По-нашому, по-гірському, шо аж суставочки ті залоптят[1]. Го-го!.. Я вмію бабий навчєти, я на того укий![2] — і заточувався, безпорядочно розмахуючи барткою.

— Чого хочеш, Дмитрику? — ледве виговорила Маруся білими губами.

— Не меш говорити «Дмитрику», лиш меш говорити «Штефаночку», бо я тє відступаю Бідочуковому на тиждень. Маєш го любити, йк мене любила.

Бідочуків зареготав. Маруся помертвіла, блискавично уявивши собі, як от вона буде загальною любаскою, як почнуть її опришки передавати з рук на руки, від Дмитра до Штефана, від Штефана до Леся, до Михайла, до... І буде мусила годити розбуяній п'яній фантазії, і мусить...

Бідочуків підскочив і ухопив її за руку.

— А йдім, попаде! Лиш тиждень чєсу — тра си набувати. Йдім під смерічку! — і реготав, як побідитель-фавн.

Маруся скрикнула, вирвалася і відбігла. Не тікала, лиш стояла без дихання.

---

[1] Кості болітимуть.

[2] Швидкий.

Бідочуків поглядав то на неї, то на отамана, не знав, що почати. З безсмисленою цікавістю дивилося стадо опришків.

Марусяк надимався, як індик.

— Шо? То я мав би зі свого вотаманського слова си звергти? То я тебе сам із'єжу, а таки віддам. Бери ю, Штефане! Бери, не бій си. Я ті ї гет цалком дарую.

Бідочук все з тим же безтолковим реготом кинувся на Марусю і підняв її в воздух. Вона билася у нього в руках і кричала. І не знати, як би то воно все це скінчилося, коли б у сю хвилю звідкись, не знати звідки, мовби вирнув Юрчик. Марусяк відлетів в один бік, кулем повалившися на землю, Бідочуків у другий.

— А шо ти, пся мать, молодицю, єк вівцу за курмей, кєгнеш?

Марусяк не підіймався з землі, йому набилося повен рот піску, і він рипів зубами, як порожнє млинове коло, а руками тер ремінь. Тер так, що аж пальці хрускали.

Потім піднявся. Море злоби блискало в його очах. Важко дихав, розкривши рота.

Опришки стояли, завмерши, доокола. Готовилася бути кривава драма серед скал, одна з кривавих драм серед скал.

Але — щось зломило навіть п'яну волю опришка. Він синів увесь, але не кидався на Юрчика.

— А тобі шо до того, діду? Кому хочу, тому й продаю, — моя чєлідина! Хочу — на бриндзю б'ю, хочу — на вобраз вішєю.

— То не худобина, аби нев гемблювати.

— А ци до неї ти ґаздов? Ти?

— А може, ти, скажеш? У неї свій піп є. Захотіла — з тобов пішла, захтіла — назад вернула си.

Очі Марусяка наливалися кров'ю. В перший раз прийшла йому до голови гадка, що дійсно: захотіла — з тобов пішла, захотіла — назад вернула си.

— А ти, може, ю длі себе лагодиш? Ой, на дідька хіба би-с перейшов раніше. Я ту вотаман і вотаман.

— Начхав я на твоє втаманство! Ти знаєш, єк я си називаю? Я си називаю Юрчик Неклопотана Голова!.. Бо

єкби я хтів лиш свою го́лов заклопотати, то би я був над тобов отаманом, а не ти наді мнов, паршєку!

Сила, сила ломила Марусяка. Якась незрозуміла сила. І сором йому було перед легінями, таки до крові сором — але не міг. Не міг.

— Ой, відійди, Юрку! — скрипів він зубами. — Ой, відійди, бо буде біда!

— Біда на того приходит, в кого бартка коротша. Хочеш — давай мірєти.

І як віковий дуб — довго тримається під напором бурі, вимахуючи сивою головою, тримаючися з останніх могутніх колись сил, але валиться потому з гуркотом, вивертаючи землю, — так похилився Марусяк.

— Но-но!.. Нехай на цес раз буде так.

— І на цес раз і на другий.

Але Марусяк уже відходив. Ідучи мимо блідої тремтячої Марусі, говорив крізь зуби:

— Ой, і буду ж тє бити, буду тє карати. Коси буду вимикати, очі на ніж вибирати, шо буде ті ше з-за нігтів чорна крив зсикати.

Юрчик, не рухаючися з місця, вставляв:

— Ой, не чіпай ліпше, молодєку! Гірше буде.

Скінчилося.

Не могли з дива вийти опришки. Що пігнуло Марусяка? Як він міг? Як дозволив? Він, отаман, стерпів те, чого не стерпів би найпущий з його легінів. Щоби шваргали ним об землю, у рот піску напихали, били словами, єк мокров шматов по лиці.

— Но-но, Юрчик, — і похитували головами.

— Натурочка.

— Цес куда не ходив, — усюда був славний.

— Ну, вже й Юрчик, сто телиць му тівнятих. А най же би тобов дідько дуби возив, єкий цес Юрчик.

Згибла слава Марусякова. Всі були на стороні Юрчика і забули про свого отамана. А Юрчик стояв, мов корявий пень, на однім місці і вигукував:

— Гой-га! Вотаман!.. Ти мені вотаман? Та я йк ватагую — десіт тисіч овец під собов маю, — то не вмів би десіт баранів провести? Лиш я в тото не дуфав та й не

дуфаю, бо я си називаю Юрчик Неклопотана Голова. Їкби я свою го́лов заклопотав, — був би з мене перший ґазда на всі гори. Лиш я того не хочу.

Підлесливими інтонаціями подавали репліки опришки.

— Ає! То лиш так си говорит — Юрчик, Юрчик. А на того Юрчика май-май силки тра закохати.

— Сім рік силку прєтати на того Юрчика, на маленького.

Тягли Юрчика пити. Пили коло вогню. Марусяк лежав далеко на убочі і вдавав, що спить. Але він не спав. В нім усе кипіло й бурхало, в душі залягала велика пизьма. Гуцул ніколи не забуває образи.

А Юрчик розбундючився, і не було йому встриму. Оп'янів і лаявся:

— Хіба ви опришки, дий його кату з такими з опришками? Та з вас такі опришки, єк тот Голий Щербан, шо було під ним п'єть легінів, та й пішли вни онного діда бездітного драти.

Приходє, стали під вікнами. А у діда в хаті ватра горит у печі, коло ватри котев стоїт щербатий, а сам дід си вбуват. Та взув дід онну ногу, ізсадив на земню, а на столец поклав другу ногу взувати та й каже: «То сми п'єтьох із'єзав, а ше коби і цих п'єтьох із'єзати, а тогди покладу голого щербана голов гудзицев на грань».

Вчули тото опришки, узєв їх страх. А ватажко їх, тот Голий Щербан, каже: «Їк тот такий дужий, шо п'єтьох уже з'єзав, та й знає, шо вас п'єтеро стоїт під вікном, а мене збирає си на грань класти та смажити, — то вже ліпше кікаймо. Відав, у цего діда є ровта».

Та й повкікали опришки, а дідо собі си лишив. А він нічого й не знав, шо під хатов є опришки. А то він сів си вбувати та вбув онну ногу — значит, п'єть уже з'єзав, а тепер ше п'єтьох збирав си в'єзати, а тогди голий щербатий котев ставити на ватру та й кулешу варити.

Опришки реготали. Реготав і Юрчик, мов камінням по новім мості гуркав.

— Ій, ставай, Юрчику, над нами втаманом, бігме. Під тобов не встид буде нам бути. А то диви си: вже й літо, рахувати вже сми перелітували, а що доброго зробили? Нічо.

— Єк то нічо? Наш вотаман під запасчинов ціле літо пересидів, а ми на тото си дивили — ци не робота?

— Молодєк — шо в нім? От під таку барточку стати — тото я розумію.

А Юрчик реготав.

— Не брав бих вас у вопришки. Я би собі єких других легінів ізнайшов. Не таких.

— А єких?

— Я би таких ізнайшов побратимчиків, таких би легінників си вистарав, шо гай! Не брав бих сміття, лиш підкликав бих дваціть і штири та й давав би їм їсти солоного моц, а пити бих не давав. А витак водив би їх горами, тєчерами та скалами, шо ні раз би через воду не переводив. І похотіли би вони пити дуже, та й тогди привів бих їх ід потокові, та й єли би вни пити, а я бих підгонив: «Борше, борше! Пиймо та йдім». Та і вни би пили, а я би си дивив, єк котрий тоту воду п'єт ув тім ув потоці, тай тогди бих лиш був собі довибирував.

— Та й єк же би ти, Юрчику, тото робив?

— Та бих си дивив, єк хто п'єт. Єк котрий злігає черевом та й дудлит води дуже, — то не мій. А єк котрий скочив не скочив на камінчик, та зачер не зачер водиці жменев, та хлиснув не хлиснув, а сам таки борше біжит за мнов, — то ми си вдав, бо то правдивий опришок.

— Ади-ади, йкий мудрачок із діда із нашого.

— А витак добирав би собі стрівбу до своїх хлопців. Та узєв би кресак, та набив, та й верг у воду, а витак вихопив із води та й стрілєв. Їк спалит, — то мій, а єк не спалит, — об камінь го, бо то зрадник. Він ше готов ізрадити при якій біді, а вопришок мусит на все бути безпечним.

А Марусяк все то слухав і вився від болю.

XXXI

З того часу — мов улізло щось сюди, у гори. Як гніздо роздратованих шершнів, гуділи опришки! По-тверезу ще яко-тако стримувалися; по-п'яному — галасали, скільки кому хотілося.

Показалося, що давно вже тліло в душах незадоволення Марусяком, лиш не було моменту тому проявитися. Показалося, що популярність молодого отамана, що виросла, як гриб, за одну ніч, як гриб же, за один день і зчервивіла всередині. Форма лишилася, а змісту нема.

Почалася критика. Те, що її не було досі, виходило лиш во вред: тим гостріше відносилися тепер, тим ядовитіші підбирали слова.

Навіть коли втомлювалися критикувати і говорили про звичайні речі, — під ними, під загальниками, під звичайними словами завше чулося ще щось, якийсь підклад незадоволення.

— Охо-хо!.. Западуть кєжкі зимки поміж кичерами, та не буде єк легіникові й визимувати си. Бо не знаю, єк у кого, а у мене у ремені свистит.

— Лиш у бордюгах повно.

— Най би у тє у череві так повно було раз у раз, єк у мене в бордюгах.

Очевидно, порожнеча ременів і бордюгів відносилася на рахунок отамана.

— Ой браччики, браччики, — свідомо чи несвідомо звертав розмову на інший бік один з нечисленних прихильників Марусяка. — Ой, кєжко було зимувати цесу зиму. Мав-сми земнєник в однім ув потоці — файний такий земнєник. Напрєтав-сми туда за літа усего: і муки, і бриндзі, і масла, і буджениций з єлівок, горівки. Думка б'єт — то-то похарчую! Та й шош ти, браччику, меш говорити! Визнала йкас біда за той мій ісховок та й відокрала усе тото. Гех, коби знав! Я би го... Я би му...

— Де ж ти зимував?

— А сів-сми у йкогос ґазди, ади, таки тут, на нашім боці. То свій був чоловік. Не ходжував сам, лиш з давніх чєсів, варе, братє перетримував, а ми йому за тото зношували усєчину, шо мам чим жити з нас. Багач став.

— А йк став багач, — значит, спаскудив си.

— А правда, браччику, правда. От ік переіначив си. Бокує шош, із пушкарями тримат, Гордіюк ід нему ходжує. Але я йкос си погадав на давнє прєтельство, шо мене, варе, би не віддав. Та й пішов ід нему.

Нічо. Пригостив мене файно, порєнно. Ісховав. Сиджу я в него, див'ю си — а він... єв си чинити от ік би не такий: і очима йграт, так йкос си крутит... «Ой-га, — думкую собі. — Мені, браччику, не тра довго балакати, бо я вже виджу відразу». Та вкєв-сми му онно вухо на памнєтку, та й сми пішов.

— Де?

— На Вгорщину сми пішов, став десь за слугу. Так сми робив цілу зиму — ф-фа! Шош удієш?

— О, то не є безпечно — ставати на службу бу' де та бу' єк, — вставляв Юрчик і тут же наводив якийсь приклад зі свого багатого досвідом життя. Се була ходяча літопись гір, на жаль, загублена безповоротно, не лишивши по собі відпису. Пам'ять була у Юрчика колосальна, і він, оповідаючи щось, пам'ятав такі деталі, мовби то було вчора.

— Отот Петрій, шо я го вчив у Криворівні, полюбляв ставати на службу зимов; лиш панів усе вибирав. Та й раз був наймив си ід єкомусь багатиреві, переслужив зиму, перезнав, шо пан багатий, та йк весна, — євив си ід нему з усіма своїми побратимами: «А видиш тепер, хто я є? Давай лиш гроші!..»

Узєли, шо взєли у того пана, а витак посідали, дурнєки, таки тут, близонько, на ділєвщину — борзо грошей хтіли. А пан не був дурний та зібрав п'єдесєть люда та й далі за хлопцями.

Видють хлопці, шо біда, замкли си у єкійсь хаті, стрілєют. Не може підступити ровта. А пан шо? А пан кричит: «Паліт, — кае, — хату, най пся віра згорит!..»

Підпалила ровта хату. А хлопці — шо робити? Давай борше єму копати у хаті. Та викопали єму, ізсипали гроші, зарівнєли землев, а витак, єк уже си ймила на добре хата та й хтіли си валити — ік не пішли жєчі[1], ік не пішли стрілєти раз по раз, то, може, й не знати кілько люда перекалічили, а самі таки втекли у тім диму, у тім заворосі. Витак уже підкрадали си вночі та випорпували тоті гроші з-під тих згариськ.

[1] Палити з пістолів.

Та й була то му, Петрієві, причка, най би на тім тєкло[1]. Лиш він того не порозумів та на другу зиму гайда до другого пана служити. Гадат собі: «Ой-га, шо ми за мудріскь!.. Перезнаю і в сего пана за маєтки та й обграбую навесні».

Та й служить Петрій у пана місєць ци там кіко та й усе би добре, коби не стрівба. Бо дуже си вдала Петрієві стрівба, шо жєлував ї лишєти, та й узєв зі собов. А пан уздрів раз тоту ручницю: «Ано-ко, дай-ко я, — кае, — пообзераю, шо то за ручниця в тебе».

Узєв, обзерат. А на тій, браччику, ручниці сріблом було вибите по́рекло того пана, чия вона давніше була. Та й треба бути такій біді, шо цес пан, газда значить, та з тим паном був добрий, чия то ручниця вперід була. Пишет ід нему: «А де твоя, браччику, ручниця си поділа?» А тот му відписує: «Були, — кае, — в мене опришки, — кае, — та забрали багато срібла й злота та й тоту ручницю взєли».

Ге-га... Йк пан тот лист перечитав, — зрозумів, хто то в него служит, та й потихоцьки-потихоцьки дав знати куда слід та тут лиш чап Петрія мого! Та йк чапнули, закували, відвезли, так уже й не викрутив си. І так, і так свистав: казав, шо ізнайшов тоту ручницю у лісі, з земні, повідав, узєв, місце тото навіть показував, та лиш нічо то вже му не помогло — оннаково завісили в Чернівцьох.

І поки оповідає Юрчик, поки слухають, мов поспокійнішає. А лиш перестав — ого! Знова сварня, знова лайка, знова лізуть один на одного, грозять, укленають.

— Гей, Юрчику! Та бери бартку в руки, а то не буде в нас порєдку ані раз.

— До дідчої мами в зуби з вашим вотаманцтвом. Кат не видів над такими дурлеями вотаманувати. Волю сто баранів баранів, єк дванаціть баранів-опришків.

Як то було слухати Марусякові? На лиці застигала усмішка — жарти, мовляв, жартуєте — а на серці коти скребли.

А тут, мов на ту біду, ну, нема на чім зупинитися, нема звідки реваншу сподіватись. Відусюди тихо, вістей жадних

[1] Хай би на тому й стало.

нема, іти нікуди. Знов на корчми — вже прямо сором, а такого чого, достойного імені Марусяка, такого, щоб слава полетіла на чужі ца́ри, як о другім Довбуші, — такого не передбачалося.

А між тим становище ставало все грізнішим і грізнішим. Треба було виходу, треба було виходу за всяку ціну. І Марусяк, мов откровенню, зрадів звістці, що будуть іти волоські купці через гори.

Ожили й опришки. Борзо зібралися, перекликаючись, жартуючи. Питання про Марусю стало нараз загальним питанням: чи брати її, чи лишати, — в тім міг забирати голос кождий. Одні казали так, другі інак.

— Та єк же то мож — лишєти? А єк — не дай того, Боже, та й того не буде, лиш оннаково тра думков кидати туда-сюда, — ано єк нам вже си не доведет усюда вернути назад? Шош вона буде тут, сарака, робити сама?

— Ід попові підет.

— Ого! Нім дійдет, не знаючи дороги, сім раз має з голоду гинути, коли перед тим звір не з'їст. Це тобі, браччику, не село. Ні, таки беремо зі собов, та й вже.

— А єк ї брати? Що з нев робити на грабунку?

— Посадимо дес поблизькості — най сидит. Йкби шо си й трафило, — все хтось си лишит, забіжит та й візьмет. А баба кождому си здаст: хуч кому й не тра, то пару здоптаних постолів мож завше виторгувати.

Маруся слухала всього того, мов кам'яна. Взагалі останніми часами отупіння якесь заволоділо нею; здавалося, валіться хмари зараз на неї — не відійшла би убік.

Рішено було взяти Марусю зі собою і лишити десь недалеко місця засідки. Так і зробили. Посадовили на коня, поїхали. Потім ізсадили в лісі, позмітували теркіли, найсуворіше наказали сидіти тихо і пігнали далі.

XXXII

От коли Маруся лишилася сама.

Такої самотності не відчувала ще вона ніколи в життю. Там, дома, у Криворівні, заходила далеко від плебанії, гли-

боко забиралася в поточчини, залазила не раз в таку гущавину, що й ведмідь там, може, ніколи не був — а все чула, що вона дома, що десь, зовсім от навіть близько, церковця люба, що от якби взяв та поліз просто вгору та видряпався на грунь, то, може, й побачив би її, луку Черемоша, хатки...

А тут — сама!..

Оглянулася боязливо.

Суворо мовчазні стволи смерек стояли непорушно, тихо, в священнім якімось мовчанню, мов окам'янілі жерці предвічної містерії. Засіяна фоєю земля надавала всьому кривавих тонів і лякала. Зліворуч було якесь глибоке, бездонне провалля, і ліс падав у нього, витикаючи лиш вершини смерек, мов голови утоплеників. А спіднизу віяло чорнотою, холодом і жахом.

Маруся відхитнулася від тої пащі. Здавалося, що там, на дні сеї дикої глибини, виє щось. Душі виють... голі... Дракони деруть пазурами, лускою дзвенячи, сині обнажені тіла. І от почне зараз вилізати смердюче хвостате чудовище і захарчить радісно.

Відійшла геть від безодні, але страх не відійшов. Адже ж сама! Загубилася в оцім безконечнім лісі, проковтнув він її й забув, і колишеться необ'ятним своїм простором від краю до краю. Так він завше ховав усі злочини, так він завше дусив усі крики. І от простягаються вже невидимі нігті з-за кущів, гриб ворушиться... десь засичала гадина... хтось підходить іззаду і з криком хапає за плечі: «Ага! Попалася!..»

Маруся вибігла з лісу.

Що буде, то буде, але в ліс вона більше не піде. Тут хоч видно далеко наоколо.

Тихо, нога за ногою йшла вгору. Приємним шелестом оповідала щось півзгоріла жовта трава, якийсь звірок юркнув між кертовинням, киваючи задом в галопі. Подмухував зрідка вітрець.

От дійде до вершини, сяде там високо-високо, над тисячею гір і буде дивитися. Шкода лиш, що не взяла нічого їсти, але — то пусте. Може, не захочеться.

І вийшла високо, на шпиль груня. Тут тягло теплим вітром з Угорщини. Літав він там десь, безжурний ван-

дрівець, над чужими хатами, шепотів щось смерічці чужій, а тепер от прибіг сюди і лащиться... Милий!..

Рівний-рівненький, гладесенький камінь. Сіла на нього, і в тихім усміху застигло лице. Давно вже не усміхалася. Давно вже не чула спокійного биття серця, не чула, як віночок плететься, мов срібно-прозорий струмочок тонесенький... Квіточки синенькі, біленькі, запашнеє зілляч-ко... Радість ніжна і любов... і передзвін вечірній.

...Сама себе вколисала думами-колисанками, сама собі виспівала беззвучно, мов заснула, не дрімаючи, мов пота́ла у чистую воду, у море трав квітучих.

І чи довго так не тут була, — не знала. Але коли враз збудилася, мов штовхнув хто, — жах перейняв її від стіп до голови.

Півнеба проковтнула мутно-чорна обважніла хмара. Неначе величезний старий червивий гриб позвішував білесувате ховзьке шмаття і, здавалося, от-от обірвуться ці замусолені клапті й ляпнуть на землю, зловонно розреготавшися.

Середина тучі — спідчорна-сиза і клубиться, клубиться, гонена неодолимою дикою силою. І все, що під тучею, стало маленьким, чорним, хижо пооскалювалося, готовлячися до бою. Величезні плями жерепу стали чорними, як воронове крило.

От захитався кедр на сусіднім груні. Перший! Він знав, він чекав уже — і от говорить тепер! Знак дає, що скоро прийде вітер: «Скоро прийде вітер! Чи чуєте ви, всі далекі і близькі браття мої! Скоро прийде вітер! Готовсь!!»

Де-не-де між обривками сизих чудовищ, спрутів і смоків тремтіла ще невідрадними плямками, вся перелякана, калюжка блакиті. І вертілася, і тікала, і ховалася, а її засмоктували в судорожній ненаситності хоботи і, з'ївши, простягалися далі і далі, в безумнім голоді й шуканню.

І зрівнялися верхи, бо ніхто не хоче бути вищим в сю хвилину. Кругліше виставили горби свої спини, приготовляючися до лютої боротьби, до боротьби не на життя, а на смерть. Хтось згине сьогодні!

Вітер!.. Уже!..

Уже дихнув, але ще не злобно. Ще не оп'янів, варвар. Злегка лиш свиснув, молодшого брата висилає кулачки зачинати — а вже в'ється кедрина, що високо, вище всіх стала, а вже крутиться, мов в агонії, вимахуючи обірваною вершиною величезні кола. От наче здавив хто за горло і вирватись треба.

Рвонув вітер під небесами, і, крикнувши півзадушеним криком, щезла остання крапелька блакиті. От коли все стало чорне! Повітря посиніло, темно. Заклубилися тучі на ближніх і далеких верхах, поховалися рельєфи, і заляг-ла доокола безгранична, необ'ятна, страшна пустиня.

Маруся похолола... Чула, як стигло серце. Незрозумілий, елементарний якийсь жах перетряс нею цілою, мовби не було зовсім десяти тисяч літ, мов у перший раз зайшов сюди, у гори, півголий, зі шкірою лиш звірячою на плечах дикун, і от, видячи лють злого бога, що з'їв сонце і випив блакить — от падав з роздираючим душу криком на коліна і простягав руки до чорних злих небес. Але, почувши невмолимий голос гнівних сил, почувши приговір свій в далекім реготі велетнів, — давив голову руками і з виттям звірячим, в безумнім пароксизмі безумного жаху, біг, біг, вибалушивши очі, з кривавою піною на устах.

...Так бігла Маруся. Куди? Пощо?!

Уже рвав вітер киптарину з плечей. Уже вхопив з волоссям разом хустину, зірвав і, злопотівши нею побідно високо в воздусі, помчав під небо. Волосся віялося і тягло назад — от мов заплутав хто руку і тягне. А Маруся все біжить, біжить... У ліс під смереку! Обняти її, як матір, і притулитися, і кричати разом із нею від страху.

Але до лісу ще далеко. Боже, чому так далеко до лісу! А вже впала крапля на голову. Велика, дзвінка... А от друга, третя... Мов клевчики маленькі гномів падають на голову, мов холодні ігли втикаються. Скорше, скорше, на Бога, скорше!.. А вітер побачив — і зареготав, затюкав, підганяючи: «Убігай, убігай-ай! Га-га-га-га-га-га-га-а-ай!..»

І ніч спустилася. Стало темно. Різнула блискавиця, мов крикнули зразу всі простори і гори, і — вдарив грім!

Сто літ злобно збирався з силами, стежив, висліджував — і от підстеріг. Над самою головою торорохнув, мовби земля провалилася, мовби море піднялося до небес, і покотив, покотив далі, далі торжество своє, перемішуючи тучі і гори перевертаючи.

І закричали в обороні простори, наїжилися верхи, земля напружилася, і почалася боротьба... Люта!.. Стихійними силами безумними в предвічній ненависті!

Маруся впала на землю. На неї сипнуло дощем, мов коновку хто обернув... Скочила... знов упала... простягла руки до лісу, а він тікав, тікав пріч, ховаючися в хмари, за дощ ховаючися, і тікав, тікав, тікав...

І знов смикнула ножем блискавиця, знов ударив грім над сусідньою горою. Огненний стовп піднявся на тім місці, де стояла суха, самітна ялиця. Дощ сипонув, мов сітку завісив хто вниз із неба до самої землі. Залопотіло, задзижчало, забуркало доокола, родилася тисяча струмків, побігли в сквапливім переляку в усі боки, забираючи з собою немічне каміннячко, а потім більше, а потім іще більше. Заторохкотіли вниз камінці, засвистіли трави, мов мільйони гадюк в них укрилися, в одну хвилю стала мокрою вся земля.

Маруся повзла, повзла на колінах до лісу, оглушена, роздавлена, без серця в грудях. І повзла і падала, і різала руки, лице гострими травами, і повзла, і повзла...

А коли увійшла, нарешті, в ліс і, цоркаючи зубами, загортаючися в перемоклу киптарину та ховаючи мокрі коси, шукала очима, — не знала, де дітися. Тут було не ліпше.

Вили, й стогнали, і дзявкали дикі голоси. Хтось плакав душу роздираючим плачем у вершинах смерек і проклинав неземними прокльонами. Мати, зарізана сином, кричала передсмертно, ревли всі небесні стада, звір ломив гілля, трахкало в розмаху дерево об дерево, впиваючися одно в одно зубами. І мов жменею хапав хто мокру фою з землі, і кидав в лице, і плював, і реготав потім...

Молящим стогоном хорим стогнали столітні смереки, вже без боротьби, вже просячи лиш помилування, але вітер давив безпощадно. От вибирав якусь деревину, натискав на неї цілою силою, і ломив, і викручував, і віддирав

гілля з м'ясом, аж поки не почне хитатися передгибельно деревина, аж поки не крикне і не впаде в обійми переляканих сусід.

Шум лісу виростав в незрозумілий всесвітовий хаос. Здавалося, от уже кінець, от уже немає сили на світі, котра могла би загриміти ще гучніше, а бив грім, натискала буря, валилося десь поблизу двадцять смерек відразу — і падав дух чоловіка в навалі вічностей, безграничностей і всесильностей сил. Було темно, як опівночі. Безперестанно грали громи і високо, і низько, і всюди, мов вселенна уже вся валилася. Шаленими, осатанілими голосами гуло й свистіло, валилися сотні дерев, гомін стояв в необ'ятнім лісі і... наближався!..

Так! Він наближався! Він ріс!.. Ще ріс!.. Він ішов сюди!..

Вся помертвівши, не сміючи навіть перехреститися, впилася Маруся очима в одну точку — в білу, до половини обідрану смереку — одно лиш, що можна було ще бачити тут. Зв'язала сим поглядом її долю зі своєю долею.

І вітер побачив сей погляд. Заревів, зрадівши, надавив грудима, потис... Задрижало дерево з верху до низу, в передсмертнім русі, звиваючися; розмахувало гілками, безсило боронячися, але вітер вже ошалів. Змітав усе перед собою. Останнім натиском впився в груди, всі пазурі занурив, і з криком розпачу погнулася деревина, застогнала від безумного болю і, вивертаючи у півхати землі, повалилася к смерті, ломлячи гілля своє й чуже, здригаючися в агонії...

Зареготав вітер. В страху останнім ревнули дерева, різжущим криком закричало роздавлене якесь звіря. І рвонувся потік на дні безодні, півскали упало в воду, чорні стіни стали з усіх боків, і мов небо само провалилося, накриваючи землю чорною безоднею.

— Дмитре! — крикнула нелюдським голосом Маруся. — Дмитре!..

Але вітер підхопив сей безсильний крик, ударив ним о сотні стволів, роздробив, знищив... Сонми хмар скотилися, тисячею гармат ударив грім, блискавиця весь світ осліпила і, крикнувши без пам'яті: «Мамо!! Мамо!!», впала нещасна женщина на землю...

І зареготала пекольним реготом буря над білою грудочкою, і покотився сей регіт далі й далі, вирвався з лісу, пігнав оголеними верхами... далі, далі в шаленім танці, в лютості побіди, в безсмисленім торжестві!..

. . . . . .

. . . . . .

...Прийшла до себе тоді, коли все вже скінчилося.

Хмари котилися одна за одною, одна за одною безконечним караваном, спішачи, доганяючи, мов от-от спізняться на величний бенкет.

Маруся піднялася, оглянулася — і не могла зрозуміти, де вона і що з нею. Чула лиш, що було їй страшно холодно і що вона вся перемокла до кісток: упала в якусь ямку, де тепер стояла вода.

Цоркаючи зубами, вся дрижачи, почала пригадувати. Насамперед треба зігрітися. Але де шукати опришківську теркілу? Де вона її лишила?

Оглядалася, пригадувала. Пішла. В лісі було майже цілком темно, всюди була вода.

Натикаючися на пні, блудила Маруся без плану, мало тямлячи, куди йде, поки нарешті цілком випадково не наткнулася на бесаги, тайстри і все опришківське добро.

Почала розв'язувати перемерзлими пальцями, шукати, але з одежі нічого не могла знайти. От уже, може, п'ять бесагів розв'язала — і все надаремне. Знаходила срібні ложки, коралі, якісь кавалки металу — мабуть, зідрані з переплетів книг прикраси. Нарешті в одній тайстрі знайшла бунду: якийсь запасливий опришок узяв на випадок дощу.

Одягла. Закуталася вся, благословивши в душі і того, хто догадався взяти сюди бунду, і того, хто вигадав робити бунди взагалі. Бесаги були сухі: опришки поскладали їх, як завжди, укривши на випадок дощу. Намостивши їх під себе, під ноги, під спину, сіла Маруся, обложившися з усіх боків і щільніше закутавшися в бунду.

Почала зігріватися. Вогке тепло окутувало все тіло, і лиш ноги ще в жаден спосіб не хотіли зігрітися. Якесь тонке було це тепло. Здавалося, що варт лиш поворухнутися, і воно розірветься, відлетить, знову обнаживши тіло. Тому старалася не ворушитись ні одним членом, берегти тепло.

Задумалася...

Ясно було одно — що се не життя. Ще раз пережити таку бурю, таку люту самотність — вона була би не в силах. І так уже було просто чудом, що вона зосталася жива серед сеї руїни, серед сотень повалених, вирваних з коренем дерев. Варт було якійсь ялиці, падаючи, кінцем гілки ударити по голові — і от не треба би вже було ні мучитися, ні боліти душею, ні передумувати оцих гірких, безвихідних дум.

«А преці ж зосталася жити. Пощо?.. Невже мені ще треба жити для якоїсь цілі? Для якої ж? А я не знаю навіть, чи дякувати мені за це спасения, а чи ридати, жалуючи, що не вбило мене тут у лісі деревом, що не перестали мої мучення. Коли лише на муки зосталася я на світі, то ліпше було б не зазнавати мені милосердя твого, бо я не витримаю мук. Моя душа занадто мала для великих терпінь, мої сили занадто слабі...

Пощо ж лишилася жити на світі — хто мені покаже? Он на чорнім тлі отих виворотей смерекових нехай з'явиться знак мені — і я зрозумію, бо так я не знаю, я не знаю, пощо жити мені...»

Сльози заливали їй очі і не давали дивитися на чорну виворіть. В новій вірі, в чеканню чуда застигла непорушно... ждала... і навіть сльоза зупинилася на щоці.

...Ждала... ждала...

...І ніжним, ледве чутним рухом відізвалося щось під серцем. Стукнуло раз... два... лагідним дотиком... і перестало...

Хвильку стояла Маруся, завмерши, без дихання. Вся істота її переповнилася якимось неземним щастям.

— Знак! Знак мені! — закричала Маруся і залилася потоком теплих, вдячних, щасливих сліз.

XXXIII

Тепер уже спокійно сиділа і ждала опришків. Адже вона не сама!

І тихо сміялася дрібним смішком, обтулюючи щільненько бунду на череві, і просила, ласкаво, ніжно просила:

— Ну... Ну ще... Разочок... оден лиш разочок, — і прислухувалася потім, вся усміхаючися, нахилялася вушком, мовби бажаний звук мав здалека-здалека звідкись прилетіти.

Але не чула нічого. І знов усміхалася, мов потішала кого.

— Ну, нічого, нічого. Воно стомилося, біднятко, перелякалося, моє золото... Ну, нічого, нічого. Все буде добре. Все буде добре.

Так. От тепер уже цілком ясно, що треба не тільки жити, а й щось робити. Але що?

Може, піти десь до більшого міста — лиш не до Львова, і взагалі не тут, не на Русі, а десь туда, до Західної Галичини. Там стати до якої служби. Що ж тут такого? Ну, не вмію, правда, але ж не святі горшки ліплять — навчуся. Зрештою, в тім нема нічого трудного. Аби лиш здоровля вистарчило. Але я буду беречися. О, тепер я буду беречися!.. Господи, охорони, аби не впасти де, не поховзнутися... Я вернулася б і додому з радістю, але ж... не приймуть...

І хмарка жури набігла на серце. Але воно так було переповнене радістю, те вутле серце, що скоро зігнало ту хмарку.

«Чи говорити Дмитрові, чи ні? Говорити чи ні?..»

І рішила, що не скаже.

«Однаково мені з ним не жити: Я тепер бачу, що не перероблю його на своє, а вічно тягатися отак-о по лісах — та де! О тім гріх навіть і думати. Дитина потребує тепла, спокою; так легко його перестудити, таке ж воно щупленьке, ніжне!

Ні, ні, ні. Не буду нічого говорити Дмитрові. Не скажу й того, що хочу йти від нього. Ще буде затримувати, а може, й бити. Буду проситися йти з ним на рабунок і там як-небудь. Там уже не такі глибокі гори, може, якось доблукаю до добрих людей.

От якби до тої ґаздині, до Оленихи, у котрої я була в Жаб'ю, — Господи! І чому я тоді не згодилася, аби вона пішла дати знати? Уже би була дома, уже...

А де твій дім? Де тебе приймуть з бенькартом? Хіба лиш у чужих людей, у зовсім, зовсім чужих людей. Щоб

ніхто не знав, щоб ніхто і не догадувався, хто я і звідки. Пошли, Господи, здоровля і щастя тим людям, що приймуть мене з малою дитиною!..»

І поплелися мрії за мріями, думки за думками. Не були вже такі безвідрадно темні, не лякали. Буде трудно, правда. А надто на перших початках — ну, то що? Не всім же легенько та жартуючи живеться на світі: «Дяче, дяче! Чого твоя сім'я плаче?» — «Не всім же й співати», — нараз пригадалася поговірка, і навіть розсміялася Маруся.

Опришки приїхали пізно ввечері, майже ніччю. Перемоклі, перемордовані, а вже злі — так і не доведи Боже.

Довелося лежати на чистій полонині, де куди око лиш гляне — все трава, трава. Ні горбочка, ні корчика. Навіть жерепа не було видко.

А до того ще й лежати довелося даремнісінько, бо жадних купців не було. Чи набрехали опришкам вісники, чи купці, дізнавшися так або інак про засідку, об'їхали боком, чи самі опришки спізнилися та прийшли вже в порожній слід, — вже хто його там знає, як воно там було, але випад був цілковито даремний.

І гаркали один на одного, погана лайка туманом висіла в повітрю, чувся запах крові. Перетягнися й трісни одна якась струна — і все закінчиться загальною бійкою.

Центром тої всієї ненависті нараз став Марусяк, і можна було думати, що на нім все окошиться. Але він був такий напружений, так чекав, коли ж се зачепить його котрий хоч краєчком слова, що його попросту оминали, як скаженого пса. Навіть Юрчик не чіпав Марусяка, лиш їхав собі ззаду та підсвистував. Він менше всіх відчував незадоволення з приводу невдатної експедиції.

І їхали майже цілу ніч. Не можучи зачепити Марусяка, лаяли товариша, весь світ, Бога. А як Марусяк від'їхав далеко вперед, замовкли й їхали в злобнім мовчанню.

А прибули на місце — пили горівку. І для того, щоби зігрітися, і для того, щоби залити злість, люту, ненаситну злість. Давали й Марусі пити, але вона не захотіла.

А як уже напилися, обнімалися, цілувалися, але чулося в тій усій ніжності, що за недокурений скрупак титиню кожний готов перерізати горло товаришеві.

Напруження минуло, зате знов почалася критика, знов почали пропонувати Юрчикові брати отаманство. Говорили одверто, не звертаючи уваги на те, що Марусяк сидить тут же і що кожне таке слово гірше ножа його крає.

І ще невідступніше почала переслідувати Марусяка думка вчинити щось славне, щось такого, аби змусити людей говорити лиш про Марусяка, кажучи: «А так. Був Добуш, був. Але тепер є Марусяк, а цес, браччику, ще й Добуша перевершив».

Як то Добуш... На Косів ходив! На Косів, рахувати! Та ставав на горі і бартку метав униз, на торговицю, на саму середину. А торговці вже знають, чия то барточка, та й нічо не кажуть, лиш несуть Добушеві на гору грошей, фантя, буджениций, ковбас. Та такого му назносє, що не-спроможеш занести усєго.

І в п'яній голові Марусяка зародилася думка — самому піти на Косів. Так, як Добуш.

Занадто смілою була би ся гадка на тверезу голову. Косів був порівнюючи многолюдний; стоячи так близько до розбійничого району, мусив бути завше насторожі. Трудно було підійти, ще трудніше було заволодіти.

І сам чув Марусяк, що не по силі бере ковбок, але ся гадка колóм засіла у нього в голові, і він не міг уже її позбавитися.

Мав надію на несподіваність нападу.

— Ніхто ж не ме знати. Зненападу єк ударити, то хуч не знати йкий фестунок мож узєти. Хіба би лиш Золоту Баню не взєв, бо сокочєна дуже.

І спати ліг Марусяк із сею думкою, і прокинувся з нею ж. І ходив цілий день, і все думав. І уже, можна сказати, рішив сам для себе, що буде таки так, але сього ж мало. Треба ж іще й легінів переконати — сам не підеш. А для того, значить, треба виступити з готовим, цілком виробленим планом, аби могти відповісти на кожне питання, аби аргументувати моцно й переконуючо.

Але надаремно Марусяк морщив брови, думаючи, тер собі чоло — з того нічого не виходило. В голову лізли самі дурниці. «Іти на Косів» — в тім був і початок, і середина,

і кінець. А як, що́, чи буде з того хосен, чи не зійде все на пшик або ще на що гірше — до того мисль не доходила.

І ся нерішучість та порожнеча відбилася навіть на характері й зовнішнім вигляді тої промови, яку мав нарешті Марусяк до своїх легінів. Не було свободи, не було сміливості, молодечості. Почав мусолитися, плутатися.

— ...Бо то, рахувати... браччики... шо, най так скажім, ніби... ніби тото оннаково... Бо то не дідьки там сидє. Єк другі розбивали та й брали — чіму ми ні? Б'ємо, та й вже.

Єдине, що могло урятувати становище, — се ентузіазм. Щоб скрикнули легіні, щоб вдарили топірцями — о!.. Тоді б підняв голову Марусяк! Заблищали би очі, голос набрався б металевого відтінку, кутики губ скривилися б кпинливо.

Але — ентузіазму не було. Пропозицію стріли повним мовчанням, що граничило вже з ворожістю. Мало того — появилася опозиція. І то сильна, рішуча. А підняв її Юрчик.

— Шо? Не уродиш си ти з псом Косів рабувати, недолупку ти їден? Таже Косів — наша мама! Косів нас вигудував, а ти хочеш го рабувати?

Звідки так гвалтовно перейнявся Юрчик такою любов'ю до Косова, де на три чверті, а то й більше, було ненависних йому торгівців, — Бог його святий знає. Впрочім, аргументація його не обмежилася сентиментами.

— А варта? А люде? А пушкарі? Чув-сми, шо ди[1] гармату привезли до Косова нову. Там таке пудо пуденне, шо му й рахунку нема. Єк ударит — громадами нарід валит. Єй, молодєку, молодєку — дурний піп тебе хрестив.

Юрчик прямо їв Марусяка словами, гірше заліза його пік. Марусяк нібито пускав усе те мимо вух, набирався рівнодушного вигляду, але всередині у нього все кипіло й варилося, а в голові роїлися сотні найдикіших гадок про пекольні роди пімсти, навіть про підлий напад ззаду: мовляв, як почнеться стрілянина, — стати позаду, торохнути з пістоля у потилицю, аби коротка співанка була, та й вже.

Але поки що на ці слова Юрчика Марусяк не відповідав ані звуком. Говорив далі, мовби й не чув нічого:

[1] От.

— Єк гадаєте, годні хлопці? Воно ніби, рахувати, я є вотаман, але про то, шо я є вотаман, я не можу за всіх однов свойов голов гриміти. Єк ви мете говорити?

Але Юрчик нікому не давав сказати й слова.

— Добуш не питав свої легіні, ци позволєєте, браччики, ци ні, ци будете ласкаві йти, ци ні? Він лиш казав: завтра у такім і такім чєсі маєте бути лагідні — та й вже. Та й конець! І кождий го слухав, кождий робив, що му приналежно. А то чіму то так ішло? Бо Добуш не говорив пустого. Ади, на вітер не брехав, гий пес, лиш саме чемне говорив. Сім раз погадав, а раз ісказав. А йк котрий навикне отак брехати, аби лиш собі та й другим голову крутити, то й не вартует тото слово нічо та й кожен має на тото нахаркати та й розітерти.

Ледве стримував себе Марусяк. І знов удавав, ніби не чує слів Юрчика.

— Єк же то буде, браччики? Єк кажете?

Голоси поділилися. Старша генерація опришків перейшла на сторону Юрчика рішуче й твердо; молодша ніби трималася Марусяка, але якось непевно, без запалу.

Марусяк погадав, що, може, ліпше буде піти пріч.

— Думкуйте, думкуйте, браччики-легіники, а я йду спати. Гей ти, попаде! А йдім до спання.

Маруся мусила йти. Від внутрішнього якогось страху колотилося серце, і вона ледве встигала йти за опришком. А він ішов, весь переповнений люттю, котру не було на що вилити.

Страх Марусі все виростав. Просилася.

— Я не хочу ще спати, Дмитрику... Я ще верну до вогню.

— Іди. Я хочу з тобов бути, — і штурхав її в спину.

— Не штурхай мене... Я щось тобі скажу...

— Нічо розумного не скажеш. Іди, — і знов штурхав, тепер уже умисне.

Сама не знала Маруся, чому її обхоплює такий жах. Чіплялася опришкові за руки, хотіла зупинити, але він відпихав її грубо і гнав, як худобину, вперед.

— Дмитрику... голубчику... Дмитрику...

Маруся задихалася.

— Я тобі щось скажу... Дмитрику... Я... вагітна...

— Дідько не видів! То шо з того? Ти мені любасков була та й будеш, а того бахура хуч зара' вивержи, а хуч потому.

— Дмитрику!

— Я бахурами не требую. Не на тото я тє брав, аби ти бахурі мі плодила, а на втіху собі. Йди... — і додавав поганої лайки.

Нервовий якийсь переляк все більше й більше заволодівав Марусею. Вся дрижала з ніг до голови, упиралася, а на порозі печери з криком упала на коліна перед опришком і цілувала йому руки.

— Дмитрику! Молю тебе... Ти ж покалічиш... Ноги тобі цілуватиму, — і падала лицем на землю, губами шукала ніг.

Але занадто вже багато терпів опришок там, коло вогню, занадто багато понижався, щоби не нагородити себе тут повнотою власті. І тріпотів сладострасно від сих жіночих ридань, хотів би вічно їх слухати. А потім, даючи волю невідзивному покликові плоті, — шваркнув Марусю на шкіри одним рухом. Падаючи, скрикнула вона, інстинктовно ухопившися за живіт...

XXXIV

Марусяк таки настояв на своєму, що похід на Косів був рішений.

Але ж бо й Юрчик теж настояв на своєму, бо всі ліпші опришки йти на Косів не захотіли і майже цілком відділилися від компанії. Так що доходило навіть іноді до цілком поганих сцен.

Отже, Марусяк опинився майже без легінів. І лиш з упертості, лиш тому, що встид було назад лізти, лиш тому стояв на своєму, сам бачачи все ризико й безумство затіяної справи.

Гризся сумнівами. Ще будь усі легіні при ньому, нарід досвідчений, дужий — ну, ще би мож пробувати. Але з сими рештками — ну що ж подієш? Це ж храбустє. Дібрати-то си доберет, але шо з того?

І злий був, як чорт. А тут іще ота пайка, що відбочилася, життя не дає. Догризають, чим лиш можуть.

— Йк вернете цілі, будемо знов разом. А тепер — ваша онна, а наша друга.

— Єкої хто наносив, таку ме й пити. Косів рабувати! Гадають, шо то чере' воринє пиштрикнути[1].

І сідали за окрему кулешу, розбивали окрему бербеницю бриндзі. Як пили, — до чужої ватри примовляли; як данцювали, — співаночок добирали таких, що то май попід шкіров ідуть.

А вже про Юрчика, то нема що й говорити. Їв, ну, просто їв. Кулеші не вкусить, носа не висякає, аби не вколоти чим-будь.

А я хлопець молоденький —
Лише до розбою,
А єк вийду на царинку, —
Гусєти си бою, —

несеться від вогнища невковирний його голос, а за ним регіт товаришів.

Одразу втратив Марусяк і всю власть, і вплив. Ніхто його не боявся, ніхто не рахувався з його думкою. І за його вогнищем не було ні сміху, ні коломийок; тихо, лютуючи в грудях, сиділи хлопці, мов предначертанники. Стіна виросла межи двох вогнів.

— Чкайте, чкайте! Мете сороківця просити, — витягав обценьгами з себе жарт котрий з легінів, а у відповідь доносилася з червоного в диму кола друга співаночка:

Пішов заєц попід гаєц,
Марусєк на Косів, —
Моли Бога, легінику,
Аби-с три дні прожив.

Навіть ніч не єднала. То було зігнуться двоє під однов сардачинов — браттями рідними встають на другий день. А тепер — тулився кожний, де міг, водинці або шукав собі других побратимчиків. А одної прекрасної днини встала Марусякова партія рано, а Юрчикових немає ні душі. От так-таки щезли, та й вже.

[1] Перестрибнути через вориння.

Тепер лиш зрозумів Марусяк з товаришами, чому-то так тихо було вчора коло Юрчикової ватри, чому не співалися з'їдливі пісеньки, не чутно було кпин.

І самотньо якось стало легіням в суворій безграничній неприязні полонин. Скучно... Мов поховали когось. От іще так недавно там, між камінням, горіли вогні, чулись голоси людей; хоч і колючі, дразливі, а все живі, чимось рідні. А тепер — ще тліє навіть грань вчорайшої ватри, а людей нема...

І цілком то все не піддавало охоти і не ворожило нічого доброго. Але відступати було пізно і стидно. Треба викручуватися, треба шукати легінів.

«Знайти-то можна, — вертілося в голові кожного, — але що з того?»

Маруся з нетерпеливістю чекала останнього рішення опришків — се ж було і рішення її долі. Коли б похід на Косів був відрочений і опришки рішили би, скажім, іти на Угорщину, положення Марусі погіршилося б в багато разів, бо довелося б попасти в чужий цілком край. Коли ж похід на Косів складеться, то Маруся могла мати надію утекти, як в тім випадку, що її візьмуть звідси, так і в тім, коли її лишать тут саму.

Ставало трохи страшно, коли зачинала ближче гадати про втечу. Куди йти, скільки часу, — не мала поняття. І завше всі такі думи кінчала одною фразою: «Там уже побачимо».

Іноді здавалося, от так-таки цілком ясно, що вертає до Криворівні. Уявляла собі, як її стрічають, як будуть дивитися. І раз здавалося їй, що стрінуть її сміхом, тюканням, будуть гнати й кидати камінням услід, а другий раз ввижалися сльози радості, слова всепрощення й ласкавий тихий привіт.

Але Маруся уперто гнала від себе й ті, й другі мислі: ганьби не могла би витримати, а прощення не заслужила.

— Піду куди інде, куда-будь, лиш не до Криворівні. Не вернуся туда нізащо на світі.

Леліяла думки про втечу Маруся, і здавалося їй, що лиш вона одна про них знає. Але Дмитро читав в очах.

Якось раз варила вона легіням вечерю — навчилася й сього... Ходила боса, бо старі постоли стоптались, а нових не було, шукала сухих дров, але мало знаходила: трафилося підряд кілька дощистих днів, стояли мрячі, все звогчилося.

І якось раптом прилив гірких почувань заволодів Марусею. Жаль їй зробилося самої себе, своєї молодості, доброго серця. Дивилася на свої порепані, зранені ноги...

— Господоньку Христе!.. Що ж то за доля мені судилася? З опришками верхами та скалами блудькати, не чуючи дзвону церковного, не знаючи доброго слова добрих людей. З розбійниками, з рабівниками... От ноги порепалися, болять... Руки чорні, а на душі ще чорніше. І всю мене зранили сі тернові колючки, гостре каміння, недоля моя...

Солоні, болючі сльози потоком лилися на огрубілі руки. Прийшла до вогню заплакана, з маленьким оберемком дров. Марусяк лежав і курив.

— Чо-с мало принесла?

Маруся нічого не відповіла.

— О, я знаю, шо ти з великопанцького роду! Неробітна, боса не ходжена, сонцем не смажена, голодна не бувала, слези не втирала. Та вже їк-єс пішла у мій у талан, то меш бути таков, їк я схочу. Схочу — кождому легіневі, от їк є кождий легінь, любасков будеш.

Маруся мовчала.

— Не навчила-єс си корчима ходити, з скали воду пити, на камені спати? Не навчила-єс си? То я тє научу. Я вмію вчити — го-го!

І вп'ять переставав, чекав, чи не скаже чого попадя. Але вона мовчала.

— За попом своїм бануєш? Та було би не слухати шептанічка мого та й не лишєти свого попа. Бо, єк то кают: «Моє шептанічко долів річков плине, а твоя не-славонька навіки не згине». Маєш ше мені дєкувати, що з дівки правдивов молодицев стала. Бо твій піп лиш читати, ади, вмів. А я ті єк прочитав оняца, то відразу заверемініла.

Встид і сором пекли Марусю. Опришки реготали. Хотіла було відійти, але Дмитро осадив на місце.

— Не кікай, серце, не кікай, бо не маєш куда. Ци би-с хтіла ід попові? Іди, я не спираю. Іди, а я буду си дивити. Я не спираю. Чіму бих мав спирати?

Але се він лиш так говорив, а вночі знов насилував Марусю і злобно шепотів:

— Я тє пущу, йк сам ісхочу. От у Косові вистараю собі йку жидівочку файну, а тебе острижу, намащу голову смолов, натикаю пір'ям та й іди собі, куда охота.

— Я не йду нікуди від тебе. До попа я не пішла би за жадні гроші, бо він на мене гнівний та й бив би мене дуже, збиткував би ся, здоровля би мене збавив. Не піду я вже нікуда від тебе.

Але Марусяк не вірив.

— Ой, не замилюй мі очі, бо я голений. Задкуєш гадков, попаде. Але я вже мушу тя пантрувати та й сокотити, шо й з ока не спущу. Поїдеш тепер зі мнов, але переннім конем. Ми до міста — і ти до міста, ми у катуш — і ти у катуш, ми на шибеницю — і ти на шибеницю.

Маруся уявляла собі, як її ловлять разом з опришками, кують у кайдани, кидають в підземелля — і кров застивала у неї в жилах. Така варіація не приходила ще їй у голову.

«Та в яку ж се пропасть загнав мене мій дурний розум?» — кричала вона в душі, але назверх усіма силами старалася бути спокійною.

Нарешті похід на Косів був таки рішений, опришки зібралися і поїхали. Розсипалися по селах добирати легінів; знайшли душ із десять таких, що хотіли спробувати щастя. Повний збір призначений був на Писанім Камені, а звідти уся банда мала скорим маршем, верхами дістатися до Косова і вдарити несподівано. А потім, по грабунку, чимборше передатися на Волощину й щезнути там в Буковинських горах.

Починало здаватися, що можлива й удача. Коли зібралися на Писанім Камені досить численною громадою, поглянув кожний по товариству, погадав собі: «Ге! Та ше не сегонни вмирати!»

— Гой-га!.. — підкрикував Марусяк, поблискуючи бартков. — Не в таких варили, та сми виїдали!

Знов чув себе отаманом.

А в той час, як на Писанім Камені опришки розробляли останній план нападу, — в Стебнях до вікна Юрішкової хати стукала якась женщина.

Юріштан вийшов сам.

— Шо меш казати, молодице?

— Прошу пустити д'хаті, бо я шош маю таке казати, аби вух не було.

Юріштан здивувався, але попросив до хати. В хаті приглянувся ближче — се була Срібнарчучка.

— І-га! Шо вас принесло, Оленочко?

Навіть він, цей всесильний пушкар, величав Олену на «ви». Був у Ясеневі по тім випадку і клявся перед усіма голосно на образ, що приведе Марусяка зв'язаним до Ясенева. І дійсно, ганяв знов горами, винюхуючи слід, але отаман мов у воду впав.

Олена поглядала на Катерину. Юрішко бачив сей погляд, бачив, що Катерина зробила рух іти, — і велів лишитися.

— Нічо, нічо, — казав він Олені. — То жінка. Нічо.

Детально, в незрозумілих навіть подробицях оповіла Олена Юрішкові про те, що опришки зібралися на Писанім Камені, що мають нападати на Косів і що от тепер можна було би їх половити.

— Та звідкив ви усе тото знаєте, Оленочко?

— Вже звідкив-сми знаю, то знаю, лиш прошу мене слухати та борше збирати ровти.

— Кілько має легінів?

— Шішнаціть.

— То ми зара' йдемо за ними.

— Ні, пане ватажку: за ними йти не тра.

— А то чіму?

— Не подогонете. А коби-сте й подогонили, то не вловите. Треба перечкати, нім вони будут вертати си, та й тогди їх на плаю пересісти.

— А йким плаєм мут вертати?

— Того не мож знати.

— Но видиш!

— А на тото є рада — аби моцно всі плаї вбістати. Ретенно мут на Волощину прубувати, а проте — усуда тра людей мати: від Буківця аж гет поза Сокільський. Лиш робіт борзо, пане ватажку, борзо робіт.

— Гех, та й дєкувати вам, Оленочко, шо-с мі порадили! Отепер уже краєник мій не минет шибенички — єк гадаєш, Катеринко?

І кидав на себе важкі порошниці, обтикався стрівбою, бартку брав.

Надзвичайного напруження сил варто було Катерині зберегти видиму рівнодушність... «От ся молодиця була й о г о!.. Він обіймав її, цілував, ради неї убив чоловіка. А вона от віддає його на шибеницю».

Катерина близька була до непритомності. Таже вона ніколи ні на хвильку не забувала Дмитрика, не забувала його очей, його голосу. Ночами тихими чула сей голос поблизу, такий ласкавий, люб'ящий... Знала про попадю, знала про десятки любасок, розсіяних Гуцульщиною, могла напам'ять сказати всі їх імена. І всім їм він дав трохи щастя, всі притискали його голову до грудей, цілували... І завидувала їм, і боліла від того, але то все якось глухо, якось придавлено, без яскравого болю, без вибухів мук. Бо то ж далеко все було, десь за горами. Доходило, як казка, як співанкова подія.

Але тепер! Тепер!..

Женщина, бувша коханка, віддає в руки пушкарям! На муки, на смерть!..

І великою тоскою ущемилося серце Катерини. Коли думала о тім, що будуть бити це дороге тіло, плазувати, покервавлять миле лице, а відтак надінуть петлю на шию і уб'ють, — ноги дрижали, і ледве-ледве стримувала себе, щоб не крикнути: «Будь ти проклята!», щоб не кинутися на цю сотоницю, вирвати язик їй з рота. А потім упасти перед чоловіком на коліна і мити ноги сльозами, цілувати їх...

Але не зробила того нічого. Лиш як пішли вже і чоловік, і Срібнарчучка, — заломивши руки, впала на лавицю й заридала...

Виплакавшися трохи, сіла, але всидіти не могла. Там, в Устєріках, збираються вже на Гердліччинім дворі пуш-

карські ровти. Уже радіють, уже ставлять варти дорогами, залягають під пнями, лізуть на смереки. А він буде йти, нічого не підозріваючи, веселий, безпечний. Може, буде грати на флоєру, сміятися, а тут з-за каміння, з-за дерев, з-під кожного корча, з кожної щілини посиплються пушкарі, як вовки, схоплять, зв'яжуть, о!..

І раптом скочила, накинула сардак і вибігла.

Душа завмерла... Що, як побачить хто? Що, як брехнет кутюжка? Що, як стрінеться хто-небудь?..

Але най буде, що буде, а вона йти мусить. Мусить! Треба прокрадатися царинками, по мокрій траві, треба обережно через воринє штрикати, аби не заскрипіло, аби псів не будило. І не думала ні о чім, не тямила нічого, лиш коли вже підбігла до хати Марусяків та зашкробала нігтем у шибу, тоді лиш зрозуміла, хто до кого прийшов.

«Таже я Юріштанова жінка! Того самого Юрішка, шо мучив сих старих людей, катував, а тепер день і ніч думає лиш о тім, як би повісити їх сина на шибениці. Таже я проклєта від людей і від світа від усего, шо нема мені й висповідку жєдного!.. Та мене ж псами затрав'ют, з ночі день білий вдіют, аби усім людєм видно, єк я кікаю, єк за мнов пси рускают!..»

Але поборола себе. Увійшла до хати.

А правда, правда. Дуже здивувався старий Марусяк, побачивши в своїй хаті жінку Юрішкову та ще в таку пізню пору. Дивилася на нього Катерина... Як же постарівся він, посивів, волосся пожовкло, зігнувся. Горе не панить.

І ждала Катерина, що стріне її згірдливим словом гострим, але старий не сказав нічого. Навіть не привітався. Впрочім, і Катерина забула сказати, що належно, і з місця, задихаючись й зупиняючися, розказала все, що чула зараз вдома. І просила бігти, гнати з усіх сил, аби повідомити, аби випередити біду.

— Бо то ж смерькь, дідочку! Смерькь!.. — і вся дрижала і ловила цілувати руки старого.

Довго дивився на неї старий Марусяк мовчки. Потім сльози показалися в нього на очах.

— Не тобі мене в руку цулувати, а мені у тебе ноги цулувати, Катериночко, шо сми запропастив і твій вік, і...

І взяв плачущу женщину за голову і тихо поцілував кілька раз.

— Бог тобі заплатит за все. Най не карає за Юрішкові гріхи. Іди ж тепер д'хаті, закив не зоздрів те ніхто, та най тобі легко на серці будет за ласку за твою.

І справді легко було на серці Катерині, коли бігла додому.

— А може ж, таки Бог поможе. А може ж, таки...

А старий Марусяк стояв на колінах, піднявши до образа змочене сльозами лице, і молився без слів. Потім борзо зібрався і чорнов нічов брів Білу Ріку: хотів Волощинов Ускєріки оминути.

XXXV

Невесело їхалося опришкам. Чим ближче під'їздили до Косова, тим невідрадніше ставало у них на серці, тим все сильніше й сильніше огортала непевність та тривога.

Косів!.. Таже то місто, рахувати. Не корчма ті на перехресній дорозі, що застукав у шибку, то ті зара' орендар гине зі страхий самих. Минули тоті часи, як опришки нападали на Болехів, на Сигот, на Богородчани, Отинію, бо тогди було одно, а тепер друге. Тепер по містох, каут, військо стоїт. Гет їк день, так ніч узброєне.

В гори до опришків вісті доходили скупо і не у властивім своїм вигляді. Аби не йти геть таки цілком насліпо, от переловлювали молодці кого попало по дорозі та перезнавали, розпитуючися про оборонні средства Косова, про ту гармату, що то казав Юрчик...

Певного нічого довідатися не довідалися, бо один говорив так, а другий май інак, але все разом — цілком не додавало охоти.

— Ой, дайте, браччики, покі'! — казав який-небудь гуцулик, приймаючи озабочено-приятельський тон. — Там такого пушкаря набито, шо от їк у бербеницю. Та й виджу я, шо нема тої дійми у вас, аби Косів узєти.

— Біда би з тє говорила та біда брехала! — лютився Марусяк. — То мі не легіні, ци єк, аби того не діймити? Ци не брав-сми містий ніколи?

Але ватага деморалізувалася. Найбільше новенькі: все шепотяться поміж собою по корчах, а спитай — похапливо відповідають: «Та то ми нічо... То ми свої...»

Трійка таких младенців відстала, ніби остугви потужити, але як тільки решта віддалилася трошка — чимдуж побігли назад.

— А... вашу псом маму іздохлим! — крикнув Марусяк і, забувши обережність, вистрілив з пістоля, але хибив. Озватися на то ніхто не посмів, але бурчали собі під ніс щось не зовсім миле для отамана.

Та в нього вже вступив опірний дух. Блискав очима, мов ножем, і коли хто звертався до нього з яким звичайним запитом, відповідав так, мов зарані вже приготовлявся до дерзької опозиції.

— Я вам пока́жу!.. Я вам усім пока́жу, єкий то рахунок ідет! — гаркав він і скрипів зубами.

Маруся їхала конем. Була змучена і фізично, і морально. Опришок не спускав з неї ока, а коли говорив до неї, то самими лайками. Вже інакше не називав, як: «Гей ти, курво моя!» — і плів усяку брудоту, котра лиш приходила в голову. Навіть опришки — спочатку сміялися, а потім перестали: занадто вже.

І їхала так Маруся, вся зранена, не говорячи ні одного слова. І не почувала навіть голоду, нічого не чула вже.

— На їдж! — і опришок кидав їй, як собаці, кавалок брудної кулеші, але Маруся не ворушилася... «Буду вмирати з голоду... буду вмирати з голоду», — тупо твердила собі в душі і не брала нічого до уст.

Ослабла й хиталася на коні. Але о спочинок також не просила.

Опришки їхали борзо. Власне кажучи, ніхто з них не вірив направду, що напад таки відбудеться, але їхали якось інерцією і то так борзо, що наблизилися до Косова дуже рано. Треба було стати на перечекання.

— Най си втихомирит. Най спати полєгают, та й тогди май...

Спустилися десь у лісок, попутали коні, полягали. Хто їв, а хто заснув. Маруся сіла окремо і задумчиво дивилася, як грають промені заходящого сонця на протилежних вер-

хах. Все уже перетяглося синевою доокола, вечірні тіні зазвучали дружно, одностайно, земля забувала сонячне світло і його поклики: десь воно, може, й існує, сонце, але не треба його, не треба... Ліпше тихо спочити... ліпше не тривожитися...

Але сонце, вмираючи, заспівало лебедину свою пісню. Невидиму хмарку прорвало десь за горою, висипало найліпше своє золото і порозсипало на вершинах гір. «Дивіться! Чи не жаль вам такої красоти? Але — не прощайте, а — до побачення!..»

І засяло надією на будучий поворот червоне каміння, закрасилася-запишалася тонка смерічка весільним убором передсмертного обручення з сонцем, а купка княгинь-беріз, обіллявшися золотом, стройно заспівала дівочим хором.

І підіймалася золота сонячна пляма все вище й вище, ронячи багатства в дорозі, і де пройшла, — лишила звуки і пам'ять по собі. І легше було з ними жити, легше примирятися, легше забувати...

А Маруся стежить зором за цим золотим шествієм, слухає гімнів прощальних і згадує з тоскою, як завше цей останній промінь сонця золотив хрест на криворівській церковці, цілував на сон грядущий і, благословившися, тоді ховався за гору.

Нараз скочили опришки. Зацокали пістолі...

Маруся глянула... З пригорбка спішно біжить якийсь чоловік, але сюди. Вимахує крисанею.

— Стій! Стрілею! — гукнув Марусяк, але чоловік не зупиняється і ще більше розмахує крисанею.

Щось шпигонуло в серце Марусяка. Впився очима — і пізнав батька.

— Дєдю!.. Шо з вами?..

Старий підбіг, але говорити не був у силі... Упав і, розкриваючи неприродно рота, хлипав повітря, мов риба. А як відпочив та оповів опришкам, що́ за пастку приготовили на них Юріштан із Гердлічкою, — мов обухом кожного по голові тріснув.

Все пропало!.. Жах обхопив в одній хвилі, як вогонь обхоплює сухий солом'яний стіг.

— Гей, кікаймо!

— Не буде вже тут, бачу, ні дівки, ні горівки. Ліпше таки кікати чимборше́.

— А шош, браччики? Лиш-таки жива смеркь, та й вже.

— Єк же то ти так, пане втамане? Не покємував си добре та й пішов, через дурний поріг переступивши?

— І нас за собою покєг!

— Гой-га! Їли би таких вотаманів пси у середу під четвер.

Марусяка як прислопило.

— Чекайте, браччики, чекайте... Бо ми си в голові закомашило...

— Нема тут шо чкати, пане ватажку. Чкай сам, коли хоч, а ми вже не гонні.

— Чкай на свою голову, а витак меш видіти, де будеш ночувати.

— Най хуч цілий світ умирає, а я ше не хочу.

Настрій був однотонний і рішучий. Марусяк мало не плакав.

— Браччики!.. Таже не спробувавши... Встид!

А йому відповідали:

— Та шо, що встид? З тов бідов ше мож положити си та й спати. А йк тє штирима линвами спелінают — ого!

— Кому встид, так дурному втаманові, шо поліз, куда го́лов не лізла.

— А шо побагату говорити, — лиш ідім, шукаймо порєтунку, та й вже, бо буде біда.

Проекти сипалися за проектами. Один казав одно, другий казав друге.

— Розсипаймо си, браччики, йк горох у шуварі. Одному легше си сховати.

— То добра рада! Кікаймо, хто куда може.

І вже бігали очима, і вже рвалися, як пси з ланцюгів під час пожежі. Крикни тепер хто з-за дерева — попадали би в панічнім страху і не поворухнулися б.

Марусяк хватався за всі средства, щоби стримати товариство. Пробував грозити, але йому самому приставляли пістоль до лоба; пробував просити — попросту викпивали. І з великим-великим трудом, випадково напавши на якісь

переконуючі аргументи, удалося йому нарешті сяк-так заспокоїти побратимів і змусити до проби порятунку всім разом після його, Марусякового, плану.

А старий Марусяк дивився на це упокорення сина, і сльози крутилися йому в очах... «Так он який твій таланчик, сину, газдівська дитино?..»

Ге-е, та й файне ж сильце заклав Юріштан на приятеля! Обістав усі плаї-доріжки, густою сіткою вартових оплів усі входи-виходи, а сам, павук павуком, сів у Ясеневі, розпростерши свої лаби глибоко в гори. Він сидить — а там, геть в густих дебрях, глибоких потоках, на полянах, на царинках та ріжах, — всюди стоять люди й мов чують на собі Юрішків зір, а чуючи, ще уважніше вглядаються в тьму ночі, ще сильніше напружують слух. Стоять всюди, навіть там, куди ніхто не пішов би, маючи голову на плечах, але замкнений у клітці опришок на все може рішитися.

А так, так... Незавидне було становище Марусяка. І нічого не здобув, і славу втратив, а от іще міг і голову втратити.

О тім, щоби після первісного плану передертися на Волощину найкоротшим шляхом, — о тім хіба й бесіди не могло тепер бути: треба було би переходити великий тракт, досить людні місця. Положення погіршалося ще й тим, що Марусяк не мав поняття, де ж сидить сам Юріштан із головними силами, тоді як Юріштанові дуже добре було відомо, що в трикутнику між дорогами на Кути понад Черемош і на Косів понад Варятин, що в тім трикутнику опришкам сховатися нема де і що вони мусять вириватися куди-будь — або на Волощину, або на Чорногору.

Круто прийшлося Марусякові, ой круто! Почорнів, хоч і старався не показувати того. А Маруся...

Щось дивне переживала вона. От хвилину перед тим цей варвар злобний був для неї втіленням усіх мук: і фізичних, і моральних; провалися під ним зараз земля — здавалося б, Богові дякувала за вибавлення. А тепер... От щось стисло їй серце. Дивилася, як мучиться загнаний в пащу смерті чоловік, і готова була ціною власного життя, ціною навіть продовження своїх мук спасти його.

Але вона нічим помочи не була в силі. Навпаки: перешкоджала самою вже своєю присутністю, зв'язуючи опришкам руки. І на неї дивилися вороже, навіть з ненавистю.

План Марусяка був дійсно шалений, побудований скорше на психології, як на рахунку. Він запропонував: їхати назад старою дорогою, на Писаний Камінь, спуститися на Ясенів і під самим носом у Гердлічки та Юріштана, Красноїльським потоком на Голови, вирватися на Скупову, а звідти вже — куди хочеш. Хочеш на Угорщину, хочеш в чорногірські дебрі.

Було занадто сміливо. Але на випадок удачі було тим добре, що всі лишалися при купі, отже, зараз же можна було щось зробити доброго.

На тім і стало.

Поцілував старий Марусяк сина, благословив і пішов на Косів: купити що для позору[1], а відтак фірою заїхати додому, аби не будити підозрінь. А опришки, не відпочиваючи вже більше, форсованим маршем кинулися назад.

XXXVI

Марусі дуже зле було їхати. Погано вимощена тарниця мучила; не вернуться ті часи, коли то Марусяк вимощував тарницю, як перину, що й лицем мож було їхати... А тепер от мов на голім дереві сиділа. Вухо терха теж давило Марусі коліно, а до того ще й кобила була «не конче ука»[2], часто спотикалася, з каменя скакала обома передніми ногами відразу, так що Маруся щохвилі могла злетіти. Ще як їхали сюди, майже весь час догори, ще було яко-тако, але тепер усе вниз, усе вниз — їзда стала чистою мукою.

На Писанім Камені стали глибокою ніччю. Якби то було вдень, — видно було б Чорногору, матінку опришківську. Впрочім, і в цій тьмі кожний опришок міг би показати: он там Смотрич, а направоруч гостроверха Говерла, а далеко вліво округла спина Попа Івана... І якось...

[1] Про людське око.

[2] Не дуже добра.

скучно стало опришкам... От так близько вона, свобідна, неуслідимо багатосховна Чорногора! Стати на одній з тих невидимих, але існуючих у тьмі вершин — і сміятися, голосно сміятися можна над усіма тими Юріштанами, Гердлічками та їх приспішниками. Але тут... звіром півзагнаним... з роззявленою пащею впереді...

І непривітним, ріжущим холодом тягло з-під навислої брили Писаного Каменя; єхидно шуміли смереки, і кожна з них мов зраду кувала, прикликаючи посвистом: «Сюди... сюди... сюди... Юрішко... Юрішко... Юрішко...»

Тоскно й погано ставало на душі від зрадливої пісні чужих смерек. Жалібно-переляканими очима, крадучися, оглядались опришки, впиваючися зором в кожну темнішу від других пляму, в кожну групу дерев, чи не блисне звідтам вогонь, чи не гримне вистріл.

Марусяк скрипнув зубами. Адже ж знав, чув, сам переживав усе, що переживає кожний з побратимів.

— Гой-га, хлопці! Шо-сте замовкли? Наші батьки не журили си, та й нам ше не конче.

— А й радіти нема з чого, — поволі виговорив хтось у тьмі, ворухнувшися. Ремінь заскрипів.

— А слухайте, шо му вам говорити, — бравіруючи грімким голосом, говорив Марусяк. — Єк зійдемо на Сикавку, то най кождий має дві, а то й штири пари добрих унуч.

Сказав і вмовк. Як полководець, що вислав у рішучу хвилину залізну непобідиму гвардію в бій.

Опришки теж не обзивалися. Кае — штири унучі... Най буде ті й штири. А пощо — то його в тім го́лов: він ватаг на тото, аби за всіх свойов головов гриміти.

А Марусяк, витримавши ефектовну павзу, знов ізрік:

— Та й кождий най має, шо до унуч треба.

Знов ніхто не обізвався, ніхто не позволив собі розпитувати по-хлоп'ячому. Кожний сам собі на свій лад витолковував — чого ж то, власне, «до унуч треба». Один гадав волічок, другий постолів, а третій нічого не гадав, надіючися, що інші за нього подумають.

Засовалися, сопучи, у тьмі. Треба приготовити. Адже в дорозі вже не буде часу; та й дідько його знає — може, й стріляти ще доведеться, життя продавати.

Сіли нарешті, поїхали.

Гей... Невесело було їхати, в тьму глибоку спускатися вниз, чекаючи смерті на кожнім кроці.

Потягло вогкістю з глибоких щілин, впали роси густі на трави. З каменя на камінь, з уступа на уступ швидко спускалася ватага гусака. Впереді виростали чорні високі стіни; плай, здавалося, уже встромився в скалу, далі нема дороги — але десь під самою горою повертала стежка вбік, обходила скалу і знов плелася вузенькою лентою, з уступа на уступ, з каменя на камінь.

Сикавка...

Високо падає вода, розбиваючися об гостре каміння. Повиростали на дозвіллі величезні лопухи і мов усю воду забрали в себе — мало води в Сикавці. А що то тут буває, як ударять дощі, прибуде нараз хвиль із каламутного моря! Ото, мабуть, реве та грає, валить каміння вниз із висоти, пінячися, сердячися й кваплячи.

Марусяк півголосом звелів зупинитися й злізти з коней.

Стали й злізли. Мовчки.

— А тепер кождий най бере добру унучу, грубу, м'єгку — а дві, то й ше ліпше, — та вмотає коневі копито. Але добре! Аби єк подушков ступав.

Ага... От до чого онуч треба було. Але знов ніхто не показав назверх нічого.

Пообертали коням ноги онучами. Трохи мов посміліли, але все ж тривогою били серця. От іще трохи вниз — і дорога. Широка Кутська дорога! А на ній, може, сидять пушкарі та лиш чекають. І як там не обертай коневі ноги шматою, а видима, жива смерть стоїть перед очима.

Марусяк чув фізично це загальне напруження. І чув, що на нього, на нього звернені стріли усіх оцих натягнених луків.

— Браччики! — виговорив він твердо й голосно. — Я іду вперед своїм конем. Єк упаду в руки, — ваша будет воля ци відбивати мене, ци лишєти у ворожих руках. А йк перейду та й буде все тихо, не буде стрілєнини та й брехну я дев'єть разів — три по три, — псом, тогди йдіт сміло. А цесу біду, — і він кивнув головою на Марусю, — треба з'єзати добре, аби шо не вдієла.

Маруся мов прокинулася. Задумалася о чімось, була далеко. Тепер, почувши слова опришка, злякалася.

— Що будеш робити?.. Що будеш робити? — тривожно питалася.

— А нічо. Лиш із'єжу ті ноги під кобилов та й руки та заткну ті ріт, аби-с не кричєла.

— Ає, ає! — піддакували опришки. — Тут нема жартів, жарти вже схарчували. Тут таке, шо за ніс си озьмеш — ізгинеш.

— Голубчику... Дмитрику... не в'яжи мене... Присягаю тобі Христом Богом, що буду мовчати... Втопите мене тогди в Черемоші, коли я що...

— Тогди вже запізно тебе буде топити. Хіба би зара'...

— Дмитрику... голубчику... — вона задихалася. — Клянуся тобі душею своєю... кров'ю своєю...

Але її не слухали. Опришок крутив їй руки так, що аж кості захрускали. Другий хтось в'язав ноги під конем.

— Туго... туго дуже, — простогнала Маруся.

— Нічо, нічо... вно си втрісе дорогов, — шепотів Бідочуків. Це він прислужувався і крутив ноги, мов дарабу гакарями.

Готово. Ноги зв'язали, руки зв'язали, у рот упхнули онучу. Зганьблена, скручена, сиділа на коні Маруся, і сльози, тихо спускаючися, текли в неї по щоках...

А опришки вже й забули про неї. Наступив рішучий момент: отаман відходить!

Чи зложить він голову від нежданого вистрілу, чи схоплять його ззаду, чи, відстрілюючися, прорветься він через фалангу пушкарів — для опришків це однаково. Скакай тогди зайцем кожний, куди оком глянув, штрикай униз головою з високої скелі, розбивайся о каміння, виривайся з обіймів смерекових гілок і гони, гони, щоб хоч трохи заспокоїти серце, щоб перестало воно бити молотом, дитиною квилити.

Марусяк стояв. Серце завмерло. З охотою послав би кого іншого замість себе, але знав наперед, що при такій пропозиції кожний плюне йому в лице. Був один такий, що пішов би. Не з послушенства, а, власне, з презирства скорше — Юрчик. Але де він?

Треба йти... Взяв коня за повід, потім пустив... Поправив щось, ще одну довгу секунду постояв... Звір гриз серце. Зухвалість щезла, лишилася тільки от чорна роззявлена паща — і от треба лізти туди.

«Ци випрощєти си з леґінями, ци ні?» — чомусь промайнуло в голові, але сам себе обірвав. Насунув крисаню міцніше на голову і, шепотом сказавши: «Підкєгайте, браччики, за мнов поволеньки», швидко сунувся вперед.

Безшумно скочив з каменя, безшумно ступив за ним кінь — лиш стремено дзенькнуло. Не зупиняючися, схопив Марусяк ремінь і перекинув через сідло... Ховзнувся по каменю і... щез у тьмі.

Осиротілою купкою дітей лишилися опришки. Довго стояли вони, ловлячи вухом, чи не дзенькне ще раз стремено, але все було тихо, і лиш потік шумів вічним своїм шумом...

Марусяк посувався безшумно, як дух. Лівою рукою тримав повід, права інстинктовно стискала пістоль. Прорізав тьму очима, всі почуття були напружені до крайності. Трохи лиш шимкне що підозріло — мов укопаний, стане Марусяк, мов укопаний, стане його кінь.

Слухає, слухає... з хоробливою швидкістю розкладає звук на його складники, підшукує причини. Потім з подвоєною обережністю просунеться ще трохи вперед... Смерека виставить на дорогу непотрібну гілку — не відкине її денним рухом, а поволі, мов просячи, відхилить і потримає, щоб і не колихалася довго.

Нараз — світло!

Малесенька точка в непроглядній тьмі лісу.

Мов вритий, став опришок... серце перестало битися...

«Шо се?.. Хто се?.. Пушкарі?

...Шо робити?.. Бігти назад, сповістити товаришів, шо дороги нема, шо...

А потім куди? А де є дорога?»

...Кошачим рухом, лишивши коня, поповз Марусяк вперед сам. Мов вуж, вився між камінням, беззвучним листком падав униз, устромивши очі в одну точку, — в сю плямку світла.

Нараз плямка щезла, світло згасло.

І страх обхопив опришка такий, що він стрімголов хотів кинутися бігти. Але опанував себе.

— Погасло відразу — отже, не ватра. А що ж? Каганець? Та звідки, коли тут нема оседку жєдного?

Але все ж осмілів і поповз далі.

Чути якийсь шум за поворотом. От мовби вода на лотоках. Але звідки ж тут у дідька млин може си взєти? Тут же його з передвіків не було.

Поповз далі. От стежка стала вузенькою, зліва обрив, що переходить в невеличку полянку, а на цій полянці справді силует якоїсь будівлі. Треба подивитися.

Глянув вперед. Стежка пішла все понад обривом, униз не спускається. Значить, або вперед іти далеко, або злізти з обрива — добро, невеличкий.

Почав спускатися. Обірветься камінчик униз — замре опришок. Посиплеться земля з-під ніг — прилипне на місці.

Нарешті зліз, став на траві, підійшов.

Справді, млинок маленький, дідько го ту вродив. Отже, тут, значить, і світилося, а лягли спати, то й погасили.

Відпустило від серця трохи. Сміліше вертав до коня. Знов узяв його за повід, пішов далі.

От уже ознаки житла чоловіка. Воринє, сутки... Якась повітка, а під повіткою віз.

«Ой-га, їсенівці єк господарюют: вози си посправ'єли. Треба буде перезнати, хто то такий футкий», — промайнуло у Марусяка в голові.

От скінчилася провалина між горами. Стало рівніше, потік вибіг на широке. Ще яка сотня кроків — і дорога. А за дорогою Черемош... а за Черемошем гора, поросла лісом.

Дорога... найнебезпечніше місце... От кавальчик: перейти або не перейти його — значить жити або вмерти.

Весь похоловши, напружившися шкірою, як стигле яблуко, глянув Марусяк туди-сюди — і вже з розпачливою впрост рішучістю кинувся вперед, не обходячи каміння.

Чи вмреш, чи повиснеш — раз мати родила.

Черемош!

Скочив на коня — і, мов в обійми матері рідної, кинувся в шумливі, киплячі хвилі.

«Тепер уже спасіння! Тепер уже кричати можна, свистіти, скакати! Збивай усі ровти на тім боці, хуч сто люда, а тут, у сім лісі, мене ніхто не вловит.

Най вас усіх дідько бере тепер, опришків! Не хтіли-сте мене втаманом — не хочу й я вас опришками. Найду собі других. Аби лиш голова! Голова аби лиш ціла си лишила!»

Але сам себе вилаяв за такі думки і, ставши у найгустішу тінь, роздільно тричі по тричі брехнув псом.

XXXVII

Грало серце у Марусяка. Так би й підскочив та бурнув з пістоля!

— Я таки стрілю. Лиш прийдут, — стрілю, бігме.

Вглядався в тьму рисиними очима, а повід так міцно стискав рукою, мов кінь рвався з усіх сил.

— А йк вони не зуміют перейти так мудро? А йк котрого кінь заіржет? А йк пістоля чия стрілит?

І довгим-довгим здалося чекання Марусякові, різні думки перепліталися у голові.

Але всі перейшли добре. От у першу голову попадя. Зігнена, скручена — аж жаль стало Дмитрові. А за нею опришки... Один за одним, один за одним, посипалися. Зігнулися на конях, очима світять, як вовки. Черемош шумить товариським, заглушуючим шумом, привітно киває віттям ліс, кожний темний куток привітно кличе: «Ходіть, браччики, ходіть. Жаден дідько ту вас не знайдет».

От уже всі. Піднялися троха д'горі на плай. Не дуже вигідний, чортам лиш по ньому ходити, а все ж плай. І потягнулися гусака. Повисоку, понад стрімким.

А на тім боці розкинулося сонне село. Ніде ані однісінького огника. Церква темною гостроглавою масою затемніла, різко завила трембіта вартового — і знову тихо.

Лиш у корчмі світиться. Чи гроші орендар рахує пізно вночі, а чи, може, Юрішко не спить, чекаючи звістки, що от Марусяк у пастку йде.

Марусякові почало здаватися, що таки дійсно там Юріштан сидить. Напевно! Злобою і торжеством переповнилося

серце опришка. Так би й стрілив прямо у вікно. Не долетить, правда, але зате...

І раптом — пекельна думка пробігла в голові Марусяка. Навіть розреготався, і дивно звучав короткий цей сміх серед глибокої тиші. Опришки здивовано оглянулися.

— Шо таке веселе з'їв-єс, пане втамане?

— Нічо, нічо. То я так. То я тому, шо-сми Юрішка в гачі вбрав, — а сам уже рвався вперед, уже не міг витримати.

От найтрудніше місце — Сурдук Лихенький. Скала звисла над Черемошем. Могутньо вбивається цілою силою ріка просто в камінь і, лише переконавшися, що не одоліє, повертає, ревучи, наліво, з кожною хвилею уносячи щось зі скали. Уже вирило та вибило глибоку печеру під скалою, буде валитися колись гора в Черемош.

— Тут єсенівці попа утопили свого, — голосно, аби Маруся чула, говорив Дмитро. — Прийшов він уперше суда, але відразу насів: «Та ви такі, та ви такі, та вам у цмолі кипіти, ба тото, ба сесе...» А вно людєм таки банно стало ви' того: ше ніде не був, ше нічо не видів, а вже брешет, гий пес. Скінчив він тоту службу свою, їдет возом отам дорогов, а люде сидє, п'ют горівку. Та їхала би біда тихо, нічо би не було. А він знова: «А, лайдаки оден з другим! У церкві вас нема, а горівку п'єте? Цмолу мете пити на тім свікі, лайдаки!» А люде тогди: «Нім ми будемо смолу пити, — напийси-ко води з Черемошу», — та го з повозу та в Черемош і поклали.

І Марусяк реготав уже на весь голос. Впрочім, тут можна було не боятися: вода так шумить, що за кілька кроків вже нічого не чутно.

Маруся чула щось і давніше про це втоплення, але ніколи їй не доводилося бути тут. Дійсно, місце було таке дике, що могло навівати буйні мислі. Здавлений вузько Черемош реве, пробиваючися поміж накиданим у воду величезним камінням; з одного боку дрімучий ліс по горі, з другого — височенна скеля уходить вверх і теж вся поросла лісом. Ідеш — і здається, насувається вона на тебе, от-от роздавить. А вода реве, реве, піниться. Кричи скіль-

ки хочеш — ніхто тебе не почує. Кидай людину в воду та й забудь о тім: закрутить, завертить, піна рот заб'є, вдарить об скелю, проломить голову за миле щастя.

Коли приїхали на Вігоду і треба було звертати направо, Дідушковою Річкою, Марусяк, в певності, що його авторитет уже стоїть непорушно, ізрік:

— Ідім Лєльков.

Опришки зчудувалися. Як? Що? Куди? По яку біду? Чи вони не так почули, чи що? Щойно вирвавшися з лабетів, від смерті, так би сказати, утікши, та й знов у лихо? За яким дияволом, ну?

Таже от тут Красноїля, відтак Голови, а в Головах всюди свої люди; хоч би й трапилося що, то вбережуть, сховають. А йти Стебнями, де кожна собака в очі Юрішкові дивиться, — та пощо ж того всього? Ну, пощо, так же сказати, пощо?

— Хочу Юрішкові в його власній хаті збитка зробити, — каже Марусяк.

Але опришків цей аргумент цілком не переконував, і підставляти свою голову під обух ради того нікому не хотілося.

— Хочеш збитка робити — роби хуч два, лиш сам, на свою го́лов.

— Дєкувать, шо-сми вискочив з біди, а не ше у біду свою шию пхати.

— Іди сам, пане втамане, єк-єс так вже забаг, а ми не йдемо, та й вже.

«Ну, шо ти з ними будеш робити? Та дідчої ж ви мами песячі діти — хто ж вас зара' з петлі викєгнув, хто вас жикєм дарував, кутюги ви? Шо мали би-сте ноги цулувати, а не... Та вистрілєти вас усіх до кришки, гет усіх вистрілєти!..»

Аж зубами скрипів, але змовчав. Думав, як зробити. Відступити від свого рішення — так плювати ж будуть у лице потім, собачі душі. Ні, треба їхати.

— Но, то їду сам, із попадев зі свойов. Хочу, аби вна си подивила. Зачкайте на мене на Стовпнях на Великих — я не му си барити. А відти вже всі разом підемо. День-два відпічнемо, а витак...

Роз'їхалися. Посвистуючи і голосно вже говорячи, подалися легіні направо, і скоро затихли кроки їх коней за поворотом. Марусяк лишився з попадею.

— Но, моя попаде! Тепер хуч кричи, хуч мовчи — онаково.

Розв'язував сплутані ноги Марусі, виймав шмату з рота. Рухи були якісь скапливі, недокінчені. Щось смикало його й нетерпеливило.

— Видиш... Коби не була така... така... — і не знаходив слів. — Сама собі завинила.

Думав почути плач і дорікання, але не почув нічого. І це будило в нім злість. Смикнув коня за повід так, що бідна скотина аж стрепенулася ціла.

Не йшов плаєм коло ріки, а пішов упоперек, через верх, без дороги, направці лісовою цілиною. Давно не бував ту, правда, але не забув; все знайоме, все випливає в пам'яті і обдаровує нічними усмішками.

І таке почуття нараз обхопило Марусяка, мов д'хаті йде відкись здалека. Навіть присвистувати почав.

Вийшов просто на хату Юріштана. Глянув — і здивувався. Та й було чому.

Велика, моцна хата на дві світлиці, з таких протесів роблена, що й півтисячі літ муть стояти. Мудро побивана, ще мудріше огороджувана. Сади такі понасаджувані, що в наших горах мало таких і є; дерево ще молоде, але видко, що не просте. В саду вода блищить. Та невже стави напускав на такій вишині? І риба, мабуть.

Та що за дідча мати! Чи то сниться таке? Юрішко, панський попихач, отак-о розґаздувався.

— А най же те пси роз'їдє, Юрішку, єк ти си розкєг. Єк пан зачинат. А то, варе, люцька кровця усе. О, чкай, чкай! Я ше сюди си єв'ю[1] не сам, вогнику май трошка підкресати. Аби з димом усе пішло, шо марно прийшло.

Стискалося серце від гострої зненависті. Юрішко, підхвостень панський, прилизень мандаторський, он в яких хатах живе, он яке господарство розпостер.

Люто заторкотів у заґратовану шибу.

[1] Прийду.

— Хто там? — тривожно обізвався переляканий жіночий голос.

Вкололо щось Марусяка в груди... Цей голос, цей голос... Чув він його, чув ніжні слова, що ще ніжнішими ставали в тих звуках. Ці переливи горлички, цей журкіт жайвороночка...

Але то було давно, то було дуже давно... Та чи й було? Може, то лиш наснилося-намріялося в тиху весінню ніч, коли білі цвіти падуть з яблунь і дзвонять.

Давно, давно... Тоді не було ще на світі ні опришка Марусяка, ні пушкарського втамана Юріштана. А тепер от опришок Марусяк стоїть коло Юріштанової хати і кричить:

— Відчинєй на псю маму! Я Марусєк!

В хаті засвітили огонь, рипнули двері. Марусяк увійшов, випростався в увесь зріст. Попадю тримав за руку.

Хати високі, просторі. Загубилася в них маленька Катериночка.

Щастям і радістю сяло її лице, коли вона дивилася на нього, на свого Дмитрика. Все той же, той же саміський, лише дужий став, певний себе. А се попадя — криворівська попадя... Так бач яка вона!.. І з черевом уже, сарака... Але може бути гордою з того: се ж від него дитина!

І вихор почувань крутив у ній, обезсилював. Аж мусила ухопитися за стіл.

Та й Маруся не була далека від того ж. Катерина... Катерина... Коли говорив о ній опришок там, на потоці, — він і сам не знав, яким м'яким ставав його голос, як ніжно і солодко вимовляв він це миле ім'я. Мов зливався тоді душею з тою тихою, ласкавою істотою, мов випливало назверх усе ліпше, все прекрасне, що Бог зародив у душі... І потім увечері уявляла собі Маруся це лице. Таке одухотворене мусить воно бути, світле, великими очима в вічність дивиться. Ангелів на гарних картинах такими малюють.

Так, так... Це воно. Це те ж саме лице. Хіба трохи більше вимучена земною мукою, зі скорбними лініями коло уст, але воно. Те, що можна любити його, любити сильно, на все життя.

Хотіла би бачити його, але не тепер, не тут, не в присутності цього варвара, котрий задумав щось страшне, щось підле. От стоїть він і ростить злобу в собі. Кипить! Він не бачить її радості в очах, він не бачить, що крикнути вона хоче: «Дмитрику!.. Милий!..» Він не бачить, не бачить... Він дрижить весь, стискає в потворній ярості руки і шипить:

— Єк же си маєш, Катеринко? Єк си ґаздує, домарит? Ци калачі добрі та булочки? — і підходив, мов тигр підкрадався.

І в хвилю одну краска радості — легкий поцілунок бога любові — зникла... Катерина побіліла, як стіна...

— А-а-а... Сади? Стави?.. В теплій хаті сидиш? А я мокрий цілий, від твого чоловіка тікаючи? То ти з ним разом на моє житє настаєш? — і наближався, як кат.

Катерина не відступала. Побілілими губами виговорила лиш:

— Шо ти хочеш робити зі мною?

Це була неудачна фраза. Це була цілком неудачна фраза... Якось би інакше треба було сказати... інакше...

— Шо я хочу робити з тобов? Я хочу взєти своє, шо мені належне. Лєгай!

Нелюдськими голосами закричали женщини:

— Дмитре!.. Дмитре!.. .

Катерина затріпотіла, як спіймана пташка, Маруся ухопила опришка за руки... завертілося все... змішалося... Опришок рвав, копав ногами, переплелися руки, ноги...

— Я хочу, аби ви си дивили! Я хочу, аби ви си дивили!.. Онна на онну! — і валив обох женщин на ліжко, надавлював коліном...

. . . . . .

XXXVIII

Пішли...

Зганьблена, збезчещена лежала Катерина на ліжку без руху і дивилася в ніч.

Цього вона вже не сподівалася від свого життя. Всього могла сподіватися, всякого горя і кпин. Незлюбило її жит-

тя з самого початку. В сирітство кинуло, мачуху дало лиху, важку працю, мало здоров'я... Відтак поманило трошки щастєм, здалеку показало цвіток — і унесло навіки, спустило залізну браму. І мужа нелюбимого дало і самітність бездітну...

Але все терпіла. Все. Молилася Богу рано і вечір, чекала благословення, сховалася в себе, глибоко в свою печаль сховалася і несла, тяжко, криваво несла на поранених плечах кам'яний свій хрест, залізом гострим окутий.

Але не це!

Цим уже могло б не карати сліпе, жорстоке, гірше дикого звіра життя.

...І не було сліз. Кров, здавалося, іде з очей безшумним обезсилюючим потоком і уносить, уносить з кожною краплею частиночку буття.

Юрішко, злий тиран людей, нелюбимий, остогидлий, Юрішко-пушкар, озлоблений на весь світ, одурений — і той змилосердився. За одно ласкаве слово! Нелюбимий, злий... А цес!..

«Дмитрику, ріднесенький — шос-єс наробив?!» — кричала. Кричала всім своїм єством, кричала на весь світ, кричала, що цього не було, що цього не могло бути, і тріпалася на постелі, розривалася в сухих риданнях... І зривалася з постелі, щоби молитися. Воплями молитися, трясти образи руками. Але позабула нараз молитви, образи стояли далеко, не помагали. І роззявилася вона, ця повна тіні безодня доокола, і заревла тисячею голосів: «Було! Було! Було!»

«Ні! Не було!»

...Сіла на постелі. Як була, в розідраній сорочці, півгола; волосся спустилося на лице і закрило його. Сухими голими руками, стиснувши їх, оперлася о коліно — і вже не думала. І валилася б стеля, гори переверталися, земля огонь вимітувала — все одно. Було би щастям, якби от раптом появилося за спиною видмо з косою і одним махом скінчило би з усім. Сама пішла би до нього назустріч, покликала би, нав'язавши петлю на шию...

Ніч чорну повість говорила свою. Спали гори в неясних рельєфах. Ріка то затихала, то знов шуміла, сповняючи

сізіфову працю. В кутах хати все дивніше і раптовніше скакали, танцюючи якийсь безмовний чортівський танець, чорні тіні, а коли каганець згас, — виросли необ'ятно, вдарили беззвучно в стіни, в стелю і оплели чорним павутинням нерозривним все доокола. Повилазили з-під лав, з-під печі причаєні там чудовища і, розправляючи члени, розтягалися всюди, ніжачися й злобствуючи, поки є ще час, поки можна ще спочивати.

Але недовго. От почали вже влазити вікнами сірі їх вороги. З'їдали тьму, в жорстокій боротьбі побіждали, випираючи крок за кроком, ступінь за ступнем, знову заганяючи під лави, під піч. В хаті стало мутно від цеї боротьби; все стало брудне, змучене переходовістю, не рішалося, на чий бік стати. В суті речі все одно: ніч чи день, день чи ніч.

Але день побіждав. От поповзли вже сірі черв'яки по розідраній сорочці Катерини, ховаючися в діри, впиваючися там в тіло, забігали по застигших в однім положенню руках, спустилися на обледенілі ноги. І лиш лиця не могли знайти. Сховане під розпущеним волоссям, воно, мабуть, було чорне, як ця утікаюча ніч, а в кутиках уст, мабуть, запеклася кров.

Скрипнули сінешні двері: хатєні були одчинені навстяж. Увійшла сусідка. Не могла витримати і ледве-ледве дочекалася, нім засіріє. Бо Марусяк на відході, де лиш ішов попри яку хату, то ковтав у вікно, кричачи:

— Ей, домарєта! Йк Юрішко верне д'хаті, мете му говорити, шо був Марусяк у него в гостині та йому жінку...

І півсела чекало сходу сонця, аби побігти, дізнатися. Оця молодиця жила найближче, отже, цілком природно, що її цікавість була найпекучіша. Але коли увійшла і побачила Катерину — серце їй повернулося.

— Катеринко!.. Шо з вами?..

Поволі, поволі підіймала Катерина голову. Косми сплутаного волосся повисли по обох боках лиця. Несвідомим поглядом обвела хату і... усміхнулася...

І від того усміху ноги задрижали у Параски, і вона почала відступати в перестраху задки до дверей...

Лиш відтак нараз почула прилив раптової енергії і закричала:

— І-і-і, бідочко ж моя кервава! Нещєстєчко моє люте! — і кинулася постіль стелити, хору класти, ватру розгнічувати, окріп гріти...

XXXIX

Коли Юрішкові донесли, що Марусяк вислизнув у нього межи пальці, — шварнув крисанев об землю і, завиваючи, як вовк, топтав її ногами. Аж люди чудувалися.

А як довідався в додаток, що у нього в хаті Марусяк гостив — нараз дивно якось посмирнів і затих. Лице стало темне, рот мов розірвався... Страшно, таки направду страшно було стояти побіч.

«Єк ждепнет, — шо му скажеш? — гадав собі кожний. І відступалися пріч. — Дай біді покі'».

Що діялося в душі цеї могутньої людини, — ніхто не знав; і що він удіє тепер, — також ніхто не знав, але всі якось відчували, що буде щось страшне. А може, й не буде. Може, так-таки не буде нічо.

І, може, дійсно обійшлося б якось, коби не Гердлічка.

Він також уже знав про втечу опришка і чекав, чекав на Юріштана! Ой чекав! Як звір у клітці, бігав по хаті — мало! Мало місця! Вибіг на двір, крутився, як шала вівця, поміж смереками. Попадися йому тепер хто під руки — горло перегриз би.

Гердлічиха стала у вікні, груба, солониною проросла, і, позіхаючи, говорила, простягаючи слова:

— Дай спокій... Ну, шо там...

Але Гердлічка так на неї глянув, що вона, перехрестившися, відкинулася назад.

Прибув і Юріштан. Розбитий, зм'яжджений, бігає очима по землі.

— А-а-а!.. Пан отаман!.. Гратуляції, гратуляції, — удавав Гердлічка спокійного, але голос переривався, пальці крючилися. І нараз підскочив, скрикнув, забризкав слиною, затупотів ногами.

Не ставало слів, не ставало рухів, воздуху не ставало.

— Так ти отаман називаєшся, ригав би пес такими отаманами? Отаман? Шуму наробив! Гори усі підняв! Людей з десяти сел зігнав та по дорогах порозставляв — і то все для того, аби Марусякові в... надути! А Марусяк — ото мені легінь! Ото мені флєкєв! Тобі задок показав, а жінці твоїй передок, сам свиснув — і нема. Шукай тепер!.. Маж тепер солонинов тото сідало, на котрім Марусяк їздив, та й злизуй відтак щонеділі по службі Божій. У-у, гуцульська віро проклєта, вивішєв бих вас усіх на одній смереці.

А Гердлічиха стоїть на порозі, сопе й тягне:

— Та вдар ти його, ради Бога. Зірви своє серце.

Але Гердлічка, як не уніссся, та все ж іще пам'ятав, що розв'язаного гуцула бити не вільно. Чув, що і так уже перебрав якусь мірку, пора була уже відступати, ховатися за урядову неприступність.

І він випростався, почав надиматися і підійматися на пальці, хоча то все мало йому помагало: витягнувшися скільки було сил, він однаково досягав Юрішкові лиш по ремінь, і то геть з капелюхом, з обцасами.

Відбиваючи такт рукою, різко викрикував:

— Приказую тобі йти гарячим слідом з найбільше витривалими пушкарями. Решта най іде за вами, щоби бути кождої хвилі напоготові. Мусиш подогонити Марусяка за всяку ціну і зв'язаного завтра ж привезти його сюда, на мій двір. А інакше — я вже сам буду знати, як з тобою розправитися, — і величним рухом показав Юрішкові на двері.

Пішов Юріштан. Світ в очах мутився, кров до горла підступала, різати когось хотілося.

Впав на своє подвір'я.

Двинув двері ногою так, що аж влипли в стіну. Що було в хаті людей — розтрутив, зірвав зі стіни свій дротяний гарапник, вмотав ліву руку в коси жінці, зволік з постелі і бив...

Не по-людському бив! Кров бризкала на стіни!

Люди тікали пріч з хати. Параска бігла вниз із горба і, мов божевільна, нічого не бачачи перед собою, кричала одно лиш слово: «Уб'єт! Уб'єт! Уб'єт! Уб'єт!..» Десь відірва-

ла на вориню кавалок запаски, але не помітила, бігла, бігла, поки, вискочивши з хати, не заступив чоловік їй дорогу і не перехопив. Тоді заридала дикими риданнями і рвала на собі волосся... Як дитину, підхопив її чоловік на руки і поніс у хату.

Ціле село стовпилося доокола Юрішкової хати величезним, утопленим в гробовім мовчанню товпищем. Зрідка лиш виривався короткий чийсь жіночий голос. І то не словом, а стогнущим звуком якимось.

А Юріштан, передраний, весь у кровавих плямах, ходив, важко дишучи, з комори на двір, і знов у комору, і знов на двір і складав на купу все. Спочатку жіночу уберю: всі оті запаски-дротянки, золотом перетикані, дорогі фустки, спідниці з широкими галунами та позументами, кожухи мудрі, пацьорки, сорочки білі, як сніг, чоботи фарбовані. Відтак почав тягнути начиння до печі і всякі господарські причандали: і корита, і линви, граблі, вила, відтак ліжники, бесаги — словом, все, що надбав за пушкарювання, що купував жінці у Косові, Коломиї ба й в далекім Станіславі.

І ахкали болізним ахканням газдині, дивлячися на всі ті багатства, і завмирали душею — що ж воно буде?

А коли нагорнулася вже величезна купа того всього посеред двора, викотив Юрішко скриню. Велика, окована, розмальована такими червоними чічками, от ік кров. Витяг її на самий вершок, поставив догори дном, відтак узяв сокиру і, розмахнувшися щосили, вдарив... Ухнуло порожнє пудло, мов звір ревнув, затріщало, завило, а Юрішко бив, дробив на дрібоцькі кавалки, яро змахуючи сокиров.

А відтак кресав вогню й запалив усе тото.

Спалахнуло все якось одразу й загуло. Заплакали, заголосили молодиці, мов мерлого з хати виносять, а Юріштан, обгорілий, страшний — під саме небо, здавалося, розмахував величезним колом і бив з циклопічною силою вогонь, розбиваючи усе на порох, аби ліпше горіло. І коли підіймав кіл догори і, причепившися до нього, летіла вверх якась вогнем перейнята шмата, — стадом переляканим шурхалася убік товпа, шелестячи постолами. Ближні сусіди в смертельній тривозі думали о тім, що от варт одній такій шмат-

ці перелетіти на хату або на оборіг, — і готове нещістє; але, мов загіпнотизовані, не рухалися з місця, не в силах були відорвати очей від цеї дикої, пекельної картини.

А в хаті лежала, забита під лавицю, Катерина. Кров цебеніла у неї горлом, і величенька калюжка її вже набігла коло голови, а не було кому навіть води подати.

XL

Тиждень цілий ганяв Юріштан горами за Марусяком, але не міг спасти на слід: мов у воду впав опришок з усіма своїми легінями.

Вернувся з порожніми руками д'хаті. Навіть не пішов замельдуватися Гердлічці. Пощо? Він і без того ме знати.

Жінки більше не бив, а тільки узяв яку лиш знайшов підрану сорочку, пішов у загороду, вивалєв, перебачєйте, у гноївці та й велів тото вболікати Катерині. Сардачину знайшов десь таку стару, що де вже він її й вишукав таку: з самих дер, предівними нитками зшитих. Відтак посадив жінку на стару слиняву кобилу задом наперед, натикав у тарницю кругом мітли потріпані віхті, що стіни ними мажуть, у руки велів узяти кобилячий фіст — і так повіз на храм.

І їхала селом серед святочно вбраних людей, їхала на велике посміховище, а людям хотілося на коліна падати, мовби мадонну на осляті побачили в ризах срібносніжних.

З храму треба було вже нести Катерину: так ослабла, що не година була на ногах триматися.

Понесли її д'хаті якісь добросердні руки, а Юрішко лишився і ходив, штовхаючися ліктями, поміж людьми, та все чекав — коли ж це плюне йому хто-небудь в лице, коли ж назове його хтось так, як належиться.

Але ніхто не плюнув, ніхто й не назвав. І сам панотець Іоанн Терлецький, як завше, йому, Юрішкові, першому виніс проскурку і благословив. Тримав Юрішко святий хлібець у руці, дивився ксьондзові у вічі — шворкнути хотілося тою проскуркою в пику священнослужителеві й крикнути: «Ти — ксьондз?..»

Більше вже не підіймалася Катерина з постелі. Сильно вибухала кров'ю і видимо гасла. Параска була при ній невідступно, як сестра рідна.

Часом нараз починала недужа метатися на ліжку, мов птиця ранена. І чіпалася гострими схудлими пальцями Парасчиної руки і стогнала.

— Ой голубочко ж моя, сестричко Парасочко! Ой, не перележати вже мені того, вже знаю... Давить мене, удусило мене, порожньо ми в грудєх. Хаточки, вічної домівочки сподіватися тра...

Параска пробувала розговорити.

— Шо бануєш, Катеринко люба? Ше тебе Біг підоймет.

— Ой ні, Парасочко ма солодка, не му вже си підоймати. Ік день, так ніч очі не змружу, на волосину не засну. Ох, і піду ж я, піду у сиру землю гнити, а нема кому за мнов затужити ба й заплакати. Та й не зроб'ют ми трумночки синенької-біленької, та й не зложут пишно на лаві, а мут єк кутюгу ховати. Шо вберет мене чоловік у сорочку у дранкавку, із ніг постоли ізвержет, запасчину йку гнилу очепит, та й з тим мені оперед Бога ставати. Ой, бідочко ж ма люта, бідочко ж ма кервава! — і кидалася на постелі з боку на бік, металася, а від того ще більше крові показувалося з горла.

Падькалася Параска, всіма силами хотіла звернути розмову у другий бік, але хора не могла ні о чім іншім говорити.

— Та й не опровадє мене по-люцьки, та й не мут уважєти, шо-си газдиня йкас була. І могилку мою з ненавистков оминут, каміня намечут, аби ми кєжше на тім світі було. Шо не виділи люде від нас добра, — не мемо й ми видіти. Ой і Божечку ж ти мій милосердний, доленько ма гірка!.. Оден з-за мене у вопришки пішов, а другий — страховищем люцьким, головоїдом си зробив... А я сирітков помежи ними, та й сми си не нажила, та й на Божий світ не надивувала си, лиш того си прибагла, що сми набідила си та й нагіршила. Дєкуват ті, Божечку сєтенький, шо-с не дав ми діти, шо вни того всего не виділи.

Юріштан рідко бував дома, а коли й приходив, то більше сидів у тій хаті, у «канцелярні». До цеї світлиці мало

й навертався. Увійде, стане коло порога, спідлоба очима поведе і вийде пріч, не сказавши ні слова.

Катерина догорала, як свічечка. Уже тиха стала, не кидалася, не гризлася нічим: її заспокоїла любов людей. Більше над усе боялася людських прокльонів — і от показалося, що їх не буде. Навпаки: всі її люблять, всі її жаліють.

Хата ніколи не опорожнювалася — одні приходили, другі уходили. Побіч страшної фігури мужа якось ніби не помічали маленької істотки, але тепер от всі почули якось, що воно всім рідне, всім любе, і жаль брався серця, що от має гинути.

І лиш Юр ходив облудом, ніким не любимий, нікому не потрібний. Як глянув спідлоба на людину, — мороз ішов поза шкірою. Скорше спішить чоловік куди вбік, шепочучи: «Пронеси, Господоньку, біди...»

А раз пізно вже ввечері ввійшов до хати. Став, як завше, коло порога.

Параска сиділа коло хорої, але, побачивши Юрішка, скочила з місця й випростувалася, як перед паном.

Юр мовчав трохи, відтак тихим голосом сказав:

— А йдіть-но, Парасочко, д'свої хаті.

Параска засуєтилася без пуття, мов зловив її хто на поганім учинку. Забула навіть і попрощатися, вибігла. Чоловік із жінков зосталися удвох у хаті...

Мовчки дивився Юріштан на хору, а по лиці його бігали якісь судороги. Щось ломилося в кам'яній цій душі.

Катерина підняла ясні свої великі очі на чоловіка і усміхнулася...

— Іди, Юроньку, д'мені...

...Мов деревина, громом валена, упав Юріштан на коліна перед постелею. Сльози брудним потоком текли по його чорнім, багато днів не митім лиці. Цілував руки, ноги...

— Катериночко ж ти ма, Катериночко, — шош це таке буде?..

— Перестань, Юроньку, перестань, голубе, — ледве чутним голосом говорила Катерина. З великим трудом підіймала руку і гладила мужа по голові. — Не тримаю я зле на тебе у душі... не несу оперед Бога... Лиш — не муч люде, Юрчику, най не кленут.

Падав Юр на коліна перед почорнілими образами і клявся, що не буде. Хрестився величезними своїми руками, широко замахуючи їх за плечі, і бив себе в груди, і знов приповзав на колінах до постелі, знов цілував хорій висохлі білі ноги.

— Ой уставай же, уставай, моя ґаздине солодка! Шо не дам вітерцю на тебе дмухнути, мушці сісти не дам. Шо зречу си того пушкарства проклєтого та будемо жити, ґаздувати, єк люде. Та ти будеш порєдок у хаті робити, а я порошину з тебе здуватиму.

— Не встану я, не встану, Юрчику... Лиш му те просити: поховай мене по-люцьки. Най не жила, — най хуч помру...

Юр божився, що зробить такий похорон, якого ще світ не видів.

— Лиш скажи, жінко люба, коли будеш умирати, най би вже я знав.

— Скоро, Юрчику, скоро, — і відкидалася, знеможена, на подушки.

І яка довга ніч — а ціліську її простояв пушкар на колінах коло хорої. Засипляла на хвильку, знову будилася. Шукала очима Юрішкового лиця, а знайшовши, усміхалася — і цей усміх безкровних уст душу краяв Юрішкові на тисячу шматків.

В грудях хрипіло все дужче й дужче. Єла[1] постогнувати. Спочатку тихо, відтак все дужче, дужче. Очі закочувалися під чоло, на губах виступала кривава піна. А потім витягалася сухими ногами, оскалюючи зуби, а з чорного проваленого рота виривалося хрипіння і йшов важкий сопух.

Хата наповнялася людьми. Тихо шелестіли запаски, постоли по глиняній долівці. Шепотіли.

Хтось уже засвітив свічку і тримав напоготові. Старий Ілак, що, як Харон, супроводив із цього світа усіх умираючих свого села, шамкаючи, почав голосно говорити молитву. Люди захрестилися.

...Хрипіння виривалося з грудей вже безпорядочно, відрубно; перебирала пальцями правої руки швидко-швидко, і здавалося, мов білі павучки які бігають.

---

[1] Почала.

Мабуть, хотіла щось говорити, бо мичала. Потім раптом почала глитати, глитати, глитати повітря... видимо, задихалася... судорога перетрясала усім тілом...

— Свічку! Свічку! — крикнула Параска. Вона була ближче всіх.

Тикнули свічку. Конвульсійно стиснулися руки, свіча піднялася до підборіддя і пекла шкіру, але... Катерина вже не чула того...

Одразу загуло в хаті від молитов, заголосили жінки, загупали коліна об долівку. Юріштан вийшов пріч, і не бачили його до самого вечора.

Ге-ге-а! Уже дійсно справив похорон Юріштан свої жінці — на вчудіє! Що було весілєчко пишненьке, а ще пишніший був похорон.

Трьох ксьондзів наймив: свого, довгопільського, устєріцького й єсенівського. А на похороні великим дивом люди дивувалися, великим чудом чудувалися!.. Так Юріштан-пушкар плакав за свойов жінков, як ще, мабуть, ніхто на світі так не плакав. Кричав, попросту кричав!.. За волосся єк си вхопить, то кіко зачернет волосся руков, тіко й видерет, а сам голосить:

— Ой, устань уже, устань, моя ґаздине люба! Та пчілочки медочку наносили, вино за горов визріло, пшеничку з долів-доліських привезли — а все длі тебе, длі мої ґаздині солодкої. Та устань же, уста-ань, моє сонічко їснесеньке!.. Шо буду тє солодкими булочками годувати та пшеничними калачами. Та шовковими фусточками буду тє вбирати, та десіть пар слуг наймати, аби й не киннула си, аби й не труднула си.

А сусіди злобно шепотіли:

— Ає... Вже нагудував пшеничними булочками — попід боки. Ше мут іще тоті булочки бурлєком і на тім свікі вилазити.

Та Юріштан нічого того не чув. Бив себе в груди, аж у горах дудніло, і кричав несвіцькими голосами:

— Ой, вставай же, вставай, жінко моя тиха!.. Шо наді мною небо дрижит, земня си вгинає, звізди на море падут! Ох, і ніхто ж си не карає так у свікі, їк моя душа си карат

отут, оперед твойов трумночков, Катериночко ж ти ма пишна, — і тряс в несамовитості трумною, аж мерла теліпалася.

— Та ци він п'єний, люде мої, ци єк? Ади, то гріх.

— Відкєгніт-ко, сараки, десь го убік, відкєгніт.

Хтось сказав, хтось послухав. Почали відтягати Юра убік, але він як тріпнув си, — полетіли ґазди, мов фоя з дерева. Підіймалися потім, обтрушуючися, і здвигали плечима: не при своїм, мовляв, розумі чоловік. Най си викричить.

Поволі сунулася процесія селом в урочистій поважності. Тихо колихалася біла, подовгаста труна на плечах дужих ґазд; звучали трембіти в небеса, горіли свічі, голосили жінки, а серед навалу всіх тих звуків, мов труба, гримів дикий голос Юраша:

— Ой, ісходьте си ми, люде, на смутну пораду та радьте, єк мені тото приймати. Шо несут же мою ґаздиню з їсними свічами у дубові трунві, а я сам си лишєю, їк камінь у морі. Ой Катериночко ж ма, устань подиви си, єк я тє ховаю. Ховаю ж я, ховаю свою ґаздиню з трема ксьондзами, на гробі капличку будую, срімний хрестик став'ю, аби йшли люде та й пізнавали, де моя ґаздиня, де моя люба лежит. Та хуч би й кідрову ті трунву зробити, злотом позлотити, сріблом покостити, — а вже не встанеш ти зі свого ложа. Та ти ж була ми на пораді, й на розраді, і на любій розмові, а тепер зів'єла, йк у полі чічка. Та йкі верхи великі, а в їх не виджу чере' свої слези, чере' свої люкі, керваві.

А гуцулія йшла і дивувалася цьому Юрішковому упокоренню. Хто був май позаді, говорив голосно:

— Ади, пропав тепер гонір Юріщин.

— Та таки так рахувати, шо пропав.

Але знаходилися скептики.

— Ой, не говіркуйте того, ґазди. Най він обітреть ци лиш.

— Ає! ає! Тот іще, хло', покажет, ци сіль солона.

— Ого! Ше так покажет, що й діти колискові мут памнєтати.

А коли прийшло вже спускати гріб у могилу, страх було дивитися на Юрішка. Ревів, єк віл недорізаний.

— Го-о-о-ой, Катерино!.. Кажи — з ким же я маю жити! Розступи си ти, сира земле, най у ті потану, аби й сонце праведне на мене не сітило! Смерте ж моя, смерте, зістріт си зо мною, не хочу я бирше на світі тривати.

І це страшне мужеське голосіння, і дзвони, і безперестанне переразливо-тужне трембітання, і причитування женщин, і похоронні співи священиків, і шум потоку, що коло цминтаря вливався в Білий Черемош, — все це творило незвичайну, неповториму картину звуків. А доокола великанами стояли гори, заглядаючи з підхмарних вершин до вузенької чорної могилки.

А як на засипанню гевкнули пушкарі з усіх пістолів зразу, як ревнули у відповідь ізвори і скали і луна покотилася в безконечну далечінь, геть-геть — аж до Бергометських верхів, — то аж душу чоловіка трясло. Туск такий душі людської брався, що страх був у тім у всім стояти.

О-гой, пішла слава о тім похороні на цілі гори!

А як вернули з цминтаря, роздаровував Юрішко людям, що лиш хто хотів, що лиш кому си вдало.

— Беріт, людочки, беріт. Ісходьте си, кіко вас усіх на всі гори є, та й беріт моє добро, мою працю. Беріт сорочки кервавки, шо-сми з людей здирав, беріть постоли, з люцької шкіри морщені, беріть ремені з люцьких жил... Шо карав-сми люде, то тепер мене пан Біг покарав за всі рази раз.

XLI

Тепер уже для Марусі ясно було, що треба лиш вичекати спосібної хвилі й тікати. Але й Марусякові се було ясно, і він стежив за своєю попадею в чотири ока.

У ватазі панував все той же узброєний мир. Юрчик вернув зі своїми, принесли якусь здобич, але сміятися вже не сміялися так, аби лиш кпити. Всі мов чекали чогось важного.

Марусяк користав з кожної хвилі, коли можна було чимось уколоти попадю. Бити не бив і не знущався вже дико, але словами гриз гірше, як зубами.

В такі хвилі Маруся якось помимо своєї волі поглядала на Юрчика, мов питаючися: «Що ж ти?..» Але Юрчик не вмішувався більше. Сопів, плював, смокчучи свою нерозлучницю, але поводився так, мов нічого не чує. Зрештою — слова що? Слова пусте. От їкби бив...

Але раз якось, коли опришки розбрелися з нудів хто куди, а Маруся сиділа сама, шось латаючи, до неї підсів Юрчик.

Підсів і мовчить. Мовчить і Маруся.

Курив-курив свою люльку, плював-плював, а потім питає:

— Слухай, попаде. Чіму ти з гараздів та достатків у такий паскунний талан пішла?

В першу хвилю Маруся не знала, що відповісти, до такої степені це було несподівано. І як відповідати? Що се? Чи щира приязнь, чи цікавість?

— З дурного розуму, Юрчику, з дурного розуму. Як то кажуть: якби чоловікові той розум напереді, що позаді приходить. Тепер би вже не пішла.

В голосі її звучала печаль. Юрчик знов мовчав. Курив та плював.

— А ци би, варе, не пішла тепер із хаті?

Здригнулася.

Хто сей Юрчик? Ворог чи приятель? Помогти хоче чи продати?

Але пригадала заступництво Юрчика, пригадала вороже відношення його до Марусяка — вже ж не став би Юрчик вислужуватися перед молодиком.

Подивилася в очі — Юрчик дивиться світлим поглядом тих глибоких філософів з народа, для котрих все ясно, світ котиться определеним шляхом в напрямі до певної цілі, а в життю все так просто, зрозуміло.

І Маруся почала говорити. В перший раз за довгий час розкрила свою душу і в перший раз плакала не кривавими сльозами. Виливалося все, що зібрав гіркий досвід, чому навчили муки розчарування і відсутність надій. Розкривала всю свою душевну рану; плакала, скаржачися, голубкою воркуючи.

— І завіщо ж і пощо ж запропастилося моє життя молодеє? Хто ж украв мою доленьку і під камінь сховав, під

столітню смереку? Де ж таких копачів узяти, звідки їх скликати, аби вони мені доленьку мою відкопали?..

І тужила скорбно над собою, над своєю ясною весною озимленою, а Юрчик слухав і курив. Курив і плював. І хто ж то міг знати — чи ворушив цей журкіт що в його душі, чи от так собі, шкрябало зверху, як обгорілу шкоринку нігтем.

— Не тра журити си, — говорив він півревом, півголосом, і не чутно було в нім, у сім голосочку, жадних чулих вібрацій та модуляцій. — Не тра журити си. Моя ті рада — іди д'хаті.

— Не піду я, Юрчику, додому. Будуть пальцями на мене показувати, а то й не приймуть цілком.

— Приймут, — сказав Юрчик, — але...

Але взяв його сумнів. Та дідько ж їх знає, панів отих самих, яка у них установа. У своїм стані знав, єк то мало би йти: виволочив би ґазда добре на всі боки та й спокій голові, але у панцькім стані... Від панського світогляду ділила Юрчика непереходима пропасть, і що там, за тою пропастю, діється, яким законам коряться оті дивні двоногі істоти, що так скидаються цілком на людину, — о тім не мав Юрчик найменшого поняття. Міг припускати все.

— Приймут, — сказав ще раз, хоч і не так уже певним голосом. — То тра перше втечи, а там — будемо вже видіти. Я ті так іскажу, попаде: того так не йдет, відразу — узєв та й укік. Бо наші хлопці — я вже знаю... Я си не бою. Го-го! Я не бою си нікого, бо я є Юрчик Неклопотана Голова, але видиш... муть стрілєти. Ає, ає! Таки стрілєют, та й вже. То може нещіськє з тото бути готове. О тім тра гадку мати та штудерувати, аби чого не було.

— Так що ж робити, Юрчику?

— А я ті іскажу. Ти зачкай. Нічо, лиш сиди тихо, та й вже. Я вже сми доберу чєсу, аби усьо було добре, та й ті іскажу. Та й поможу утечи.

— Бог тобі заплатить, Юрчику, — і Маруся нахилилася поцілувати руку Юрчикові. Він скочив як опечений.

— Та й шо ті си стало? Таже в Криворівні я тебе мав би цулувати у руку.

— То в Криворівні, а то на Чорногорі. Та й не доведеться тобі в Криворівні мене у руку цілувати...

На тім і стало. І кожний день чекала Маруся — чи не сьогодні, чи не сьогодні?.. Подовгу сиділа тепер коло вечірнього огнища і прислухувалася, о чім говорять опришки, які їх плани, чи гадають куди йти, чи скоро, чи далеко.

Але день минав за днем, ніч за ніччю, а опришки все сиділи і не рухалися з місця, а Юрчик навіть і не глядів у той бік, де сідала Маруся.

А літо вже минуло і насувалася осінь.

Осінь, осінь...

Холодно й непривітно ставало на голих вершинах тут, близько неба. Сіре воно, повзуть безконечним полотном хмари, сіючи дощ. Ранками мрячі такі залягають, що не видко людини в двох кроках. І мокре все доокола, перемерзле...

Осінь, осінь...

Між небом і землею простяглися невидимі струни, і хтось тужливий грав на них сльози свої. Жалібним шумом вторували йому дерева і трусили водяним пилом. Ще так недавно було літо. Ще так недавно надійно-весело червоніла ягода під корчем, ще так недавно говорилося — о, літо ще велике! І от нема його... І туга за сонячним променем, за неба блакиткою, за плескотом теплої хвилі... Печальний шлють очі погляд у сірі безодні, кличуть пристрасно, ждуть сонця, привіту, далекої ласки — і нема їх, і лиш здригається тіло від холодних подувів непривітних... Минуло... Не вернеться... Прийде друга весна, друге літо настане, з новими цвітами, з новою красою, з надіями новими — цього вже не верне ніхто, ніхто...

Осінь, осінь...

Оголеними дорогами гонять маржину з полонини, і наповнюються шляхи ревом волів, дзвоном калатал, гейканням пастухів. Чорні, замащені в смолу люди талапають розтоптаними постолами за стадом, вигалайкуючи, як на полонині, випасаючи зголоднілою маржиною кожне стебельце придорожнє. Ідуть понурі бугаї, поводячи безсмислено-дикими кривавими очима, смиренні голубані, вівці ботеями шурхаються то в один бік, то в другий, шелестячи копитками, а стрічні люди уступають із розмоклої до-

роги і туляться попід плотами, чворкаючи водою з постолів, пожимаючися в сардачинах.

Осінь, осінь...

Пожовкли обороги. Де був ячменець, овесець високо, — давно пожали; лиш де-не-де останнім сиротливим шелестом шепчуться сухі кукурудзи. Іде дівчина прати на Черемош каламутний і посірілий, але не стоїть уже, як літом, по коліна в воді, не вигукує співаночок, але борзо і сильно б'є по білизні, хухає на сині руки і, не доправши як слід, біжить до хати зігрітися. А осіннє, ледве тепле сонечко підійметься над грунем, кине скупим снопочком — і знов сховається у сірість бездонну.

І сидить німою, повною печалі фігуркою Маруся на камені і дивиться в глибину гір. Там, у тій всезагальній далі, — все єсть... Он церковка наша... Обмокла бабусенька, зморщилася і шамкотить незрозумілі слова... Передзвін... передзвін... передзвін... А то по дітській душеньці... Дзвонить... Паламар... І йде, талапкаючи болотом, о. Василь, за ним купка гуцулок і гуцулів з непокритими головами; один несе під рукою карабушку з дрібоцьким трупиком у ній. Не було скла кавалочка у трумночку вставити... так лиш дерочка чорніет...

І стріпне цминтарна верба холодну сльозу на білий горбочок, хлясне денце у воду, борзенько загребуть, жменьку землиці насиплють зверху — от, аби лиш знати, що нерівно... Та й уже... Та й по всьому...

А може ж, воно миле було та втішне?.. А може ж, воно щастя сіяло доокола і радість?.. А може ж, виросло би і світові, бідному, нищому світові, душу печаливую принесло?..

...Ридала... Ридала над сим трупиком, над сею невимовною скорботою осінніх діточих похорон, над утраченим тихим спокоєм плебанії, над теплом безефектовної любові. Було — і нема... Нема і не буде.

Бо важко тут, в дикій пустині, в печерах і скалах, але ще важче було би там. Піклуватися, може, будуть, пестити навіть, а в душах все триматимуть думку: а що, як іще підвернеться який чорновусий легінь? Утекла раз — то на другий вже легше...

І ці недоговорені фрази, і сховані погляди недовірчивості, і ці вічні, вічні, вічні підозріння — о Боже!.. Та цього ж не можна витримати!.. Ліпше відразу гострий ніж у серце, ніж отаке життя.

І не знала. І томилася, і мучила сама себе. Не було куди йти, не було смислу життя. Ставала не раз над пропастю і дивилася в імлисту глибінь. Думалося: от стати лиш маленьким кроком на цю порожнечу — і вже не треба буде тоді віддаватися п'яному опришкові, і мучитися болями повороту, переносити дикі кпини життя. І настане віковічний спокій, безтривожний, бездвижний...

Але в цю хвилю легко-легесенько щось дрижало під серцем, ворушилося — і все щезало. Вся тоска, розпач, увесь біль. Жити!.. Жити для дитини — і в тім був уже і смисл, і щастя, і ціль, і радість. Жити хоч би в вічній тьмі, хоч би в вічній нужді, хоч би в вічній тривозі. Най буде холодно доокола — коби лиш дитиночці було тепло; най буде самотньо — коби лиш дитиночка матір мала. Буде жити, буде жити всюди. Жила б навіть і тут, серед цього каміння сірого, під холодом дощів, в диму колупаної печери, — коби лиш знала, що то ліпше буде для дитиночки. Але ні, не буде тут ліпше, не буде... Тут мрячі спеленають, сніговиця викупає, вітри осушать, зима ковдрою прикриє... А з шуварів сорочечка витчеться, прутиком підпережеться...

Ні!.. Нізащо в світі!.. На службу стане, гній з-під корів вимітувати буде — але звідси, звідси, звідси чимскорше.

В нетерпливості зскакувала і... сідала знов...

Неперебійним залізним кільцем стулилися гори, небо повисло, дика в тузі пісня коло далекої ватри. Зв'язані руки й ноги, нема як рухнутися.

І знову день ішов за днем, мчалися безупинно хмари над головою, стікали до безодні дощові потоки, і все було по-давньому. І нема куди тікати, не знала би навіть, в якім напрямі. Раз спробувала було дуже здалека розпитати Марусяка, але опришок лиш засміявся, оскалюючи зуби.

— Меш кікати, шо стежини питаєш? Ой-га, любко, дай покі'. Відцив ті онна доріжка — зі мнов на шибеничку, ає.

А Юрчик мовчить. Все бокує, лежить сам далеко осторонь, а потім і цілком щез. От так-таки нічого нікому не

сказав, ані однісінького слова — і щез. Лягали — був, а встали рано — нема.

— Він усе так.

— Навкємило си та й пшов.

— Тепер з рік го не чути буде.

Маруся слухала ці одрубні фрази — і мов приговор смерті їй читали... Так от який він, Юрчик... Так от чого були варті усі його співчування й обіцянки. Попросту забув. Обридло йому тут, узяв та й пішов, як завше. І забув, що попадю словами вбезпечив. Недурно все говорив: «Слова — що? Пусте».

На кого ж тепер надіятися? Де помочі шукати?

І рішила тікати. Куди, як — все одно. Не знає дороги — нехай. Он ледве-ледве видніється в тумані Говерла — на неї буде дивитися і йти. Може, стрінеться хто, покаже дорогу.

Хто?.. Хто зустрінеться тут тепер, коли зігнали вже маржину, коли обезлюділи пустині полонин, приготовляючися до довгого зимового сну. Нікого немає тут тепер в горах, ні душі. Розбійники лиш ватри палять ночами та виє зблуканий вовк.

А як і стрінеться хто — чи не заведе куди у пропасть, щоби знущатися? Або, ще в тисячу раз гірше, — чи не притягне сюди, назад, щоби Марусяк, регочучи, просив розгоститися коло ватерки, відпічнути?..

Але ж ні!.. Не може цього бути! Люди ж не звірі. Мене ж так любили в Криворівні — невже ж я стала іншою і менше заслуговую коли не любові, то хоч жалості, співчуття? Не для себе ж я прошу, а для неї, для тої милої малюточки, що тут, в собі, несу... Ні, ні... Люди — добрі... Пригріють коло вогню, гілля нарубають для постелі, покажуть дорогу... погоню відведуть...

І це сталося — навіть сьогодні.

Цілком несподівано для всіх прибіг якийсь доброволець, щось шепотів Марусякові; відтак усі опришки голосно говорили, сильно розмахуючи руками, а потім борзо почали збиратися, узброюватися.

Дмитро прибіг до печері, де лежала Маруся. Не встигла вона навіть крикнути, він зав'язав їй руки, ноги, притяг тугіше і кинув на вереті.

— Гей, пане ватажку! То же таки не по-люцьки, — обізвався хтось із опришків. — Таже звірина може прийти абощо...

— Пазь свого носа! — кричав Марусяк і грозив, що ба́ндури випустить кожному, хто лиш буде мішатися не в своє діло.

Здвигаючи плечима, відходили опришки пріч. Як там не як, а баба що кобила: мусить мати свого ґазду.

Маруся й не оборонялася. Зрештою, це і не привело би ні до чого. І лишилася, спутана, мов колода. Слухала, як затихає, віддаляючися, гомін опришківський, як розплився в повітрю останній звук, що говорив о присутності живих людей, — і стало тихо...

Величезна, необ'ятна тиша надвинулася на ці безграничні простори і утопила в собі все, як в морі... Дотлівала, певне, там десь ватра; унизу, в темних сиглах, шумів отой дивний потік: виривався гнівно й насильственно з-під землі, мов мучили там його, а потім, пробігши кілька кроків, щезав. Щезав безслідно. З'їдало його щось.

В діру печери видко було кавалок сірого неба. В німій боротьбі ворушилися на нім хмари. Десь збиралося, мабуть, на дощ...

Один ремінь сильно в'їдався в руку, і рука боліла. Але Маруся не хотіла навіть поворухнутися. Нехай... Нехай приходить уже смерть... Аби лиш відразу.

І лежала без руху, без мислі, справді, як колода. Отупіла. Лиш віддихала, але вже й не дивилася і не мучилася. Занадто вже. Омертвіло тепер усе, отерпло, от як ся рука...

Якісь процесії якихось білих ченців проходили перед закритими очима... скакали дива на конях високо і безтолково... з середини квітки висовувалася друга, з неї третя, з третьої четверта і так без кінця... Відтак мов засипляла... мов летіла у пропасть... знову прокидалася... і знову летіла...

...Одразу відкрила очі... Хтось біг...

Завмерло серце... Людина біжить — чути, що людина. Великим кроком... Ближче... ближче...

Діра в печері затулилася чиїмось тулубом... стало темно. Нахилилося лице... Це був — Бідочуків.

Скрикнула Маруся і забилася, як в тенетах. Але опришок шепотів:

— Не бій си... не бій си... я нічо ті не зроб'ю... Укіксми, аби хоч руки... руки ті роз'єзати, — і сопів, задихаючися, і крутив зубами сильно затягнуті вузли.

Вузол подався. Руки стали вільні.

— Ноги сама... Ноги сама... сама... сама... — і щез. Все то було занадто раптовно. Першу хвилю навіть не поворухнулася ні одним членом. Лежала, мов все ще кріпко зв'язана. І лиш потім сіла та розглядала несвідомо сині полоси на руках, стараючися зрозуміти — що ж це, властиво, сталося.

Але коли усвідомила собі, що вона сама, що Марусяка, і опришків, і нікого нема близько — заквапилася, заметушилася. Згинаючися в вузол, розплутувала ремені на ногах, пальці собі покривавила, але розв'язала.

Розв'язала і, не оглядаючися, ні о чім не думаючи, кинулася бігти.

XLII

Мусила сісти, шукати захисту. Дощ ілляв, як з відра. Бігла б і мокрою, але боялася, що перестудиться сильно і то пошкодить дитині.

Уже, мабуть, далеко вона, бо давно вже біжить. Чує голод і тепер лиш пригадує, що цілком, от так-таки цілком не взяла з собою нічого. Хоч би кулеші кавалок.

Мокро під смерекою. Дрібно-дрібно просіває дощ, але невпинно, уперто. Одежа прилипла до тіла... Щось велике наблизилося. Ще не прийшло, але от стоїть десь тут, за спиною, і, коли підійде зовсім, обхопить гострими руками — тоді вже... кінець...

Куди бігти? Куди?

Старалася запевнити себе, що біжить в однім напрямі, в тім, де бачила Говерлу два дні тому, але внутрішній голос казав, що це неправда, що вона, може, десять разів уже міняла напрям. Таже мрєч безперестанно снувалася перед очима, застилала іноді так, що навіть влас-

ної руки не було видко. Дмухав вітер, відганяв пріч оці моря, але однаково нічого не було видко, опріч стін дощової тюрми.

Страшно боялася жерепу і обходила найменшу його пляму. Наслухалася стільки о тім живім лабіринті Чорногори, що боялася навіть близько підходити до темних плям. Оминала здалека, стараючися потім взяти той же самий напрям, але чи удавалося то їй — не знала.

І от тепер впереді — повна невідомість. Куди ідуть ці жолоби, куди похилилися обочі, на який край дивляться й що бачать оті ген-ген високі верхи — Бог знає.

Впрочім — все одно. Треба бігти і більш нічого. Як-небудь... Може, Господь змилосердиться. От тільки нехай хоч трохи устане дощ, хоч трохи на небі проберется.

Вся дрижала від зимна. Довше сидіти без руху не могла; тому, не дочекавшися, нім дощ утихне, побігла знову, аби хоч загрітися трохи.

Попався під ноги якийсь плай. Був, очевидно, якийсь давній, закинений, бо часто зовсім зникав з-під ніг. Вів усе вниз, униз, а врешті цілком згинув, і скільки не шукала його Маруся, — не могла знайти.

Стала. Глянула доокола.

З обох боків насунулися стіни. Високо-високо пішли вгору. Однаково глибоко було униз і далеко догори. Ні доріжки, ні найменшого сліду присутності хоч якої живої істоти. Мільйони овець ходять щоліта полонинами Чорногори, а сюди не зайшла, мабуть, ні одна.

І простяглися з-за спини холодні сталеві пальці, і от-от схоплять, і вирвуть крик безумний з горла... Оден! А потім — смерть.

Але ні... Треба боротися... Треба жити! Треба бічи, хоч би з останніх сил.

Внизу, в рухливих простиралах туманів шуміло щось. Певно, потік.

«Піду туда. Все ж потоком можна вийти куда-небудь».

Потік в'яже з чимось. З чимось — аби лиш не з цею безконечною порожнечею! Знала, що й ближні до житла людського потоки заростають іноді так, що нема можливості продертися; знала, що в цих дебрах коло води най-

скорше можна наткнутися на звіра, все те знала, але — не пустиня, аби лиш не пустиня.

І без дороги, без напряму йшла вниз, рівнобіжно уявленому потокові. Ішла тому, що земля стелеться під ногами, тому, що небо повисло над головою, тому, що треба іти, іти, іти, іти...

Шпоталася на каміння, сповзала по мокрій траві у якусь яму, судорожно-похапливо хапаючися за корінь. І тоді, віднайшовши рівновагу, дивилася вгору — нема кінця, заглядала вниз — глибоко внизу, бездонно... Повисла між небом і землею!

І збиралося на безсилий діточий плач заблудшої дитини. Може, хоч цим плачем відхилить прихід, умолить оці пальці сталеві, що от стискають, стискають уже горло, поки ще не сильно, але потім... потім...

Зривалася, напружившися, бігла... Падала, підіймалася, знову падала... А на небі наростали другі, нові тучі, новий дощ засіяв з новою злобою; осіннім, люто-непривітним свистом наповнилися простори — і застелилося все сірою, безпросвітною імлою, в котрій тоне крик розпуки, не пробігши й двох кроків. Зависло все у безодні і колихалося...

...Потім ліс... Передвічний, непроходимий. Ні доріжки, ні полянки — ломи, навали, пуща. Мовчазливими великанами виростають смереки одна за одною і стають на дорозі, вітаючи іронією без слів.

Низенька, сама понижена гілка брудною шматою била в лице, нога ховзалася на чистім, виполірованім фоєю горбику, шишки викочувалися з-під ніг і крали рівновагу; валився пень, і розповзалося, спішачи та оглядаючися, безмятежне досі царство черв'яків. Ішла...

Підгиналися ноги... Невиносима вага придавлювала к землі, коріння плуталося дивовижними вузлами, темні стіни роздвигалися вороже в вузьку щілину і зараз же заскленлювалися знов. Ішла...

Ішла, хоч це не вона вже була, хоч двигалася вже лиш під нелюдським натиском якоїсь сили, бо знала, що як упаде, то не встане більше. А небо непомітно темніло разом із дощем, поки сірість не перейшла в тьму, поки не здвигнулися мури вже непобідимо і не стали скована зі сталі.

І прийшла ніч... Осіння, чорна ніч, що сонми злих духів розсіває повзти по мокрій землі. Ніч!.. Страшна осіння ніч!.. Ревуча темнотою, пазуриста несподіванками і вся пересичена злобним реготом лісовиків, відьом, водяних, домових і всякої нечисті. Під ногою багновиста, дорогами пропастиста, шурею-бурею колисана, дика, безумна, проклята осіння ніч!

І коли вона клацнула пащею над головою Марусі, коли утік в панічнім страху останній проблиск денної сірості, коли перестали вже уступатися смереки з дороги, не ставали більше набік, а перли уперто грудьми нахабно, — крикнула Маруся німим криком і повалилася на мокрий мох...

І хотіла звідти, з цих просяклих водою, занедбаних в куті землі моховин, хотіла підняти молитву, до неба докинути, словом розпуки ударити у врата і глибиною болю людського потривожити всі сонми спокійно сяючих у вічності небесних сил. Хотіла крикнути: «Христе! Не розпинай же мене, бо я сина твого ношу в собі!», хотіла крикнути, але не крикнула...

Ні. Вона кричала, вона безумно рвалася вверх, але ж у неї над головою було смерекове гілля, а над гіллям чорне залізо осінніх хмар. І обривки криків долітали лиш до мокрих шмат невисоких гілок, висіли там недовго — і падали вниз, у соковитий, болотистий мох. Дощ прибив, притоптав — і глухо все... Лиш зашумлять ще настирливіше дощові краплі, ще гостріше засвердлить холодна струйка обнажену з-під запаски ногу.

...Вже повзла на колінах, дряпаючи нігтями мокру землю і вириваючи м'які ховзькі кавалки. І падала лицем вниз, лежала, глухо ридаючи від безсилості, а потім знову підіймалася і повзла, не знати куда, не знати пощо...

...Взяла у руку і піднесла до очей, розглядаючи у тьмі. Це була засохла бадилина від кукурудзяного шу́лька.

Мало не крикнула!

Значить, люди! Значить, десь тут поблизькості жиють люди!.. Люди!..

Нервово почала шарпати доокола себе і знайшла купу кукурудзяного листя. Отже, лупили кукурудзу. Хто?

А хіба не все одно? Нехай навіть вони, ті ж самі розбійники, — аби лиш голос, аби лиш тепла трошки.

У тьмі нічого не бачила перед собою. Цілком випадково напомацки наткнулася вона на якийсь півроздалений бурдей. Отже, тут сидів той, що лупив кукурудзу.

Двері з кори дерева висіли на перегнилій бичівці. Маруся відчинила їх, а вони обірвалися й упали.

Заповзла досередини. Мацала в абсолютній тьмі, де був вогонь. Але на тім місці була лиш давно перетліла купа попелу. Отже, обігрітися годі.

Але добре, хоч дощ не січе, не пронизує вітер, коріння не плутає ніг. І сіла, стулившися в грудочку, і віддалася вогкій, ледве теплій течії. І течія понесла... далі, далі... в якісь каламутні царства плям, переплітаних кругів, скачущих вогняних стовпів...

XLIII

— Бій си Бога, попаде! Збавиш собі здоровлє на цілий вік!

Скочила, роздираючи тьму очима.

— Юрчик! — і повисла на шиї у старого опришка. А Юрчик, ошоломлений сими першими в життю жіночими обіймами, стояв пень пнем та лиш блимав очима.

— Ади... — і нічого не був більше в стані виговорити.

Потім все вияснилося.

Показалося — хотів розігнати свої сумніви й довідатися напевне, що за правила про втікачок-попадь існують в невідомій йому панській верстві; тому пропер не більше не менше, як до Криворівні, ну й...

— Там таких плачів було, що би вистало на два похорони й третє весілє.

— Що ж вони говорять, Юрчику, милий, що?..

— Та чкають. От ік люде кінця посту.

— Чекають? Не лають? Не ганьблять?..

— Ей де! Там так чкають, шо мене на тім свікі дідьки так не чкають із гаками. «Най, — кают, — лиш прийдет —

шо, ади, який є вітерец теплий — і тот не ме сміти на ню дунути, ає!..» Та й шо! Я ті ше й не такого наговорю.

І оповідав, як посилали за нею ровту ще тоді, коли вона була в Жєб'ю, та лиш не застали, бо Марусяк випередив; як розпочала стара їмость, як... ну, одно слово, все оповів.

Маруся і плакала, і сміялася, і безконечне число разів осипала поцілунками дубове лице Юрчика, а він тільки лупав очима, мовби його хто хляскав по пиці щораз, та ще от — гризло щось у горлі, колом вертіла йкась дідча душа...

Нараз піднявся.

— То воно файно усе, лиш таки тра кікати, докив ніч, а не сидіти так близько.

— Як близько? Звідки близько?

— А від опришків.

— Та хіба... хіба я близько? Я ж так довго йшла...

— Йшла-с довго, а зайшла коротко. Крутила си по вбочах. Бо то ту кєжко незнаючому, о кєжко!.. Шіськє, шо-єс не трафила куда у пропаскь.

Маруся поникла головою. Так перемордуватися, стільки пережити — і все те для того, щоби лишитися на однім місці.

— Лиш ти си не жур. Бо жура не на наше коліно, а на сусіцьке. Ліпше вставай та йдім, докив ніч.

Маруся хотіла піднятися, але мусила сісти. З винуватою усмішкою поглянула на Юрчика.

— Хе, сарака... — і посвистав. Але потім нараз наче що пригадав. — Чкай! Та ти, відей, нічо не їла? Сарака...

І скапливо витягав букату кулеші з тобівки, здмухуючи з неї сміття, кришки тютюну.

— На, харчуй. Але нічо, нічо... Харчуй. Мемо ше сидіти троха.

Але Маруся не могла їсти. Проковтнула кілька крихот і мовчки вертала кулешу Юрчикові.

— Та нічо, лиш харчуй.

— Не можу, голубчику. В горло не йде.

— Хе, сарака. Спічни ше троха, спічни.

— Ні, будемо йти, — і підіймалася на зранені ноги. Хиталася.

— Нічо, нічо... Воно си розійдет, — підбадьорював Юрчик і підтримував за руку. Опершися на цю коряву лопату, Маруся відважно двинулася вперед, сама теж собі повторяючи, що нічо, нічо...

Йшла мов по гострих ножах, але йшла. Юрчик скакав, як ведмідь, і з ним було йти трудно. Так трудно, що як не храбрувала, як не напружувалася, закусивши губу до крові, Маруся, як не кріпила себе на дусі — але не могла... І, опустившися на землю, безсильно крізь сльози мотала рукою — іди, іди, мовляв, сам, кидай мене тут.

Став і Юрчик. Скріб у голову:

— Ади, єк ув'єла, сарака. Гет цалком упала на ноги.

По-ведмежому, боком дивився в глибину ворожої тьми, наче визов кидаючи комусь — ану, чіпай! Набрав, мов у міх ковальський, повітря, нахилився і — і підняв Марусю, мов пір'їну.

От коли придалася Юрчикові викохана силонька!

Росла, наливалася на широких полонинах, верхах недоступних, де вірли лиш дишуть. Лізла в суставочки, випирала мускулом на кожнім згибі, лінивилася — але не було їй де дітися, леліяній.

Сипалася в ударах під веселу руку молодими часами у корчмі, перла ялицю столітню ід стаї на ватру, от так собі — на вчудіє. Дивувала мир крискєнцький, що прицмокував та приговорював: «А цего бійно, браччики. Бо цес тє з'їсть. Єк не в суботу, то в неділю ретенно».

Так, все було, всі оті дрібниці. Але от так, щоб направду кому придалася, в тяжку хвилину, в смертний час, — того си не притрафило ще. І зійшла би, може, силочка в могилу, черв'як би роз'їв гороподібні м'язи, зігнили би сталеві оті вузли, от як дерево повалене гниє, нікому не потрібне, але от не попустив Господь дару погибнути.

Як маленьку ґаджучку, підняв Юрчик Марусю на плече і пішов. Дерево під стопою ломилося, камінь з грюкотом летів у пропасть, бризкало до пояса з-під мохової купини, а Юрчик ішов вперед з дорогоцінною своєю ношею, не зупиняючися, не зітхнувши. Скакав у долину, видирався на гору, від гарячої, напруженої, кров'ю наллятої шиї

з-під кожуха несло парою, як із печі, в горлі хрипіло, а він ніс, ніс, ніс...

— Пусти, Юрчику... Ради Бога... Я вже піду, — молила, трохи не плачучи, Маруся.

— Мовчи, попаде, — хрипів. — Ти-с не гонна йти... — і підбігав, і врізався в ніч, і гнав, гнав, як кентавр із довгожданою здобиччю...

І зліз на дорогу. Поставив Марусю на ноги, а сам, як підрізаний дуб, повалився на землю. Хрипів так, що земля, здавалося, хитається і от гине, ну, гине зараз тут же чоловік.

Зіслужила службоньку Юрчикова силонька!

А Маруся... Мов горличка коло голуба, увивалася біля раненого. Піт отирала з лиця, в якийсь листок лопуховий набрала води з калюжі і давала пити, клала голову собі на коліна і цілувала чоло, очі...

Сів. Посидів, нім перестало клекотіти в грудях. Припав до калюжі і висушив її до бруду.

— Тепер ходім, — каже.

Пішли.

Ішли довго і поволі, як двоє хорих. І скали по обох боках дороги, і царинки, і воринє; відтак знов скали, і знов царинки, і знов воринє.

— Та де ж вона в дідька, тота коршма, си поділа, — бубонів Юрчик і надбавляв кроку.

Неясною купою зачорніло впереді якесь забудування. Це й була корчма.

Юрчик підійшов до вікна і заторохкотів у нього так, що звізди з неба могли би попадати, якби були.

Всередині заворушилося, засуєтилося, засовгалося щось. Почувся тоненький пискливий голос:

— Іцек! Сруль! Мошко! Абрум! Стрілєйте! Стрілєйте усі разом! — і гримнув вистріл.

— Ой, не стрілєй, песяча віро, бо ту ті зара' смерькь буде! — заревів Юрчик. — Пускай перенучувати. Я подорожній, та й жінка при мені.

Довший час було чутно лиш саме охкання.

— Ох... Ти опришок... Ох... Ти прийшов мене рабувате...

— Я не буду тебе рабувати, лиш нучую. Пускай, бо йк не меш пускати, то вивалю двері та й видушу усіх, їк кутюг, — і Юрчик для демонстрації натискав плечиком двері так, що вся корчма тряслася.

— Ой вей мір... Шо я буду робете... Кажете, шо жінка із вами?

— Та вже ж не му брехати перед тобов.

— То най вона си вбізве...

— Відчиніть, відчиніть, добрий чоловіче. Ми вам не зробимо нічого лихого. Нас лиш двоє, — говорила Маруся високим голосом, невідомо для чого майже зовсім притуляючи губи до дверей.

Чулося якесь ґерґотіння шепотом, відтак знов голос:

— Жінка каже, аби я вас не пускав, бо хто вас знає, шо ви за одні. Та й чому ви до мене причепилися? Чому не йдете до другої корчми?..

— Ой не крути, бо тебе й дідько скрутить на тім самім місці. Ци не знаєш, де друга коршма, чи єк? Втворей, я ті кажу, добром, бо ми си вже вкучило з тобов гимблювати на сльоті, — і знов бухнув постільцем у двері, що аж гримнуло, мов від гарматного стрілу.

— Ой-ой-ой... Шо я роб'ю, шо я роб'ю... я сам не знаю, шо я роб'ю... — ойкав корчмар, відсовуючи тисяча і один засув, відкидаючи бовти і всяке залізо. А як отворив, кинувся вбік і влип у стіну, тримаючи обома руками пістоль зі спущеними курками.

— Ти мені пістоля не показуй, бо я вже видів їх штири ци п'єть на своїм віку, а давай борше зі свої Сури йку чисту сорочку, а сам клади ватру та грій молоко, стели ліжники, але чи-сті-і! Чисті мені мають бути! Та борше си повертай, а то я бартков ті допоможу.

Орендар все ще трясся.

Вилізла з-під перин його жінка і говорила півголосом по-своєму чоловікові:

— Се попадя криворівська, я пізнаю. Утекла з одним любасом, а се вже знайшла собі другого.

На слідуючий день возом віз Юрчик Марусю до Криворівні, але вже в безпам'яті. Вся горіла і балакала щось...

XLIV

Мов згори пішло Марусякові з того часу, як утекла попадя. Ну, от наче відрізала, неначе все щастя, всю удачу з собою забрала.

Напади всі стали якісь безтолкові, неудачливі й закінчувалися по більшій часті тіканиною. Ліпші легіні повідділялися, а на їх місце набралося самого сміття. І сварні йшли за сварнями, бійки за бійками — таке заколотилося, що й дідько ногу би проглинув.

Марусяк не мав уже жадного авторитету. При нім критиковано і його самого, і його діяльність, і критиковано різко, немилостиво; кпили, грозили в пропасть кинути.

І сам він якось опустився. Мов з'їв жук вершечок, лишилося саме голе стебло. Не запалювався вже відразу, не метав топірцем куди попав — в лоб так в лоб, в смереку так в смереку, — аби лють пропала. Вислухував мовчки такі речі, такі слова, за одного з котрих давніше ремені би зі шкіри краяв.

Але найбільше, можна навіть сказати цілком, зрізав його один випадок.

Був на Ворохті один ґазда — Мочернак. Що то була за біда — так і най го дідько озьмет! Та вже найліпше видно от власне з цього випадку.

Ще давно колись, ще в початках своєї діяльності, коли звізда лиш почала зіходити, знайшов си раз Марусяк із тим Мочернаком таки у Мочернаковій хаті, у Ворохті.

Пили горівку, а після горівки «гарак» ікийс, ци біда го виділа, єк воно си називає: у дерлєнці єк дваціть сапін дерет[1]. І оповідав Мочернак про всяку всячину багато, а потім устав з-за столу та й каже:

— Маю свою хату, але в такім ділі й хата може стати за ворога, бо й скіни, кают, вуха іноді мают... Ідім, браччику, дес на царинку — я ті маю шош уповісти.

Пам'ятає ще Марусяк, як устав він з-за столу і чує, що голова у нього крутиться від того «гараку» дідчого. Але йде моцно.

[1] В горлі дере, ніби двадцятьма сапінами (залізними гаками).

Вийшли на царинку, полягали черевами на траву. А у Мочернака очі так і бігають, так і йграют.

— Хех, браччику, браччику. Шо є люде щісливі, а от я сам маю сво́є щаскє другому віддавати. Усе маю у руках — лиш щіскя не маю у руках.

Помовчав-помовчав і почав:

— Прийшов йкос ід мені дідо, жебрак. Старий шо старий. Сів у куті коло печі та й сидит. Дав я му їсти, попоїв він троха, розговорив си.

«Божечку мій, — кае, — Божечку мій любий! Ше йк був-сми ше у жовнєрах, та й загнали нас далеко на Вгорщину, та й стоєв я у онного діда. Питав си мене тот дідо, звідкив я родом, гет цалком усьо. Я му кажу, шо звідтив я та звідтив». — «А ци знаєш, — каже, — Криворівню?» — «А й чіму ні? Знаю». — «А й Синиці там знаєш? Добушєнки, шо си називають Добушеві Церкви?» — «Сам, — кау, — сми не був, лиш чув за тоті Синиці. Варе, гроші там Добушеві». — «Дурний, — кае, — тот, шо про гроші говорит. Там грошей немає, лиш є там дивненький бордюг, шо Олекса поклав. Великий, на два вуха, а в кождім усі по пів-уха чірвонних — ото й скарби усі. Лиш то не простий собі цес бордюг. Єкби хто туда пішов, на Добушєнки, та знайшов тоту печеру, а в тій печері тот бордюг. Та лиш — Боже спаси — аби не тєвав, аби не дивив си досередини, шо там є, бо на тім є великий страх — заклітє на смеркь. Та йкби туда ніс та ізсипав, не див'ючи си, у тот бордюг самі чірвонні, ци у вонно вухо, ци в друге, оннаково. Та єк ізсипав, зав'єзав, — тогди вільно тобі зважити на руці, кіко важит. Нести не вільно, лиш ізважити на руці вільно та й знов на те саме місце покласти. А найгірша річ, ухоронь Боже, — не заглєдати. А тот бордюг має таку силу, шо, йк усипав ти туда, ув онно ухо, чірвонних, — у другім вусі жменя си додаст, сама через себе. Усипав ти в одно вухо дві жмені — і в другім дві жмені си додаст. А йк будут уже два вуха повні та й на вагу рівні, аби оден другого не перекєгав, — тогди вже нема клітьби на тім, бо тот заклін гинет, відмечует ци, бо ти туда половицу свої праці вложив. І тогди вже можеш сам ци хто-будь, оннаково, тот бордюг із тими грошима узєти, бо тогди гроші тоті чисті.

А доти — не вольно дивити си у бордюг, ані брати го з місця, а лиш вольно, не див'ючи си, прижмуривши си, ізсипати гроші. А йкби хто глєнув, — тоті гроші у череп'є си вбертають, пе́чіра плитов си засуває, та й нема чоловікові єк виходити звідтив...»

Такого ми дідо наповів. Вислухав я тото усе, браччику, кау тому дідові: «Та й шош? Були-сте там? Виділи тот бордюг?» — «Був-сми, — каже, — та й видів». — «Досипали?» А він лиш си посміхнув. «Ци, кае, посмішкуєте си ви собі із мене, ґаздо, ци єк? Єкі ж мої гаразди, аби я чірвонними бордюги досипав? То йкби вам. Ідіт, — кае, — на мій гонір ідіт, та й досипайте, та й користайте з дару, а я вам уповім усе гет цалком».

Та й розказав. Усе розказав, їк приналежно. Але шо з того, браччику, — і на лиці Мочернака відбилася мука. — Я там не бувалий, тими верхами не ходжений, тих сторін не знаю. Ходив раз, і два ходив ба й десіть — але оннаково нема з того великого рахунку. Бо там, браччику, шо того каменів, шо того печер! Кае дідо: «Великий, — кае, — камінь, шо си лупит. Він там оден. Шо йк прийшов на Синиці у Добушєнки, то вже меш го видіти, аби там не знати шо, ає...» Та й шош, їк нема щістя! Був, ну... принайменше вісім разів — та й нічо з того. Усе камінє оннакове, а такого, шо си лупит, може, сотка — та й шош я ізроб'ю, їк щєстя нема.

Браччику!.. Ти туда бував та й, може, щіскє ліпше маєш. Ано-ко піди, пошукай. Ік ісхочеш, — сам меш досипати тоті вуха, а мені лиш шош там, з прєтельства; а не схочіш сам досипати — поведи мене показати місце тото: я вже сам йкос, аби лиш я раз тот камінь видів. Лиш їк меш ізнаходити, — на рани Божі, не тєвай, бо біда би була й на тебе, й на мене.

А очі світяться, а голос такий влазливий.

І спокусив, сатана, Марусяка. Пішов Марусяк на Синиці шукати печері під каменем, що лупиться.

І знайшов! Таки відразу знайшов. Ще погадав собі:

«То-то з Мочернака з того дурень: такого каменя не міг ізнайти. А вісім разів, кае, ходив».

Відвалив плиту, вліз. Бордюг!

Ну, таки бордюг лежить шкірений та ще й не геть старий на око. Що то, погадати, може сила Добушева! Що тіцькі роки, може, сто, а може, й більше лежить бордюг, а хуч би тобі підгнив де троха.

З якимось молитовним почуттям дивився Марусяк на цей бордюг, що брав його в свої руки вічно пам'ятний отаман. Навіть якось доторкнутися було бійно. Але згадав, що важити ж вільно на руці. Підняв. Дійсно, та' як пів-уха було золота, як клав на землю, — задзвеніло тихо.

Пожалів Марусяк, що не має червонних при собі, а то зараз би почав досипати. Рішив, що Мочернакові нічого не скаже; скаже, що шукав каменя, та не знайшов, а сам тим часом буде досипати.

«Та й буде в мене два бордюги грошей. Лиш півбордюга досип'ю, а му мати два!»

Так і пішло. З того часу Марусяк весь свій добуток переводив на золоту валюту і в першу ж вільну хвилю біг на Добушенки, відвалював плиту і зсипав гроші в бордюг.

З Мочернаком зустрічався потім кілька разів, але Мочернак, певне, й забув про бордюг, а Марусяк, очевидно, не підіймав сам бесіди. І лиш якось цілком випадково та ще в більшім товаристві спитав нараз ні з того ні з сього Мочернак:

— А шо, браччику, ци ходив-єс, де я тобі казав?

— Та... ходив-сми.

— І знайшов?

— Але де! Видів, брехнув тот старчук тобі, а ти мені. Нема там і признаки на такий камінь.

— Та вже сми сам гадав: брехнув бойко легко. А ну-ко напиймо си вба.

Ото і всеї розмови було.

І багато з того часу упливло води в Черемоші, багато разів приходив сюди Марусяк ізсипати свою здобич і з немалим задоволенням помічав, що бордюг пухне і що мало вже позістало до кінця. Ще би разів два або три, лиш коби добрих, коби йкі великі коршми ци пани в руки впали.

І от нарешті настав той день, коли Марусяк міг сказати собі: сьогодня всиплю по раз останній — і забираю два бордюги червонних! Два бордюги!

Се потішало трохи Марусяка після втечі попаді. Най ї дідько берет. От візьму гроші та й...

І що він буде з ними робити — сам ще добре не знав. Може, піде «за гору» і там десь — або, ще ліпше, у Молдаві — купить кавалок землі та й буде ґаздувати. А може, так проп'є, прогайнує з товаришами — аби гук був! Все може бути.

XLV

Ніч була місячна, красива. Весь мокрий від поту, важко дишучи, Марусяк скочив із посліднього каменя, бряк-нув бордюжком об землю, а золото дзенькнуло, і сів. Тихо стало.

Царство ночі на Добушєнках... Голубіє величезне каміння, ворожо і таємно дивляться жерла сотень печер. На скалі, високо в нічній небесній тишині різким рельєфом малюється камінь із висіченим хрестом на нім. То, повідають, сам Добуш тесав тот хрест. Приходив сюда, десь у сім камінню церква у нього була; перебирав си за попа та й правив для своїх легінів службу Божу.

Камінь великий, майже кубічної форми і стоїть на гострякy. Здається — надавити б плечем, то так і злетить у пропасть. І не один уже такий охочий знаходився покрехтати коло того каменя; криворівчани із кола́ми приходили і порохом рвали, а камінь все стоїть собі та й стоїть.

Марусяк спочивав. У голові беззв'язно товпилися гадки.

— Кают, Добуш зимував тут... Триста кіз було. Бив та й тим си гудували... А лій у бербениці брав, та й до сегонне, кают, стоє тоті бербениці дес тут... А пощо, варе, ховав він лій тот? Вже шош мав у голові — Добуш пустодурно би не ховав... А коби хуч одну комору Добушеву, хуч найменшу йку ізнайти?.. Іх-ха! Лиш не знати, шо би я з тими грошима робив, єк їх так багато... А нащо мені? Я свої маю — ой-га!

Погляд його упав на бордюжок. Мало в нім було грошей, зморщився, як печене яблучко. І весь зміст його показався

Марусякові нараз таким мізерним, дешевеньким, що таки направду не варт було ради цього стільки терпіти.

Дивно якось стало... Ну, от пощо лупить чоловік голови корчмарям, аби добути десять-п'ятнадцять яких червонних на свою пайку, класти тоті червонні до череса; потім, як стане їх трохи більше, пересипати у бордюжок, тягати сей бордюжок усюда з собою вдень і вночі, боятися сусідства товариша, косого погляду, жадних очей... І схоплюватися серед ночі, мацати рукою — чи тут, а потім, нарешті, вибравши хвилину, бігти стрімголов і, викрадаючися от сюда, щохвилі боятися, чи не підглядає хто, чи не стежить; і відвалювати камінь, і лізти у темну вогку печеру, знаходити у темряві цей «старший» бордюг, розв'язувати його тремтячими руками і зсипати туди дзвенящий плин. І знов завалювати каменем вхід і думати безперестанно, що от лежить хтось недалечко в чорній тіні і жадібно стежить, думаючи: «Засувай, браччику, засувай, лиш не дуже — не причиняй ми роботи».

І широко оглянувся Марусяк під впливом цих думок, розрізаючи очима густі плями тьми між смереками. Одно місце здавалося йому найбільше підозрілим, і він навіть устав та підійшов туди, здавивши бартку в руці. Але то був гнилий пень.

Ще раз оглянувся Марусяк, але що ж — він був безсилий. Тисячі а[1] тисячі усіх отих кутків, закутків, криївок, схованок, невідшуканок дивилися на нього смішливо-чорними очима, розкривали чорні роти й показували язик щілини, діри, густі зарослі підкаміння... І, зітхнувши, Марусяк узявся за свій камінь, «що си лупит».

Він дійсно лупився від атмосферних змін, і верства за верствою сповзала вниз. Від часу, коли Марусяк був тут по раз останній, минуло багато місяців, і тепер внизу, там, де вхід, набралася ціла купа тонкого греготу, бо то плитє, зсуваючися з висоти, розбивалося на дрібні кавальчики, і того тіцько тепер нагорнуло си, що й лопатов би не відгріб.

Марусяк узявся за ту нудну роботу. Вона забрала досить часу.

[1] « » в значенні «і».

От показалася нарешті велика плита з твердого вже каменю. Марусяк розшукав кіл, заложив його між каменем і скалою, навалився — і плита відсунулася.

Позіхнула чорна яма. Понесло звідтам здавленим, сутим холодом. Марусяк поправив крисаню, дужче натягнувши підборідь, взяв свій бордюжок, нахилився і поліз.

Гавкнула печера хавков і поглинула опришка.

Марусяк ліз напомацки, бо доокола була непроглядна тьма. Десь внизу булькотіла вода.

Намацав у стіні діру, пересунувся нею і опинився в досить великій печері. Звідкись зверху проходило трошки місячного світла — отже, була десь діра.

Це не була печера в тім смислі, що от у скалі є яма; це просто величезне каміння валилося колись, лишаючи більші чи менші порожні місця між собою. І так завмерли, давлячи й натискаючи, завмерли в чеканню, що от подасться ж нарешті сусіда, перестане противитися, — і тоді знов почнеться бій, знову захлипоче камінне море. Але нім то буде — тишина: мокрі важкі великани застигли в німій боротьбі, і не можна вже було розрізнити — ворожнечі то обійми чи братерства.

Саме посередині і саме під отим промінчиком місячного світла лежав великий бордюг!.. Обікладений камінням, мов поганська святиня, і хранить в собі таємні повороти...

З биттям серця розв'язав Марусяк запліснівілі шкіряні зав'язки, закрив від спокуси очі і всипав убогий зміст свого бордюжка. Метал задзвенів.

— Чи стало?.. Чи повний?..

Зав'язав знову, подивився, зважив на руці — ні, ще не повний. Росте, дійсно росте. Скільки насиплеш в одно вухо, стільки прибуває у другім, але — коли? В які ночі, в яку годину? Преці ж на очах не росте, треба часу. Коли ж прийти досипати ще й останню жменю, аби взяти вже новним своє багатство?

Зітхнувши глибоко, положив Марусяк бордюг на місце, постояв ще хвильку і поліз. Скучно стало... От знову лізь назад, завалюй каміння, чекай, бійся... Ех...

Виліз. Приємно обхопило його чисте повітря. Марусяк нахилився за колом і... почув нараз звуки серед могильної тиші...

Це були кроки... На Бога — це були кроки!

Змією порснув Марусяк під перший камінь в чорну пітьму і завмер, витягнувшися.

Скоки все ближче й ближче. Видимо, квапиться хтось, штрикає навіть з високого каменя. Просто перед очима Марусяка величезним чорним тулубом мелькнула чиясь фігура.

Гуцул!

Підскочив до каменя, бачить відвалену плиту і — одразу розуміє все.

Оглядається блискавично туди-сюди... і при світлі місяця Марусяк пізнає — Мочернака!

Але Мочернак не чекає. Одним скоком, як барс, відкидається він убік, валиться на землю, біжить десь між камінням по-собачому, знов підскакує, знов валиться у тьму.

Вдарив Марусяк із пістоля. Грім покотився горами...

— Укікай, укікай, на псю маму, Мочернаку! Я тє пізнаю! — кричав опришок і гнався, вихоплюючи на бігу другий пістоль з-за ременя. Але Мочернак далеко вже. З каменя на камінь зигзагами, зигзагами. Увесь бік гори в місячнім сяйві — видко, як удень.

Марусяк зупинився націлитися, але в цю хвилю Мочернак знов упав. Майже відруховo Марусяк і собі присів за каменем — і недаремне, саме впору. Гримнув вистріл, і куля пролетіла мимо голови опришка. О, Мочернак умів стрілєти!

Даремний труд — гнатися. Марусяк із власного досвіду знав, що в горах сто раз ліпше тікати, як гнатися. Навпаки, треба от було самому стерегтися, як би не оббіг та не підліз з другого боку Мочернак. І опришок, вискочивши на самий вершок, стежив.

Звідси добре видко увесь жєб'ївський бік. Мочернак вже далеко. Чорна тінь в безумних скоках мечеться по каменях... От уже на Попецуновій царинці Мочернак, от уже не видко, не бачити б го й до віку трумнєного[1].

[1] Доки житиме.

Пригадався тепер і бордюг Марусякові. Тривога обхопила серце. Кинувся до печери.

— Буду дивити си у бордюг, хуч би мнов тєкло.

Підняв бордюг за баюр — нічо. Кєгне з місця — нічо. Вилазить з печери — нічо. Роз'єзує — нічо. І лиш коли розв'язав цілком — тогди тільки «тєкло» опришком.

В бордюзі було бите череп'я, старе заліззя, а золота було рівно стільки, от скільки приніс Марусяк сьогодні і зсипав от у це вухо десять-двадцять хвиль тому.

Завив опришок, як вовк.

От коли зрозумів він, чому не можна було дивитися до бордюга! От коли зрозумів, яким дурнем був увесь час оперед Мочернака!.. Пропав. Пропав весь його воістину кривавий заробок, пропала честь, пропало багатство, пропали результати всього важкого життя, і всі надії — все, все, все пропало.

І оскалював зуби, мов горло йому хто збирався перегризати, і рубав барткою камінь, аж іскри снопами летіли в усі боки, і вертівся, мов змія на вогні, але вогню того загасити нічим не міг.

Тепер лиш помста!

Помста, помста! Кривава, безпощадна, жорстока! І біг би сю хвилю, аби нагнати, аби зубами в серце в'їстися, але ж це неможливо! Мочернака й не наздогнати тепер, а хоч би й наздогнав, то що ж? Той, хто тікає, має сто доріг перед собою, падає у каміння та й стріляє у тебе, їк у куропатку.

І сів думати. І надумав так.

Пару день перечекає, нім Мочернак троха си вспокоїть. А відтак візьме кого-небудь із товаришів спритніших, піде на Ворохту і засяде там коло хати Мочернака. Та як тільки покажеться, пес, на подвір'є, то тут уже йому й плачки плачуть. Або крізь вікно, або як там уже випаде.

XLVI

А Мочернак — лиш вибіг з-під поглядів Марусяка і переконався, що той за ним не стежить, замість того, щоб іти просто на Жєб'є, а відтак на Ворохту, звернув круто

вліво, поліз без дороги і скоро вийшов на широкий плай, що ним ідуть люди з Жєбйого на Дідушкову Річку. За яку годину був уже на Красноїлі, перебрів потік, знов видряпався на гору, і не цілком ще й розвиднілося, як був уже в Стебнях і сидів у хаті Юрішка.

Отаман пушкарів отямився трохи по похоронах. Душу гризли найрізнородніші почуття, і він сам ще не знав, що зробить і на що зважиться. Раз йому здавалося, що мусить кинути своє пушкарство, додержати слова; другий раз здавалося, що може без того обійтися і що треба насамперед покінчити рахунки, показати. З ким то мали бути рахунки, кому і що збирався він показати, — і сам не знав, не вмів вилляти в конкретну форму складних почувань, що котилися через його душу.

Мочернак прийшов саме в таку хвилю нерішучості і своєю пропозицією повернув колесо. Показалося, що звести рахунки треба власне з Марусяком, власне, йому доказати свою могутність і власне над ним пімститися за смерть жінки і за своє пониження на похоронах, котрого не міг забути.

— На мій гонір вам кау, пане ватажку, шо ме, таки ме засідати. Може, два-три дні перечкає, а витак прилетит. Їк муха на садно прилетит, вже я вам мудро говорю. Ретенно! Та й не маєте бирше шо робити, лиш беріт свої пушкарі, обсідайте мою хату та й беріт Марусяка живого.

Юріштан удавав скептика.

— Гм... А йк не прийдет?

— А шо вам за втрата? Зрештов, слухайте, шо му говорити. Єк не прийдет, — плачу вам за усі дні. Пушкареві сороківця днину, вотаманові два. Добре?

— Страхи? — посмішкувався Юрішко.

— Ні, я си не бою, пане ватажку, бо я вмію з ними рахунок вести. Лиш ми си хоче, аби тому Марусєкові раз конец ікий був. Місце пересидів.

— А ти би на Марусєкове місце?

— Не требую. Я й з хати не піду, а цілий їх добуток заберу, — і короткими, ніби рівнодушними, але глибоко хвастовливими фразами оповів усю історію з бордюгом.

— Та не може бути! — кричав Юріштан і реготав. Перший раз по смерті жінки.

Відтак обдумали удвох геть цілий план. Уже як дві таких голови, що на усю Гуцульщину, рахувати, голови, почнуть думати, то вже шош там удумають.

Перечекавши три дні, Юріштан з двадцятьма пушкарями обістав хату Мочернака. Обляг блокадним кільцем у кілька рядів. Позаривалося пушкар'є у ломи, в смерічє, завалило си у єми — і чекали.

Одна ніч минула — нічо; друга ніч минула — нічо; на третю ніч прийшов звір до пастки.

Запхалися Марусяк із Бідочуковим у саміську середину пушкарського кільця і залягли в траві.

Тихим птичим посвистом дав Юріштан знак зіходитися. Кільце почало звужуватися, і, певно, насіли би пушкарі на опришків, єк на орєбок, коли б не сталося щось зовсім несподіване і навіть в деякім смислі ганебне.

Мав Юрішко пістолєтко-дубелтівку. Як ото пушкарі почали сповзатися, хотів Юріштан приготовити пістолет, почав підіймати курки. Аби не клацали, придавлював цингель.

Придавив цингель лівої цівки — підняв курок. Почав підіймати правий курок, натиснув цингель і — гримнув вистріл лівої цівки! Куля в'їлася десь у землю.

Марусяк з Бідочуковим одразу скочили й почали тікати. Цілком випадково, ведені якимось інстинктом, взяли напрям саме туди, де не було людей, і вирвалися з колеса.

Але ж і пушкарі теж повскакували. Вихопився з хати Мочернак. Криком і звуком вистрілів наповнилася ніч. Стріляли всі, хто куди попав. Бігли навмання, натикаючися у тьмі один на одного, галалайкали. І не скоро вже Юріштанові, що аж пінився, кричачи, удалося заспокоїти оту галасливу суєтню та направити пушкарів вірним слідом.

Го-го — почалися гони.

Тепер уже не бігли насліпо пушкарі, а йшли, хоч і обережно, але певно, оточуючи невеличкий лісок на грунику.

...Марусяк з Бідочуковим присіли було пощось на хвилину, але потім, чуючи звіриним нюхом смертну небезпеку, скочили й пігнали знов.

Металися зі сторони в сторону, лізли в непроходимі зарослі, путали сліди, шукали якої ями... Хрипіли, очі наливалися кров'ю...

Бідочук був ранений. У тій безтолковій стрілянині якась дурна куля зачепила його, — і от писав він тепер кривавий слід за собов.

— Ой, гину, браччику... гину... — шепотів він, напружуючи останні сили. — Ой, смерькь моя...

— Бігай... Тримай си мене... Бігай...

Але, мабуть, моцно зачепило Бідочука.

— Мут мене пізнавати... мут... Ід нені прийдут... мут плазувати... Браччику... браччику... Ісховай мене, аби не пізнали... Ісховай мене, браччику, любий... ісховай...

— Але кікай, кікай! Ше лиш троха... Вже втечемо! Втечемо!..

Голоси погоні вже ледве доносяться. Одстають пушкарі, бояться глибоко йти. Таже кожному житє миле. Добічи би високо, утуда, на грунь — там нема пушкарів, там і не може їх бути. І тоді — спасіння!.. Спасіння, спасіння!..

Бідочуків упав. Упав і заплакав.

Кілька кроків ще волік його Марусяк, а потім кинув. Нахилився над лицем товариша.

— Ци гинеш, браччику, вже?.. Ци доходиш?..

— Гину вже... Кіло моє ісховай... На Бога... Аби не пізнали.

— А де ж гроші твої поховані! Може би-с, ісказав... Оннаково ідеш у земню гнити...

Лице вмираючого перекривилося... Тяжко було йому виговорити, де, під котрим каменем, в котрій полонинці лежить-припучуває бербеничка кривавих грошей. Живжив на світі, руки кривавив, і з усього того життя от лиш ця бербеничка, — і її віддати? Кому?.. За віщо?.. А від життя що ж лишиться?..

І заметався, застогнав опришок. Рви душу — а не скажу.

А побратим стоїть на колінах, дише в лице важким гарячим диханням, і теж губи скривлені, очима діри вертить.

— Та скажи ж бо, скажи... Ей, не будь такий... Ци тобі шо прийдет із того, шо вни у земні зогниют?

І, вже вмираючи, шепотів Бідочуків:

— Лудінє моє... та в тобівці... шо би-с ізнайшов... грошей... А тоті — най гинут... Ісховай, кіло ісховай...

Відкинувся навзнак. Почалася агонія. Марусяк вихопив ніж і, не дочекавшися смерті, живому ще почав краяти й дерти ножем лице. Довбав глибоко в живе тіло, виривав шмаття кривавого м'яса — і за хвилю вже ніхто би не пізнав, чий це труп лежить тут.

Сховав товариша, виконав останню просьбу.

І тремтячими від нервового напруження руками почав стягати з умерлого ремінь і тобівку. Ремінь був замкнений, він ніколи не здіймався, ні вдень ні вночі. І тим же самим закривавленим ножем полоснув Марусяк ремінь. Заблищали в дірі золоті монети, посипалися... Але в цю хвилю, несподівано, дуже близько надсідаючися, закричав якийсь голос:

— Сда[1], сда, сда!.. Браччики — сда! Тут! Ту-ут!..

І, схопивши в жменю золотої каші, рвонувся Марусяк убік. Пігнав через корчі, лишаючи на них клапті свого кожуха. За ним гналася уже ціла ровта. Вистріл за вистрілом свистав мимо його вух. Пушкарі ревли, ошалівши, забувши обережність, лізли вперед, натикалися на пні. Звір утікає!

А сам Юріштан... Мов демон кривавий, галайкає, й кричить, і покриком сим наганяє страх на усіх.

— Ой, сараки, не дайте!.. Ой, переймайте!.. Ой, бордюг чірвонних за голов!.. Бордюг чірво-он-ни-их!..

Але ніхто не міг розбирати його слів у тім пекольнім гармидері, гвавті, у тих вистрілах... Мов весь ліс наповнився обезумілими чортами.

І нараз в однім місці — вибух криків! З усіх ніг кинувся туди Юріштан... Там була якась купа людських тіл, незрозуміла, потворна в червивім руху. Може, з десять душ

[1] Сюди.

навалилося відразу на Марусяка, кричали в безпам'яті, обезумівши майже до непритомності.

Але дорого продає Марусяк свою вільну воленьку!

З нелюдським вереском валиться один пушкар з розпоротим черевом, другий, виючи, вимахує в повітрю обрубаним кавалком руки, третій качається по землі в передсмертнім хрипінню — і з-під усіх тих тіл, обтрушуючися, підіймається Марусяк.

Страшно було глянути на цього чоловіка! Не пам'ятаючи себе, він метав, мов скелями, якимись незрозумілими виригнутими словами, не то закляттями, не то погрозами, і кидався, як скажений медвідь, в усі боки, розмахуючи величезним закривавленим ножем. І де він кинувся — мов вітром мело людей, падали й живі й мертві.

— Оа-оа-оа-оа, дайте мі го! Дайте мі го! — в якімось пароксизмі завивав Юріштан і без свідомості, вже ні з чого не здаючи собі справи, кинувся на Марусяка, прямо на ніж...

Але не встиг ударити опришок. Сплелися оба руками і, дико виючи, повалилися оба на землю.

І качалися, і гризли один одного зубами, і не знати як скінчила би ся тота боротьба, коли б не прискочили ровтарі. Один пристолочив Марусякові одну руку, другий другу, третій навалився на голову — і розп'яли опришка на зеленій, злегка покритій нічним морозом траві.

Рвався! Могутньо рвався Марусяк, скриплячи зубами.

— Е-е-е-е-ей, брешете! — хрипів він, напружуючи усю свою силу-силоньку молодецьку. — Е-е-е-ей, бре-е-ешете!..

Але що ж він міг поробити, як на тіло навалилася ціла товпа, сама обезуміла, сама на границях смерті й життя. І крутили опришкові руки, вивертаючи з суставів, давили за горло, шваркали головою, що аж в'язи хрускали, — і побачив Марусяк, що вже — кінець...

Гей-гей-гей, та й закрутилося ж, завертілося в Марусяковій голові!.. Все пролинуло перед очима в одну хвилечку. Славне, буйне було проживанєчко! Ночі солодкі, бої веселі, очі жіночі й скрипки плач. Як виходив раним-ранесенько на полонинку на широку та як ставав, потя-

гався моцним своїм тілом красивим — суставочки говорили! На легініків весело покрикнет, шоби кулешку скорше замішували, бануш колотили.

А тепер...

Та коби хоч убили відразу, а то ж ні-і... Скрутять рукиноги сиров сирицев, прикують до підлоги, будуть печи залізом гарячим, цвєхи під нігті бити, а витак у кайданах, у тягарях нестерпучих поведуть до шибенички... Та накине кат стричок на білу шию — та й здоймет; то накинет — то здоймет... А піп молитви шепотить...

А відтак зачепить гаком кат і підтягне трохи. Обійде доокола шибениці — і знов підтягне трохи...

...І перестав боротися Марусяк... мов хліб, ум'єк. О, коби міг у сю хвилю заплакати!.. Заплакав би такими сльозами, що гори задрижали би в риданнях, хмари б попадали! Але не було сліз у цих очах.

А Юріштан стояв і — ре-го-тав.

Стоїть, потворний, дикий, закривавлений, — і регоче. Мабуть, таки поранив його десь Марусяк у боротьбі або укусив, бо ціле лице залляте кров'ю, але Юріштан того не помічає — і регоче.

Ні, то не був регіт. То був рев якогось страшного задоволеного чудовища. Тисячу літ ховало десь у кров'ю наповнених безоднях ненависть, згоряючи помсти вогнями, — і от тепер задоволилося. Побідило і — регоче.

А відтак почали в'язати Марусяка.

Добре го в'язали, гой добре!.. Линвочку до линвочки прикладали, вузличок учетверо зав'язували. А відтак велів Юріштан повісити униз головою опришка на коня й так везти.

І поїхав Марусяк ходженими доріжками... Довгий волос землю підмітав, камінє голову кервавило...

У Жєб'ю, може, тисячі народу висипало дивити си... І в Криворівні... Лиш попадя не вийшла, бо кидалася в сю хвилю на постелі, красивого рицаря проклинала...

Ех, файно тратили Марусяка.

Говіркували люде, шо перед смертев дванаціть попів увонно го сповідали єк день, так ніч. Оберемками гріхи на собі виносили.

А коли наступив день кари, то стілько народу зігнали з усіх сіл, з усіх верхів, щоби яблучко не впало на земню. Бо то на вчудіє зганєли. Така терміть усім попам вийшла, аби кождий, ади, піп узєв зі свої парафії двадціть душ єк мужів, так бабий і дітви. Аби на страх. Аби си пуджєли того.

І Юрішко прибув в усій параді. І старі Марусяки. Мати — дорогами кочєла си, ридаючи, а дідок усе її потішав якимись маленькими, сухенькими слівцями. І сам увесь такий сухенький, маленький дідочок...

Вивели Марусяка. Красно вбраний. Єк на весілє.

Ішов свобідно, не зв'язаний, вперед дивився сміло. Лиш лице було бліде і носило сліди тюремних мук.

А коли спитали його судді: «Яке твоє передсмертне останнє бажання», сказав Марусяк:

— Дайте мі флоєру.

Крунули си люде. Десятки флоєр простягнулися з товпи. Служащий узяв першу-ліпшу, подав судді. Суддя уважно чомусь її оглянув і велів передати Марусякові.

Опришок приложив флоєру до губ... Все завмерло...

І... як далекий шепіт ріки, залитої місячним сяйвом, як скарга переляканої страдалиці-трепітки під вікном, як воркування горлички над щастям минулим, заспівали звуки і понеслися... над цею різнобарвною товпою, над суддями, ксьондзами, катом, шибеницею... І заблискотіли, заграли цвітами в повітрі високо, переплітаючися в невидимі гірлянди ніжності, і злітали звідти, мов журкіт жайворонка, і розсипалися...

Плач стряснув товпою. Заголосили жінки, як за братиком ріднесеньким; глухо незрозуміле щось гули насильно зігнані сюди люди; похиливши голови, стояли і судді, й попи...

І поки грав Марусяк, поки тріпотіли в осіннім небі останні ридання лебединої пісні, — в великім очарованню стояла товпа, і ніхто не розумів — що то за перекладини стирчать отам, коло помосту, пощо зібралося сюди стілько народу...

І лиш як скінчив, як обірвався в невимовній тузі останній перелив, — побачили люди, що то ж шибениця! Ши-

бениця! А на ній повісять от цього молодого легіня, орла полонинського, аби не грав він так більше ніколи!

Марусяк віддав флоєру, зійшов на поміст.

— Проскіт, люде... — сказав. Але тихо, мало хто чув. Сам узяв із рук ката стричок, сам надів собі на шию і чекав... зрештою, недовго...

Марусі сказали про смерть опришка не скоро по тім, як видужала. Боялися потривожити.

Але вона прийняла звістку досить холоднокровно. В усякім разі, так, що можна було не турбуватися.

Наближався порід — і думи о життю відганяли думи о смерті. Чи живе родиться? Чи не вмерло під час важкої хороби? Не калічка?.. Чи очка встигнемо промити!..

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ПОВІСТЬ

* * *

ДИТИНСТВО

Село! О, сколько милых, очаровательных видений пробуждается в моем старом сердце при этом милом слове...

Т. Шевченко. «Княгиня»

МАЛЕ ДИТИНСТВО

Великий пан був Василь Васильович Енгельгардт. Багато у нього було маєтків, сіл, хуторів, а в тих селах багато кріпаків. В одному з таких сіл на Київщині, у Моринцях, жив кріпак Григорій Іванович Шевченко із жінкою Катериною, дочкою Катрею та сином Микитою.

Тяжко жилося Григорієві, як і всім взагалі кріпакам того часу. Бідність долягала, а важка панщина не давала можливості вибитися з тої нужди. Тому, коли народилася третя дитина, не з особливою радістю зустріли її батько та мати. Назвали Тарасом.

Мати взагалі була неособливого здоров'я, а тут підоспіла саме весна, прийшлося тяжко робити. Ніколи й дитину доглянути. Забіжить на хвилину з панщини, погодує дитя і знову біжить на панську роботу. Кине на ходу:

— Катре! Доглядай дитину!

А Катря така, що ще за нею самою треба доглядати. Дитина заплаче — що Катрі з нею робити? Нажує хліба, зробить соску. Або буряка нажує, дає з рота, як голуб'яті.

Прийшло літо — роботи так само багато. Встане мати вдосвіта, прив'яже маля запаскою коло грудей, в одну руку візьме глечика з водою, у другу серп — і гайда на панські лани.

Там десь на полі сяк-так примостить дитину, перехрестить і йде на роботу.

Мале спить. Мурашки повзають по ньому, лізуть на личко, випивають малі слізоньки коло очей.

Якась величенька кузька підповзла до самого носика і заглядає всередину. Вирішила, мабуть, що добра буде хата, й сміливо полізла прямо в ніс. Дитина чихнула — і кузька стрімголов вилетіла з носа.

На шийку виліз павучок. Постояв, подумав і почав роботу. Прикріпив павутинку до пелюшки, потім до вершка стебельця, знову до пелюшки й знову до стебельця — снував сітку. Мов прив'язував малого селянського чоловічка до землі отими невидимими вірьовочками.

Десь узявся комар. Дзижчав і, літаючи, вибирав місце. Вибрав ніжну рожеву щічку. Сів, розставив ноги якнайвигідніше й приготувався поласувати. Помацав, помацав жалом і вштрикнув його в тільце. Дитина скрикнула й прокинулася.

Деякий час мале мовчало, мов розглядаючись — що це воно таке довкола? Потім почало пхенькати. Спочатку тихенько, далі дужче, дужче. От воно вже кричить десять хвилин, двадцять... Вже охрипло кричачи. А мати хоч і чує, а не сміє підійти. Лановий-бо близько. Водно гукає:

— Ану, баби, баби, баби-и! Повертайсь! — і ляскає батогом.

Батько Тарасів хоч і жив у Моринцях, але родом був із сусіднього села Кирилівки, чи, як називали самі селяни, Керелівки. Коли Тарасові не було ще трьох років, батько знов переселився до Кирилівки — купив там собі хату.

Мала вона була, стара й покривлена. Стріха почорніла, бовдур облупився, тину можна сказати, що й немає. Катерина аж заплакала, глянувши на те вбожество. Це ж усе треба обхарити власними руками.

А Тарасові гарно і в цій хаті. Росте собі. Вже й говорить добре. Тільки «р» не вимовляє. Дід Іван, батько Григорія, все жартує було:

— Ану скажи, Тарасе:

Прилетіли журавлі,
Примостились край ріллі,
Закричали тра-ра-рі!

Тарас перейме зразу й починає:

Пилетіли дуавлі,
Пимостились кай іллі,
Закичали та-а-і!

А дід сміється.

Став підростати Тарасик, та цікавий такий до всього. Все розпитує, а то до чого, а то до чого. Матері ніколи з ним возитися, то йде до Катрі. А Катря сама не все знає.

— Що таке сонце?

— Це таке вогнище велике.

— А хто ж його розпалює?

— А розпалює його дід.

— А де ж він дрова бере?

— Та десь уже бере.

Тарасові цього мало. Він незадоволений.

— А що таке зірки?

— Це свічечки. А держать їх янголи. А ті янголи сидять на небесних сходах.

Це так Катря каже. А мати кажуть, що це душі померших праведних і благочестивих. Кому ж вірити?

Про небо казали Тарасикові, що воно тверде й велике, а щоб не впало на землю, то підпирають його залізні стовпи. Коли Тарас це почув, постановив на власні очі переконатися, які вони, ті стовпи.

Пішов за село. Толоки йшли горбом. Поплентався толоками, вирішивши, що коли вийде вищеньки — зразу ж побачить залізні стовпи.

Але от уже й високо, а стовпів нема. Тільки поля кругом. Могила вдалечині бовваніє.

Пішов до тої могили. Довго йшов.

От і вона. Зійшов на неї. Глянув туди-сюди — однаково. І по той бік село — і по цей бік село. І там садки, і тут садки. І звідти визирає церковця з трьома банями — і звідси так само. А стовпів і там нема, і там нема.

Що ж його робити? Чи далі йти шукати стовпів, чи вертати додому?

Глянув на сонце — а воно вже спускається вниз. Е ні, мабуть, сьогодні пізно вже.

Вирішив завтра вийти раніше.

— Катря пожене корову до череди — от я й піду з нею. А сьогодні одурю Микиту — скажу, що бачив стовпи.

Скотився, мов барильце, з могили й пішов.

Тихо у полі. Заходить сонце, і від кожної стеблини простяглися довгі тіні. Ніщо не шелесне на безкраїх ланах.

І в тій тиші благовісній іде хлоп'я польовою дорогою. Перебирає малими ноженятами, ляпають підошовки по м'якій куряві. Іде, та куди — й само не знає.

Валка чумаків назустріч. Поскрипують важко навантажені мажі. Коло переднього воза йде сивовусий старий чумак.

Іде, стьобає батогом головки будяків. Дивиться — вже й вечір скоро, а серед поля дибає дитя мале.

Зупинив чумак волів своїх.

— Ей, хлопче!

Тарас підняв очі. Над ним схилилося вусате лице.

— А куди це ти, парубче, мандруєш?

— Додому.

— А де ж твоя дома, небораче?

— У Керелівці.

— А-а-а... Так чого ж ти тоді йдеш на Моринці?

— Я не на Моринці йду, а до Керелівки.

— Ну як до Керелівки, то сідай, товаришу, на мою мажу, ми підвеземо тебе трохи.

Підняв хлопця, посадив на скриньку[1] , ще й батога в руки дав. Тарас зовсім щасливий. Хвоськає батогом, покрикує на волів: «Агей соб, мої половії!..».

Під'їхали до села. Тарас заплескав у долоні.

— А он наша хата! А он наша хата!

— А коли бачиш свою хату, то йди собі з Богом. Зняв хлопця з воза, поставив на землю. Побіг Тарас.

Підбіг до свого перелазу, став відпочити, бо біг дуже.

Дивиться — сім'я вечеря коло хати... вечірня зіронька встає... На шпориші низенький столик, довкола батько, Микита й Оринка, меншенька сестричка Тарасова. А Катря стоїть оподалік, підперла щоку рукою.

Тарас висунув голову з-за перелазу:

— Ку-ку!

Катря глянула, скрикнула й заплескала в долоні.

— Прийшов! Прийшов! Прийшов!

Кинулася до Тараса, підхопила на руки, а сама й говорити не може від радості. Посадила на траву біля столика.

---

[1] У чумацьких возах робилося спереду скриньку; туди ховалося всяке чумацьке добро. *(Тут і далі примітки автора.)*

А Тарас тільки тепер почув, як безконечно дорогі йому і батько, і мати, і Катря, і хата оця, і Рябко. Сльози застелили йому очі.

— Їж, Тарасуню! Їж на здоров'ячко, — пригощає Катря.

Потім повела його спати. Постелила, вклала, перехрестила, поцілувала, і аж тоді сама пішла вечеряти.

Гарно Тарасові від тої ласки, і засинає він тихим, спокійним дитячим сном.

Цікаво Тарасові жити на світі. Так багато на ньому, великому, речей, які хочеться знати.

Весною дівчата веснянок співають на вигоні. Голосно та дзвінко:

Благослови, мати, весну закликати,
Весну закликати, зиму проводжати.

Цілий день співають дівчата, і цілий день слухає їх Тарас.

Свято Купала. Як розложать парубки величезне вогнище й стрибають через нього з дівчатами! Так це дивно уночі, й ні капельки не страшно!

Або їде батько до млина й Тараса візьме з собою. Надивиться й наслухається Тарас стільки, що на цілий тиждень думок стане та розпитків.

У ліс поїде. Там забави особливі, лісові: горіхів накидати у вогнище, а вони лузають голосно. Грушу розпалити на паличці й швиргонути — як зірка летить у темних небесах.

Або така ще штука. Зрізати пеньочок рівненько й наплювати туди калюжку величеньку. Покласти розжарену вуглину й торохнути обухом. Розсипається на мільйони іскор, аж усі хлопці зарегочуть, стоячи довкола.

Весело малому Тарасові, і здається йому, що й усім так гарно на світі. Не розуміє, чому це мати плаче, а батько ходить усе похмурий такий. От йому нездоровиться, а прикажчик прийшов і велить іти якусь канаву копати. Мати каже:

— Ти б не йшов, Грицю.

— Як же ж ти його не підеш, коли пан велів?

Пан... Це могутнє якесь слово. Пан хоче, пан не хоче, пан не велів — і це вже закон. Пан — це, мабуть, іще більше, ніж Бог. З Богом можна боротися. Він пошле дощ — можна сховатися під повітку; пошле мороз — можна добре вдягтися. А проти пана вже йти ніяк.

Тарасові дуже хотілося подивитись, який же він єсть, отой пан. Скоро трапився випадок: дядькові Григорієві велено було відвезти якусь хуру до попа у Вільшану, а Тарас впросився й собі.

Коли їхали полем, Тарас був веселий. Та й батько не хмурився, відповідав охоче на всі Тарасові запити. Але от в'їхали у Вільшану — і Тарас здивовано побачив, як бадьорий вираз сповзає, сповзає з обличчя батькового й замінюється суворою похмурістю. Притих і Тарас, хоч сам не знав чого.

Ось якісь величезні кам'яні ворота. Таких воріт Тарас іще зроду не бачив.

В'їхали у двір, а Тарасові здалося, ніби у церкву. Розчищені доріжки посипано піском, квіти якісь невидані, ніжна зелень трав. І пахне чимось гарним.

Серед квіток стоїть халабудка невеличка, а в ній золочена клітка, а в клітці птиця чудна та дивна! Що одне тобі перо на ній синє, як у зимородка, а одне зелене, як у ракші, а ще одне жовте, мов у вавільги, й знов інше червоне, як в індика!

Тарас вилупив очі на птицю й роззявив рота. А птиця як крикне:

— Дур-рак!

Тарас перелякався й заховався за батька.

Будинок. Та здоровенний! Куди там наша церква! Вікна великі та багато — і Тарас почув себе цілком пригнобленим. Прошепотів:

— Тату... ходімте додому.

А батько й не відповів навіть. Глянув Тарас на батька, а у нього лице суворе, губи стиснені.

З великого будинку, з величезних, як ворота, дверей вийшов важний худий чоловік. Вуса голені й підборіддя посередині виголене — а по боках шматки бороди!

Спитав батька, що за хура. Батько сказав, що й сам не знає. Велено привезти.

— А, знаю, знаю, — і пішов назад неспішною ходою. Щось крикнув, а на той крик повибігали парубки. Усі головусі і в однаковій одежі. Стали коло воза і нічого не говорять.

Аж ось двері широко відчинилися, і з них вийшов, дрібненько ступаючи, старик. На голові шапочка кругленька з китичкою, на ногах м'якенькі чобітки. Одягнений у свиту — не свиту, а хто й зна, що воно й таке: широке та довге, а рукави, як у поповій рясі; на поясі китички теліпаються.

— А-а-а! Пасуда, пасуда, пасуда! Харашо-о! Пасуда, пасуда...

Тарас глянув на всіх присутніх — і з виразу їх закам'янілих облич догадався, що це і єсть сам пан!

Так оце пан?? А миршаве! А паскудне!

І проте Тарас чув якийсь острах в присутності цієї особи, котра до того ще й говорить незрозумілі слова.

На даний знак парубчаки кинулися розв'язувати воза. З-під шкір показалися скрині. Поздіймали з них віка — солома. А в соломі тарілки, макотертики якісь, горщики. Їх виймали й ставили на сходах. А пан ходить та прицмокує.

Але от одна розбита тарілка, друга... Потім горщечок розхряпаний. Потім велика тарілка довга вищерблена.

Тарас глянув на пана і не пізнав його. Рот розкрився, мов яма чорна, звідти стирчить один жовтий зуб, бризкає слина. Руки йому трусяться, і сам весь мов танцює.

Бігає та б'ється руками об поли і викрикує щось уже зовсім незрозуміле:

— Прапал сєрвіс! Прапал сєрвіс! Прапал сєрвіс!

Це звучало зовсім так, як ото Микита вивчився десь заговору від вовків: «Ти, вовче-сабартаче, песій сину, небораче! Іди собі на мученики, на бученики, дадуть тобі капервасу та блейвасу».

Тарас глянув по людях — усі зблідли й стоять мовчки. Глянув на батька — а у батька лице стало якесь аж наче сіре.

Тарасові дивно. Та невже батько боїться оцього паршивого дідугана? Та батько якби захотів, то однією рукою міг би його аж на отой білий будинок закинути!

А пан як затупотить ногами, як запищить:

— На канюшню! Роза-як! Закатіть єму двєсті-і!..

І нараз усі парубки кинулися до батька й обліпили його, як мухи. У батька губи білі-білі. Він злегка отруснувся від тих парубчаків і ступив крок до пана.

— Я не віз, пане, цієї хури. Я ж тільки з Керелівки. Яку мені дано, таку я й віз. Може, мені навмисне й дано...

Але пан і не чув, і не слухав нічого. Він пищав і бризкав слиною. Батько безнадійно махнув рукою, і парубчаки повели його кудись. Тарас крикнув: «Тату, куди ви?», але батько йшов понуривши голову й не обізвався.

Тарас заплакав і побіг іззаду. Наближатися боявся — щоб парубки і його не схопили.

Те, що побачив Тарас далі, змішало йому все в голові.

З батька, з людини, яку Тарас любив усією душею, звик шанувати, як щось високе, сильне, багате на розум; з батька, що його так само звикла шанувати мати й слухатися кожного слова; з батька, що його поважали сусіди й приходили в свята послухати читання або й так і розумної бесіди, — з цього батька головусі парубки зірвали штани, поклали на широку лаву й почали бити з обох сторін різками.

Тарас у першу хвилину наче очманів. Він присів, забило йому дух... Але потім зірвався, кинувся до парубків і, кричачи несамовито, почав бити їх своїми дрібними кулачатами.

Один з парубків штовхнув Тараса навідліг ліктем. Другий вискочив із товпи, схопив за вухо й сильно потяг. А тоді підскочив ще один і ухопив Тараса під пахву, сильно придавивши голову.

Тарас відбивався ногами, руками, а потім укусив парубка. Він скрикнув, шваркнув Тараса об землю. Хлопець судорожно засовав ногами, якась піна пішла йому з рота, і він знепритомнів.

Опам'ятався, коли щось тепле почало падати йому на лице. Одкрив очі. Над ним похилився батько й плакав.

— Тарасику... Тарасику!..

Тарасові нараз пригадалася вся страшна сцена знущання. Він ухопився за батька руками і заридав.

— Таточку, таточку, — завіщо вони вас так?

— Ну годі вже, годі... не плач. Що ж — пани! Вони завжди такі — пани! Вони всі такі — пани!..

І в те слово «пани» він вкладав стільки ненависті, що її відчув навіть малий Тарас.

Непомітно прийшов і той час, коли треба Тарасові йти до школи — а він не знає, чи йому радіти, чи журитися. Бо хоч воно й цікаво вчитися читати, але ж бо хлопці кажуть, що у школі б'ють різками.

Тому Тарас із страхом ішов до школи. А коли побачив учителя, то й зовсім перелякався. Це був високий чоловік, розпатланий та ще й косив трохи оком. Тому його й прозвали учні «сліпий Совгир».

Школа — це була одна кімната. Посередині великий стіл, довкола нього лавки. На столі лежали «граматки» й нові гарненько помережані палички.

— Це називається стимбулка — серіч указка.

Хлопцям подобалися ці палички, але не всі вміли як слід держати. Тоді Совгир кричав:

— Ей, ти, як тебе? Ти як узяв стимбулку? Так тільки баби костур держать. Бери гарненько, отак-о! А ти, роззяво, чого штрикаєш у книжку? Так тільки паничі виделкою курчат за обідом штрикають! А тепер дивіться! Оця-о розтопиряка називається *аз*.

Він так крикнув, мовби учні були від нього за півверсти.

— Це єсть першая й главная літера абецадла, від неї-бо вся наука ідеть і розпочинається. Придивляйтеся ж добре.

Окрім того, на всяку букву були у Совгиря приговірки. «Аз — били мене раз»... «Буки — взявши кия в руки»... «Віди — набрався біди» і так далі. Хлопці сміялися й приказки повиучували скоро, але де г л а г о л, а де д о б р о — розпізнати не могли.

— А коли так — ей, приготовте!

Двоє старших хлопців живо витягли ослін, коло нього поклали купу заранні наготовлених різок.

Тарас перелякався. Вибравши відповідний момент, смикнувся тікати.

Але втекти не вдалося: більші хлопці одразу задержали. Він виривався, хвицав ногами, кричав, не знаючи, що тим тільки погіршує своє становище.

Совгир сортував різки. Скінчивши, крикнув:

— Ну? А де той, що тікав? За втечу — перша черга, за борюкання — подвійна порція. Кладіть його.

І як Тарас не кидався, чого не виробляв руками й ногами, а своє дістав справно.

Плачучи, вибіг із школи. Йому здавалося, що кожен, хто тільки зустрінеться, мусить пожаліти: «Ах, бідний, бідний хлопчик» чи ще там як.

А, на превелике диво, виходило зовсім навпаки: всякий, хто бачив зарюманого хлопця, що біжить і придержує штанята, починав сміятися.

— Ага? Почав уже Совгир вас учити? Молодець Совгир!

А втім до школи Тарас звик швидко. То тільки на початках здавалося і погано, і страшно. Совгир був добрий чоловік, а що бив учнів, так це тому, що тоді всі так робили.

Учитися Тарасові було легко, і він скоро перегнав своїх товаришів, дійшовши до кінця Псалтиря[1]. А тоді був звичай: хто закінчив Псалтир, мусив «ставити кашу».

Отже, мати Тарасова зварила гарну кашу, а батько кинув туди жменю дрібних грошей. Тараса одягли чепурніше, намастили волосся. Кашу мати зав'язала в рушник — і Тарас пішов.

А в школі науки немає. Усі хлопці сидять, дожидають каші. У кожного за халявою ложка.

Совгир виніс і вручив Тарасові нагайку, трійчатку.

— На тобі оцю ластівочку, ходи круг столу і дивись. Як хто просипле хоч зернину каші — лупи трійчаткою по спині!

Совгир прочитав відповідну молитву, і хлопці почали повагом, не спішачи, їсти. Нема гіршого докору на селі, як сказати при їді — і чого ти хапаєшся?

---

[1] *Псалтир* — церковна книга. По ній відбувалося давнішнє початкове навчання.

От у чийомусь роті цокнув перший шажок[1]. Хлопець аж засміявся від радості, поперхнувся, і кілька зернин каші вилетіло з рота.

— Трійчатки! Трійчатки йому! — закричала немилосердно громада.

Тарас тричі злегенька вдарив хлопця по плечах. Це був бідний Андрійко. Він, скільки живе на світі, ще не бачив у себе шажка в руках.

Попався шажок і Нехвідові, синові багатія. Цей жував, міцно придавлюючи щелепами — звик м'ясо їсти. Як давонув, а шажок і попадись на зуби.

— А-а-а! — крикнув Нехвід і викинув шажок разом із кашею з рота.

— Трійчатки! Трійчатки!

Цьому вже приложив Тарас дужченько — не любили його хлопці, що задавака великий.

Нехвід криво глянув на Тараса, а шажка не брав.

— Беріть, хто хоче. Мені шаг не диковина.

Тут уже вмішався Совгир.

— Ти, Нехвідку, не гонорися! Ми знаємо, що тобі шаг не диковина, але сьогодні вже день такий. Бери.

З кашею упоралися скоро. Були такі, що й по три шажки виудили, а найменшому школяреві Сергійкові то ні одного не попало. Та поки горщик був повний, то воно ще надіялося, а коли каша наблизилася вже до кінця — таке вже, що хоч плач.

Тарас моргнув своєму приятелеві Гончаренкові. Той зрозумів:

— Сергійку! Дивись, яка муха літає!

— Де?

Хлоп'я підняло голову, Гончаренко поклав у ложку шажка. Мале потягло ложку — а там шажок. Личко просвітліло, оченята засяяли.

— Сазо-ок! — протягло тремтячим голосом та так і завмерло.

Каші кінець. Хлопці встали. Совгир командує:

— А тепер, Тарасе, жени їх усіх до води.

---

[1] *Шаг* — тодішня дрібна монета.

Хлопці починають іржати, як коні, ревти коровами, мекати, як кози. Тарас розмахує трійчаткою.

Висипали на вулицю. Хто йде — доконче зупиниться.

— Тю! Що це воно? Орда наступає? Куди ти їх, Тарасе, женеш?

А Совгир іде ззаду та тільки задоволено посміхається.

Далі — остання точка програми. Винесли горщик на вулицю, позабирали палки і давай влучати. Аж поки не розбили. На тому скінчився празник каші.

Совгир полюбив свого здібного учня і залюбки займався з ним. Учив його читати в церкві, бо в ті часи найвищою честю для школяра було те, як він міг прочитати Апостола в церкві.

І от Тарас доступив тої честі. Совгир навчив його, як стояти, як держати книгу, де робити передишку, де підвищувати, а де знижувати голос. Тарас уже дуже швидко зрозумів і прочитав того Апостола так, що усі хвалили. Якась бабуся совала Тарасові шажок у руки, друга — пару бубличків.

І батькові радість. Підходять до нього, питають:

— Це твій, Грицьку, читав сьогодні?

— Та мій же, — з робленою байдужістю каже Григорій.

— Гарно читав, гарно. Честь батькові, честь.

А дома усі з Тарасом панькаються; мати які ласенькі шматочки підсовує. І не може Тарас сам зрозуміти, що у нього за настрій: і плакати хочеться, і сміятись, і всіх людей обняти. Не може всидіти в хаті і йде в поле.

Там став серед просторів і заспівав свою улюблену пісню «Ой зійди, зійди, зіронько та вечірняя».

Спочатку співав тихо, а потім в увесь голос. Забув усе. Аж тоді отямився, як почув за собою голос.

— Гарно ти співаєш, Тарасе!

Оглянувся — а це Оксана. Дівчина з їх села. Її мати, удова Марта, приятелює з Шевченками, то заходить часом. І Тарас знає цю Оксану змалечку. Вона трохи старша Тараса. Раніше це не помічалося, а от зараз чомусь помітив це Тарас.

— Гарно співаєш. Я й не знала. Ану заспівай ще.

Еге, заспівай... І голосу немає, і руки-ноги наче потерпли. А вона ще й сміється, оця Оксана.

— Чого ж ти не співаєш?

— Це ти заспівай, а я послухаю.

— Куди там! Ми в церкві апостолів не читаємо. — І знову сміється. А Тарасові якось гарно від того сміху.

— А що? Хіба погано прочитав?

— Та куди ж там! Уся церква заслухалася! — і знов регоче. Оксана держить якийсь клунок.

— Давай поможу.

— Ти? Та ти ж іще маленький?! — і знову аж закочується від сміху. І Тарас сміється. І поле, і далекий ліс.

Ішли потім разом до села. Показалося, що Тарасові є таки що оповісти цій дівчині Оксані, і він оповідав. Захоплено, з радістю. А Оксана слухала — і вже без сміху.

А як підходили до села, Оксана попросила:

— Заспівай, Тарасику, отої зіроньки. Неголосно, потихеньку.

І Тарас заспівав. А у спів той влилося стільки любові до цієї Оксани, до землі оцієї рідної й до всіх людей, що зачароване дівча стало, розкрило широко очі та так і застигло.

Тарас скінчив. Оксана зітхнула глибоко, похилила голівоньку і наче аж із сумом сказала:

— Ну, прощай, Тарасе... я піду.

І пішла. А Тарас дивився їй услід.

Оцей день і був, мабуть, останнім щасливим днем в дитячому житті Тараса, бо скоро після того звалилася на нього велика й найстрашніша біда: померла мати Тарасова.

Довго не міг отямитися, довго не міг усвідомити, що матері вже немає. Йому все здавалося, що от прийде до хати, а мати з-за дверей: «А що? Добре я з вас пошуткувала?»

Нечасто голубила дітей мати, але незримо все прикривала їх покривом своєї любові, й від того дітям було так спокійно і тепло. Тепер щез той теплий покрив, оголилося небо, оголилася земля під ногами, і зостався Тарас мов серед степу темної ночі.

— Ой матусю, матусю! — в нестямі кричав Тарас, аж не знали всі, що з ним робити.

Та вже Катря (вона ще за життя матері вийшла заміж і жила тепер із чоловіком у Зеленій Діброві) трохи заспокоїла хлопця й узяла до себе до Зеленої.

Пробув там Тарас кілька днів, а коли повернувся — не пізнав власної хати. Наче пусткою дихнуло на нього. Бідна мала Оринка — що воно могло зробити, восьмилітнє дівча, у якого на руках іще чотирилітня сліпенька Маруся і дволітній Йосипко?

У хаті нелад, їсти доводиться як-небудь, прати нікому. Батько ходить сумний і, видно, світ йому не милий.

Для Тараса єдина розвага — школа. Але скоро й того не стало.

Священик щось не злюбив учителя Совгиря й почав його переслідувати. Совгир терпів-терпів, але потім терпець його урвався, й він вирішив піти геть із села. Нікому нічого не сказав і попрощався тільки зі своїми учнями.

Прощання вийшло жалібне. Хлопці аж плакали.

— Я вам зла не бажав, — говорив Совгир тремтячим голосом. — Може, коли й наприкрився кому, але у нашому ділі без того не можна. І ви теж заливали часом сала за шкуру. А проте я на вас зла не маю — не майте ж і ви на мене.

І поклонився. Еге ж.

І так оцим поклоном він розжалобив хлопців, що вони ревнули всі одразу, отарою. А Совгир став серед класу та як гукне:

Гей, хто в лісі — озовися!
Гей, хто в темнім — одкликнися!
Та викрешем вогню,
Та запалим люльки —
Не журися!

І з тим співом виступив із школи. Учні юрбою за ним. І така картина цікава створилася: діти малі й великі, а серед них високий дебелий Совгир із клунком за плечима, сам себе не журитися закликає.

На місце Совгиря став другий учитель — молодий дячок Богорський. Це була і негарна людина, і ще гірший учитель. Він зовсім не вмів підійти до учнів. Оце винесе книжку:

— Буква «с». А от стишок до цеї букви. «Слово законопреступно возложиши на мя».

А що воно й до чого — учні не розуміють. А Богорський на це не звертає уваги й веде далі:

— Буква «у». І стишок на неї очень хороший: «Учіться — не леніться, мастера ятіті, а могорцу не жалєті і горесті претерпеті. А ще горесті не вкусіті, то й слабості не видаті».

Учні питають:

— А що то означає «могорцу не жалєті»?

— Це значить, щоб учителеві не жаліли могорича. Бо учитель труждається, вас, столпи неотесані, до ума доводить, а ви он скільки ходите, а хоч би одна собача душа раз принесла.

Та Богорський і без учневого могоричу часто приходив до школи п'яний — і тоді біда: стогін стоїть тоді у школі, бо б'є Богорський без милосердя. Б'є різками, б'є ремінним нагаєм, б'є лінійкою по руці, ставить голими коліньми на гречку, а у витягненій руці велить держати півпудовий Псалтир. Учень і держить, аж поки кров не хлине ротом і носом.

При такому ставленні до учнів школа швидко почала пустіти. Один по одному учні кидали школу. Зоставалися тільки найбільш терплячі та такі, що їм діватися нікуди, як от Тарас.

Та й це тяглося недовго. Богорський наче з глузду з'їхав, наче сам старався розігнати учнів — і вони нарешті розбіглися всі, а в тому числі й Тарас.

Так закінчилося навчання Тарасове.

Дома було важко. Хазяйство підупадало. Бідна Оринка збивалася з ніг, вже ходила як щіпочка, а ладу не прибавлялося. Ясно було Григорієві, що без хазяйки в хаті не обійдеться.

Не хотілося, дуже не хотілося Григорієві брати мачуху до дітей, але ж бо й так довше видержати не можна. І потім — хто піде в бідну сім'ю на четверо дітей і двох дорослих у хаті?

Знаходилася одна така, що йшла, але ж бо у неї у самої троє дітей. А головне — усі кажуть, що людина вона недобра.

Тому Григорій зволікає, не говорить вирішального слова. Але життя давить з невмолимою силою — і Григорій рішається.

— Ну, діти... Оце вам нова мати, — сказав Григорій, вводячи якусь чужу жінку до хати.

Діти недовірливо дивляться на некрасиву, з товстими ногами бабу. Вона теж дивилася спідлоба й нічого не казала.

Григорій поглянув на жінку, перевів плечима.

— Ти ж би хоч привіталася з дітьми.

— Обійдуться, — буркнула мачуха й одвернулася.

Таким був перший вступ мачухи до хати.

На другий день прибули й діти Терещенки. В хаті й без того не було просторо, а тепер стало й зовсім тісно. Глянув Григорій на сім дитячих голів у хаті — і вперше зрозумів, що зробив велику помилку.

Почали вечеряти. Степан, старший син мачухи, звик дома першим хапати ложку. Вхопив Тарасову. Тарас вирвав, а Степан почав ревти — це була його манера.

— Ма-амо! Він б'ється!

Тарас вирячив очі. В їх сім'ї ніхто ніколи не брехав.

Мачуха крикнула. Та так грубо:

— Ти чого там б'єшся? Ти!

Тарас від здивування нічого не міг сказати. І тільки вже згодом нараз вимовив:

— Ну й брехун же!

— Хто брехун? — спитав батько.

— А он, — і Тарас кивнув головою на Степана.

Ця перша сутичка назавжди визначила стосунки між Степаном і Тарасом. Але Тарас на тому не виграв. Степан як тільки що, зараз же біг до матері й жалівся, що Тарас його б'є. А мачуха не розбирала і чим попало починала лупцювати Тараса. Він затаював злість на Степана і, підстерігши, духопелив уже як слід. Степан знову жалівся — і так воно і йшло колом.

А один раз особливо гірко прийшлося Тарасові розплачуватися за Степана.

Дядька Григорія не було вдома — двір послав його кудись з хурою. А тим часом до Кирилівки прийшли солдати на постій. Одного поставили й до хати Шевченків.

Мачуха дала тому солдатові їсти, потім він пішов спати до клуні, а сумку свою залишив на лаві. Тараса в хаті не було.

Степан побачив солдатську сумку й крикнув до дітей:

— Ану марш мені всі з хати!

Діти, боячись його кулаків, повиходили. А сліпенька Марієчка, найменша сестричка Тарасова, й питає:

— І мені йти?

Степан подивився зневажливо:

— Ну, ти хоч і зоставайся.

Поліз до солдатової сумки й витяг звідти три монети. Засунув їх у рот і побіг.

Гроші заховав у садку, а сам вибіг за ворота й галасав, щоб усі чули, що він на вулиці.

Солдат, виспавшись, прийшов до хати й побачив, що грошей нема. Зчинив крик.

У цей саме момент нагодився до хати Тарас. Мачуха скрикнула:

— Чи не цей, дивись, ізмантачив гроші! Де ти їх дів?

— Кого?

— Гроші, не кого.

— Які гроші?

— Та ти не придурюйся, собача душа! Гроші, що ти у дядька солдата вкрав. Давай гроші, а то я з тебе і дух твій собачий виб'ю!

І почала бити Тараса. Він вирвався й утік.

Побіг він до свого улюбленого місця — у Желехів садок. Там росли глоди великі, і в них зробив собі Тарас печеру. Коли йому було прикро — залазив туди.

Гірко йому переживати таку напасть. Він же не брав, а на нього кажуть «украв».

Довго плакав від горя, аж поки заснув.

Прокинувся від ніжного дотику. Вже темно.

— Хто тут?

— Це я, Тарасику.

То була Оринка. Вона принесла їсти братові. І не так був рад Тарас їжі, як тому, що от сестричка не забула його, прийшла.

Два дні вміла Оринка берегтися від Степана, а на третій він її таки вислідив — і побіг зараз же до матері. Мати, накинувши хустку, подалась до дядька Павла.

Це був рідний брат Григоріїв, чоловік тупий, жорстокий. Такі люди, звичайно, не люблять талановитих, обдарованих людей — отже, й Тараса дядько Павло не любив. Мачуха це знала, й тому тепер побігла прямо до дядька Павла.

Цей вислухав, одягся, взяв бичів'яне путо, реміняку і пішов. Степан повів прямо у Желехів садок.

Витяг Павло Тараса з глодів і почав бити.

— Віддай гроші! Віддай гроші!..

Потім зв'язав Тараса путом і погнав перед собою. Хто зустрінеться по дорозі, питає:

— Що це ви хлопця налигали?

— Злодія веду!

Люди тільки здвигають плечима — «от знущаються з сироти».

Дома почалося катування. Павло зв'язав Тарасові руки й ноги і бив різками немилосердно.

— Скажеш, де гроші?

Навіть мачусі того стало забагато, і вона взяла Павла за руку.

— Та буде вже.

Але дядько так смикнув руку, що мачуха аж поточилася:

— Пху, сатанюка!

Перестав бити і скрутив Тарасові руки й ноги, рот заткнув ганчіркою, поніс у сарай і шваркнув там об землю.

— Я ще й завтра прийду! — сказав, замикаючи двері.— А ви усі щоб і близько не сміли до сарая підходити! Особливо ти, пискухо! — і рвонув Оринку за волосся.

Перші хвилини Тарас не відчував нічого. Лежав і тільки стогнав. Потім довго тремтів у нервовій пропасниці, цокаючи зубами. І тільки згодом прийшла свідомість і занила бездонним потоком горя.

І ніхто не прийде, ніхто не порятує.

— Мамо! Де ви, мамо? Подивіться, як мучать мене! Не давайте їм мене, мамо! Чистої сорочки я не бачу, голови мені ніхто не змиє... Не спитає ніхто, чи я здоровий, чи не хочу я їсти... Ніхто не покладе руки на голову й не погладить, мамо... Та де ж ви, мамусю? Та прийдіть же сюди, розв'яжіть мені ноги й виведіть звідси, мамо-маму-

сю! Ой, скоріше ж приходьте, бо немає в мене сил терпіти, і я все одно сам собі смерть заподію!

І ридав, виривався весь у безумних риданнях, але ніхто не приходив, ніхто не рятував.

Під ранок стало дуже холодно. Тарас дрижав і молив бога, щоб пускав скоріше сонце на землю. Але коли усвідомлював собі, що з приходом дня знову появиться дядько Павло — не хотів уже ні дня, ні сонця.

Та він все ж прийшов, день. Чути, як прокинулася мачуха, вийшла надвір. Чути, як через тин питається Павло:

— А що наш арештантюга — не втік?

— А хто й зна. Ми й до сарая не підходили.

Дядько Павло одчиняє двері, витягає Тараса і знову б'є.

— Скажеш, де гроші?

— Дядечку, голубчику! Та я ж не знаю! Я й не бачив і не брав, дядечку-лебедику... Я вже більше не буду! Ой, рятуйте!

— Ти впертий — ну й я, брат, упертий! Ану побачимо хто кого.

І другу ніч провів Тарас у сараї. Не заснув і на хвилину, бо все тіло було збите.

Під ранок знемігся зовсім, отже, коли прийшов дядько Павло й повторив своє «скажеш, де гроші»? — Тарас промовив:

— Скажу... я заховав їх у садку.

Дядько Павло з торжеством повів очима по всіх присутніх.

Тарасові розв'язали ноги й повели у садок. Він не міг іти й падав. Тоді дядько Павло підсмикував його за вірьовку.

Утворилася дивна процесія. Попереду, весь побитий, із зв'язаними руками, йшов Тарас, за ним дядько Павло з ремінякою й лопатою, далі мачуха й її діти, за нею заплакана, з очима, розпухлими од сліз, Оринка. Серденько її розривалося, але що вона могла зробити, вона, оця маленька Оринка...

Далеко позад усіх ішов Степан. Як тільки Тарас сказав, що гроші в садку, Степан затривожився.

Тарас увійшов у садок і безпомічно, тоскливо оглянувся. З однаковим успіхом він міг показати на будь-яке міс-

це в садку. Несвідомо йшов у напрямі Степанової схованки. Степан захвилювався і почав іще більше одставати.

Але в цей момент Тарас показав на місце під якоюсь яблунею. У Степана виступила на лиці недобра посмішка.

Дядько Павло глянув на землю, потім на Тараса, потім знов на землю.

— Що ж ти показуєш, падлюко? Це ж цілина!

— Їй-бо, тут, дядечку... їй-бо, тут...

Дядько Павло злобно тикнув лопатою раз, другий. Потім кинув лопату й обома руками вчепився Тарасові у волосся.

Нелюдські крики наповнили садок, лякаючи птиць. Але тут прийшов несподіваний рятунок. Знайшлася-таки добра душа й дала дідові Іванові знати, що Павло й мачуха катують Тараса от уже третій день.

Дід Іван як сидів, так і побіг. Навіть без шапки.

Ще наближаючись до двору, чув несамовитий крик, отже, почав бігти. Чим дужче кричав хлопець, тим дужче біг дід.

— Стій! — крикнув, вбігаючи у двір. Але тим гайдамацьким покликом, від якого кінь сідає на задні ноги, а з їздця шапка валиться.

— Ти завіщо дитину б'єш?

Підскочив до сина і з усього розмаху вдарив його в лице.

— Він гроші вкрав, — понуро вимовив Павло.

— Ти бачив? Витрусив?

Дядько Павло мовчав.

— Хто бачив, що він гроші вкрав?

Ніхто не озивався.

— От я зараз його самого спитаю.

Узяв Тараса за руку й поставив перед собою. Дивлячись прямо у вічі, спитав:

— Ти взяв гроші?

Тарас підняв своє змучене лице.

— Не брав я, дідусю...

Кілька секунд дивився дід в обличчя дитині, потім притяг Тараса до себе і поцілував. Хлопець захлипав у діда на грудях.

— Він грошей не брав. Або солдат згубив гроші, або...

Дід повів очима по присутніх. Погляд його упав на Степана. Хлопець не смів утекти, але й стояти було страшно. Тому він ховався за чужі плечі. Дід це помітив.

— А ти чого там ховаєшся? Ану йди, лишень, сюди!

Мачуха одразу зрозуміла, що її синові грозить небезпека й крикнула:

— А ти чого тут стовбичиш? Що тобі — діла нема? Геть мені звідси!

Степан не потребував повторення й зразу ж дав ногам найбільшу швидкість. Дід крикнув: «Ей, вернись!» Але хто б там його слухав. Солдата якось заспокоїли, на тому ця справа й скінчилася. А Тарас відлежав цю несправедливу кару.

Коли приїхав дядько Григорій, йому, очевидно, розказали, але що він міг зробити? Іти сваритися з Павлом? Та хіба це ділу поможе?

Тільки почував себе нещасливим, що от не міг дати своїм дітям доброї долі...

Трапився дядькові Григорієві заробіток — піти з чумаками в Адес. Вирішив узяти з собою і Тараса. Зоставити боявся — щоб і знов не скатували його тут.

Тарас їхав з охотою. В ніч перед виїздом майже зовсім не спав — боявся, щоб не проґавити. І задовго ще до світанку одягся та пішов на царину — там-бо мусила збиратися чумацька валка.

Місяць високо стояв у небі. Сонні вулиці села здавалися зовсім інакшими, ніж удень. У нічній свіжості Тарас почував себе бадьоро й радісно.

На царині, розуміється, ще не було ні душі. Сонні вітряки стояли нерухомо. Тарас притулився до нагрітої за день стіни одного з них і непомітно заснув.

Прокинувся від гамору чумаків, і здалося йому, ніби чумаки вже від'їжджають. Мало не сторч головою кинувся вниз — і саме впору, бо почувся могутній голос:

— Гей, хлопці-і! Помолімось!

Тарас зроду ще не чув такого голосу. Без усякої потуги він легко наповняв собою весь простір.

Чумаки хто став на коліна, хто так кланявся до схід сонця. Молитовний шепіт пролинув по царині. Потім знов отой голос:

— Гей, хлопці-і! Готові?

Неладним гудінням відповіла чумацька громада:

— З Богом! Руша-ай!...

І перша мажа здвигнулася з місця. Віз за возом, віз за возом рушали, вирівнюючись у довгу валку.

А от і батько. Іде коло волів. Кивнув привітно синові головою. Тарас підбіг і солідно закрокував рядом з батьком.

Так почалася ця незабутня в Тарасовому житті подорож з чумаками. Він весь поринув у поезію степового життя. Ранки росяні запашні, коли так приємно холодить босі ноги свіжа роса, сонце встає в усій красі, з долин підіймається біла пара. Швидко прокидається валка, бо раніше ходка найкраща. Вечірній спочинок під розкішний захід сонця, перепелиний вигук і сопілки дзвеніння. Ночі місячні з безконечними оповіданнями чумаків, потріскуванням вогнища і тихим зітханням волів — все це чарувало Тараса й витискало з пам'яті хатнє горе.

Отаман валки, дід Палій, що ото вмів гукати так голосно, полюбив Тараса. Та й усі чумаки ставилися добре до тихого, завжди готового услужити хлопця. А один випадок зовсім наблизив Тараса до цих простих добрих людей.

Тарас полюбив ходити з вартовими на ніч пасти коней. Одне те, що дуже гарно вночі, а друге — біля вогнища від чумаків чого-чого тільки не наслухаєшся!

І от одного разу вийшов Тарас отак із вартовими на ніч. Повечеряли, довго балакали біля вогнища, а потім, не знати, як воно вийшло, а тільки всі поснули. Не спав тільки Тарас.

Почув шелест... Глянув, а з ярка вилазять двоє і прямо до волів. Тарас похолов.

Поки він надумав штовхати ближчого чумака у бік, злодії вже відбили пару волів і погнали степом.

Збуджений чумак гукнув на все горло:

— Хлопці-і!.. Злодійство-о! — і побіг за волами.

Вмить прокинулася валка, люди розділилися на дві частини: одні зосталися коло волів, другі побігли скільки духу в степ. І Тарас із ними.

Злодіїв наздогнали скоро. Вони забилися в кущі, мотали там сокирами й кричали:

— Ану підступись котрий! Тільки й хліба їв!

Чумаки оточили кущі. Молодші рвалися забрати злодіїв голими руками. Старіші радили діждати світанку. Кричали злодіям:

— Ей, ви! Лучче піддайтеся, то, може, товариство змилується й дасть вам меншу кару.

А злодії відгукувалися:

— Знаємо ми, як чумаки милують нашого брата! Все одно нам смерть, то нехай же і з ваших хоч один здохне.

Під ранок злодії таки покидали сокири й піддалися. Чумаки скрутили їм руки й погнали до валки на суд. Зв'язані злодії виглядали зовсім не грізно — навпаки. Тарасові так аж жаль стало. Особливо одного, що дрібно тремтів усім тілом.

Валка гула грізним гомоном. Тарас не крав, але і йому не по собі від того зловіщого гудіння.

Злодіїв поставили в середину кола, й почався чумацький суд.

Вартові розповіли все по правді: і як вони поснули, і як їх побудив Тарас. Всі очі на момент звернулися на хлопця. Він почервонів і тільки тепер усвідомив собі, що й він у всій тій історії відіграв деяку роль.

Вартові скінчили. Злодії стояли понуривши голови. І не були вони похожі на розбійників, а от звичайні собі дядьки з села, тільки щось тяжке штовхнуло їх на це незвичне для них діло. І, мабуть, уперше пішли, бо окрім страху видно було в їх постатях і сором. Справді виглядали жалюгідно.

Голоси поділилися. Одні вимагали звичайної в випадках грабіжництва смертної кари, другі пропонували батоги, треті радили віддати в руки поліції, четверті кинути у прірву.

Довго так сперечалися, аж хтось сказав:

— Коли ми не можемо на чому одному стати, то нехай буде так, як отаман розсудять.

Усі очі звернулися на діда Палія. Високий, рівний, стояв він, обпершись ліктями на віз. Поважом оглянув усю громаду, вийшов на середину кола й поважно сказав:

— У прірву кинем — душу загубим. Під батоги візьмем — часом не уважим. А до станового — одна тяганина. Коли ж ви здалися на мій суд, то мій суд буде ось який!

Повільним кроком підійшов до свого воза, витяг із скриньки рушник, хлібину, дрібку солі. Розстелив рушник, поклав на нього хліб, на хліб оту дрібку солі. Ледве помітно вклонився злодіям і сказав:

— Нехай вас, люди, хліб та сіль поб'ють, а ми вас ні бити, ні забивати не будемо. Ідіть здорові.

І ще тихше додав:

— Розв'яжіть їх, хлопці.

Дивне щось пролинуло по громаді чумаків. Усі стояли мовчки, похиливши голови, але кожний чув, як у ньому буйною хвилею підіймається невимовна радість.

Розв'язані злодії не тікали. А один з них упав на коліна й, перемішуючи слова із сльозами, говорив:

— Люди добрі... не винуват... Втік від поміщика... з голоду...

Його товариш рушив з місця й пішов. Пішов прямо, не дивлячись, куди йде. Був би ярок спереду — ступив би в ярок.

— Дайте їм харчів на дорогу, — ледве чутним голосом сказав дід Палій, але всі почули ті тихі слова. Почули б їх, якби вони й зовсім не були вимовлені. Двадцятеро рук простяглося до своїх запасів.

Вже далеко пішли злодії, а в чумацькій валці ще тихо...

Але от дід Палій випростався.

— Панове громадо! Замалим не втратили ми сьогодні двох волів. Замалим не осиротили чоловіка, бо то Опанасові воли, а в нього їх тільки двойко. І коли цього не сталося, то тільки тому, що серед вартових знайшлася одна душа, що не спала й берегла громадське добро. Це був хлопець Тарас Шевченко. Так скажімо ж від усієї громади щире спасибі його батькові за те, що виховав такого гарного сина.

Повернувся до дядька Григорія, поклонився і сказав:

— Спасибі тобі, чоловіче добрий, за твого сина.

...Десь там, по містах, роздають чини й ордени за заслуги. На селі ні чинів, ні орденів немає, але відзнака

вищої нагороди єсть — це громадське визнання. І от Григорієві Шевченкові довелося його зазнати.

Він стояв схвильований, м'яв шапку в руках і тільки машинально вимовляв:

— Спасибі за честь... спасибі за честь...

І була це, мабуть, найщасливіша хвилина в житті кріпака Григорія Шевченка.

ПОВНЕ СИРІТСТВО

Восени хотів дядько Григорій знов віддати Тараса до школи, але... не вийшло.

Саме в глуху осінь, коли дощі розмочили землю, а мороз іще не скував, вислав двір дядька Григорія з хурою на Київ. Наче чув Григорій, що добром йому не вийде ця поїздка.

Виїздив ще серед ночі. У наших людей вже такий звичай: чим у дальшу дорогу їхати, тим раніше рушати з двору.

Самітний, суворий, вештався Григорій по хаті, а тінь його, величезна, неясна в контурах, теліпалася по стелі й стінах. Тарас не спав і стежив за тою тінню.

Хотілося йому обізватися до батька, але не знав як. А батькові теж хотілося, щоб одгукнулася хоч одна жива душа. То він, побачивши, що Тарас не спить, тихо спитав:

— Ти не спиш, Тарасе?

— Ні, татусю, я не сплю. Може, вам помогти що?

— Ні, сину. У мене все готово. Спи собі з Богом.

І під напливом почуття підійшов до Тараса й поцілував його. А Тарасові аж плакати захотілося.

— Татусю... І я з вами поїду.

— Ні, голубе... Пізня осінь, холодно — ще перестудишся. Ти не журись — я скоро вернуся.

І вийшов з хати.

Та оце вийшов сам, своїми ногами, а назад то вже принесли люди на руках.

Десь переїздив брід. Кінь спотикнувся і упав. Григорій кинувся рятувати коня.

Весь вимок, а до житла далеко. Вже й не сідав на воза, а йшов. Приїхавши до корчми, випив зразу склянку, потім другу горілки, але почув, що не помогло.

До Києва ще сяк-так перемагався, а в Києві вже впав, і знайомі люди привезли додому. А дома як ліг, то вже й не вставав більше.

Перед смертю закликав брата Павла.

— Хоч ти і винен перед Тарасом дуже, але нехай власне це буде тобі пам'яткою, щоб ти добре ставився до мого сина. У мачухи Тарасові життя не буде. Візьми його до себе й пам'ятай, що у нього немає ні батька, ні матері.

Павло обіцяв пам'ятати і зараз же після похорону забрав до себе Тараса. Так опинився Тарас у чужій хаті.

Невесело стріла Тараса ота чужа хата.

Діти Павла, правда, не були такі в'їдливі, як мачушині, але... вони були «хазяйські діти». Ровесник Тарасів, хлопець Петро, раніше був собі от Петро та й годі. На вулиці бавилися разом, билися не раз, і були вони в усьому рівні один одному. А тепер Петро — батьків син, Петро у своїй хаті, Петро — наче хазяїн, а Тарас — наче наймит.

Вперше, коли відчув це, його шпигонуло. Почав приглядатися — так воно і є. От надворі Петро й Тарас. Висувається голова Павлихи з сінешніх дверей.

— Тарасе! Піди дров урубай!

Тарас іде, але у нього ворушиться думка: а чому ж вона не крикнула — Петре, врубай дров? І Тарас рубає з неохотою. Не тому, що лінивий, а тому, що образливо.

— Тарасе! Чого стовбичиш? Бідна дитина аж розривається робить, а він, як панич, стоїть. Дивись ти!

І навіть Петро, отой самий Петро, і той покрикує:

— Тарасе! Подай ярмо!

— Сам візьмеш, — відгризається Тарас і дістає пугою через плече, бо саме нагодився дядько Павло.

— Коли тобі кажуть подай, то подай!

Це Тараса остаточно переконує, що тут усі мають право йому наказувати, а він усіх має слухатися.

Дядько Павло одразу визначив, що таке Тарас. Це ледар, який нічого не хоче робити, тільки байдики бити.

Говорити до нього все одно, що у стіну горохом кидати, і одна з ним розмова — батіг.

Павлиха бити не била, але виїдала душу.

— От виродок! От анахтема! От нав'язалося на нашу голову півтора нещастя...

Раз — це вже восени було діло — наморився Тарас за день, сів долі коло печі, вгрівся й непомітно задрімав.

Дядько Павло збирався йти пасти кобилу. Вже взувся, надів свиту й підперізувався. Погляд його впав на Тараса. Йому прийшло в голову: чому це він, хазяїн, от мусить кидати теплу хату і йти кудись у тьму, на холод. А якийсь лобуряка наївсь, напився, напхався незаробленим хлібом — і от хропе собі.

— Ей, ти!.. Дармоїд чортів! Ану вставай!

Тарас, раптово збуджений, не знав, де він, і оглядався. Це теж дратувало дядька.

— Дивись, виторопився, як звірюка! Іди кобилу пасти — чуєш? Жерти то здоровий.

Півсвідомо Тарас відповів:

— Не піду.

Лице дядька Павла почало темніти. Скули видулися.

— Ой, підеш, хлопче! Ой, підеш!

У Тарасові пробудилася вже свідомість отієї усієї лайки, биття, безконечних докорів, образ...

— Бити мене ви не маєте права... Що я сирота й за мене нікому заступитися... якби батько були живі...

— Ой, бив я тебе при батькові та ще й без батька буду. Іди мені зараз кобилу пасти, а то я тебе вб'ю!

Тут сталося щось несподіване. Тарас зрозумів, що як попаде дядькові в руки, то буде погано. Зігнувся, стрибнув уперед і обома руками з силою вдарив дядька у груди, аж той поточився й гепнув на лаву.

Тарас вискочив у двері, Павло за ним, але жінка схопила за полу.

— Бійся Бога, Павле! Куди побіжиш? Хіба ти його наздогониш поночі? Нехай, нехай! Він і сам вернеться! Ач, зіллячко! От гадюку вигріли на серці!

— Пусти! Пусти мене, я його вб'ю! — кричав дядько й виривався, але так, щоб не вирватись. Сам розумів, що поночі бігти нікуди.

Тарас, переконавшись, що за ним ніхто не женеться, став. До деякої міри йому стало соромно. Як-не-як, а він допустив вчинок, який не похваляється в селянському побуті.

Так Тарас перейшов жити до школи.

Спочатку воно було наче й нічого. Богорський учив Тараса співати «канти ружниє», і з тими кантами ходили вони потім попід вікна. Підійдуть і затягнуть:

Призри нас, Боже, со своїх висот,
Дай утеху сірим от своїх щедрот...

Тарас питає, чому тут сказано «сірим» — хіба ми сірі? Богорський не вміє пояснити.

Жилося Тарасові голодно. Тим більше, що Богорський забирав собі майже весь спільний заробіток. От коли підуть читати по мертвому[1]. Читає Тарас, а платню забирає собі Богорський. Ще й пояснює:

— Ти єсть учень і це єсть твоя наука. А за всяку науку треба платити, а не щоб ти ще получав...

Книжок у Богорського майже немає. Є одна, але не по-нашому написана. Тільки малюнки в ній такі, що Тарас дивиться-дивиться й ніяк не може надивитися.

Одного разу прийшов Богорський до школи зовсім п'яний. Розпочав був «навуку», але скоро схилив голову на стіл і захропів.

Хлопці робили, що кому подобалося. Один майстрував пищика з гусячого пера й пищав. Других двоє заходилися плювати — хто далі плюне. Тарас рисував.

Нараз Богорський прокинувся. Видно, йому щось приснилося, бо він одразу крикнув:

— А де мої гроші?

Чи були у нього ті гроші й він їх загубив, чи, може, й гроші йому приснилися — хтозна, а тільки Богорський прокинувся з певністю, що гроші у нього вкрадено і що вкрав не хто інший, як Тарас.

Даремне той божився, даремне учні запевняли, що Тарас і до столу не підходив — п'яна голова твердила своє.

[1] Раніше був звичай, що біля покійника читалося Псалтир.

— Ви думаєте, я спав? Я не спав, я вивіряв вас усіх, які ви єсть падлюки. І я чув, як він підійшов і витяг.

Тарас смикнувся було тікати, але Богорський встиг лівою рукою схопити його за одежину, а правою вдарив.

Як стальна пуга, взвинтився Тарас і копнув ногою Богорського в живіт. Дяк охнув і впав, як довгий, на землю, а Тарас побіг.

Побіг до своєї улюбленої Пединової могили. Там є таке місце, що можна сховатися і ніхто не побачить.

Сховався і плакав. Життя замикалося перед ним. Ні до дяка, ні до дядька Павла, ні до мачухи вже не було йому дороги. Де ж діватися?

Він хотів учитися малювати, але хто міг його вчити на селі? По других селах та містечках бували такі люди. Он у Лисянці, кажуть, є диякон, що добре малює образи.

Тарас вирішив піти до Лисянки і вчитися у того диякона малярству. І коли він так вирішив — аж наче весело стало. Треба тільки збігати до школи та забрати свої речі.

Побіг дуже, бо змерз.

От і школа. Ще дві години тому це був його притулок, його житло, його «додому». Тепер підходив сюди, як до чогось зовсім чужого.

Двері, як звичайно, незамкнені. Тихо переступив Тарас поріг. Після чистого повітря поля особливо вдарив у ніс сморід житла нечупарної людини.

Став, прислухався. Богорський хропів на своєму тапчані. Тарас засвітив каганець і почав розглядати свого мучителя.

Потім одна думка прийшла до голови... Тарас аж похолов від неї. Нервово тремтячи, почав збирати свої речі. Попалася під руки ота чужоземна книжка з кунштами. Чи брати? Хвильку завагався, але потім сунув книжку до вузла.

Знайшов вірьовку й почав в'язати п'яного. Спочатку обережно, а потім уже крутив як хотів.

— Готово! — сказав майже голосно і перевернув дяка лицем вниз.

Богорський прокинувся.

— Хто тут? Що таке?

Але в цей момент засвистіло пруття — то Тарас шмагав свого вчителя. Богорський скрикнув від болю й почав випручуватися. Але Тарас в'язав на совість і шмагав, шмагав, шмагав.

— Та я ж тебе на той світ зажену! Та я ж тебе повішу! Та я ж із тебе щодень шкуру буду здирати! Пусти мене зараз!

У Тараса замліла рука. Попробував лівою — не виходить. Вдарив іще кілька разів Богорського по морді й вибіг.

Біг, наче за ним гналося сто вовків. Собаки гвалтували, почали гнати за Тарасом із гавканням, визкотінням, а він біг, біг, біг...

Вибігши за село, Тарас зупинився, щоб перевести дух. Загорнувшись у свої садки, спала Кирилівка. Ніде ні одного світла. Тарасові здалося, що він кидає рідне село навіки — і він заплакав. Але це були тихі сльози, що не рвали серця. Навпаки, вони наче примирили його з дійсністю. Зітхнув, мов востаннє ховаючи все минуле, і бистрими кроками пішов по дорозі.

Сильно билося у нього серце, коли прийшов до Лисянки, допитався двора диякона і входив у сіни.

Отець диякон саме пообідав добре й оце лежав та гикав. Побачивши хлопця, позіхнув і спитав байдуже:

— Від кого?

Тарас від хвилювання не міг нічого сказати. Його відважність здалася йому безмірною. Він, попихач, розтяпайло — і хапається за що? За малярство! Чи йому ж ото лізти, куди голова не лізе?

Був один такий момент, що Тарас уже здригнувся бігти, але переборов себе і прошепотів:

— Я до вас... Я вчитися...

— Вчитися? Чого вчитися?

— Малювати...

— Малюва-ти? Ого! А хто ж ти такий? Звідки?

Отець диякон аж сів на ліжку.

— Я з Керелівки... Григорія Шевченка покійного син.

— Покійного. Це значить, що у тебе й батька нема. А хто ж за тебе буде платити? Всяка наука должна оплачуватися — а тут як?

— Я не знаю...

— Не знаєш? Так і я, брат, не знаю. А без плати діла не буде.

Отець диякон помовчав, розглядаючи хлопця.

— Оце, скажім, я тебе буду вчити. Як уремня тратиться, як матеріал — ну все, за що не кинь. Та ще тебе, мать, і годувати треба?

Тарас похнюпив голову. Ясно було, що мрія про малярство розбивається.

— Оце ж тебе прогодуй — раз. А потім штани у тебе порвуться — справляй тобі штани чи як? А на зиму, дивись, кожушину яку-не-яку, чоботи — і все це я? Та ще й учи його задурно! Ну, брат... Малий ти малий, а штуку вигадав добру. Чи, може, тебе хто направив?

— Ні...

— Сам, значить, допойняв. Не дурак же ти. Та не на дурака й наскочив, я тобі скажу.

Тарас поклонився й повернувся йти. Отець диякон крикнув:

— Ей, підожди! Куди ж ти?

Диякон бачив, що він добуває собі дармового робітника, і по суті одразу вирішив узяти, але добивав Тараса для того, щоб він більше відчув, що йому роблять благодіяніє.

— Куди ж ти розігнався? Я ж іще тобі нічого не сказав. А коли хоч, то скажу ось що. Прийму тебе до навуки, годуватиму й одежу дам. А ти за те одробиш — поможеш там чим-небудь по хазяйству.

Тарас похнюпився. Він уже добре знав цю хазяйську формулу — «поможеш там що-небудь по хазяйству». Але нехай. За малярство можна й відробити — і Тарас прошепотів:

— Добре...

— А як добре, то й добре. Матушко!

До хати впливла дебела жінка і мовчки стала.

— Дай оцьому хлопцеві попоїсти й покажи йому, де він буде спати.

Дебела жінка так само мовчки випливла з хати — Тарас за нею.

Три дні прожив Тарас у диякона і три дні не бачив світлої години. З ранку до вечора матушка стояла над ним, і не встигав він скінчити одну роботу, як вона накидала йому другу. Він носив воду з річки Гнилий Тикич, а це була нелегка штука, бо хата стояла на високому горбі, а Тикич був внизу далеко. Возив з наймитом гній на поле. Рубав дрова. І навіть пізно увечері матушка ще знаходила роботу.

Правда, в кінці третього дня закликав диякон Тараса до своєї «майстерні». Це був одгороджений такий ванькирчик у хаті, там ото малював він свої образи.

Тарас уперше в житті входив до такого святилища й тому не диво, що поглядав на все з захопленням. Отець диякон це помітив, і йому було приємно.

— Бачиш? Це тобі не хлівець! І не копил із дратвою. Тут, брат, навука... Це ж тебе ще треба насамперед учити, як яка вещ називається. Охра, яр, бакан, оліфа — ну що не взять. А перше діло — краску розтирати. Ось дивись.

Диякон тернув кілька разів якусь чорно-буру фарбу й передав Тарасові.

— Треба терти до тонкості, щоб краска була ніжна, делікатна. Ну, три.

Тарас почав терти. Щиро, аж спітнів. Але докінчити не довелося. В двері просунулася голова матушки, почувся її лінивий, байдужий голос:

— Мені хлопця треба.

— Хлопця? Бери.

Матушка вже не відпустила Тараса до вечора, і хлопець лягав спати пригноблений. Як так і далі буде — коли ж учитися?

Наступного дня отець диякон кудись виїхав. Тарас насмілився й запитав:

— Матушко! А ви не знаєте, коли отець диякон почнуть мене вчити?

Матушка подивилася на Тараса, як на комашку.

— Років три поробити треба, а тоді вже вчитися.

Років три... Три роки вигрібати гній і тільки на четвертий почати вчитися!

Тарас упав духом. Робота валилася у нього з рук.

Коли він по обіді прийшов до кімнати щось запитати матушку, то побачив, що вона спить.

Тарас навшпиньки пройшов до «майстерні». Все йому тут цікаво.

Перемацував немудре приладдя художницьке, усі оті пензлі, палітру з бляхи, мішечки з фарбами, пляшечки. А потім відважився спробувати малювати і взявся за пензлі.

Він і взагалі ніколи не міг рисувати байдуже, але тепер то чув прямо якесь священне дрижання. Дихав часто, очі горіли, у всьому тілі відчувалося незвикле напруження. Пензель в руках здавався йому шматком розжареного заліза. А коли провів перший у своєму житті мазок і фарба засяяла на дошці, він почув себе, наче божевільний.

Не знав ні фарб, ні законів їх змішування, не мав навіть уявлення, що взагалі треба фарби змішувати, і все ж мішав, несвідомо для себе самого находячи пропорції. Без контурів, прямо пензлем означав рисунок і забув усе на світі.

Не почув, як вкотилася тачанка диякона у двір, як сам отець увійшов до хати п'яний. Почув тільки, як боляче щось рвонуло вухо.

— А ти що тут робиш? Хто тобі дозволив? То ти мій матеріал береш? То ти мене обкрадаєш?

Схопив хлопця за волосся і таскав. Тарас хотів був удержатися від крику, але несила. Крикнув.

Неспішним рухом прочинилися двері. Матушка просунула голову, байдуже подивилася. Потім голова втяглася назад, двері зачинилися.

П'яний диякон лаявся і бив Тараса.

— Я тебе вчу, я тебе содержую, обуваю, одягаю, а ти мене обкрадать? Матеріал мій береш? Геть з моїх очей, щоб я тебе більше й не бачив! Геть! Не хочу я тебе більше вчити! Ти недостоїн.

Плачучи, вийшов Тарас до кухні. Матушка сиділа на лаві. Тягуче говорила:

— Бив?.. Проганяв? Казав більше не приходити? То він завжди так, як п'яний. А ти не потурай. Завтра проспиться й забуде.

Може, він і забуде, але не забуде Тарас. Одне й те саме!.. Всюди одне й те саме!.. Запотиличники, лайка, бит-

тя, знущання. Та доки ж? І нехай би це був Богорський, звірюка... А це ж диякон, церковний живописець, Бога малює, а не ліпший від Богорського. Такий же п'яний, так само лається...

Двері одчинилися. На порозі став диякон. Побачивши Тараса, згріб його за волосся й повів до дверей.

— Геть! — крикнув на порозі й сильно штовхнув хлопця.

За хвилину двері знов одчинилися, і з них вилетіла насамперед ота шапка чудернацька Тарасова, потім його вузлик.

Машинально Тарас підняв свої речі й пішов.

Може, й справді завтра, як каже матушка, отець диякон проспиться і забуде, а далі? А післязавтра знов нап'ється й знов битиме й виганятиме? І так три роки? Безконечних три роки? Ні!

Але що ж робити далі?

І зараз пригадалося — та хіба ж отець диякон один на світі? А отой Мардарій, дячок села Тарасівки? Хіба він не такий самий маляр? Правда, він уміє малювати тільки двох святих — великомученика Микиту й Івана-воїна, але зате він їх так малює, що ніхто з ним не зрівняється. От і я у нього навчуся. А мені що? Мені тільки взнати, як фарби розмішувати, а то я й сам.

Ця думка окрилила Тараса. Він підбадьорився і веселіше почимчикував із Лисянки геть у темне поле.

Ніч застала Тараса серед степу. Він якось ніби забув, що проти ночі йде геть від людського житла.

На щастя, натрапив недалеко від дороги стога торішнього. Заліз, добре обкутався, вгрівся і заснув.

Прокинувся, бо змерз. Обтулювався знов, обкутувався, але зігрітися більше не вдалося. Набрався рішучості й вискочив геть. Позакладав сіно, поприбирав розтрушене і бігцем потяг на дорогу.

До Тарасівки не зайшов одразу, довелося поблукати. Але все ж доплентався. Напитав, де двір дяка Мардарія.

Тут уже не чув такого хвилювання, як перед двором — ішов сміливо.

Надворі возилися по хазяйству і сам Мардарій, і його дружина. Тарас поздоровкався, поцілував обох у руку. Дячиха погладила його по голові.

— А що ж ти, манушко, скажеш?

Тарас звернувся до дяка і знов-таки сміливо, аж сам собі дивувався:

— Я до вас. Мені би хотілося навчитись малювати.

Дячок начепив для більшої солідності окуляри на ніс і поверх них поглянув на хлопця. Дивився довго. Мов на якого невиданого жучка.

— Гм... Вчитися малювати... Богатиї обнищаша, а нищиї обогатєша, і вознося убогого і могущого людмі і престол слави дали йому — так?

Тарас нічого не зрозумів. Він не знав, що це була навичка Мардарія — говорити фразами із Святого Письма, не добираючи, наскільки ті фрази будуть на місці.

Тарас дивувався, а дячиха просто махнула рукою:

— О!.. Вже замолов! Та ти, манушко, чий?

Дячиха так ласкаво говорила до Тараса, й з очей її бачилося стільки ласки, що Тарасові захотілося все їй розказати, але здержався. Сказав тільки, хто він.

— Так оце ти з дому до нас?

Тарас запнувся. Йому не хотілося говорити, що він сюди попав від диякона.

— Ну, як же тебе: пустили чи ти сам пішов? Чи, може, ти напрокудив чого та й втік?

— Нічого я, тітусю, не напрокудив, — і знов почервонів, пригадавши Богорського.

— Ну та Бог з тобою. Сідай поки хоч на призьбі. Посидь трохи, поки ми вправимося, то я дам тобі їсти, бо ти ж голодний. Ох, лихо з дітьми та лихо й дітям.

— Може б, я поміг вам що, тітусю?

— Та що б ти там іще помагав! Сиди та спочивай! Ти як, Мардаріє, будеш хлопця брати?

— Могій вмєстіті да вмєстіт.

— Ти не мели дурниць, а кажи ділом.

— Офоні і Філієс.

— Пі-шов!

— Глупа!.. То єсть два сина Іліова, а до всякого діла є навука й талант.

Дячок повагом устав і величезним кроком пішов до хати. На сінешньому порозі зупинився і поманив Тараса пальцем:

— Гряди за мною.

— На муштру будеш брати? Нехай хоч попоїсть хлопець.

— По от'яденії не годиться. Гряди, гряди, отроча младо!

Тарас увійшов до хати. У дячка не було спеціального алкирчика для малювання. І малярських причандалів було менше.

Дяк сів. Тараса почала потроху турбувати ця урочистість.

— Перезнаменайся.

Тарас перехрестився.

— Гряди ближче.

Тарас підійшов. Страх його збільшився.

— Веліє дерзнутіє пребезумноє імаши. Не по чину гониши. Малярське дєло єсть трудноє і подвиг велик. Маляр, яко і черноризець, не владаєть собою самим — поработия бо ся єсть роботі свої і Богові слугуєть. Маляр долженствуєть бить кроток і молчалів, і срамяжлів і вобще человєк без прогрєха. А кій ти єси — кто вєсть?

Тарас яскраво відчув у тих словах всю велич малярського мистецтва — і жахнувся. Хто він і що він пориватися на таке велике й святе діло?

Дячок бачив враження від своїх слів.

— Наближся.

Тарас підійшов, опустивши голову.

— Подай руку, шуйцю.

Тарас не зрозумів одразу.

— Паки реку — подай ми руку, шуйцю.

Не без страху простягав Тарас руку: ану ж дасть палю гарячу, як Богорський?

Дяк узяв Тарасову руку й почав розглядати.

Розглядав довго, водив пальцями туди-сюди, повертав. Потім пустив руку, закрив очі, зітхнув і задумався.

Це вже зовсім перелякало Тараса. Він сидів ні живий ні мертвий.

Дячок знов узяв руку Тараса і повагом, дивно підвищивши голос, почав пророкати.

— Стручец, сіреч пензель — єсть то орудіє малярськоє. І вобще малярство єсть дєло ручноє, і потому маляр, сіреч худог, долженствуєть бить кріпкорук, і тонкорук, і прекраснорук. На руці, як у книзі, все написане. Уся жизнь человєчецькая. І як у книгу неграмотний дивися, скільки хочеш, все одно нічого не розбере — так і в руку. Могій вмєстіті да вмєстіт. А там написано все. І от читаю яз твою руку — бо мені од Бога дана премудрость чтенія рук — і бачу, що... плохо твоє дєло. Не родився ти на маляра — рука твоя проти того не показуєть. Лінія не виходить. Там должна бить одна лінія, которая показуєть художество, сіреч малярство, а в тебе тої лінії нема. Значить, ти до малярства не годишся.

Тарас побілів. Уся кров одхлинула йому від серця, і світ почав крутитися в очах.

А дячок плавав у хмарах своєї величності й, мов соловей, співав із закритими очима.

— Лінія рук чоловєчецьких битіє єго оприділяєть. А твоя лінія показуєть непостоянство вєліє і неспособіє ні к чему. Брався ти вже не за одно діло, а нічого з того не виходило? Чому? Лінія отвєщаєть — ібо не імаші в собі таланта ні к чему! Ниже к бондарству і кушнірству. Єдино, чим возможеши биті, — це пастирем стад непорочних. Ото єсть твоя дорога. Хлопець ти великий, при здоров'ї — іди на своє діло, а про малярство забудь. І собі будеш морочити голову й другим. Уремня потратиш, а толку все одно не буде. Це вже не я тобі кажу, а твоя судьба. Вона ось тут уся написана на твоїй руці. І піди ти з оцією рукою куди хоч — всюди тобі скажуть одно. Конешно, хто не понімає, тому однаково. Ну хто єсть чоловєк з понятієм, той тобі скаже тільки те, що й я: маляра з тебе не буде! Ни-ког-да!

Кожне слово дячка краплею розтопленого металу капало на бідну Тарасову голову. Значить, кінець. Кінець усім мріям, усім надіям — кінець усьому життю.

Тарас очима шукав шапки. Очі були повні сліз, він нічого не бачив. Увійшла дячиха:

— А куди це ти, манушко, наладився?

Тарас притулився до одвірка й протяжливо, до глибини безнадійно заридав.

— О!.. Я так і знала!.. Це вже ти, чортів дурень, намолов щось хлопцеві.

— Єсмь служитель Божію слову, а не чортів дурень.

— Хоч ти й служитель, а дурень. Ну нащо обидив хлопця? Воно, сиротятко, прийшло до тебе, як до чого путящого.

Тарас не слухав далі й вибіг з хати.

Біг вулицею села, а з його уст виривалося якесь тяжке, надокучливе виття. Хто зустрічався, ставав від здивування. Бабуся одна визначила: «Скажений собака, мабуть, укусив».

Вибіг за село. За вигоном починався ліс. Тарас не розбирав дороги й поліз у саму гущавину. Забрався у великий ліщиновий кущ і не міг одразу вилізти. Обдряпаний, обшарпаний виліз на якусь поляну. Там стояла копичка торішнього сіна. Кинувся в неї і плакав. Судорожно, до повної втоми. Гіркість самітного сирітського життя, всі пережиті образи, бездомність, а головне — переконання у власній нездібності ні до чого — все це обступило душу Тарасову, і бідний хлопець корчився від болю. Змучений і фізично, і морально — заснув.

Прокинувся від якогось доторку. Одразу піднявся й сів. Від нього відстрибнув пес. Певне, це він нюхав п'яти і торкнувся холодним носом.

Тарас сидів і дивився на пса, а пес на Тараса. Обоє роздумували й визначали взаємні відносини.

— Оце й я, як і ти, песику, безхатченко.

Поцмокав, кличучи до себе собаку. Пес помахав хвостом на знак відсутності ворожих відносин, але з місця не здвигнувся. Знав, певне, ціну людським закликам.

— Іди, дурний! Я ж тобі нічого не зроблю. Ми з тобою однакі.

Пес знову помахав хвостом, а з місця не зрушився.

— Так оце ти тут у лісі й живеш? І нічого?

Нараз прийшла до голови думка: «А чому б і мені тут не жити замість того, щоб вертатися до людей, до Богорських, дядьків Павлів, дяків, дияконів і всіх інших, однаково бездушних, однаково жорстоких і поганих?

Живе ж оцей пес у лісі, живуть сотні, тисячі інших істот — чому б і я не міг прожити? Хіба я не такий же пес

серед людей? Мене ж можна бити, як пса, знущатися, не давати їсти... От тільки окропом спини ще не догадався ніхто ошпарити, а тобі, брате, мабуть, і цього довелося скуштувати — ба, як шерсть облізла на спині. Однакова, брате, наша доля, тож іди до мене й будемо разом жити. Що я добуду — поділюся з тобою; що ти добудеш... ну, мабуть, ти не захочеш зі мною ділитися, але це твоє діло. У тебе немає хати й у мене немає хати. Будемо спати разом, один одного гріти. Іди ж до мене, йди».

Тарас устав і хотів наблизитися. Пес одним скоком відстрибнув далеко й знову став.

— Не довіряєш? Ну гаразд, познайомимося згодом: ще маємо час, правда? — і взявся напинати халабуду.

Три дні прожив Тарас у лісі. Голод чомусь не дуже йому докучав. Коріння якесь знаходив та їв, вибирався на узлісся і просив хліба у пастухів. Пса принадив до себе, й вони, справді, спали разом.

Багато роздивлявся по природі, багато думав. Заспокоївся нервово і, може, жив би ще, але пішов такий немилосердний дощ, що одразу промочив Тарасову халабуду.

Виліз і пішов, але не знав куди, бо була ніч. Думав знайти дупло й сховатися, але, як на те, не попадалося дупластих дерев.

Довго блукав по лісі, спотикаючись на коріння, аж вийшов на якесь поле. Ішов ріллею без дороги. Землі налипло на ноги, і важко було йти. Шубовснув у яму, повну води. Вже ледве повз, як натрапив нарешті на дорогу.

Пішов дорогою, а далі не знав, куди йде. Вже ледве переставляв ноги від утоми, а дощ мочив, а холодний вітер пронизував, а на небі ніч, ніч...

Почало розвиднятися. По дечому він зрозумів, де знаходиться. Найближче було до Зеленої Діброви, до Катрі. Пішов туди.

Двір Катрин. Давно тут не був. Навіть собака не впізнав і загавкав. Соромно й до хати заходити...

Тарас увійшов тихо і сів на лаві. Катря саме мазала піч і стирчала головою у челюстях. Коли вилізла й глянула на лаву — сплеснула руками.

На лаві сиділо щось справді мало похоже на людину. Розчіхране волосся стояло дибом, і в ньому було повно листя, глини. Сорочка аж чорна, порвана, і світиться голе брудне тіло. Від штанів зосталося саме шмаття; одна холоша обірвалася зовсім вище коліна, а коліно збите в рану, і там запеклася кров. З одежі зразу набігло кілька калюж чорної жижі.

— Ой Бо-жечку мій, Бо-жечку! Тарасе! Що це з тобою? Де ти був? Де ти так вигваздався?

Тарас мовчав. Катря засипала його питаннями, але він не відповідав.

— Чи тебе з дому вигнали? Еге? Били? Та чого ж ти мовчиш? Та чого ж ти нічого не говориш? Ой Бо-оже ж мій!.. Може, ти хворий? Що в тебе болить? Та не мовчи ж, голубчику мій, дитино моя! — і залилася слізьми, обнявши бідолашного свого брата.

Переплакавши, почала суєтитися.

— Ось я зараз окропу нагрію та хоч вимию тебе. А може, тобі спочатку їсти дати? Та ні — як його і їсти такому... Ось я зараз... Ти посидь... Скинь оце мокре та вкутайся в кожух — зразу тепло стане. Ось скинь, скинь! Давай я тобі поможу, — і тягла сорочку, а вона лізла в руках, як гнилий листок капусти.

Тарас, вкутаний з ногами в кожух, зігрівся, і якийсь людський вираз появився у нього на обличчі. Катря, не перестаючи говорити, суєтилася по хаті. Цей так знайомий гаркавий виговір і безперестанність звуків заспокоювали й заколисували.

Катря вийшла за коритом. І поки вона сполоснула його там та ввійшла, Тарас уже спав.

Катря підійшла потиху поправити кожух, глянула на голову — і відскочила. Якась жива кора з паразитів укривала всю голову. Катрю аж потягло, й вона відвернулася.

Взяла горщик, насипала жару і, пересилюючи себе, почала вигрібати живу масу і кидати в огонь.

У Красицьких Тарас пробув кілька днів і трохи оділйшов. Приємно було згадати старі часи: «А пам'ятаєш те?.. А пам'ятаєш те?..»

Щодо майбутнього, то Антін, чоловік Катрин, радив поки що йти за підпасича.

— Поки до осені. А там діло само покаже.

Тарасові гірко було це слухати. Та порада мов підкреслювала, що дійсно ти ні до чого більше не здатний, як свині пасти. Але коли роздумав ближче, то й сам переконався, що іншого виходу нема. А про малярство краще й не думати. Та й що малярство? Живуть же люди й без малярства. Пастух — чим він гірший від маляра? Як бути поганим малярем, то краще стати добрим пастухом.

І з тим рішенням пішов Тарас до Кирилівки.

Дід влаштував Тараса хоч і не пастухом, але підпасичем, бо пастухом був старий дядько Ярема, потомственний, почесний чередар села Кирилівки.

Особливо доброго пастуха з Тараса не вийшло. Він, наприклад, виходив на роботу не з пугою, не з кийком, не з накраденими (повна пазуха!) огірками, а з книжкою. Ну, де це видано, щоб пастух був із книжкою? То дядько Ярема, було, й почне:

— Тарасе! Та бійся ж ти Бога! Та хіба ж то чабанське діло — із книжкою ото? Та ми так з тобою й скотину усю розгубимо!

— Нічого, дідусю, не розгубимо! Я й скотини вгляджу, й на куншти подивлюся. Хіба не все одно, що в сопілку грати чи в книжку дивитися?

Взагалі у Тараса був якийсь особливий настрій. То йому весело, й він почуває себе надмірно щасливим, то знов прийде сум, і ходить мовчазний. Часом захочеться молитися чи Богові, чи сонцю, чи природі усій, а то знову прийде в голову якась думка...

Згодом Тарас опинився у брата Микити. Цей теж не любив, коли хлопець читав. Одного разу прийшов звідкись п'яний і грозив, що спалить книжку, як ще раз побачить у Тараса. Хлопець кинув тривожний погляд на Палажку. Та моргала йому — не турбуйся, мовляв, меле п'яний, а проспиться — забуде.

Але Микита не забув. Наступного дня прошумівся пізно. Тарас уже поробив усі ранішні роботи і, чекаючи сніданку, розгорнув книжку.

Микита прокинувся лютий на весь світ. Голова тріщала, у роті погано. А тут іще Тарас із книжкою. І в празник із книжкою, і в будень — та доки ж це?

Зірвався з полу, і не встиг Тарас підняти голови, як його книжка полетіла у піч. В той же момент хлопець почув, що його голова теліпається в усі боки, а волосся виривається з свого коріння.

— Я тебе навчу!.. Я тобі покажу!..

Тарас зрозумів тільки одне — книжка горить. Зоставивши добрий шмат волосся у руках брата, вирвався, схопив чаплію й старався витягти книжку. Але вона вже згоріла.

Хлопець стояв і дивився, як дотлівало те, що було йому єдиною відрадою в сірому житті. Підняв свої великі повні сліз очі й так поглянув на брата, що той, сопучи, відвернув лице вбік.

Він вийшов з хати. Свідомість безповоротності втрати огорнула його, і він заридав, закривши лице долонями.

Саме в цей момент входив до двору Микити місцевий піп отець Григорій. Він давно вже накинув оком на Тараса, роздумуючи, як би його забрати до себе за наймита. Сирота, робив би задурно, а хоч і за плату, то за яку мізерну. Тікати йому нікуди, а якби захотів — можна налякати двором, різками. А в дворі можна побалакати, щоб хлопця не брали — от і буде забезпечений дармовий робітник років на два, на три.

Побачивши Тараса, отець Григорій підійшов до нього й ласкавим голосом питав, чого плаче.

— Кн... кн... кн... жку... сп... спа... лив...

Отець Григорій зрозумів, що Тарас спалив Микитову книжку, а Микита його за це побив.

— Ну не плач, не плач. Я побалакаю з Микитою, щоб він тебе не бив більше.

Саме в цю хвилину вийшов Микита. Розпатланий, обрюзглий. Побачивши батюшку, засоромився. Поплював у долоні й пригладив волосся. Підійшов під благословення.

— Що тут у вас сталося? Книжку якусь він тобі спалив чи що?

При слові «книжка» вся лють вернулася до Микити.

— А чорти б його побили і з книжками, і з ним самим.

— Ти не призивай імені нечистого, а розкажи толком — що тут у вас вийшло?

Микита різко почав викладати всі ті ущерблення, які терпить хазяйство від Тарасової прихильності до книжки.

— Ну прямо ж тобі зладу ніякого нема! Чи празник, чи не празник — він із книжкою. Одвернувся куди — він із книжкою. Робити що скажеш — він, замість роботи, із книжкою. Пошлеш куди — вп'ять із книжкою. Прямо ж тобі життя немає!.. Так я уже спалив її сьогодні ік нечистій матері, оту книжку.

— А-а-а! Так он як. Все ж, знаєш, Христос заповідав нам любити ворогів наших, а він же тобі не ворог, а брат.

— А нехай він сказиться, хоч він мені й брат! Таке ледащо, що я на нього й дивитися не можу. Якби не сором перед людьми, давно прогнав би його з хати!

Отець Григорій радів у душі, що для нього все так добре складається. Але назверх того не показував. Наморщив брови й ніби щось обдумував. Потім нерішуче вимовив:

— А мені все ж його жаль. Знаєш що? Віддай його мені. І тобі буде легше, і йому. А я, Бог дасть, не вмру з голоду, приютивши сироту.

Будь би це в другий раз, Микита роздумував би над словами батюшки. Але під таку вже руку підскочив отець Григорій, що Микита бовкнув одразу:

— Та беріть його з усім! Будете додачі просити — я й додачі дам!

Піп знав приговірку, що треба кувати залізо, поки гаряче, й ловив Микиту на слові.

— Та, може, нехай він зараз і йде до мене?

— Про мене хоч і зараз. Щоб я й духу його більше не бачив у себе на подвір'ї.

Піп звернувся до Тараса:

— Чуєш, Тарасе? Хочеш до мене? У мене книжок багато, читатимеш, скільки влізе.

Тарасові було все одно, куди йти, аби звідси, де так грубо й безсердечно було знищено його радість. Він нічого не сказав, а просто устав, щоб іти. Отець Григорій роззявив було рота, щоб згадати про одежину, сорочки там тощо, але потім роздумав. Успіється...

— Ну ходім, — і пішов, а Тарас за ним.

Микита стояв і дивився. Зрозумів, що пальнув дурня, але... назад тільки раки лазять.

Тарас, виходячи з батькового двору, оглянувся на рідну хату... Не знав, що багато-багато літ не переступить цього порога. А коли переступить, то це вже буде не Тарасик.

НА СЛУЖБІ

Так опинився Тарас у попа.

Тут йому було краще. Роботи й тут було багато, але добре було вже те, що тут його хоч ніхто не бив. Правда, бурчав іноді отець Григорій, але все ж це було не те, що у дядька Павла чи у брата Микити. А матушка так і зовсім була добра до Тараса.

Хоч батюшка і казав отоді Тарасові, що у нього книжок багато й Тарас читатиме, скільки схоче, та це були тільки слова. Правда, дав отець Григорій ото якось Псалтиря, але що Тарасові з того? Він і так його знає напам'ять.

Тоді Тарас надумав сам використати бібліотеку батюшки. У кімнаті отця Григорія справді була полиця з книжками, добутими в різні часи й різними способами. Там знайшлося дещо цікаве для Тараса. От якась древня історія, без початку й кінця. З неї довідався Тарас, що жили на світі колись греки, римляни...

Та що ж, коли доступ до тих книжок припинився. Батюшка помітив одного разу, що Тарас читає книжку, і розсердився, що Тарас сміє без дозволу брати книги. Заборонив це раз назавжди.

Свою охоту до малярства Тарас сам старався у себе перебороти, але часом не мав сили здержатися. Не міг байдуже бачити чистої рівної поверхні — так і кортіло заповнити її фігурами, лініями.

У кімнаті отця Григорія висіла в рамці поганенька картинка «Святая Києво-Печерська лавра». Тарас почав до неї придивлятися, а потім узяв і нарисував з пам'яті вугіллям у стайні на стіні. Світлі місця відзначив крейдою, і вийшло дуже гарно.

Показав наймичці Явдошці — дівчина ця служила у попа. Явдошці дуже сподобалося, й вона не втерпіла — сказала матушці, коли скубали пір'я.

Але матушка підійшла до справи зовсім з іншого боку:

— Це вже Тарас дуріє. Де ж таки видано — по стайнях церкви малювати.

Сказала батюшці. Батюшка пішов подивитися, щоб потім добре нам'яти вуха Тарасові, аби не насміхався із священних речей.

Але коли побачив — мимоволі залюбувався. Неповне освітлення скрадувало деякі браки роботи. Біла крейда на освітлених місцях блищала, і чорні тіні від того ставали ще чорнішими. Ну от прямо тобі Лаврська дзвіниця в повному сяйві дня.

Тарас, ніяк не сподіваючись побачити отця Григорія в стайні, прибіг туди, посвистуючи — щось хотів поправити в рисунку. Побачивши батюшку, отетерів. Наладився тікати, але побачив, що отець Григорій якось не спішить до патлів.

— Це ти рисував?

Тарас відповів не зразу.

— По стайнях святих речей не малюють. Зітри, — і вийшов.

Тарас здивувався такій лагідності. З полегшенням зітхнув і почав стирати рисунки. І — дивна річ! — йому зовсім не було жалко.

Але не завжди у Тараса з батюшкою кінчалося так мирно. Одна подія трапилася така, що мало-мало не скінчилася погано.

У ті часи ходили по українських селах великороси-коробейники з усяким товаром. Один такий офеня прийшов і до Кирилівки з лубочними[1] картинами. Порозвішував їх на церковній огорожі — аж очі вбирає. Генерали якісь на конях скачуть із величезними шаблями у руках, і під ногами їх громаднющих коней валяються маленькі усякі «враги». Пастушки, пастушки, а коло них баранчики в ро-

[1] *Лубочні картини* — це дешеві картинки, що друкували їх, вирізаючи на лубу.

жевих та голубих стрічках. Далі царі і правителі усього світу, а посередині найголовніший, найсильніший, самий настоящий руський цар. А от «ныне благополучно царствующый государь император и его августейшее семейство». Тут же «Охота на оленя»: відкинувши голову, з останніх сил мчить олень, а на ньому висять собаки. Далі «Охота на львов». Обіч «Малороссийская картинка»: жінка б'є підпилого чоловіка. Підписано: «Была женка мужика за чуприну взявше...»

Розгубився Тарас. Ходив від картини до картини й не міг одірватися. Хотів би купити, але немає грошей.

Нараз йому прийшло в голову, що він же служить у попа, отже, мусить діставати якусь платню. От на ці гроші й можна буде купити картин.

Побіг шукати батюшку.

Отець Григорій саме виходив із церковної загороди, балакаючи з титарем[1].

Коли б Тарас хоч хвилинку подумав, може, догадався б, що зупиняти батюшку серед балачки не годиться. Але Тарас дуже біг, зрадів, що наздогнав, і одразу бахнув:

— Давайте гроші!

Здивовано поглянув на хлопця титар, здивовано поглянув отець Григорій. Він зрозумів, що це матушка послала по гроші для якої базарної потреби.

— Які гроші?

— Мої!.. Що я у вас заслужив.

Лице отця Григорія посіріло. Така розмова... та ще перед титарем...

Шорстким голосом піп сказав:

— Ти ж бачиш, що я зайнятий. Іди додому — там ми з тобою поговоримо.

Батюшка пішов із титарем, а Тарас зостався ні в сих ні в тих. З одного боку, чув, що ніби справді зробив не до пуття, а з другого — вступало завзяття: ти моє мені дай!

Тарас увійшов до передпокою. У сусідній кімнаті гнівно говорив отець Григорій:

— Це він, чого доброго, і у вівтар до мене за грошима полізе!.. Та й які гроші? Що у нас — договір був чи як?

[1] *Титар* — церковний староста, мовби громадський хазяїн церкви.

Чи ми контракт з ним у нотаріуса писали? А може, з нього робітник повний? Хлопець та до того ще й ледачий. Я його обув, одяг — а він гроші. Та ще й при титареві! Чоловік іще ладен подумати, що ми нічого не платимо.

— Та таки ж і не платимо, — тихим голосом обзивається матушка.

— Як то — не платимо?

— А скільки ж ви йому заплатили?

— ...М-м-м... Я, правда, ще нічого не платив, але заплачу.

— А скільки ж ви, господинку, йому положите?

— А скільки ж йому? Він не цілий парубок... я його одягнув... обув...

— Та то само собою, а скільки ж ви йому положите?

— Ну скільки?.. Ну, два рублі.

— На рік?

— Не на місяць же.

— Асигнаціями?

— А то ж срібними?

— Мало, господинку... Він же для нас працює, дорогами побивається... І худібки доглядає, і дровець урубає, і в грубі запалить, і збігати куди збігає. Ні, два рублі мало, господинку.

Але на отця Григорія напав ґедзь:

— А більше я не дам. Не дам — і годі про те. А щоб він знав, як і де з ким говорити, я віддам гроші Микиті. Він старший брат і знатиме, як краще ті гроші витратити.

Цього вже не міг стерпіти Тарас і вскочив до хати.

— Я не хочу!.. Це мої!.. Я заробив!.. А мене...

Отець Григорій був роздратований.

— Як ти смів до хати входити без спросу? Тебе кликали?.. Тебе звали?.. Марш до кухні!

Матушка лагідним рухом відхилила чоловіка:

— Що з тобою, Тарасе? Навіщо тобі гроші?

Тарас зніяковів. Справді — чого він так раптом? Заслужив — ну й заслужив, не пропадуть. Наспіла потреба — прийди, попроси по-людському. Не так же, що мало не за рясу хапав батюшку на вулиці.

Тарас пояснив, навіщо йому гроші. Матушка дивувалася, бо таки ж це було дивно.

— Дурнику! Та тобі ж гроші потрібні на щось путнє.

Але Тарас так просив, що матушка нарешті випросила в отця Григорія трохи грошей і дала Тарасові.

Тарас біг як несамовитий. Йому здалося, що коробейник уже порозпродував усі картини.

Прибіг засапавшись. Картини як висіли, так і висять. Тарас купив аж п'ять штук!

Обережно, мов скло, ніс їх додому, а дома не міг налюбуватися. Зразу ж постало питання — де їх ховати?

Досі Тарас ніколи й нічого не мав свого. Одежа у нього була тільки та, яку носив; чобіт або не було, або, знов, тільки ті, що були на ногах. І так усе.

Оце вперше став власником і вперше відчув клопіт — а де ж ховати?

Змайстрував собі з дощок скриньку на зразок тої, що була у Явдошки. Явдошка ніколи не тратила надії і все казала: «Дороблюся колись і до великої». А поки що задовольнялася малою, складаючи до неї всі свої багатства: ганчірочки всякі, пір'їну яку найде — на подушку.

У вільну хвилину витягали обоє свої скриньки і любувалися своїми дорогоцінностями. Явдошка заглядала у дрібнесенький шматочок дзеркала, що знайшла колись на греблі, важила на руці жменьку пір'я у шматині, перебирала ганчірки. А Тарас не надивиться на свої картини, знаходить у них все нові й нові достоїнства.

— Дивись, Явдошко. Он у цього генерала хрести на грудях. Ось глянь!

— Дукачі? — перепитує Явдошка, не піднімаючи голови. Це вона роздобула десь обривків шпалерів та й тулить їх собі на віко скриньки.

— Та які там дукачі. Хіба генерали дукачі носять? То на грудях хрести.

— Хіба він піп?

— От дурна. То не попівські хрести, а генеральські.

— А які ж там вони?

— Іди та й подивись.

— Ох, Тарасику... Мені ніколи. Ти принеси й покажи.

Тарас приносив. Явдошка дивувалася.

— Диви, якого поначеплював!

— А правда, гарна картина, Явдохо?

— Гарна. А ти б таку намалював?

— Хто й зна... Мо', якби краски, то й намалював би.

Тарас зітхав. Вічна мрія, вічне устремління — і яке ж воно недосяжне!..

Після купівлі картин із новою силою прокинулася в Тарасові охота рисувати і вчитися рисувати. Але де? У кого?

Скільки не роздумував Тарас — нічого не міг видумати. Виходу не було.

Але вихід знайшовся і то цілком несподівано.

Батюшка Григорій давно вже мав намір поновити дещо з образів у церкві, а може, й підмалювати що нове. Ні дячка з Тарасівки, ні отця диякона з Лисянки не вважав за добрих малярів і рішив закликати художника Іваненка, що жив у Хлипнівці. Цей брав дорого в порівнянні з дячком, але зате робив добре.

Іваненко прийшов. Це була людина зовсім непохожа на відомих Тарасові іконописців. Мабуть, доля зіпхнула його на становище, нижче того, на яке він міг претендувати по праву — і це зробило його задумливим, малоговірким.

З отцем Григорієм не зійшлися. За базарним звичаєм піп почав давати Іваненкові третю частину ціни. Художник здвигнув плечима й сказав, що він інакше не може, попрощався й пішов. Отець Григорій вважав це за першу частину переговорів, Іваненко — за кінець.

Коли художник вийшов уже за село, його наздогнав босий, простоволосий, задиханий хлопець.

— Дядечку!..

Іваненко зупинився. Для нього було ясно, що батюшка вважає його відхід звичайним торговим маневром, і тому він нетерпеливо сказав:

— Скажи своєму попові, що...

— Ні... Це я від себе...

— Від себе? А чого ж ти хочеш від себе від мене?

— Я...— і сміливість Тараса десь попливла. І що би воно означало? Як тільки йому доводиться вимовляти фра-

зу: «Я хочу вчитися малювати» — йому стає немилосердно соромно. От і тепер — не йдуть слова з горла, й годі.

Іваненко стояв і терпеливо чекав. Може, пригадував, як і самому доводилося колись отак червоніти й чути, як земля тікає з-під ніг.

— Я... хочу... вчитися малювати...

Іваненко не здивувався, не засміявся, не приточив якого дотепу — словом, не зробив нічого того, що так звик Тарас чути завжди. Іваненко прийняв цю звістку серйозно, спокійно, як ділову річ — і це зразу підбадьорило Тараса.

— Вчитися малювати? Що ж... це діло добре. А чому тобі прийшла така охота? Оце зараз?

— О, ні!.. Я завжди!.. Я тільки про це й думаю. Я вже й учитися пробував, — і Тарас розповів свої пригоди.

Іваненко сумно посміхнувся.

— Так... Але, до речі, як тебе звуть?

— Тарас я...

— Так от бачиш, Тарасе, мені треба йти додому. Може, ти пройдешся зі мною? Чи, може, у тебе є робота?

— Ні... Сьогодні ж неділя.

— Ну й добре. Так, кажеш, дячок дивився на руку?

— На руку ж. І сказав, що я ні до чого не здатен, тільки в пастухи. Ну, я й пішов у пастухи.

Іваненко задумано слухав.

— По руці, Тарасе, взнати нічого не можна. Те, що він тобі наговорив, викинь з голови і не думай — то дурниці. А от чи маєш ти справді хист до малярства — це треба перевірити. Ти рисував коли-небудь?

— Щодня! — викрикнув Тарас.— Як я не порисую день-два, то мені якось... я не знаю... То мені лучче два дні не їсти, як два дні не малювати.

Іваненко зупинився й уважно глянув на хлопця. Лице малого горіло. І горіло тими вогнями, які знав колись і він, Іваненко... Але ті вогні давно вже згасли на життєвих вітрах, і тепер, дивлячись на цього схвильованого хлопця, Іваненко почув, мовби хто взяв його серце і здавив.

— Ми вже багато пройшли, тобі далеко буде вертати. Давай сядемо отут.

Сіли на приступочках млина.

— Так, кажеш, рисуєш? А що ти рисуєш? Що тобі легше нарисувати — дерево, млин, чоловіка?

— Мені все одно. Мені аби подивитися. Я й генерала вмію.

Іваненко посміхнувся кутиком уст.

— У мене й картини є мальовані.

— Як? Сам намалював?

— Ну-у... — соромливо протяг Тарас.— У мене й красок нема. Це я купив...

— А-а... Так це ти друкованих купив?

— Яких — друкованих? Намальовані картини! Олень, битва, турок, генерал із шаблею.

— Знаю. Ну... то картини... А зрештою... Так, кажеш, усе можеш змалювати?

— Я й дзвіницю Лаврську намалював!

— Чим?

— Вугіллям та крейдою. Обстругаю вуглину гарненько...

— А крейда навіщо?

— А сонце ж. Так у мене тінь від хреста впала, та так же ловко.

— Тінь від хреста... — задумливо промовив Іваненко. Йому ясно стало, що хлопець, який може захоплюватися тінню від хреста, — це не так собі хлопець, що нарисував генерала. І зрадів.

— Тінь від хреста... Ех, голубчику!.. Пориваєшся ти кудись, летиш, а за спиною у тебе твоє кріпацтво, якого ти і не перелетиш, і не подужаєш, і не зломиш, а воно скоріше тебе зломить. Ні!.. Краще вже так пропадати у тьмі, ніж прозріти, побачити світло сонця, а тебе чиясь рука візьме, як комашку, і штурхне вниз, знову у тьму, знову у сморід. Насміються над тобою на кожнім кроці і покажуть, що ти раб єси і рабом зостанешся повік і що єдиною твоєю радістю мусить бути та, кол.і ти зумієш найкраще догодити своєму панові. Ось доля, яка жде тебе й усіх таких, як ти, доки буде стояти цей проклятий лад! І прокленеш ти тоді і світло своє, і годину, в яку просвітився, і скажеш: краще було б мені нічого не знати, ходити за своїми воликами, ніж отак каратися за несотворені провини. Будь воно трижди прокляте оте й мистецтво, коли воно може

давати тільки муки, поневіряння і сором, сором, нелюдський сором.

Іваненко хвилювався. Хвилювався і Тарас...

Кріпацтво... Ще не знав Тарас його ваготи на власній особі. Воно ще не почало втручатися в його особисте життя. Ще йшов, куди хотів, лягав спати, коли хотілося.

А от цей чоловік говорить про якесь інше кріпацтво, про якогось дракона, що виїдає саму душу чоловіка. Так значить — як? Виходить, що немає дороги? Виходить, що кріпакові нікуди немає дороги?..

І, мабуть, великий одчай відбився на обличчі Тараса, бо Іваненко схаменувся.

— Але ти, хлопче, той... не бери моїх слів так близько до серця. Хто знає — може, твоя доля складеться й по-інакшому. Тільки навряд... Знаєш що? Я би хотів подивитися, як ти рисуєш. Ти зможеш до мене прийти?

— Я прийду.

— Ну то приходь. Я подивлюся, що ти вмієш. Якщо в тебе справді є хист до малярства, то що ж... я зроблю, що зможу... Пораджу і... взагалі... Словом, приходь, — Іваненко простяг Тарасові руку.

...Перший раз у житті простягли Тарасові руку! Як людині. Не вдарили «по морді», не крикнули образливим окриком, а руку, руку простягли! І чи диво ж, що Тарас схопив ту руку і поцілував?

Іваненко зморщився.

— Не треба. Ти ніколи й нікому не цілуй руки. Хіба старому чоловікові, жінці старій... А то нікому. Це негарно.

Обіцяв Тарас прийти до Іваненка, але як це зробити? Проситися у батюшки, щоб пустив до Хлипнівки, то це ж підуть розпити — та куди, та пощо, та навіщо.

І надумав Тарас піти зовсім від попа. Думка була занадто сміліва для Тараса, й він вагався...

— Та що ти, Бог з тобою! Що ти затіяв? Куди там ти підеш? Хіба тобі у нас погано? Ох, ти лишечко!

— Мені у вас непогано, матушко, але я хочу вчитися малювати.

Матушка вдарилася об поли руками.

— Уп'ять малювати! Та хіба ж тобі батюшка не казали і я не говорила — покинь ти свої химери гонити, не вигадуй ти хтозна-чого. Живи у нас. Я побалакаю з батюшкою, вони тобі прибавлять.

— Я, матушко, не ради прибавки, а я хочу вчитися.

— Ну, що ти з ним будеш робити! Я ще таких хлопців і не бачила. Та чого ти, Тарасе, такий упертий, що тебе ні вговорити, ні розмовити? Як забив собі в голову що, як забив...

Мабуть, Тарас і справді був упертий, бо скільки не билася з ним матушка, а нічого не могла вдіяти.

— Підожди ж хоч батюшку, бо я сама цього діла вирішити не можу.

— Я навмисне й вибрав такий день, щоб батюшки не було дома, і ждати його я не буду.

— Вони ж тобі й гроші віддадуть...

— Мені грошей не треба, хай будуть у вас. А коли знадобляться — я прийду. За вами не пропадуть.

Хлопець стояв, мнучи свою шапку в руках. Матушку щось кольнуло в серце. Вона звикла бачити селянських хлопців цього віку грубими, а хоч такими, що хочуть здаватися грубими. Другий би на місці оцього Тараса, відходячи від хазяїна, напакостив би, може, що-небудь на зло, а цей... І матушці жаль стало сиротюка, що от мечеться по світі, шукає кращої долі, а вона, як лютий звір, повертається до нього тільки пазурами та іклами.

— Зоставайся, Тарасе... Батюшка прибавлять...

Тарас підняв на матушку очі, а вони були повні сліз. Матушка почула, що їй підступає якийсь клубок до горла.

— Ну що ж... Бог з тобою... Іди, якщо вже так наважився. Дай же я хоч поблагословлю тебе на дорогу замість матері.

Чуло перехрестила й поцілувала в похилену голову.

Тарасові згадалася мати, її ласка і тепло. Він заплакав і припав до руки матушки. Матушка і собі розплакалася, ні з того ні з сього...

— Ну, нічого, нічого... Якщо тобі там погано буде, приходь знову до нас. Батюшка прибавлять.

Тарас махнув рукою і вийшов.

Два тижні, що прожив Тарас у Іваненка, здалися світлим раєм після того всього, що дало досі життя. Сам Іваненко був людиною лагідною, розумною, багато читав. Бібліотека у нього була не така, як у батюшки, і не замикалася перед Тарасом, а навпаки, — отже, начитався Тарас досхочу.

Обстановка була художницька: багато картин, гравюр, рисунків. Що особливо здивувало Тараса, то це український характер образів. От Мати Божа — а в українській сорочці й намисто на шиї. Або святий Микола із запорозькими вусами, опущеними вниз. Три ангели перед Авраамом і вся обстановка, посуд, скатерті — все українське.

— А це не гріх? — чомусь спитав Тарас.

Іваненко усміхнувся.

— Ні, Тарасе. Гарно намалювати не гріх. А от погано намалювати, то це, я думаю, гріх.

Самому Тарасові Іваненко давав зрисовувати якесь листя, квіти тощо із своїх рисунків. Потім таке ж листя з крейди стояло на полицях. Далі показав дерево на городі. Тарас довідався вже, що таке «контур», «штрих», «затушовка», «фон», «копія». В ухах звучала формула: «Около контура, по направленню контура». Йому не треба було двічі говорити одне зауваження — він одразу схоплював потрібне.

І все ж коли Іваненко одного разу спитав: «А мене міг би ти нарисувати?» — хлопець зніяковів і засоромився.

— Ану попробуй. Я сяду отут, світло, бачиш, як падає. Приготуй усе, що треба, і починай.

Іваненко сів. Тарас узяв олівець в руки і... застиг.

З чого почати? Чуприна на голові як найвища точка? А може, очі? Фон?.. Що?..

А Іваненко сидить і непомітно придивляється. Йому радісно, що хлопець так хвилюється.

Нарешті Тарас трохи заспокоївся. Вирішив спочатку дати контур, а потім уже в ньому, як в ящику, розприділити що куди.

Початок знайдено. Погляд Тараса зробився гострим, проникливим. Олівець послушно ходить по папері. Тут рівно... тут вигнута лінія... тут м'який кут... один висок

трошки більш вгнутий... цікава лінія підборіддя... на один вус упала смужка світла — оце б красками!

Там уже кинулося кілька штрихів тіні в найцікавіших місцях — на скулах, наприклад, на затіненому виску. Тих кілька штрихів потягли за собою більше. Сильно зачорнене волосся тіньової сторони одразу дало напруження світлотіней — і забув Тарас усе. Не чув уже більше нічого, тільки веління ліній і їх закони.

Збудив його рух Іваненка, коли той устав. На Тараса мов хто вилляв цебер холодної води.

— Іване Митровичу!.. Голубчику!.. Ради Бога!.. Отут іще тільки... трошечки... Ой Господи!

Іваненко добродушно сміявся.

— Но-но, брате! Ми цю штучку знаємо. Це казка безконечна. Отут трошки та там трошки — і засадиш мене знов на дві-три години. Ні, брате, нема дурних.

Тарас мало не плакав.

— Ану давай подивимось, що ти там...

Тарас простяг рисунок учителеві і... злякався. Він же ще сам не подивився, що намалював!

Іваненко узяв у руки рисунок. Лице його одразу стало серйозним. Це ще більше перелякало Тараса.

Довго розглядав Іваненко Тарасову роботу. Потім почав говорити якимось сухим, майже суворим голосом.

— Слухай, Тарасе. Хист до малярства у тебе є. Вчити тебе я вчив би з охотою, але — ти кріпак. Взяти тебе до себе я не можу, бо ти тоді вважався би за біглого, а я відповідав би «за пристанодержательство». Я міг би тебе вчити тільки при умові, що пан дасть на це дозвіл і то на письмі. Як же він такого дозволу не дасть — ні ти, ні я нічого не поробимо. Пан для тебе — все! Він для тебе більший батька, матері, більший царя, більший Бога. Схоче він — будеш вчитися, не схоче — підеш у поварята чи в козачки, чи куди там тебе поставить панська воля. Поки ти спинався на ноги, поки тебе мусив іще хтось ростити, міцнити твої мускули — доти пан не утруднював себе звертанням уваги на тебе. Але от ти виріс, ти вже можеш приносити якусь користь панові — і відтепер нічого для тебе немає. Немає у тебе сім'ї, рідного краю, рідного народу,

немає твоїх бажань, стремлінь, талантів — нічого немає! Все замінює тобі пан! Ти можеш хотіти бути художником, а пан схоче зробити з тебе кухаря — і ти будеш кухарем. Ти можеш хотіти вчитися на музиканта, а пану побажається зробити з тебе їздового — і ти будеш їздовим. Не Бог творить чоловіка, а пан! Бог може заложити в душу людську талант, високі прагнення, а пан все одно поверне по-своєму і тебе з твоїми талантами відішле «на конюшню». Перша заповідь, начертана Мойсеєм на скрижалях, то не була заповідь про бога Саваофа, ні!.. То пан з усіх вершин Синайських глаголеть до тебе: «Аз єсмь Господь Бог твій! І да не будуть — і не будуть тобі бозі інії, окрім мене!»

Іваненко тремтів. Якісь ридання чулися в його голосі. А Тарас... Очі його широко розкрилися, він занімів і не дихав. Потім з поривом кинувся Іваненкові на шию.

— Ой дядечку, дядечку!.. Та що ж воно буде!..

Іваненкові вже досадно на самого себе, що він так затривожив хлопця, але окрім того було ще почуття якоїсь наче злорадності: «Нехай, нехай знає і не дурить себе надіями в наш вік рабства й неволі».

Коли заспокоїлися обидва, стали на тому, що Тарас піде до Вільшаної й постарається бачити Дмитренка. Це головний управитель всіх Енгельгардтових маєтків, цар і бог кріпацький. Якщо він дасть дозвіл — Тарас переїздить жити до Іваненка.

Властиво, Іваненко не мав надії, що Дмитренко дасть той дозвіл, але хіба можна це сказати Тарасові? Тому коли Тарас, вибираючись, спитав: «А як мені бути із скринькою?» — у Іваненка не стало духу сказати: «Забирай! Забирай усе, бо ти вже ніколи сюди не вернешся». Він промовчав, а Тарас відчув у цьому мовчанні щось зловіще.

— Я ж вернуся, Іване Митровичу?.. Правда?..

— Аякже... аякже... Скриньку ти зостав, але... знаєш... все може бути... Коли там що, то ти не протився, а лучче потерпи. Наше діло, брат, терпіти. А потім воно таки поіншому зробиться...

Тараса тривожили всі оті недоговореності, але все ж він скриньку зоставив.

— Я ж вернуся, правда? Я скоро вернуся...

А в Іваненка серце краялося. Провів Тараса далеко за село. Розставалися, як два брати рідні.

Батюшка Григорій дуже розсердився на матушку, що вона сміла відпустити Тараса.

— Ну, де я тепер візьму хлопця, де? Все ж, хоч і ледацюга, а він був потрібен у господарстві.

У першу ж неділю, коли побачив діда Івана у церкві, підкликав його й єхидно говорив:

— А твій онук таки невдалий.

— Чому, батюшко? Лінується? Не хоче робити?

— І лінувався, і не хотів робити, а тепер і зовсім утік.

— Як — утік?

— Та так — утік та й годі. Може, й украв що — я ще не перевіряв.

— А вам траплялося приловлювати його на крадіжці?

— Та ні... поки що Бог милував.

— Ну то...

Це означало: «Ну то нічого й язиком по-пустому блямкати».

— Зрештою, як утік, то й утік — плакати не будемо, а хотів я тобі ось що сказати, Іване. Хлопець він уже великий, а дивись, ніде місця собі не нагріє. Інші давно вже собі на хліб заробляють. А він же сирота, мусить розуміти, що йому на виделці ніхто не подасть. Я це тобі по-доброму кажу, не то що там... Візьмись до нього круто, а то пропаде хлопець, зледачіє. От ти розсердився, що я про крадіжку сказав. Правда, він у мене не вкрав нічого, але як звикне ледацюжити — що ж йому більше робити, як не красти? І привчиться. Почне з копієчки, з бурячка, дійде до карбованця й курочки, а там далі вже дорога широка.

Дід Іван мовчав. Таки правду говорить отець Григорій — з хлопцем дійсно щось треба робити.

— А куди він пішов?

— А хіба я знаю? Мене дома не було. Матушка каже, ніби до Хлипнівки чи що... вчитися малювати.

Дід аж сплюнув.

— Пху! Оте мені малювання аж у печінках вже сидить.

— І я ж кажу: що те малювання йому дасть? А він в одну душу: малювати та малювати. Візьмись, Іване, поки поперек лавки лежить...

Забив баки отець Григорій Іванові своєю фальшивою приязністю. Вирішив дід піти до Вільшаної й побалакати з паном Димовським. Це був помічник Дмитренка, а дід його знав.

У неділю, взявши паличку у руки, дід подався до Вільшаної.

Увійшовши до панського двору, став і похитав головою. Величезний двір був порожній, і якась печать мертвоти лежала на ньому. Попробивалася травичка на усипаних колись піском стежках. Від клумб і квітників тільки сліди зосталися. От уже хвилин десять стоїть дід посеред двору — і душі живої нема. А раніше — хо-хо!

Нарешті показався якийсь старичок. Дід Іван привітався, а потім каже:

— А що? Пропала слава?

— Пропала, голубчику, пропала...

І той був старий дід, і цей. Говорили вони одні і ті ж слова — але яка різниця в їх змісті!

У голосі діда Івана чулося: «А що? Догралися? Підождіть — ще й не те буде». У голосі панського дворового чувся правдивий жаль за минулими розкошами.

— Було на Великдень... Збираємося всі у вихідній кімнаті. У нас же і церква є в домі, аякже! І підходимо до пана христосуватися.

— І цілуєтеся?

— Ну-у, що ти!.. Хіба ж таки це мисленна річ? Ми руку панові цілуємо. Вищі служащі долучають з панських рук по парі яєць, а нашому брату роздає камердинер по яєчку. Да... була колись жизнь...

Старичок безнадійно махнув рукою. Саме в цей час проходив мимо якийсь дворовий у свиті.

— Он іде лакей. Хіба то лакей? Хіба ото йому у свиті ходити? Коли ти лакей, то ти повинен увесь блищати! Щоб блиск той від тебе на сто сажнів бив! Потому, ти не для себе одягаєшся, а свого пана честь держиш — так я понімаю.

Дід Іван просив Димовського взяти Тараса до двору та навчити якого ремесла. Димовський обіцяв, отже, дід Іван пішов додому, заспокоєний щодо долі свого внука. «Тут тебе, брат, живо привчать до роботи, не бійсь», — гадав про себе.

А Тарас і не знав, що там десь хтось уже знов вирішив його судьбу, й весело йшов до Вільшаної.

Базарна площа. Багато маленьких будиночків. То були колись приміщення для музикантів. Колись відти неслися всякі звуки й не раз весь базар танцював, коли музиканти змовляться й різонуть якої веселої.

Тепер ті будиночки стояли мовчазні. Музиканти хоч і вважалися в штаті, хоч і йшли на них гроші, але і гроші ті попадали не до тих кишень, на які писалися, і самі музиканти перебували зовсім не на музикальних роботах.

Тарас іде далі. Що це?

Який довгий паркан — увесь розмальований. Коні, собаки, люди — як живі! Копито — то це ж тобі копито. Язик сучка вивалила набік, і піна капає. Доїзний трубить у ріг, надуває щоки — от-от зареве! Курява з-під копит, аж світиться на сонці... Ой Боже ж мій, як же гарно! І от така краса на паркані поневіряється. Дощ мочить, сонце випалює, дядько їде забризкає... І як же воно?..

Але годі роздивлятися, треба йти.

І як тільки сказав собі те слово — одразу щез добрий настрій. В серці похололо, жах якийсь пройшов...

Перед воротьми аж зупинився від хвилювання. Заплющив очі і, мовби з високої гори кинувся в омут, переступив у ворота.

Величезний двір і ні душі в ньому. Куди йти?

Довго нікого не було. От вибіг якийсь хлопець, мабуть, ровесник Тарасів. Тарас зняв шапку й спитав:

— Скажіть, будь ласка, як пройти до пана Дмитренка?

Хлопець зупинився, оглянув кілька разів Тараса з голови до ніг, пирснув сміхом і побіг далі.

Тарасові стало ніяково. Чого це він? Може, в одежі у мене що не так? Оглянув себе — наче все в порядку.

В одному з будинків відчинилися великі ворота. Звідти дядько бігом вивів баского гнідого жеребця. Жеребець фиркав, підбивав задом, жартував, ніби намагаючись вкусити.

— Но ти-и! Гратися?

Тарас підійшов до дядька і повторив свій запит.

— До самого Дмитренка? Навряд чи доб'єшся.

Тарас не розумів. В усій практиці життя йому такого не траплялося. Треба було бачити діда — він ішов до діда; треба бачити батюшку — ішов до батюшки.

— А навіщо тобі Дмитренко?

Тарас зам'явся. Говорити чи не говорити?..

— Це я проти того тебе спитав, що, може, тобі й не Дмитренка треба.

— Ні, таки самого Дмитренка треба.

— А коли так, то підожди. Зараз вийдуть із отого будинку пани. Може, серед них і Дмитренко буде. А як ні, то йди до Димовського. Це така ж сила, як і Дмитренко.

Ждати довелося недовго. З дверей великого будинку вийшло троє панів. Дядько шепнув:

— Он той, що посередині... у білому...

В ухах Тараса шуміло, серце билося до болю. Він хотів іти і чув, що ноги не слухаються. Холодне омління повзло по тілу і обезвладнювало всі мускули.

Що діється з панами, коли їх зустрічають? Коли їх цілують в руку? Пани стояли спинами до Тараса. Тарас поклонився. Хотів щось сказати, але слова не йшли з горла. Він ще раз поклонився. Один з панів обернувся і побачив хлопця. Спитав каліченою російською мовою:

— Што тібє, мальчик, надо?

Тарас пізнав. Це був Штанько. Він іноді приїжджав до батюшки в гості — грати в карти. І Штанько пізнав Тараса.

— Глянь, хлопець з Кирилівки! Це тебе отець Григорій прислав?

Обернувся і другий пан. Говорив з польським акцентом:

— З Кирилівки? А-а, це той... як його... Що дід у нього гайдамака старий, швець.

— Шевченко?

— Ото-то! Шефченько! — і Димовський звернувся до третього пана:

— Пане жондцо! Є тут хлопець такий з Кирилівки. То куди його?

Третій пан обернувся, півсекунди недбало подивився на хлопця і знов обернувся до коня.

— На кухню його. Одежу там йому... Дем'яне! Та ти швидше біжи! Клюсом, клюсом!..

Димовський повернувся йти й кинув:

— Ходзь, хлопче, за мнов.

Тарас стояв, витріщивши очі, й нічого не розумів. Димовський обернувся і нетерпляче крикнув:

— Алє я до цєбє мувєв! Ходзь за мнов!

У голосі тремтіли панські наказуючі нотки — і Тарас почував себе, як загнузданий кінь.

Ці нотки... Він, Тарас, чує їх вперше, але його предки чули ці нотки багато разів, звикли повинуватися й цю звичку передали в кров Тарасові. І тому він не міг поставитися проти, не міг нічого сказати.

Десь провалився Іваненко, десь провалилося малярство, книжки, будучність — провалилося все. Нічого не зосталося! Тільки цей наказ у напружених нотках панського голосу й молодий послушний раб...

ОТРОЦТВО

У ВІЛЬШАНІЙ

— Візьми цього хлопця й одведи до комірника, нехай дасть йому одежу. А потім на кухню. Оприділяється в кухарчуки.

Це Димовський наказував якомусь парубкові, а сам зараз же повернувся і пішов назад.

Тарас машинально пішов за парубчаком, ще зовсім не здаючи собі справи, що властиво сталося. Ще двадцять хвилин тому він стояв перед панськими воротьми і волів був повернути від них чи направо, чи наліво. І зовсім не уявляв собі, що, переступивши ті ворота, переступив прірву, яка відділила його від усього минулого, і що тепер він зовсім не має права йти, куди схоче.

Машинально ішов за парубчаком, машинально роздягся в кладовій, машинально одягнув показану йому одежу. Зв'язав свою у вузлик і тихо сказав:

— Ну, а тепер піду.

Парубок, що привів Тараса, стояв і колупав у носі.

— Куди ж ти підеш? — спитав, не виймаючи пальця.

— Додому, — так само тихо сказав Тарас.

Підбіг хлопець. Отой, що його зустрів Тарас найперше. Зареготав, показуючи гнилі зуби.

— Ну, годі тобі дурака валять, — буркнув комірник.— Іди, куди тебе призначено, я буду комору замикати.

— То куди, куди ти підеш у панській одежі?

— Я свою... — і нахилився підняти вузлик.

У цей момент хлопець піддав ногою. Вузлик вискочив у двері й покотився. Хлопець піддав іще раз, вузлик підлетів, розв'язався. Сорочка впала окремо, штани окремо, шапка теж, а хлопець, регочучись, підкидав то одною ногою, то другою.

— Ахвонька, чорт! Перестань, а то дядінькі скажу! — крикнув комірник.— А ти піди забери своє лахміття.

Тарас не ворухнувся. Видно, це все ще не доходило до його свідомості.

— Ти чуєш? Піди собери! — і ключник дав Тарасові запотиличника.

— Завіщо ви б'єтеся? — так само тихо спитав Тарас. Він останнім часом відвик від безпричинних запотиличників. Але ключник чомусь осатанів. Він теж одвик від таких запитів.

— Пайшол на свайо места! Ще буде тут...

— Піди ж собери, чого ж ти? — байдужим голосом радив парубок.

Аж тепер зрозумів Тарас! Зрозумів, що він попав в особливе оточення, що тут у нього не буде не тільки приятелів, а навіть ворогів; що він упав у море і не ворог йому та хвиля, яка його топить, і не приятель та, що підійма наверх.

Зрозумів і звичаєм селянських хлопців кинувся тікати.

Парубчак так само байдуже побіг за Тарасом. Швидко наздогнав, ухопив за комір і трусонув. А Тарас і не думав вириватися. Тільки закрив раптово руками лице і голосно заридав.

Так його, заплаканого, і привів парубчак до кухні.

— Пилип Матвєїч! Ось вам нового помічника привів.

— На чорта він мені здався.

— Ну, я того не знаю. Мені сказано привести, я й привів.

— Понасилають туть... дєрма, а ти возись із ними.

Парубок пішов. Матвійович рубав «каклєти» двома ножами. Потім узяв і плюнув туди. Це у нього така звичка була. Як розсердиться, то обов'язково наплює у панську страву.

Тарас стояв коло дверей і плакав. Так ось воно, кріпацтво!.. Так оце і я вже кріпак.

І тут же якесь завзяття вступило в нього: постановив утекти. І дивився вже вовчим поглядом спідлоба, готовий тікати зараз, при повному напруженні всіх мускулів.

До кухні приходило багато людей. Дівчата якісь, парубчаки, але ніхто не звертав на Тараса уваги. Не звертав

уваги й Матвійович. Його ще зранку розсердили, й він оце мстив «їм»: плював до страви, не звертав уваги на хлопця, якого «вони» йому прислали.

Десь надворі продзвонив дзвінок. Почувся шум, голоси, тупіт ніг.

— Так я ж іду, — сказав замурзаний дядько. Він весь час то підкладав дрова до печі, то возився з посудом.

— Підложи і йди.

Дядько пішов. У кухні зосталися тільки Тарас і Матвійович. Тарас перестав плакати і розглядався по кухні.

І в попа була «пекарня», але куди! У цю кухню весь попівський будинок можна запхнути.

А посуду! У матушки теж була «кастрюлька», але одна, тут, може, сотня. Ножі висять і великі, і маленькі, а один висить такий ножара, що лиш би показав на шляху — цілий обоз зупинити б можна.

«Нехай собі й посуд, а я все ж утечу».

І кухар сам такий чудний. Увесь у білому й на голові шапка біла. Так у шапці й ходить. А он же й образи.

Зболіли вже й ноги стояти. Тікати б зараз — та, мабуть, той парубок стереже. Нехай! Ляжеш же ти спати, а я утечу.

Вернувся дядько, що підкладав дрова. Усе відригується йому потроху, аж кухар крикнув:

— Чого ти там ригаєш?

— То Олена нагодувала чимсь таким, що все відригується.

— Ти ще мені у кушання там наригаєш.

А Тарас думає: «А як ти у те кушання наплював?»

Кухар смажить якесь м'ясиво, воно шкварчить та пахне так приємно. Тарас відчув, що хоче їсти.

«Дарма! Хоч і нічого не їстиму, а таки втечу».

Увійшла повна баба. Лице добре таке.

— Чим ти там нагодувала хлопців, що на них хикавка напала? — питав Матвійович.

— Обжерлися, стерви, та й відригують.

Саме в цю хвилину дядько коло печі здорово гикнув. Баба й Матвійович розсміялися.

— А що це за парубок?

— А чорт його знає!

— Чий ти, хлопче? Хто тебе прислав?

Запит був людський, відмовчуватися було б негречно, й Тарас сказав:

— Я не знаю...

— От тобі й раз! А хто ж зна? Матвєїчу! Та що це за хлопець і чого він тут стоїть?

Бабу вже розбирала цікавість. Матвійович мовчав, тож зібрався дядько:

— Та то, кажуть, ніби нам на помошника прислано. А хто й зна, що воно. От став і стоїть.

Баба сплеснула руками.

— Ну дивись ти! От так штука! — і чомусь аж зареготала.— Та як же тебе звуть? Чий ти? З якого села? Пощо тебе сюди прислано?

Тарас не знав, на який із запитів відповідати, й тому мовчав.

— Постой! А чи ти ж обідав?

— Ні.

— А чого ж ти не йшов з усіма?

— Я не знав.

— Ну то ходім же, я насамперед тебе нагодую, а то тут, бачиш, які великі пани — і ложки борщу не дадуть, ходім.

Знов сказано було по-людському, і Тарас пішов.

Це була «людська куховарка». Вона привела Тараса до своєї кухні, дала йому поїсти. Потім сіла рядом і почала розпитувати. Систематично, ґрунтовно.

Тарас відчув довір'я до цієї привітної жінки й оповідав охоче, отже, через півгодини баба знала всю Тарасову біографію.

— І що ж мені тепер, тіточко, робити?

— А те, що й усі роблять. От будеш при Матвєїчу, вивчишся на повара. Все ж лучче, як у хліві волам хвости крутити. Свіжий шматок хліба щодня. Он бачив сам: усі прийшли сюди обідати, а Матвєїч не прийшов, бо він нашої страви не їстиме. Пан того не з'їсть, що Матвєїч, не бійсь! Ні, ти ще Бога благодари, що тебе послали на кухню. Це, брат, щастя твоє. А якби послали на конюшню з-під коней вигрібати та на людей різки готовити — лучче?

— Я не про те, тіточко... А я ж хочу вчитися малювати. І вчитель у мене вже єсть, усе...

— Мало чого ми не хочемо! Он і мені жених попадався хороший. Вийшла б за нього — хазяйкою була б. А от прислали сюди, й квит. Що я поплакала — м-м-м... і не дай Мати Божа. А потім звикла. Отак і ти звикнеш. Оте твоє малювання — то пусте діло. Ти берись лучче до навуки, це тобі вірний шматок хліба.

— Я, тіточко, втечу...

— Втечеш? Куди ж ти втечеш, дурашка? Ще якби батько-мати були... Тікати, брат, тобі нікуди. Куди б ти не втік, то тебе піймають.

— Овва!

— От тобі й овва, дурашка.

— А я на Херсонські степи!

— А ти знаєш, де вони, ті Херсонські степи?

Тарас мовчав. Справді, от вийшов за ворота: куди повертати? Направо чи наліво?

— От бачиш. Дороги не знаєш, грошей нема, харчів нема — як його тікати? А на степу — що ти робитимеш? Все одно будеш найматися на роботу, та ж панщина. А тут при Матвєїчу будеш собі у теплі й у добрі.

Тарасові гірко було відмовлятися від думки про втечу, але не міг не бачити, що таки тітка Олена говорить правду.

— Іди ти краще оце тепер до Матвєїча, поклонись йому й скажи: «Прислано мене до вас у помошники — що прикажете робить?» Він почот любить.

— Я не піду...

— У, дурашка! Як же так — не піду? Як треба, то треба.

— Мені стидно...

— Що тобі стидно?

— Та отак говорити.

Тітка Олена розсміялася.

— Що значить непривичка. Ну ходім удвох — я за тебе говоритиму.

По дорозі тітка Олена навчала.

— А як почуєш дзвінок, то спитай: «Пилипе Матвійовичу! Чи можна мені вечерять іти?» Це як він буде у хаті. А як не буде, то сам знай: дзвінок — ото на вечерю. Приходь сюди, бери ложку і їж. А я розпитаю кого треба, де

тобі спати. От ти будеш і ситий, і криша над головою, а не Херсонські степи. І вигада ж!..

У кухні суєта. Прибігають дівчата, парубки з супниками, тарілками, а Пилип Матвійович «одпускає». Поварське ж діло таке: не так зготовити, як одпустити.

Олена вибрала хвилину й сказала:

— Оце вам, Пилипе Матвійовичу, нового помічника прислали.

— Він мені не нужен.

— От тобі й маєш! То все галдилися, що нема нікого на похваті, що здався б хлопець, а тепер...

— Так мені ж треба помошника, а мені чурбана якогось прислали. Он він півдня простояв коло дверей і палець об палець не вдарив. А їсти, бач, пішов!

— Ну, не сердьтеся, Пилипе Матвійовичу. Воно ж із села, воно всього боїться. Дайте вже йому яку роботу — нехай привчається.

Пилип Матвійович помовчав.

— Сухарі нехай товче.

Ох, ці сухарі!.. Ще натовчеться їх у цій кухні Тарас.

— Сухарі так сухарі, — казала Олена.— Сідай, Тарасе. Його Тарасом звуть.

— А хоч і ковбасом, то мені все одно.

Сів Тарас товкти сухарі. Як двинув товкачем, сухарі розлетілися в усі боки. Всі, хто був у хаті, засміялися. Пилип Матвійович плюнув. Заступилася знов тітка Олена.

— Ну чого ви смієтеся? Звісно, хлопець із села, вперше бачить. А якби тобі ціпа в руки дати — чи багато б ти намолотила, га?

Це до франтовитої якоїсь покоївочки.

— Так то ж ціп, а тут само діло показує.

— Тобі й показує, бо ти вже то бачила, а йому в диковинку. Отак, Тарасе, треба.

Показала, скільки насипати, як прикрити лівою рукою горло, як товкти. Принесла друшляк, показала, як сіяти, куди зсипати просіяне.

Так почалося Тарасове кухонне життя.

Все було тут Тарасові чуже, малозрозуміле і дике. Хоч би оця безконечна кількість слуг. Камердинери, лакеї,

офіціанти, кухарі, кухарки, кучері, конюхи, берайтори, форейтори, виїзні, кравці, перукарі, малярі, слюсарі, столяри, бондарі, точильники, каретники, шорники, ткачі, землеміри, фельдшери, скотники, вівчарі, волярі, свинарі, козарі, єгери, стремянні, ловчі, доїжджачі, псарі, горничні, прачки, кружевниці, швеї, ой, лишенько!.. А там сад з цілим штатом службовців, город, музикантська капела, півча... А контора! То ж уже ціла установа з канцеляристів, писарів і біда знає ще з ким.

І це ж усе ті, що «на дійсній службі». А ще ж сотні, буквально сотні таких, що служили колись, а тепер перестали чи за старістю, чи за інвалідністю, чи за непотрібністю. І все то хоче їсти, добре одягнутися, взяти свою пайку радощів від життя.

Крадіжка йде довкола немилосердна. Крали тонко за допомогою звітів і паперів; крали грубіше — при видачах і прийманнях; крали, нарешті, зовсім просто — підкопом під комору, зривом замків, продиранням даху. І все це людське муравлисько вертиться на визначній обмеженій площині, вариться у власнім соку, лається, свариться, б'ється, мириться, пиячить і творить усяку мерзоту. Не проходило й дня, щоб десь не кричали, не лаялися, не билися, особливо баби. Це вносило якусь різноманітність у нудне двірське життя, а тому на всяку таку сварку радо збігалися з усіх боків люди як на видовище, стояли й любувалися.

А Тарасові нудно в усьому тому і незвично.

Стосунки між ним і його патроном Пилипом Матвійовичем не поліпшилися. Навпаки — трапився такий випадок, що вони й зовсім зіпсувалися.

Пилип Матвійович завжди сам різав курчат до столу. Казав, що вміло зарізати курча — велика мудрість, і її ніхто тут у дворі не вміє.

І трапилося раз таке курча, що не хотіло бути зарізаним. Вирвалося з рук і полетіло по столах, кричачи на весь свій курячий голос. Задзвеніли тарілки, полетіли додолу якісь горшки, брязнуло скло.

Двері були відчинені, курча вилетіло надвір. За ним Матвійович. На бігу схопив поліно.

У передсмертному жаху курча металося по двору, Матвійович швиргав у нього поліном, але не попадав: курча підлітало з вереском уверх і кричало, кричало.

— Та лови ж, чого стоїш!..

Але Тарас в цей момент уявив собі, що переживає курча. Йому дуже жаль стало цього малого молодого життя. Підскочив до хвіртки, що вела в сад, і одчинив. Курча в останньому напруженні сил кинулось туди й щезло в кущах. А для Тараса наступила розплата.

Розлютований, розстобісений Пилип Матвійович насів на Тараса замість курчати і місив його кулаками, задихаючись і від утоми, і від злості. На крик почали збігатися ведені якимсь «верхнім чуттям» дворові, мов тягла їх сюди незрима сила. Як вони, сидячи на своїх закапелках, могли догадуватися, що десь там у дворі б'ються та лаються — Бог їх знає, але факт, що через дві хвилини вже зібрався цілий натовп.

Всі були на боці Пилипа Матвійовича.

— Оце так помічник!

— З таким помічником зробиш що, якраз!

— Замість допомогти, він хвіртку відчинив.

А Пилип Матвійович прямо зненавидів Тараса з тої пори. Добре, що сьогодні закінчився його тиждень.

У панській кухні було два кухарі: оцей старий Пилип Матвійович і другий, молодший, поляк Мартин Пилипович. Він не був сином Пилипа Матвійовича, а просто так прозивався.

Це був привітний чоловік — і кухня зразу повеселішала: частіше забігали молоді горничні ніби за ділом, чувся сміх, жарти.

До Тараса він поставився добре, Тарас трохи відпочив за його чергування і з жахом думав, що оце в наступному тижні знову черга Пилипа Матвійовича.

А Пилип Матвійович дійсно почав свій тиждень особливо. Як тільки увійшов до кухні, крикнув Тарасові:

— Марш із кухні! Щоб я тебе більше тут не бачив!

Тарас вийшов. Не знав, що з собою робити, і заплакав.

— Чого плачеш, хлопче?

Тарас глянув і перелякався. Це був той пан, що віддав його на кухню. Але дивився не сердито. Навпаки.

— А-а, це ти? Малий гайдамачок. Чого ж ти плачеш? Преціж ти козак, а козаки ніколи не плачуть, а все тільки ляхів ріжуть.

— Мене... Пилип Матвєїч...

— А-а!.. «Щоб і духу твого не було в кухні?» Це він у нас такий. Але ти не звертай уваги. Погуляй — і знов іди. Він змилосердиться. Тільки не плач, бо то не козацьке діло.

І пішов. Тарасові стало трохи легше. Такий великий пан, помічник самого Дмитренка — і такий ласкавий.

Але до кухні не пішов. Йому захотілося оглянути садибу. Зайшов за той будинок, в якому ночував, і одразу потрапив на особливе місце. Халабудки, закуточки, хлівці, загородки, дворики, повіточки, вузенькі суточки між ними. Звідти чути найрізнородніші звуки: кудахкали кури, гегали гуси, кахкали качки, визкотіли поросята, блеяли вівці. Сморід від усього того кварталу йшов нестерпний, бо всюди повно сміття, гною, стоять калюжі помий, купи всяких відходів і відпадів. Серед того бруду бабраються діти, бродять якісь жіночі постаті, кричать, лаються, ганяються то за дітьми, то за поросятами. Літають голуби, б'ються діти.

Це було місце проживання неслужилої двірні. Тарас стояв і дивувався, як можуть люди жити в такім смороді й бруді, коли його хтось окликнув:

— Ей! Це ти називаєшся Тарас?

— Я...

— Іди, тебе якийсь пан кличе.

Тарас перелякався.

— Мене?.. Пан?..

— Та не наш пан! Якийсь чужий. Тараса мені, каже, треба. Я кажу, що тут їх до Ірода, хлопців — усіх не взнаєш. А оце йду мимо тебе, дивлюсь — наче у нас таких не було у дворі. Так іди ж, бо чоловік дожидає. І скринька у нього.

Слово «скринька» розкрило Тарасові все. Він стрімголов кинувся бігти.

Справді, то був Іван Дмитрович. Тарас підбіг, кинувся в обійми, цілував руки й плакав, плакав.

Іван Дмитрович теж був схвильований.

— Ходім звідси... десь сядемо... тут люди...

Сіли в затишному куточку. Тарас одразу почав просити узяти його звідси, але Іван Дмитрович і руками замахав.

— Що ти, бог з тобою! Та як же це я міг би? Ти вже у них записаний, зашнурований у книгу. Ні... брати тебе до себе я не можу.

— То що ж мені тут і пропадать?

— Ну чого ж? Якось перемелеться... треба терпіти.

Не такої поради ждав Тарас від Іваненка, і було йому кривдно.

— Ти ще не оглядівся, не придивився. І ти нікого не знаєш, і тебе ніхто не знає. Поживи, роздивись. Мене ж ти знайшов геть аж у другому селі, то так і тут. Як виявиться, що ти вмієш рисувати, то, може, віддадуть тебе й учитися.

— Може, до вас?

— Хтозна... може, й до мене...

Багато балакали. Провів Тарас Івана Дмитровича аж за село і вернув трохи заспокоєний. Справді — треба роздивитися, може, що й трапиться.

— Никита! Никита-а-а!

Це перший крик пана уранці. На той зов являється вічний незмінний Никита — і розпочинається панський день.

Підсікли останні роки пана Енгельгардта — якось одразу він «здав». Ще бадьорився, вислуховував доповіді Митренка, роблені отак, для очистки совісті; віддавав розпорядження, яких ніхто не слухав, давав вказівки, за якими ніхто не йшов — словом, проявляв іще ознаки життя, хоч і не завжди в однаковій мірі. То показував приливи діяльності, прокидався в ньому давній Енгельгардт, а то знов охлявав, мускули слабли, і на руках Никити Варфоломійовича опинялася дитина.

Дуже добре пам'ятав старі часи, царювання Катерини. Зрештою, й не диво, бо з тих власне часів пішов жити, «стал человеком». Енгельгардти були сірі бідні дворяни. То всесильний дядюшка Потьомкін витяг їх усіх на вершини знатності й багатства, і тепер Енгельгардт — один з найбагатших магнатів Росії. Більше тридцяти тисяч кріпацьких душ нараховувалося у маєтках Енгельгардта. А землі! А лісів, пасік, винокурень — та що й казать.

І от... з того усього так мало треба тепер Василеві Васильовичу Енгельгардту. Кашку йому зварять на снідання, а він капризує і сердиться на свого Никиту.

— Що ти мене змушуєш їсти? Я не хочу цієї каші, бо вона чи недоварена, чи переварена.

— Каша як каша — ізвольте їсти.

— А я не хочу! — і Василь Васильович відштовхує від себе тарілку й сидить надувшись. Варфоломійович спокійно стоїть за кріслом і перечікує.

— Семена я зна-ю!.. Даром, що з армії приїхав, а зразу все взнав. Мене, брат, не проведеш!

— Який Семен? Кушайте кашу.

— А Воронцов же, Воронцов! Йому, бач, хотілося попасти у вихователі до малих великих князів, а Барятинський Іван собі — ну от вони й не помиряться ніяк.

Це Василь Васильович згадує події з-перед яких п'ятдесяти літ. Захоплюється згадками, а Варфоломійович підсуває йому кашку. Василь Васильович їсть, з рота у нього капає назад у тарілку.

Снідання закінчене. Варфоломійович кличе:

— Ей, хто там! Одягатися панові.

А в сусідньому покою давно стоїть лакей і держить напоготові легеньку заячу шубку. Пана одягають, а він не перестає говорити.

— Весілля, Шурине, було пишне! Кавалер де Хорта дав бал, а Кобенцель собі! Аббат Велькі написав вірші на честь Шуриного шлюбу. Ось підожди, я тобі їх прочитаю.

Варфоломійович давно знає ті вірші напам'ять, хоч вони і французькі, як знає все, що буде говорити пан. Але мусить вислухати, бо інакше пан упреться й не піде гуляти.

Пан читає французькі вірші, слуги позіхають. Варфоломійович обережним рухом відбирає аркушик з рук пана й ховає до шкатулки. Сам бере пана під руку і бережно зводить його в сад.

Там прогулка по певних алеях з відпочинком на певних місцях протягом рівно чверті години.

Після прогулки почуває себе втомленим і відпочиває у м'якому кріслі. Весь час згадує минуле.

— Ага, згадав. Ставили п'єсу «Жорж Данден». У великому придворному театрі. Чи в Ермітажі, га? Ти не пригадуєш?

— Ні, не пригадую. Звольте відпочивати.

Язик пана починає заплітатися, події й люди перемішуються...

— Капціані... Правда, здорово танцювала? І Бонафіка мені подобалася.

— Так це ж співачка, а не балетниця.

— Співачка ж, а я що кажу? А Рейнін хвастун був... Підступив до Ізмаїла і бив у нього з польових орудій на такій дистанції, що ядра не досягали.

І під власне белькотання Василь Васильович засипає. Варфоломійович, як статуя, стоїть за кріслом.

Дітей у Василя Васильовича п'ятеро: три сини і дві дочки. Із синів найбільш уїдливий молодший, Павло Васильович. Він записаний в уланському полку, а дійсно служить ад'ютантом при генерал-губернаторі у Вільнюсі.

Усе турбує батька з грошима. То скаржиться, навіщо його зарахували у гвардію, коли не хочуть давати пристойного утримання; то просить грошей на весілля, а вишлють — відписує, що передумав женитися.

Зрештою, оце в минулому році, здається, таки одружився направду. І жінку взяв так, нічого, путню. Вона теж з роду Енгельгардтів, тільки з інших Енгельгардтів — з німецьких баронів.

Тепер пише Павлуша, що сподівається скоро бути батьком, отже, просить грошей. Василь Васильович у хвилину просвітлення — а нещастя хотіло, щоб листи Павлуші все приходили в часи просвітлення, — бурчав:

— Ще буде батьком чи ні, а вже вимагає грошей. Ми як були такими, не вимагали.

От сьогодні знову прийшов лист від Павлуші. Пише, що у нього народився син, якого в честь батька й діда названо Василем. Просить вислати грошей, а головне — людей.

«Поки я жив сам, я обходився денщиком. Коли одружився — обходився найменшими слугами. А тепер я сімейна людина і мушу мати приличну обслугу. Отже, прошу мені вислати кучера, конюха, кухаря, дворецького,

двох-трьох лакеїв, хлопця-козачка і двох або трьох покоївок. Як бачите, тату, я прошу той мінімум, без якого ніяк не можна обійтися жонатому чоловікові».

— «Жонатому»... Ми в його роки обходилися якось... І не мали по двадцять слуг.

— Тоді були одні часи, а тепер інші, — вставляє Варфоломійович.

— І тоді були такі самі часи, це все дурниці. А хіба ти думаєш, що треба послати?

— Думаю, що треба.

— А я цього не думаю.

— Ваша воля.

— Порозсилаю всіх людей, а сам із чим зостануся? Ні, нехай обходиться — як ти думаєш?

— Я вже сказав, як я думаю.

— Ну що ж з того, що сказав? Ну й сказав. Треба обдумати. Поклади листа в китайську шкатулку. Я подумаю.

Тарас ніяк не примиряється із життям у дворі. Не знаходиться спільних інтересів. І хлопці-однолітки є, а от якось не лежить душа до них.

Більше любить, коли вирветься вільна хвилина, піти у сад. Там уже знайшов такі затишні куточки. Порозкладає свої картини із скриньки й любується.

Одного разу побіг у сад навіть у робочий час — так уже закортіло глянути на картини. Довго розглядатися не міг, закрив свою скриньку й побіг назад.

Назустріч отой самий Ахвонька.

— Що ти несеш? — спитав начальницьким тоном. Він був племінник Варфоломійовича, й тому вважав себе великою особою.

Тарас хотів мовчки пройти мимо, але Ахвонька схопив його за рукав. Тарас смикнув, аж той мало не впав.

— А-а! Так ти біться? — і кинувся на Тараса.

Тарас спочатку затулявся однією рукою, а потім поставив скриньку на землю та як двинув Ахвоньку по-запорозькому, то той аж носом запоров.

— Молодець! — почувся чийсь голос, але Тарас не роздивлявся вже, а за скриньку та ходу.

Ахвонька тим часом робив своє. У нього була вже вироблена система: качався у куряві, не перестаючи верещати, сколупував вереди на своєму прищуватому обличчі — і в такому вигляді пішов «ік дядінькі».

Тарас чистив цибулю, коли до кухні влетів сам Варфоломійович. Очі іскряться, нижня губа тремтить.

— Де тут хлопець Тарас? — крикнув хриплим голосом.

Пилип Матвійович мутовкою байдуже показав.

— Так ти мого племінника покалічив? Так ти на ньому одежу порвав? Та знаєш ти, на кого ти руку підняв? — і тріпав, тріпав за волосся.

Тарас хотів терпіти, але несила. В цей момент з порога почувся голос:

— Варфоломійович! Як тобі не соромно! Защо хлопця скубеш?

— За волосся, сякого-такого сина! За волосся! Я йому покажу, як людей калічити! Мій Афоня мусить перед очі пана ставати, а він йому пику покопирсав.

— Та неправда ж це!

— Як неправда, якщо хлопець прийшов весь у крові, одежа порвана і... і... і...

— То так, але він сам себе розкровив. Я ж усю цю картину бачив, — і дядько розповів, як було діло.

Варфоломійовичу незручно. Він не знає, як виплутатися.

— А що ж то у нього за скринька була?

— Не знаю, — каже заступник. — Ніс хлопець скриньку, це я бачив, а чия вона і що в ній — того я не знаю.

— Ну видима річ, що він украв щось і тікав. А мій приловив. Що там у тебе у скриньці?

— Картини...

— Карти-ни?..

Уся кухня зацікавилася. Справді було дивно. Сказав би онучі, ну то так, а то — картини.

— Картини, гм... Які ж то картини й де ти їх узяв?

— У батюшки служив... і купив...

— На зароблені гроші?..

Диву цих людей не було границь. Ну нехай би вкрав, а то купив та ще на зароблені гроші!

Уся кухня стовпилася. Люди дивилися на Тараса, мов на чудо яке.

— Ану ходім! Ану ходім, брат, що там у тебе за картини й звідки ти їх узяв! — якимсь особливим, «поліцейським» голосом проговорив Варфоломійович і потяг Тараса за комір.

Уся кухня висипала услід. Воно й справді як цікаво! Надворі хто побачить процесію — зупиняється:

— Що, попався? Куди ведете?

— Та це ми йдемо картини дивиться.

— Карти-ни!.. Які картини?

— А ось ходім, то й побачиш.

І натовп ріс. Поки дійшли до барака, то набралося таки чималенько людей.

А Тарас почував себе справді, як злодій, що оце його піймали на гарячому вчинку й хочуть публічно карати. Він почав нервово тремтіти усім тілом.

— Що? Мабуть, совість нечиста, що тремтиш? — обзивається хтось із натовпу.

Прийшли, а вірніше ввалилися в казарму.

— Ну, де ж твоя скринька? Показуй, скільки наворував.

Тарас витяг скриньку з-під тапчаника. Сам став збоку й закрив лице долонями.

Десять рук простяглося виймати дерев'яну затичку скриньки, десять рук розкривало вічко... І показалися на світ сокровища Тарасові. Ось заблищав генерал своїми зірками, охота, августейше сімейство... Все це розгорталося й недбало відкидалося убік. Хотілося скоріше до справжнього, до краденого, а його не було.

— Оце й усе? — з розчаруванням у голосі сказав хтось, коли витягнено було останню картину.

— Пху, чорти! — вилаявся один із задніх, спішно направляючись до виходу. — Я думав хтозна-що, а воно...

Натовп розходився ні в сих ні в тих. Кожному було ніяково, що кинув «діло» та хоч би було ради чого.

Хтось перевернув скриньку й чомусь постукав у днище пальцем.

— А може, в тебе є друга скринька?

Тут вже вступилися Тарасові сусіди по кімнаті.

— Ні, ні! У нього одна, ми ж знаємо.

Словом, «посрамлєніє» було повне. Матвійовичу ніяково. А тут іще заступник Тарасів:

— Ех, ти-и! Натріпав вуха хлопцеві хтозна за що, насоромив, осудив — і все по-дурному. Ти ж Євангеліє читаєш, спасаєшся, а там же написано: не судіть, да не осуждені будете. Бо якою мірою мірите, такою і воздасться вам. А ти осудив безневинного хлопця та ще й сироту. Тепер, якщо по-християнському, так тобі прощенія у нього просити треба.

— Ну... тебе не переслухаєш, — бурмотів Матвійович і протискувався до виходу.

— Що? Правда очі коле! Тікай, тікай. Та не забудь лампадку засвітити! Живим на небо лізе, а з бідного хлопця готов би шкуру зідрать.

Натовп розступився перед Матвійовичем, але слухав залюбки. Не дуже любили його у дворі, хоч боялися, бо він був неодступно при панові й міг, кого хотів, угробити.

А Тарас просто став знаменитістю. Як тільки показувався у дворі — чулося:

— А-а! Це той, що картинки?

— Ей, ти, як тебе! Ну що — картини твої цілі?

— Чудно, їй-бо! Сам голий як бубон, а на зароблені гроші картинок накупив.

І став Тарас не то дурником, не то улюбленцем усього двора. Якось одразу всі його взнали, кликали на ім'я. Але одно дивувало Тараса — ніхто не говорив з ним серйозно, а все з усмішечкою. І не зло, добродушно, а з усмішечкою.

Тільки Матвійович не змінював свого ставлення до Тараса. Сердився і казав, що це йому за кару дали такого помічника. Називав Тараса «мечтач».

— Що ти мечтаєш усе? Чого ти в діло не вникаєш? Це ж твій кусок хліба на весь вік!

Йому хотілося мати такого помічника, який всю душу вкладав би в кастрюлі, спав і думав би «про діло». Взагалі, щоб «вникав і достігав». А Тарас, видно, не вникав, а скоріше уникав, а тому й не «достігав». Це виводило з рівноваги Матвійовича.

Мартин Пилипович, той інакше. Він зразу помітив, що кухаря з Тараса не буде, але ставився до того спокійно.

— Ну, не буде, то й не буде — велика штука. Перейде на яке інше ремесло.

Тарас теж чув, що кухарська справа не по ньому, але куди себе діти — так і не знав. І це вічне перебування на роздоріжжі втомлювало, вибивало з рівноваги.

Все йому тут не подобалося, у дворі. Там, у селі, на першому плані була праця. Там працювали всі. Один більше, другий менше, але всі. Хто не працював, той був дуже ледачий чоловік, не вартий доброго слова, і з ним можна було не рахуватися.

Тут же все було навпаки: спритно вкрав, спритно відбоярився від роботи, скинувши її на іншого, — і вже молодець, вже хвалиться тим голосно й чує схвалення. Хто попробує робити щиро або захопитися роботою, піднявши голову, може побачити, як над ним стоїть який-небудь Семен або Максим і криво посміхається.

— Заробляєш на ласку? Ну роби, роби... Може, тобі щастя випаде — прикажчиком постановлять, то будеш іще нашого брата нагаєм по спині шмагати.

І охочий до праці чує себе ніяково.

— Та то я так...— говорить винувато й цюкає сокирою, аби цюкати.

Тарасові все це незрозуміло, а від того нудно жити з такими людьми. Хотів би тікати — а не знає куди. Чув про Херсонські степи, але як туди дістатися?

Раз, коли так сидів і марив про ті Херсонські степи, почув над собою голос:

— Ну, гайдамачок малий! Як виростеш — будеш ляхів проклятих різати, що?

Тарас відчув ласку не ласку, а щось людське у тих словах. Сама подібність ласки, сама вже відсутність чогось протилежного мусила вплинути на Тараса, й він почув, що очі його наповнюються сльозами. Пан Димовський помітив це.

— О! Знов плачеш? То вже негарно... як тебе... забув.

— Тарас.

— Ото-то!.. Тарас Трясило, герой Альти. Так чого ж ти плачеш! За папою-мамою соскучився? Так, здається, у тебе, окрім діда, гайдамаки старого, нікого нема.

— Я хочу до пана Іваненка.

— Хочеш до іншого пана? З ума зійшов чи що?

— Ні... це той, що малює... я хочу вчитися малювати.

— Малювати? І чорну каву попивати з гарненької філіжаночки, килимчик перський під ногами, хо-хо!.. Але ж то не для тебе, паничу мій дорогий!

Тарас і сам знав, що малювання не для нього, але що ж як у кожній стрічній особі все дошукувався могутнього спасителя, що простягне руку й виведе на дорогу.

Пан Димовський задумався. Видно, це не звичайна собі туга селянського хлопця, вирваного із звичного кубла. Щось тут є.

— Ану йди за мною.

Тарас пішов. Скільки разів не чув у своєму житті наказу — все його виконував.

Пан Димовський привів Тараса до себе, посадив на табуретці й сказав оповісти «все».

Спочатку Тарасові то не йшло гладко, але потім наладився. Картина життя при мачусі вийшла такою яскравою, що Димовський мимоволі зітхнув і покрутив головою.

А потім життя у брата, у попа, сподіване щастя в Іваненка — і замість того от кухарське ремесло у Матвійовича.

Чим більше слухав Димовський, тим ясніше переконувався, що хлопець незвичайний і що так просто сказати йому — «ану марш до кухні» — не випадає.

— Жаль мені тебе, хлопче, але... не знаю, чим тобі допомогти. Віддати тебе вчитися — це ж складна штука і не думаю, щоб Дмитренко на те пішов. Але — чому саме малярство? Хіба на малярстві світ клином зійшовся? Помоєму, ремесло краще. Вічний і певний кусок хліба. Тут уже і я можу тобі допомогти. Вибирай тільки, яке би ти хотів ремесло.

Тарасові гірко. Коли б він хотів бути ремісником, то вже давно був би ним. Але що ж як не лежить у нього до ремесла душа.

Здобувся на подяку, сказав, що подумає, з тим і пішов. Якби знав напевно, що виходу нема й не буде, тоді хоч і поваром, хоч і пастухом — все одно. Але якийсь голос говорив, що ще не все втрачене і надія єсть.

Днів через три стрів Димовський Тараса.

— Ну як? Вибрав собі ремесло?

Тарас ніяковіє, бо нічого про те не думав. На диво, Димовський не сердиться.

— Ну то я за тебе вибрав. Я тебе переведу в контору — хочеш? Ти грамотний, тобі там буде легко. І якщо у тебе справді є голова на плечах, то, може, й виб'єшся на яку дорогу. То як — хочеш?

Тарас знає, що це ж треба дякувати, а ніякої вдячності в серці не чує. Чи кухня, чи контора — не все хіба одно?

Димовський, не бачачи звичайних форм подяки, трошки був незадоволений.

— Ну то як же? Хочеш чи не хочеш?

Тарас поклонився і сказав «спасибі».

— Ну й добре. Я віддам потрібні розпорядження, і ти завтра вже можеш іти не до кухні, а в контору. Розумієш? — і відійшов, не чекаючи подяки.

Так трапилася ще одна переміна в житті Тараса, й він мимоволі подумав: скільки ж то їх було у мене, а скільки іще буде, бо, мабуть же, це не остання.

У канцелярії Тарасові трохи краще, ніж у кухні. На першу роботу дали розсортувати старі книги. Між іншим попалася «Штрафная книга именій помещика В. В. Энгельгардта». Тарас читав:

«Данило Кравчук — за продаж коня без відома економії — 20 різок»;

«Павло Дмитрів — за те, що слабо бив різками, — 10 різок»;

«Утікачеві Артемію Дяченку остригти волосся при самій голові»;

«Наталці Більчуковій, що повернулася із втечі, остригти половину кіс на голові».

Тарас думає про цю Наталку Більчукову, який то нелюдський сором мусила перенести бідна дівчина, коли їй вистригали половину кіс.

Аж тепер йому стає ясно, що дійсно від кріпацтва нікуди не втечеш. Можеш перемінити одного пана на іншого, але цілком позбутися пана не можеш. Кріпацтво — це машина. Роздавить, розм'язджить чоловіка, а сама й не помітить того. І звертатися до неї за милосердям — даремна річ.

І ще одну могутність пізнав Тарас тут, у конторі, — це могутність і бездушність цифри. Стільки-то тяглих, стільки-то піших, стільки городини і стільки бобилів. Чотири цифри — і кінчено. Якийсь головусий писарок запише: «Гальчин Павло з розряду тяглих переводиться в розряд бобилів» — і все. А перед Тарасом виникає ціла жахлива картина, як у чоловіка кінь на плуг напоровся, корова у лісі щось з'їла, здуло й здохла, а потім на дітей помірок прийшов — тройко за один тиждень пішло до Бога. Жінка у журбі впала на здоров'ї, робити стало нікому і от... був чоловік і нема його.

А тут, у конторі, нікому до того діла нема. «Та то ж люди. То живі люди», — хочеться крикнути Тарасові.

Маєтки панські великі, кривд і болячок людських багато, і кожну з них люди думають заспокоїти тут, у центрі. Ідуть хтозна-звідки натрудженими ногами, по цілих днях сидять біля контори, дожидаючи якихось резолюцій, мов віл обуха. Сидять мужики, понуривши голови, сидять заплакані жінки, зацитькуючи дітвору. І здається Тарасові, ніби він знаходиться в центрі якогось басейну, куди потоками спливають людське горе і сльози.

До пана приїхала в гості його сестра, графиня Браницька із своєю дочкою Єлизаветою Ксаверіївною Воронцовою. Воронцова їхала додому до Одеси, а мати взялася її проводити й заразом побувати у брата, поговорити з ним про одну справу.

Річ у тім, що Павлуша, не діждавшись грошей від батька, написав листа до тітки, власне до оцієї Браницької, щоб вона вплинула на батька в смислі грошей. От вона й хотіла про це поговорити з братом.

Приїхала з приживалками, з доктором англійцем і цілою купою слуг. Висідаючи з карети, говорила до дочки по-французькому:

— Дивись, дивись, Лізет, як усе заросло травою. А які тут квітники були! Ах, як Вася опустився.

Василь Васильович — він був у бадьорому настрої — зустрів гостей радісно і віддав наказ, «щоб усе було».

Пішла метушня. В кімнатах пораються двадцять душ, приводячи їх у порядок; витягаються позлежувані лівреї, спішно лагодяться, латаються. В кухні Пилип Матвійович і Мартин Пилипович з кількома підручними вовтузяться коло розжареної до червоності плити.

Брат і сестра не бачились давно, балакають про всячину, а Єлизаветі Ксаверіївні вже сумно; з гіркістю думає, що от доведеться тут, у дяді, проскучати кілька днів. Їй приходить у голову, що добре було б, якби дядя згодився дати бал.

Не надумуючись довго, вона біжить до дяді й висловлює своє бажання. Дядя в якомусь приливі радості від того, що от може чути себе бадьорим, необережно дає згоду, хоч пізніше кається. Але слово не горобець, вилетить — не впіймаєш.

Маленьке слово «бал», а скільки воно наробило сутолоки. В дворі Енгельгардта щез спокій для всіх. Та що в дворі! Щез спокій у всьому повіті, бо на прохання Лізи вирішено було скликати якбільше народу. Розіслано багато запрошень, і для баринь і баришень усього повіту настали тривожні дні — як буде з костюмом.

Тараса зовсім засмикали. Нараз над ним опинилося зо сто начальників.

— Та мені сказано оце чистити, — каже Тарас біля якогось килима.

— А я тобі кажу йти по дріт. Ти знаєш, що усе може завалитися? Понімаєш?

Тарас не знає, що там може завалитися, але знає, що йому можуть натріпати вуха, і йде. А по дорозі його перестрівають:

— Ти куди йдеш?

— Та мене послано по дріт.

— Дріт не втече, а он у льодовні лід розкритий — понімаєш? Соломи привезли віз, а скидати нікому. Іди скидай.

— Та мене ж битимуть.

— Поки тебе ще битимуть, то я зараз одлупцюю. Іди мені в цю мінуту, а то я й батожилко на тобі поб'ю!

Іде Тарас, скидає солому. А мимо проходить той, що посилав по дріт.

— Ба де він! А ми там дожидаємо, дожидаємо.

— Та мене он той послав.

— Так ти його слухаєш, а мене ні?

І починається тьопання.

Йде Тарас до килима, а його вже й сліду нема. Приходив лакей і дуже лаявся, сам вибиваючи.

— Ну хіба ж не попаду іродового сина. І патли всі обірву. Бач — йому доручено діло, а він пішов хтозна-куди...

У ВІЛЬНЮСІ

Приїхали до Вільнюса. Добилися помешкання пана. Маленький двір оточений з усіх боків високими забудóваннями. Тільки частина обозу могла зміститися тут і розгружувалася.

Повисипали люди з усіх дверей. Наче й слуги, а одягнені всі по-панському. Підсмішковуються й джерґочуть усі по-польському.

Дворецького, Олексу Павловича, потребував пан до себе. Щось довго тяглася та розмова. Нарешті Олексій Павлович вийшов, тримаючи руку коло носа, а з руки капає кров.

З Олексієм Павловичем вийшов якийсь вертлявий чоловічок. Питає, де тут штангрет. Наші люди переглядаються. Наче такого нема. Карпенко єсть, Лизогуб, Передерій, а штангрета нема.

Нарешті вияснилося, що це треба кучера, візника б. Так би і сказали. Це ж Сидір.

Так от пан звелів пану дати двісті різок оцьому пану.

І хоч усім було сумно, а майже кожен засміявся, бо дуже вже чудно було, як панові Сидорці звелено випарити різками пана Олексія Павловича.

А Сидорка — що сталося з ним? Тож якби йому це звеліли зробити там, у Кирилівці, він не міг би вагатися ні одної секунди. А тут...

Довкола стовпилися чужі люди. Хлопчаки в одну хвилину рознесли вістку — якогось москаля будуть бити, внаслідок чого з усіх боків почали сходитися люди.

— Як це бити? Що значить бити?

— А так, як б'ють.

— По одежі?

— Навіщо по одежі? Знімуть штани...

— І ото привселюдно? Matko Boska!..

Якийсь добродій у крилатці вже зліз на бочку і кричав промову, що російський царизм не тільки занечищує наш край, але привозить сюди ще й дикі свої звичаї, свою некультурність і азіатчину.

— Де це видано? Де це чувано — у великім місті, серед білого дня бити живу людину палками до півсмерті! Ми мусимо запротестувати проти того варварства. Нехай там у себе в Московщині вони роблять, що хочуть, але тут, у свобіднім краю, свобідного народу, вони не сміють накидати нам своєї азіатчини.

Словом, вийшов привселюдний скандал. Управитель настоював, щоб Сидорка виконав панський наказ — а Сидорка зухвалим тоном відповідав:

— А різки є? Чим же я його битиму? Голоблею чи що?

Так нічого і не вийшло — Олекса зостався небитий, що вельми розлютило пана Енгельгардта. Тому він був сердитий і кидався на всіх.

Закликав до себе за списком новоприбулих і кожному пояснював його обов'язки. Дійшла черга до Тараса. Він переступив поріг тремтячи.

Пан високий, молодий, з пишною шевелюрою, наморщивши брови, читав щось у списку.

— Що він тут понаписував, дурак? Про якийсь живопис. На чорта мені живопис?

Оглянув Тараса з ніг до голови.

— Ти будеш козачком. Сидітимеш у прихожій — і ні кроку. Розумієш? Ні кроку. Щоб як тільки я покличу, то являвся моментально, інакше... Я вас навчу... Я вам покажу всім...

Тарас стояв, не знаючи, чи йому вже можна йти, чи ще ні.

— Хіба ти не чув?.. Хіба ти не чув?..

І ляскав Тараса по щоках. Дуже вже розсердили пана Енгельгардта.

Тарас сидить на довгому дерев'яному дивані й ковтає сльози. Аж ось коли він зрозумів слова Іваненка: Бог сотворив тебе художником, а пан захоче — і ти будеш свинопасом.

Так воно, мабуть, і буде. Даремне набалакав Іван Станіславович, що тут і школи, і вчителі. Нічого тут нема — тільки оця прихожа і пан, що ляскає по пиці хтозна за що.

Отакі потяглися дні Тарасові.

Пам'ятаючи панів наказ, не виходив із передньої. Скучно і темно — нічого робити. Розважається тим, що співає пісні, тихо мугикаючи. Оцю запорожці співали у діда на Покрову, а оцю кобзар. Перебендя молитвував. Так як поведе, поведе голосом, а на струнах перебере, то прямо тобі душу виймає.

А оцю матуся співали. Сядуть коло вікна у празник, голову на руку схилять і тихенько наспівують:

Ой Боже, Боже,
Яка я нещаслива.
Вже всі люди сплять,
А я ще й не палила.

Піду до брата:
«Дай чим запалити».
Брат мені каже:
«Не хочеш робити».

Піду до сестри:
«Дай муки на роботу»,
А сестра каже:
«Прийдеш у суботу».

«Як мені, сестро,
Та до суботи ждати —
В мене дрібні діти
Та виганяють з хати»...

Панство молодих Енгельгардтів не були, сказать, дуже дібрана пара. Павло Васильович був людиною без особливого виховання, з солдатськими манерами, тоді як Софія Григорівна навпаки: дуже вважала на все, що торкається зовнішньої поведінки, й не любила ні різких слів, ні різких

рухів. Була освіченою людиною і грала дуже добре на фортепіано й любила музику.

Була розбірливою на знайомства й тому аж ніяк не водилася з місцевою російською чиновною братією, бо то були здебільшого люди негідні. А з поляками не могла бути близькою, бо поляки чули на собі урядовий гніт й до всякого росіянина ставилися із застереженням. Так і жили Енгельгардти самітно, без прийомів і самі майже ніде не бували. Тільки що вряди-годи скличе Павло Васильович офіцерів та влаштує вечірку.

Софія Григорівна не тужить за товариством. У неї є тепер синок, первенець, Вася, і вона всю свою увагу віддає йому. Син і музика — для неї вистачає.

Музику Софії Григорівни полюбив слухати й Тарас. Спочатку не розумів. Було дивно, що доросла людина ні з того ні з сього сідає і починає грати. І лице при тім таке серйозне, навіть натхненне. А іноді розцвіте якоюсь щасливою усмішкою.

Згодом почав розуміти цю радість від музики. Навчився розрізняти, що грається. Інакше слухав суворі фуги Баха, інакше — мелодії Вебера, інакше — вічно веселого Моцарта.

Завдяки музиці, та й так взагалі, Софія Григорівна стала якимось далеким і чистим божеством для Тараса. Йому подобалася її стрункa, обтягнена елегантною сукнею фігура. Та й кожна річ, в яку вона одягалася, була прекрасною.

Раз, коли нікого не було дома, насмілився забратися до її будуару. Думав, що у вівтар попав.

Насамперед, чистота. Ще за батька дома, як викидає було Тарас гній з хліва, то бувало і похвалять: «От воно й гарно, як чистенько». І в хаті в нас теж було чистенько, хоч і теля часом зимувало... У батюшки в горницях іще інша чистота, у старого пана в покоях — ще інша.

Але що вони, всі оті чистоти, супроти цієї, що блищить, сяє й аж наче очі муляє. Тут навіть не можна насмітити. Всяке сміття відскакуватиме від підлоги, як горох від стіни.

Ліжко... Не спати на ньому, а обідню служити, як на престолі. Блакитні стьожечки на подушках, тонке, мов

павутиння, мереживо, а на ковдрі — шовк. Попробував Тарас провести пальцем — чіпляється за палець і шелестить. Ні, не шелестить, а співає під пальцями.

Всякі дрібнички на столику. Ножички золоті, хто й зна, що ними різати. Хіба повітря та сонячні промені. Зеркало велике. Оце уперше в житті сам себе бачить Тарас. Розглядає очі, брови. А якби заглянув сюди таким, як ото був у дядька Павла, — ого! І скло, мабуть, репнуло б.

Футляр з оленячого рогу, а в ньому флакончики. Тарас відкрив один з них — пахне здорово. То он звідки тут такий запах чудовий.

Перехилив скляночку собі на руку, а воно як линуло. Аж на підлогу пролилося.

Нараз — дзвінок. Це пани вернулися. Тарас плюхнув собі цілу жменю тих пахощів на голову, як-небудь устромив флакончик й побіг відчиняти. Це була Софія Григорівна.

— Павла Васильовича не було?

— Ні.

Софія Григорівна потягла носом. Глянула на Тараса.

— Ти брав мої духи?

Тарас мовчав. Говорити було нічого.

— Як ти смів брати мої духи?

Якби Тарас украв гроші, їй не так було б неприємно.

— Щоб ти ніколи не смів заходити до моєї кімнати! Чуєш? А то барину скажу.

І вийшла гнівна.

Тепер Тарас перестав боятися виходити з дому. Доводилося бігати з дорученнями. Пан посилав так, ніби Тарас і родився у Вільнюсі.

— Піди до Опіца й купи мені півфунта тютюну ризького Халянда.

Тарас вибігав стрімголов, але за порогом одразу ж забував прізвища. Вертати до пана і перепитувати не смів. Починав розпитувати слуг — куди мене послано?

А ті сміються. Нарешті хтось змилосердиться:

— А тобі чого велено купити?

— Тютюну.

— А-а, то, значить, до Опіца.

Тарас пише на клаптику паперу «Опіц, Халянда» і йде. Двадцять разів проходить мимо вивіски, на якій стоїть «J. F. Opitz», але прочитати не вміє. Постановляє якимнебудь способом вивчити по-польськи.

У неділю почав випрошуватися до церкви, а замість того ходив по Вільнюсі. Все його тут вражало. Особливо костьоли. Коли вперше почув музику органів, довго стояв як зачарований. Заходити спочатку боявся, потім посміливішав.

Краса внутрішнього оздоблення костьолу здивувала. У нас тепер густо наліплять на іконостас золота, і це вважається красою. А по стінах намажуть абищо, щоб не були стіни порожні. А тут усе обдумано, усе пристосовано. У нас двері, просто собі двері, а тут вони різьблені, красиві, щоб іще хотілося на них подивитись.

Найбільше сподобався Тарасові костьол Святої Анни. Це був один з найкрасивіших костьолів Вільнюса. Недурно Наполеон сказав, що цей храм він ладен би на долонях перенести до Парижа. Вже зверху виглядав чудово. Легкі, ажурні вежі, прикраси тонкі, як мереживо, майстерно зліплені арабески, розети, і все це перетинається тисячами ліній, вабить око...

Раз зайшов до цього костьолу. Служба вже скінчилася, народу було мало. Тарас, ніде правди діти, розглядався не тільки по костьолу, а зиркав і на віленських панночок. Вони дуже подобалися йому, бо всі були такі елегантні, одягнені гарно.

Глянув Тарас, і йому впала в око одна панна. Вона стояла на колінах і молилася, але це не заважало їй час від часу зиркнути довкола. Її погляд стрівся з поглядом Тараса.

Служба скінчилася. Люди почали виходити. Панна підійшла до вівтаря й стала там колінами на ступеньку, вкриту оксамитом. Помолилася, схиливши голівку, поцілувала свій молитовничок і тоді направилася до виходу.

Тарас ішов за нею, хоч і сам не знав по що. Поки йшов костьолом — нічого, до притвору — нічого, вийшов на паперть — все ж нічого. І аж коли панна сходила зі сходів, вона так глянула на Тараса, що він прикипів на місці.

Часто потім ходив Тарас до костьолу Святої Анни, але вже ні разу йому не вдалося побачити тієї дівчини.

Вільнюс чимраз дужче захоплював Тараса. Як тільки зміг вирватися, ходив по вулицях, придивлявся до старовини, хоч і не знав про неї нічого, до людей. Литовці, білоруси, поляки, татари, євреї — все це нове для Тараса.

Почав і мови польської вчитися. Мартин Пилипович (він теж був тут) охоче взявся учити Тараса. Біда тільки, що не знав, як це робиться.

Служба теж ішла добре. Він уже привчився, як догоджати своєму панові, як поводитися в покоях. Вже не метушиться суєтливо, виконуючи наказ, — ні. Тепер він ходить певно по паркеті, спритно, навіть з вивертом, подасть тарілку, вміє вже носити шість тарілок одразу, вміє налити вина до бокала. Скаже йому пан:

— Он на тім кінці, бачиш, офіцер перевернув пляшку і цокає пальцем у дно. Побіжи, спитай, якого вам, ваше високоблагородіє, вина? І яке скаже — такого подай.

І Тарас подає. І знає, як кого назвати: кого благородієм, кого високоблагородієм, кого превосходительством.

Та куди там! Хіба зрівняти з тим пастухом, що бігав по кирилівських полях та співав вірші Сковороди

Весна люба — ах, прийшла.
Зима люта — ех, пройшла.
Уже сади розцвіли
І солов'їв навели.

Таке... Он Васька-фалетор як часом роздобуде віршик, то є з чого посміятися.

Ні, таки воно тут життя куди лучче. І в чистому ходиш, і добре з'їсиш, і людей бачиш. Та куди там — і рівнять не можна проти «деревенської жизні». Уже по-російському навчився говорити і по-польському наломлюється.

Робота неважка. Хіба то трудно барину чубука розкурить, а барині до аптеки збігать? А хоч часом і запотиличника одержиш, то без «єтова ніззя». Зате як гості — так і на чай. Тільки треба поспішати, щоб хтось з лакеїв не перехопив. Бо вони ласі...

Вже йому подобається, як у пана гості, чути всі оті змішані запахи вин, сирів, закусок, їди...

Дзвін чарок, гомін людей, багато свічок — все це підбадьорює, підносить, і Тарас мотається залюбки. «Чи знає Микита, що таке невшатель, де лімбурський, а де, скажем, голландський? Та він зроду й не бачив і не зна, до чого воно. Покажи йому бакштейн, то він скаже: «Пхе, як смердить онучею»... А того й не поніма, що то скус особенний.

Раз трапилося, що Васька — таки що фалетор, то не лакей — хотів, як і Тарас, понести шість тарілок одразу. А одна з руки геп, а за нею друга — геп! А тут Тарас стояв поблизу. І якось воно так вийшло гарно, що одною рукою підхопив одну тарілку на льоту, а другою — другу. Так аж деякі офіцери в долоні заплескали.

— Молодець, — кажуть.— От лакей, так лакей!

А Тарас аж зачервонівся від радощів.

Після закінчення панського «банкету» в кухні почався свій. Слуги натаскали вин, закусок. Мартин Пилипович повитягав приховане «кушання» — і пішло.

Васька не міг простити Тарасові отого випадку і вигадав помсту, свою, лакейську. Він підсів до Тараса, вдавав приятеля і все частував.

— Ти ж уже не маленький — пий! То як ти ребйонок був — ну так, а тепер...

Тарасові теж хотілося показати себе дорослим, і він пив усе, що давав йому Васька: і горілку, і пиво, і мед, і вино. Скоро він оп'янів і ледве сидів.

Васька вийшов з хати, але за хвилину повернувся.

— Тарас! Іди — бариня тебе кличе.

Тарас устав. Він ледве держався на ногах. Але для Софії Григорівни він усе зробить.

Гості розійшлися. Софія Григорівна прийшла до дитячої кімнати і там, сидячи над ліжечком, відпочивала. Їй було гарно тут. Цей вечір із криками, шумом, тостами, картами втомив її. А тут так тихо, любо.

Софія Григорівна згадала німецьку пісеньку, що співала над її колискою бабуся:

Schlaf, mein Kindchen, schlaf,
Da draußen steht ein Schaf...[1]

У той момент ввалився брудний, розпатланий, весь у крейді Тарас. Хитався й не міг стояти.

— Чого вам треба?

Софія Григорівна глянула. Огидливість запанувала нею, вона крикнула вже по-поміщицькому:

— Вон! Чтоб і духу твоего здесь не было.

На крик вбігла нянька. Одразу зрозуміла, в чім річ, і штурхнула Тараса до виходу. Штурханець був легкий, але Тарас так погано стояв на ногах, що гепнувся. Ногами зачепив крісло, воно впало з грюкотом. Дитина прокинулася, перелякано закричала...

Словом, вийшло погано. А Софія Григорівна з того часу прямо-таки зненавиділа Тараса.

І був це в житті Тараса такий період, що він міг би покотитися вниз і не піднятись, може, ніколи. Але тут трапився випадок.

Раз у неділю, випросившись до церкви, Тарас пішов бродити по околицях Вільнюса. Попав на кладовище для самогубців і пробував читати написи, але ще мало вмів по-польськи. За цвинтарем пряма дорога до лісочка, а з-за нього визирають то там, то там будиночки. Потім яр униз, міст через луки — мабуть, болото тут велике весною.

Чимдалі луки стають ширші, все більшає дерев. Направо будинок на пригорбку. До нього ведуть широкі дерев'яні сходи. Це були Рибішни, місце літніх забав вільнюсців. Літом тут весело: і на вільному повітрі, і в будинку не переводяться пікніки, бали, обіди, маївки.

Зараз за домом гора, вся поросла густим лісом. Там алея. Звідти стежка в долину, а по долині, мабуть, струмок біжить. А довкола, скільки оком глянути, — ліси, узгір'я, балки, яри. Десь — і зараз чути — шумить, падаючи з гори, водопад.

Гарна околиця навіяла на Тараса тихий, мрійний настрій. Вертав назад через Остру Браму. Тут, як і завжди, було багато народу. Одні стоять навколішках, не дивлячись на сніг, другі так просто — і всі моляться.

---

[1] Спи, моя дитиночко, спи... А там надворі стоїть овечка... *(Нім.)*

Тарас глянув... Неподалік стояла та сама панна, що він її бачив ото у костьолі Святої Анни. Підстелила хусточку і стала на коліна.

Перш ніж Тарас встиг що-небудь подумати, почувся шалений крик, люди почали бігти, а з Острої Брами вискочила трійка розбісованих коней. Вуличка вузенька. Народ у паніці, не знає, куди бігти, а коні мчать прямо на людей і на ту панну. Вона скочила з колін, але поковзнулася і впала. Ще півсекунди і...

Тарас стрибнув прямо з місця... потім ще раз... ще раз — і вхопив за повід. Коні раптом стали, аж мало кучер не злетів.

Що було далі — Тарас не зовсім пам'ятав. Він закляк руками на хомуті, і його вже знімали звідти. Поводив очима довкола, як безумний, і не знав, що з ним.

Сотні голосів гомоніли відразу. Із карети виліз старий військовий і щось говорив, але його ніхто не слухав, хоч то, показалося, був сам генерал-губернатор Римський-Корсаков. Якісь люди підходили до Тараса, щось йому говорили. Пані одна сунула йому плитку шоколаду в руку, а бабуся в хусточці дала бублик.

Натовп розштовхував якийсь старичок і кричав:

— Дайте мені його! Дайте мені руки йому цілувати! Дитину мою! Єдину дитину мою врятував!..

Дідок обіймав Тараса, цілував, благословляв, плачучи... Довкола гудів натовп. Генерал-губернатор уже поїхав, а вістовий, донський козак, стояв коло Тараса й тупо повторяв:

— Ды ты скажи, слышь?.. А то мене ехать надо, слышь?

А Тарас і не розуміє, чого той козак добивається.

— Инирал вилел, штоп хвамєлию...

Урятована панна ангельським своїм голосочком дякувала Тарасові, а батько кричав їй:

— Поцілуй! Поцілуй його привселюдно, бо то ж твій спаситель.

Панна вагалася, і тоді старичок:

— То я сам його поцілую! — і кидався обціловувати Тараса.

— Я називаюся Гошовський! Адам Гошовський! Відтепер мій дім — твій дім. Мій маєток — твій маєток. Бо ти врятував мені найдорожчий скарб життя. Всі бачили, але ніхто!.. Великі, дорослі, дужі — всі стояли й дивилися, як страшні звірі бігли на моє єдине дитя. І тільки він, цей чудовий хлопець. О, дайте мені його, я ще раз хочу його поцілувати. Рузю, проси його до нас. Проси на склянку гербати. На філіжанку кави... Хоч чим-небудь... Але Боже... Хіба є такі скарби на світі, якими можна би...

Потроху натовп почав розходитися. Один з ксьондзів, що правили набоженство в каплиці Острої Брами, підійшов до Тараса і поблагословив його. Старий Гошовський тяг хлопця за рукав і питав, як його звуть.

— Тарас? О, я так і думав, що русин. Правда, русин?

Тарас не розумів і мовчав. А старий пояснював це інакше.

— Чого соромитися? Русин, то й кажи, що русин. Соромитися нічого. І русини, і поляки — однаково християни. Бодай я так дивлюся. Правда, Рузю?

Панна Рузя не відповідала, але їй думалося, що краще було б, якби її спасителем був не русин. Всі русини грубі. Правда, цей сором'язливий, але... не вадило б йому бути трохи веселішим.

Прийшли до помешкання Гошовських. Пан Адам був удівець, хазяйством правила його двоюрідна сестра, теж уже немолода панна Уршуля. Коли вона довідалася про випадок, теж почала цілувати Тараса.

Пан Адам закликав двох своїх приятелів — пана Бартоломея й пана Олександра, щоб з такої нагоди трохи випити, побалакати. А панна Рузя запросила Тараса до свого покою. Вона була щебетливої вдачі, щосекунди про щось питала, але Тарас мусив відмовчуватися, бо не вмів по-польськи.

Панна Рузя була гафтярка з професії. Показувала Тарасові свої роботи.

— А одна моя подруга — пан її не знає — вигафтувала хусточку своїм волоссям.

— А то ж навіщо? — щиро здивувався Тарас.

— Так... на пам'ятку... одному там фацету...

Увійшов старий Гошовський трохи підвеселений.

— О, гафти. Моя Рузя — то майстерниця, аякже. Прийшов просити Тараса до своєї компанії. Всі ми хочемо випити за тебе. Бо ти мені врятував єдину мою дитину, і я хочу з тобою випити.

Тарас глянув благальним поглядом на Рузю — рятуй, мовляв. Але вона тільки здвигнула плечима — що ж я можу?

Тарасові не було зараз цікаво сидіти з старими, і він сказав, що йому треба йти.

— Служба? — казав пан Адам.— Ну, як служба, то це перше діло. Я сам був камердинером, то знаю.

Панна Уршуля винесла пряників.

— Прошу пряничків. Сама пекла, — додавала з усмішкою, мовби це додавало пряникам смаку.

Тарас не знав, що йому з тими пряниками робити. Узяв один — і знов не знав, чи їсти, чи так тримати. Панна Рузя винесла паперовий кульочок і, попросивши вибачення, що буде класти пальцями, положила туди кілька пряників. Тарас не хотів брати, бо думав, що так лучче...

— О... То я мушу напрошувати пана до своїх пряників? А що то єсть?

Старий все просив Тараса випити хоч одну чарочку на дорогу. Тарас відмовлявся тим, що не п'є, а сам червонів, згадуючи Ващине вгощання.

Прощання вийшло чулим. Старий цілував Тараса і просив заходити. Панна Рузя повторила ті ж слова, а при тім додала:

— Ми всі будемо пану раді, — а при тім так глянула на Тараса, що у нього в серці янголи заспівали.

Тарас добре запам'ятав вулицю, будинок і побіг. Це ж мало не весь день проходив.

Коли підходив додому — боявся. А тут всі напали:

— Де ти ходиш? Пан уже разів п'ять про тебе питав.

Тарас із завмерлим серцем піщов до пана. Пан стрів його фразою:

— Що ти там напрокудив такого, що по тебе сам генерал-губернатор присилав?

Тарас перелякався на смерть. Пан кивнув головою:

— Он там лежать десять рублів. Це генерал-губернатор тобі прислав за якесь... спасіння чи що...

Тарас стояв і не рухався. Страх скував його.

— Чого ж ти стоїш? Візьми гроші, бо то твої. А що ти шлявся десь замість церкви, то за те тебе треба вздрючить добре. На перший раз я прощаю, але якщо ти ще насмілишся — не погнівайся. Я не подивлюсь, що ти «лично известен» самому генерал-губернатору. Я, брат, так вспорю, що до нових віників не забудеш. Марш на місце.

Тарас шарпнувся бігти. Новий окрик зупинив його.

— Візьми свої гроші. Спаситель...

По-інакшому освітилося життя Тарасове з цієї пори. Він став до всіх ласкавий, привітний. Багато думав про Рузю і чим більше думав, тим більше вона йому подобалася.

Та й не тільки Рузя, а вся та тиха сім'я. Там величають його «пан Тарас». Невже це я — пан Тарас? Кирилівський підпасич, дяківський попихач, вільшанецький кухар...

І вдячністю переповнювалося серце Тараса до цих добрих людей, що і в ньому бачили людину, гідну пошани й доброго слова.

І ще одне цікаве знайомство трапилося Тарасові саме в цей час. У домі випала потреба в слюсарній роботі. Дворецький закликав Тараса:

— Піди на Домініканську, № 169. Там живе слюсар. Кіюць він називається. Ти подивись: якщо він тверезий, то заклич. Скажи — робота є.

— Навряд чи він способен, — обізвався хтось із двірні.

— А що?

— Та його бачив на вулиці. Здається, «найшло».

Тарас пішов. Будинок знайшов скоро.

Величезний двір, повний прибудувань, закапелочків, чуланчиків, суточок, і звідусюди звідти визирає нужда. Холод скував калюжі бруду серед двору, сніг присипав трохи язву помийної ями. А весною що тут робиться?

Тарас входить в якусь чорну дірку. Довго йде в темноті, намацує двері — і входить до сирої півтемної кімнати. Кілька малих дітей, обліплених лахміттям, туляться до худої, виснаженої жінки — вона шиє біля темного вікна. На

слова, і це чомусь особливо рвонуло Тараса за серце. Він одвернувся і швидким рухом почав розстібувати сорочку. Це він зашив у ладанку ці десять карбованців, що дістав від генерал-губернатора, і носив на шиї.

Розірвав ладанку й совав асигнацію в руки жінки.

— Що це?.. Що це?..— говорила пані Кіюцева й ховала руки назад.

— Візьміть... візьміть... то на діти... Але ж бо візьміть...

— Та від кого це? Хто передав? Пан Кришталевич?

— Еге, еге... пан Кришталевич, — повторив Тарас, хоча вперше чув це прізвище.

Пані Кіюцева зі стогоном заплакала і похилилася, щоб поцілувати Тарасові руку. Тарас кинувся, як ошпарений, і вибіг з хати.

У темноті наткнувся на якусь трубу, заторохкотів, мало не впав, але біг. Йому страшно стало, що існують на світі такі ступені нужди, при яких жінка, мати шістьох дітей, може цілувати руку Енгельгардтовому козачкові.

Тарасові жаль було Кіюцевих дітей, і він частенько почав до них забігати. Випросить у Мартина Пилиповича яких-небудь харчів і несе. Діти відразу звикли до Тараса, особливо найменші — Зося і Франек. Коли Зося говорить «пан Таляс», то це звучить цілком так, як колись говорила сліпенька Марієчка: «Талясику... Талясику...»

Багато діти говорили про пана Кришталевича, який він добрий, який веселий, аж Тарасові захотілося побачити цього чоловіка.

Він то й бачив його, тільки не знав, що то Кришталевич. Це теж було коло Острої Брами, тільки по той бік, на людському тракті.

Там стояв полк, що прибув з провінції і мав увіходити до Вільнюса. Полковник і батальйонні командири сиділи на конях — дожидали начальника дивізії. Солдати стояли «вольно». Довкола зібралося багато народу.

Нараз із натовпу почулася команда:

— Смирно! Батальоны на пле-ечо!

Полковий командир спочатку здивувався, а потім подумав, що це полковий ад'ютант, мабуть, дає знак, що наближається генерал, і собі скомандував:

— Смирно-о! Батальоны на пле-ечо!

Батальйонні командири підхопили команду, і полк здригнувся, набираючи іншого вигляду. В натовпі почувся сміх.

З юрби на водовозній кобилі вискочив їздець. На кобилі теліпався обідраний хомут і вірьовочна упряж. Їздець був у засмальцьованому фраку, в світло-сірих коротеньких штанцях з латками всяких кольорів, а на голові — помицьканий циліндр.

Обірванець галопом підскочив до солдатів і голосно, по-військовому крикнув:

— Здорово, ребята...

— Здрав...желав...вав...ав...ав...— розітнулося було по рядах, але офіцери зацитькали. Полковий командир почервонів.

— Що це за проява сміє тут здоровкатися з батальйонами? Пане поліцмейстер! Прошу прибрати звідси цього блазня.

А обірванець:

— Прошу пана полковника не забуватися. Хіба то злочин привітати богатирів-солдатів?

Під загальний регіт натовпу поліцейський підбіг до їздця і вивів кобилу на фронт. У цю ж мить прискакав полковий ад'ютант і відсалютував, що командир дивізії їде безпосередньо за ним. Знову почулася команда.

— Смирно! Батальоны — на пле-чо!

— Я це ж саме казав. І навіщо повторювати?

Натовп регоче, а для Тараса загадкою стає людина в такій ролі.

Тарас тепер буває у Гошовських. Чує, що там йому дійсно всі раді. Пан Адам охоче оповідає про свою минулу службу у Чарторийських, панна Уршуля гостинно трактує всім, що є кращого в домі, а панна Рузя... теж дуже гречно, ласкаво приймає Тараса і дозволяє йому любуватися собою. І не йому одному. То студенти бувають у Гошовських, то ще якісь молоді люди.

Одного разу прийшов Тарас, а панна Рузя стріла його радісною фразою:

— А у нас учора пан Кришталевич був. І ночував.

Тарасові цікаво. І у Кіюців він чує, хвалять ім'я цього таємничого Кришталевича. І тут це ім'я згадується з пошаною.

— А скажіть, будьте ласкаві, хто це такий Кришталевич?

— Як?.. То пан не знає пана Кришталевича? Та його все Вільно знає!

У Гошовських був у гостях якийсь студент. Він вмішався.

— Пан напевне його бачив, бо не помітити його не можна. Ходить завжди обірваний, у циліндрі.

— Підождіть. Чи не це він? — І Тарас описав випадок, якого був свідком.

— Він, він, він! Шкода, що пан не був у нас учора — ото б пан насміявся. Ах, який же він веселий, який дотепний. І коли його слухаєш, то навіть забуваєш про його костюм, про отой циліндр знаменитий.

— Чому він так ходить?..

— Бо він усе, що у нього є, роздає бідним. Йому не раз справляли добру одежу, але наступного дня він ходить у старому, бо ту комусь віддав.

Зацікавила Тараса ця особистість. Коли виходив від Гошовських разом із студентом, питав про Кришталевича.

— Хто його знає... я не розумію, чому він так поводиться. Очевидно, тут якась таємниця. Це людина великих знань. Він дуже багато допомагає нашим студентам і то в найрізнородніших науках. У нас навіть звуть його «професором усіх наук». Про своє минуле не говорить нічого і не любить, щоб його розпитували. А коли хто почне настирливо — заплаче й піде геть. І вже до того дому ногою не ступить.

Познайомитися з паном Кришталевичем Тарасові довелося у Кіюців. Пан Гілярій небезпечно захворів, і Тарас майже щодня уривав хвилинку, щоб забігти і що-небудь принести дітям.

Раз, прибігши, застав пана Кришталевича, оточеного дітьми. Дітвора реготала, бо пан Кришталевич зробив «живого зайця»: скрутив із хустки фігурку й так спритно підштовхував пальцем, що зайчик скакав, мов справді живий.

Дітвора закричала:

— Пан Таляс! Пан Таляс! А що нам приніс пан Таляс?

Кришталевич устав.

— А-а! Так оце й єсть отой знаменитий пан Тарас, що про нього так багато говорять Зося й Франек? Так оце і єсть той самий пан Таляс, що ходить по вільнюських костьолах? Так оце і єсть отой пан Таляс, що урятував від наглої смерті слічну панєнку Рузю? Пху, до лиха! Досі я думав, що найбільш популярною особою на ціле Вільно є пан Кришталевич, а тепер бачу, треба ділити ту популярність із паном Талясом.

Тарас не знав, чи це жарт, чи це сміється з нього пан Кришталевич. Тільки коли Кришталевич добродушно розсміявся, Тарас зрозумів, що то жарт.

Скоро між ними, стільки в усьому різними людьми, зав'язалася душевна бесіда. Кришталевич розпитував Тараса, як він живе, що за люди його пани, як вони до нього ставляться, у яких він стосунках із рештою слуг. Тарас відповідав як умів. Софію Григорівну розписав такими рожевими фарбами, що пан Кришталевич аж засміявся.

— Шкода, що я не можу розпитати її про тебе. Чи вона так само про тебе говорила б?

Потім сказав, що піде по лікаря, і просив Тараса посидіти.

Тарас зостався. Бавився з дітворою і вчився від неї попольськи. Коли не так сказав яке слово, діти підіймали його на сміх, і він сміявся разом з ними.

Кришталевич вернувся з якимсь паном. Сиве, аж на плечі волосся, в погляді і рухах стільки поваги, що Тарасові було аж ніяково сидіти, й він устав.

Це був професор Силдецький, найбільш поважна особа в усьому Вільнюсі. Європейської слави вчений, популярний лікар, він однаково був відомий і найвищій аристократії, і простому народові.

— А-а, пан Кіюць. Що ж — звичайна хвороба?

— Ні, пане професоре. Тепер не зовсім звичайна.

— Не зовсім? Ну подивимось, подивимось. Темнувато тут трохи, та нічого не поробиш.

Пан Силдецький вислухав хворого, приписав ліки, говорив про догляд і краще підживлення. Кришталевич:

— Ліки ми купимо в аптеці, про сякий-такий догляд подбаю я, а більш-менш добру їду — пан Тарас. Згода?

Тарас кивнув головою. Силдецький поглянув на Тараса і усміхнувся доброю усмішкою.

— А тепер... — почав було Кришталевич.

— А тепер, — сміючись перебив професор, — пан знов порівняє мене до кухарської книги, яка точно говорить: того взяти стільки, того взяти стільки, а де взяти, не говорить. Я зараз не багатий, але що знайдеться, — і Силдецький витрушував гроші з гаманця на стіл.— Можу собі зоставити хоч рубля?

— Я думаю, не треба, — серйозно каже Кришталевич.

Силдецький сміється, одягаючись. Прощаючись, подав руку Кришталевичу, Тарасові, ущипнув за щічку малу Зосю і вийшов з хати.

— На випадок чого — пан знає мою адресу, правда?

— Знаю.

Після виходу настала хвилька мовчання. Згодом Кришталевич сказав:

— От... Ти думаєш, від кого іншого я взяв би гроші? Ні. А від професора Силдецького візьму. І коли ти, Тарасе, побачиш його на вулиці — здіймай шапку й кланяйся. Генерал-губернатора побачиш — задирай носа і шапку набакир, мат-тері його чорт! А Силдецькому — знімай шапку, не бійся.

З того часу часто бачився Тарас із паном Кришталевичем, багато розмовляв і переконався, що це справді особлива людина. Чого тільки він не знав! Кожна його розмова — то була університетська лекція для Тараса.

Але ж бо й Кіюць здивував Тараса.

Раз він лежав — це вже коли почав одужувати — і питає Тараса:

— То ти у пана служиш?

— У пана.

— Тарілки, значить, лижеш? Так...

Тарас почервонів.

— Да... не подобається мені ваша лакейська служба...

Тарас мовчав. Що він міг сказати? Вона й усякому не подобається, але що вдієш? Ми кріпаки. Куди нас ставлять, там ми і мусимо стояти. Мов відповідаючи на ці думки, Кіюць сказав:

— Я розумію, що ти кріпак. Але можна служити так, можна й інак. Один служить із неволі, а другий всю свою паскудну душу у службу вкладає. На такого я дивлюся, як на зрадника. Бо пани завоювали наш край, завоювали наше сонце, наше право дихати чистим повітрям, і ми мусимо жити от у таких конурах, як оце моя, — за що ж я маю любити панів?

І закінчив фразою, над якою довго потім думав Тарас:

— Ні. Аж тоді толк буде, як усіх панів вивішаємо.

Особливий смисл цієї фрази зрозумів Тарас невдовзі.

Настало шосте грудня, тезоіменитество чи попросту іменини царя. З цього приводу в залі ратуші бал, і на нього вибралися пани.

Без панів слугам своя воля, розбрелися хто куди. Тарас не міг нікуди піти, то взявся до своїх картин. Давно вже він не розглядав їх.

Розстелив і любувався. Надумав зрисувати собі якусь, попробувати сили. Найбільш підходящою йому здалася картина «Козак Платов».

Дістав у пана з кабінету паперу, олівець, запалив дві свічки й почав. Козак Платов був пикатий, мов за щоки взяв по картоплині. Очі вирячені неймовірно, уста товстелезні. Усе це неправильно — і Тарас вирішує виправити.

Робота захопила його. Він бачив, що у нього краще виходить, ніж на оригіналі, і це давало радості. Поки пан подзвонить, надіявся все прибрати, але забув, що у пана є свій ключ. Згадав аж тоді, коли пан боляче рвонув за вухо.

— Що це тут за ілюмінація? Як ти смів палити свічі? Та ти ж пожару міг наробити, будинок весь спалити! Та ще, я бачу, й свічі з мого кабінету.

— Він і з мого туалету духи брав, — вирвалося у Софії Григорівни. Вона не хотіла посилювати вини хлопця, але це вийшло у неї якось само.

Павло Васильович обурився. Як? Навіть з туалету??

Крикнув лакея, а його нема. Пішов шукати.

Софія Григорівна заглянула до рисунка і здивувалася: на папері не видно було рабського копіювання, а цілком вправний рисунок досить певної руки. Невже оцей обридливий хлопець має талант художника?

Але чула себе втомленою і пішла.

Пан знайшов нарешті одного лакея — поляка. Велів йому зараз же організувати «порку» для Тараса.

Лакей в прибільшено ґречних формах насмілювався доложити, що тепер же ніч, наказуваний певно буде кричати, почують люди — готов бути скандал.

— О, чорт! — вилаявся Павло Васильович. — Над своїми кріпаками і то не маєш власті. То нехай завтра, але як слід! Розумієш?

Тарас не спав усю ніч. Скільки разів його били в житті, він відчував тільки фізичний біль, але тепер, коли він «пан Тарас», коли йому подають руку поважні люди — чути себе вибитим було невиносимо. А панна Рузя? Як їй показатися на очі випореним?

Сотні думок, сотні рішень проходили через голову. І не датися, і кинутися з сокирою, і втекти — і нічого з того не було зроблено. На ранок той же Сидорка, правда, милостиво, але все ж випоров Тараса на конюшні.

І Тарас примирився. Вночі це здавалося неможливим... а зараз, ну, що ж, не піду більше до Гошовських, от і все. І ті студенти, що познайомився з ними у Гошовських, не захочуть знати — ну й нехай.

Хоч вирішив нікому і ніяк не говорити про свою ганьбу, але коли прийшов до Кіюців, то пан Гілярій одразу помітив, що з хлопцем не все так. Зручними запитаннями довідався про все і наче аж зрадів.

— Ага? Оце ж нехай буде тобі наука, щоб ти більше панам не годив. Твій батько від чого помер? Пани загнали на той світ. Що ж ти можеш носити в грудях до панів? Дехто каже, що наші вороги москалі, німці. Брехня! Наш ворог пан. Усякий... Дай мені німця-бідняка, і я з ним столкуюся в дві хвилини, дарма що ні він по-польському, ні я по-німецькому ні чорта не знаємо. А з паном у мене розмови нема. Бо він зі мною говорить, а за спиною кан-

чука держить. Ох, як я їх усіх ненавиджу! Я б їм усім голок у хліб сипав.

Такого ще не чував Тарас. Думав, що це й Кіюць тільки так. Ну як його міг би Тарас насипати голок у хліб Софії Григорівні?

Кіюць оповів про горе Тараса Кришталевичу. Цей довго придивлявся до хлопця, поки розпочав бесіду на цю тему. А коли розпочав, то здалека. Запитав, чому Тарас давно не був у Гошовських. Тарас відповів невиразно.

— Може, через оту твою історію з паном?

Тарас кивнув головою. Чомусь і не здивувався, що Кришталевич знає.

— Що ж... Коли ти балакав з Кіюцем, він певно радив тобі релігію ненависті?

Тарас знов кивнув головою.

— Ти мені колись оповідав, як ти ненавидів мачуху. Скажи — добре тобі було з тим? Ти ж щодня з ранку й до ночі мусив думати тільки про те, яку їй іще капость зробити? Воду вже перекинув, плахту спалив, а що б іще, особливе, дошкульніше? Правда? А коли приходила до тебе люба сестричка Оринка — з якою радістю скидав ти тягар ненависті й відпочивав, купаючись в тому солодкому почутті любові, яке приносила тобі сестра, а ти відплачувався тим самим навзаєм. Правду я кажу?

— Правду...

— От бачиш. А Кіюць хоче запалити тебе своєю ненавистю. Тільки не малою, а величезною. І коли тобі так тісно, так трудно було носити малу ненависть, то що сталося б з твоєю душею, коли б вона стала оселею великої? І чим був би, уяви собі, загалом світ увесь, коли б ми наповнили його тою Кіюцевою ненавистю? Як же то тяжко було б жити в ньому!

— А що ж тоді робити? Дякувати мені панові за те, що він мене вихльостав?

Кришталевич з болем хруснув пальцями.

— Що робити... якби я знав, що робити, — я був би Христом, Магометом, Конфуцієм, Буддою. А я... тільки юродивий. Мені хіба вказувати іншим дорогу, коли я сам іду не тією, якою мав би? Ні, я не знаю, куди йти і що

робити. Я тільки чув гнітючий сморід ненависті й твердо знаю, що не через неї йде дорога до правди. Знаю, що почуття любові — це більш будуюча сила, ніж почуття ненависті. Це я знаю твердо, і тому так твердо тобі кажу. Але я не настільки великий і не настільки... тупий, щоб вказувати іншим дорогу. Зрештою, чого ти мене мучиш?

Кришталевич викрикнув цю фразу. Тарас здивовано глянув, бо не зрозумів.

Коло Тарасових знайомств у Гошовських все збільшувалося. Оце прийшов і застав цілу компанію студентів, але не таких, як звичайно, а... особливих. Звичайні то ведуть пусту розмову з панною, силяться на компліменти, сиплють жартами. А ці ні.

Згадують якихось «філаретів», «філоматів», «променистих»[1], говорять про якогось письменника Гощинського, про його роман «Канівський замок». Одні хвалять, другі обурюються.

— Як міг поляк написати такі слова, вкладаючи їх в уста українському ватажкові: «Хто вмирав у панській тюрмі за те, що як пес у холоді й голоді ніс вірну службу роками? Хто душею молодий, хто хоче погрітися коло пожару панського замку, хто хоче обмити списи в польській крові — йдіть за мною»?

Казали, що поляк не смів писати таких слів. Другі обстоювали, що насильник є насильником насамперед, а якої національності він — це не важливо.

— Я родився в бідній сім'ї. Мого батька, ветерана костюшківського повстання, гнали з служби тільки за те, що не був лизоблюдом. У межиріччі мене ксьондз-учитель власноручно бив різками майже щодня без жодної провини з мого боку. То я маю любити його за те тому, що він поляк?

— Добре, згоден, — озивається один, найстарший віком. — Але от піднімається наша польська революція. Ми стаємо проти гніту царя, що душить нашу націю. В революцію іде всякий: і брюнет, і блондин, і чесний, і не дуже,

[1] Польські товариства серед молоді. Носили більш культурницький характер, але уряд надав їм революційного значення і жорстоко нищив.

і воїн, і ксьондз. Революція не має часу розбиратися. Їй при всяких умовах недовго жити: і при удачі, і при невдачі. Тому вона не має часу робити точного відбору. В загальному наш — і добре. Відтінки на потім — правда?

— Правда.

— Ну і, припустім, ти знайшовся в одному загоні з твоїм ксьондзом-гнобителем? Що ти будеш робити? Кинеш загін, бо не можеш бути в одних рядах з ним? Кинеш революцію, бо вона використовує підлі елементи? Перейдеш до росіян, бо вони вороги твого насильника? Думаю, що не зробиш ні того, ні другого, ні третього, а, зціпивши зуби, підеш поряд з ним. Може, врятуєш йому життя на полі битви, може, заслониш його, як поляка, своїми грудьми від ворожої кулі — все може трапитися на війні. Так?

Чорнявий мовчав.

— От, бачиш! Але нехай-но ми скинемо з себе чужу волю, нехай-но ми розпочнемо будувати власну хату — о, тоді ми прекрасно розберемося, хто коваль, а хто тесля, хто насильник, а хто ні. Але затівати внутрішній суд тепер, напередодні моменту, коли вся нація мусить напружити всі свої сили й кинути їх в останню боротьбу — о, це був би злочин. Це було б скоріше зведення особистих порахунків, а не соціальний процес.

Говорили гаряче, говорили багато, а Тарас сидів і слухав. Не все міг зрозуміти, але ці розмови чимось його хвилювали. Чув у них щось велике, небуденне, якісь надії, сподівання.

А про що вони говорили — ніби щось наступає, якийсь «момент» чи що. Питав у своїх, серед Енгельгардтової челяді, ніхто нічого не знає. Пішов на базар — бо то ж найперше джерело всяких відомостей. Там, правда, одразу наштовхнувся на розмову двох якихось не то малих підрядчиків, не то сільських крамарів. Один говорив:

— Чорт його знає, що воно робиться. Нічого не розбереш. Мужички вуха понасторожували, а в чому діло, не знають.

— Ніхто не знає. Я питав нашого попа, той каже: «Брехать не буду, ну, не знаю нічого й не пойму нічого».

— Кажуть, що Костянтин на Миколу йде[1]. А другі кажуть, що знов Наполеон об'явився: переховувався десь, а тепер зібрав іще більшу силу і йде на москаля.

Що воно й до чого — не міг зрозуміти Тарас.

А між тим, якісь події справді назрівали. Поляки чули на собі руку царського уряду, чули затиск своїх громадських і національних прав — і незадоволення серед них росло. Незадоволені були всі, але вираз того знайшовся, як це й здебільшого буває, серед молоді. Студентство й військова молодь хвилювалися. Старші люди, хоч і не брали участі в тих організаціях, знали про них і не перешкоджали.

А що було найдивніше — це те, що поліція нічого не підозрівала. І сам великий князь Костянтин Павлович був певен: де-де, а у нього у Варшаві ніякої революції бути не може. У нього було кілька поліцій: явна і таємна, польська і російська, військова і цивільна і тому подібне. Коли яка-небудь з них, намацуючи нитки змови, говорила про них царевичу, він сміявся. Польській поліції казав, що це вона старається перевершити російську, а російській — що це вона з нелюбові до поляків вигадує всякі нісенітниці...

А між тим, події справді наростали. І не тільки в самій Польщі, а й у Європі взагалі.

Усяких уже студентів бачив Тарас у Гошовських, але не зустрічав ще ні одного художника. А між тим при університеті були класи малювання, керував ними заслужений професор Рустем. Тарасові хотілося познайомитися хоч би з одним учнем Рустема.

Сказав про те одному з студентів, Качинському, з яким зійшовся найближче. Той спитав:

— А пан хіба малює?

— Я рисую, але я не вчився. Мені б хоч подивитися, як по-справжньому малюють люди. По науці.

Качинський обіцяв.

---

[1] Царем тоді був Микола, а його старший брат Костянтин був намісником у Варшаві. Микола все боявся, що Костянтин захоче взяти собі російський престол.

— Я знаю декого з наших малярів. Коли-небудь підемо.

Це коли-небудь ніколи б не наступило, бо Качинський забув про обіцянку, але Тарас нагадав.

Качинський і ще один студент взяли Тараса і вибралися до одного з кращих учнів Рустемових — Рипінського. Він уже працював самостійно, особливо йому вдавалися акварельні та пастельні портрети.

Прийшли. Велика висока гарна кімната, паркетна підлога, але не чищена й не метена хтозна з якого часу. Різного калібру столи, столики, крісла, софка, кушетка — і все те в найбільшому безпорядку. Всюди, де тільки можна, лежать і валяються найрізнородніші речі. Так, на великому столі знайшли собі місце фарби, булка, один чобіт, склянка з водою, свічка і шматок крейди. Під столом красувалася невеличка калюжа невідомого походження рідини, а в ній спочивала книга, пляшка з одбитим горлом, до половини чимось наповнена. На другому столі буханець хліба, пастелі, одна панчоха, красива й, видно, цінна гравюра, одна калоша, надщерблена тарілка з фарбами, вивернений каламар і біля нього розлите чорнило. До половини з того столу звисав фрак.

На софі дзбан з водою, накритий гарним новим жилетом, і годинник. На підлозі під канапою хустка і шалик на шию, а на середині покою капелюх, лорнетка, фарби, одна шкарпетка чорна, черевики, парасоль, шматок булки, люлька, одна рукавичка, ще одна шкарпетка руда, хлист і вазонок з засохлими квітами.

На однім кріслі сидів пес, на другому кіт, на третьому стояла склянка. По стінах гарні гравюри. Коло вікна мольберт, на ньому недокінчений пастельний портрет прекрасної дівчини. Тарас як глянув, так і прикипів. Такої тонкої роботи, таких ажурних тонів ще не бачив.

Качинський відрекомендував:

— Мій приятель пан Тарас. Рисує, але самоук. Вперше в житті бачить зблизька такого великого художника, як ти, Корольку, а тому відчуває жах, який взагалі відчувається при наближенні до божевільних. Але пошана його до тебе рівняється хіба пошані до того взірцевого порядку, який панує в твоєму художньому ательє.

Рипінський сміявся.

— Ой, братики! Сідайте, де хочете, робіть, що хочете, замовляйте собі, що хочете, бо все одно нічого не дістанете. А що ви догадалися закуску з собою принести, то це ви зробили дуже добре. Їжте, пийте, насолоджуйтеся життям, а мені дайте тільки моментик. Один тільки моментик. Я мушу ще сьогодні докінчити цей портрет. Вгадайте, хто це?

Вгадувати було легко: то була одна з визнаних красунь вільнюських — панна Каміля Тишкевичівна.

Рипінський взявся до роботи. Робив блискавично. Хапав пастелі, тушівник, а коли тушівник не задовольняв, розводив тінь пальцем, а палець обтирав об клапан свого гранатового сюртука. Брав другий колір, знову робив тінь пальцем і знову обтирав палець об сюртук, об атласний жилет, чорні брюки. І безперервно приспівував. То польські, то чеські, то білоруські приспівки змінювали одна одну.

Студенти дивилися, як він сам себе розмалював, і говорили:

— Чудово. Яка блискуча гра кольорів. Прямо не знаєш, де вони краще виглядають: на портреті чи на твоєму костюмі.

— На якому костюмі?

— А поглянь на себе і побачиш.

Рипінський глянув і розреготався.

— Це все Яшка винен. Яшка. Яшка.

З'явився хлопець. Повільний, заспаний. Лице широке.

— Як ти, осле, смієш подавати мені таке вбрання?

— А що ж я винен паничеві, коли панич сам обмалювався?

— Я?.. Та коли, осле?

— А зараз, як панич ту панну малювали.

— Правда, правда, Корольку, — підтверджували студенти.— Ми були наочними свідками.

— А мабуть-таки правда. Добре, що я хоч на вулицю не вийшов такий розмальований. Яшка! Давай мені інше убрання. Тільки скоро — раз-два.

Вийшов до другого покою, переодягався. Чути було спів:

Біду-м собі купила
Та за свої гроші:
Кажуть мені любити,
А він нехороший.

Тарас був приголомшений. Коли Рипінський малював — не зводив з нього очей. Вперше бачив пастелі, вперше бачив таку техніку, яка здавалася йому чарами.

Тим часом Яків приніс самовар і поставив його коло порога. Підійшов до одного з столів і єдиним рухом руки змахнув додолу усе, що на ньому лежало. Студенти реготали:

— Ото техніка, я розумію!

А Рипінський навіть і не помітив того. Покрикував:

— Живо, Яша, живо. Давай чайник, цукор, склянки, словом, усе, що треба.

Яша висунув звільнений стіл на середину хати, накрив серединку салфеткою. Потім приніс чайник, але те господарське знаряддя було без шийки і без ручки. Студенти дивувалися:

— Як ти з нього наливаєш, Корольку?

— Але ж то був чудовий чайник. Тільки оцей осел його скалічив, а я не бачив навіть коли.

— Ей, пане господарю! — кликав Качинський.— Даймо ситка, бо чай жменями плаває у склянці.

— Ситка у мене немає, але для тебе я щось вигадаю, — і схопив шкарпетку, що лежала на другому столику.

— Ой-ой-ой! Не хочу, не хочу...

Усі реготали. Ложечки теж у цьому господарстві не було. Правда, сам господар не мав, видно, про те поняття, бо кричав:

— Яшка! Чому ти ложок не подав?

— Та-бо в нас нема.

— Хоч би одну яку-небудь.

— І одної нема, паничу.

— Нема? То погано, що нема. Що ж робити? Треба чимось собі радити, — і під загальний регіт, знявши люльку, почав мішати чай другим кінцем цибуха.

Весело минав час — тільки не для Тараса. Стан його приголомшення не проходив. Колись соромився перед

дияконом вимовити слово «малювання» — тепер пережив щось більш-менш подібне. Занадто вже великою була дистанція між козаком Платовим і цим живим портретом живої людини. Хотів навіть просити Качинського, щоб не здіймав бесіди про малярство, але не встиг: Качинський уже попросив хазяїна допомогти Тарасові в малюванні.

Рипінський почав чухатися в потилицю:

— Знаєте що, товариші? Не посудіть, що в мене нема охоти допомогти, але я не вмію. Я пробував — ні чорта у мене не виходить. Просто я нездатний до вчительства. Та й не смію я. Он мій професор пан Рустем каже: «Шість років рисуй і шість місяців малюй — будеш художник». Он як він високо ставить рисування. А я рисувати зовсім не вмію.

— Ну, це ти вже... Адже ж рисуєш, — казав Качинський і показував на портрети.

— Це ти кажеш, бо не розумієш. А художник тільки гляне і скаже: тут рисунка нема. Ні, не берусь. Хочете гнівайтесь, хочете ні, а я не берусь.

Тарас був майже радий, що справи так повернулися, бо де ж би він смів забирати час у такого чарівника, що пальцем поведе, і на щічках портрета дівчини починають битися жилки, а уста от-от крикнуть: «Hola!»[1].

Дома посіла його туга. Надія на можливість учитися відпадала. Вчаться тільки багаті.

А рисувати хочеться. Приходить у голову — а що, як самому? Рисувати, рисувати — і вивчишся. Тільки не «Козака Платова». А кого ж?

Перед очима стало рідне сумне обличчя батька. Матері не міг би нарисувати, не пам'ятав, а батько от стоїть, мов живий.

І рисував батька. Пробував, як той студент, вести тіні пальцем, але нічого не виходило, замазав тільки рисунок. А витерти нічим. Узяв у пана зі столу гумку. Ніяково було — з такими людьми знайомий, а бере чужу річ, дарма що на хвилинку, але бере ж?

Батько вийшов, на думку Тараса, дуже похожий. Оправив портрет, як умів, і повісив над своїм тапчаником. Коли

[1] Вигук. Тут: «Стій!»

дивився на це рідне обличчя, згадувалася Україна, рідне село, і кожного разу плакав від того Тарас.

Енгельгардти жили тихо. Він, правда, був не від того, щоб улаштувати життя трохи веселіше, але Софія Григорівна не любила шуму. Сама мало де бувала та й у себе мало кого приймала. Вона все хотіла робити вибір «по душі», а воно не виходило.

От, наприклад, охоче балакала з одним молодим офіцером, артилерійським прапорщиком Сузіним. Це була ідеалістично настроєна людина, приїхав служити з метою «приносити користь», і, очевидно, на перших же кроках служба зустріла його суворо. Він ставився м'яко до солдатів — його висміювали товариші й навмисне в його присутності били людей, щоб він нервував. Дали йому батарейну школу й вимагали, щоб бив учнів, щоб «держав їх в шорах». Він цього не міг. Мучився від того, і єдиною людиною, якій міг довірити свої болі й жалі, була для нього Софія Григорівна.

Але не міг же він ходити до Енгельгардтів часто.

Останнім часом він зовсім зажурився. Його становище почало здаватися йому безвихідним; товариші офіцери не давали проходу, батарейний командир навмисне посилав його всюди, де карали солдатів, — щоб «привчався». А Сузін морально терпів від того, і йому приходили в голову навіть думки про самогубство.

Софія Григорівна, бачачи такий настрій, радила виїхати з полку.

— Куди? — безнадійно говорив Сузін.— Я бідний чоловік, жити мені нічим. Я хотів би вчитися в університеті, але у мене немає змоги.

Софія Григорівна обіцяла йому, що спишеться де з ким і, може, їй удасться що зробити в цьому напрямі.

— Якби, наприклад, удалося, скажім, у Москві влаштуватися учителем математики чи що в кадетському корпусі, то ви могли би вчитися в університеті і заробляти на життя.

Сузін не знав, де дітися від радості.

— Софіє Григорівно. Спасателько! Та ви ж рятуєте моє життя. Ви вливаєте мені в серце надію, що я ще не зовсім пропащий чоловік! — і цілував руки молодій жінці.

Софія Григорівна сміялася. А коли Сузін пішов, їй стало трошки сумно. От чоловік живе, надіється, думає, що щось буде краще. А у неї нема надій... Все буде так, як зараз. Змін не передбачається.

Але Софія Григорівна не знала. Зміни наступали несподівано.

Буває іноді, що якась дрібниця, а має величезні наслідки. Так трапилось і з віленським генерал-губернатором.

Ще вчора він чув повноту сил і, як усяка стара людина, говорив: «О, я ще молодець! Мої ровесники вже діди, а я...»

Це було вчора. А сьогодні трапився випадок. Малий, дурний.

Лакей подав ранішню чашку кави. Генерал узяв чашку, а вона впала і розбилася. Накричав на лакея, той, як звичайно, не оправдувався і пішов, а генерал, коли залишився сам, мусив признатися собі, що лакей зовсім не винний, а що це був об'яв старечої слабосилості.

Ця свідомість прийшла вперше, а прийшовши — вже не хотіла відходити. Було образливо. Хотілося, щоб хтось підійшов, погладив по голові й сказав: «Ну що ти, Шуро, і вигадав...»

Постановив перевірити, чи справді він старий, чи, може, це щось скороминуще. Кажуть, що старі люди добре пам'ятають те, що діялося давно, і слабо пам'ятають події ближчих днів. Пробував пригадати стару минувшину — згадувалася блискуче. Хотів згадати, яка погода була позавчора і... не міг.

І ходив після цього тихий, смирний. Вже не покрикував ні на слуг, ні на підданих, а навіть лакеєві говорив: «Спасибі, mon cher»[1].

Так, значить, що — відставка? Десь на Сєнній[2] найняти дві кімнати. «Хто тут живе?» — «Та якийсь відставний генерал», — говоритимуть люди.

Ех, як би до самого кінця додержати власть у руках, щоб іще на смертній постелі віддавати накази. Але чи дадуть же? А може, звільнять самі?

---

[1] Мій друже. *(Франц.)*

[2] Вулиця в Петербурзі.

Ні. Краще вже не доживати. І вирішив — подати у відставку. Вирішити вирішив, але рука не піднімалася писати. Кілька разів брався за перо — і клав назад. Ділу поміг випадок.

Їхала з Варшави до Петербурга одна високосановна особа. У балачці з Корсаковим висловила своє незадоволення з варшавських порядків.

— Покійний государ зробив помилку, давши полякам громадянські права, яких не маємо ми, корінні жителі держави. І в свій час ми будемо розплачуватися за цю помилку, і, може, навіть незабаром.

Корсаков ніколи не був мудрим політиком і політики боявся, але не хотів того показувати. При таких балачках завжди багатозначно помовчував і робив вигляд, ніби все давно знає, бо це всім відомо.

І тепер так само. Слухав ніби розсіяно, а потім вставив:

— Але ж бо ту помилку легко виправити. Наш обожнюваний монарх є монархом самодержавним, і в той момент, коли він побачить, що надані покійним імператором права вживаються во зло імперії, в той же момент він ті права у поляків може відібрати.

Особа поблажливо усміхнулася.

— Ви думаєте? Ні, це так просто не робиться. Он король прусський, балакаючи з нашим посланцем, зовсім ясно сказав: «Європа чекає, що Росія дасть полякам такі самі права, які мають чехи і венгри під скіпетром Австрії». Розумієте? Як тут при таких умовах положити руку на польську конституцію? І наш обожнюваний монарх, хоч, може, і хотів би, а нічого не в силі зробити.

Особа поїхала, а на Корсакова ці слова зробили якесь особливе враження. Йому вже ввижалося, як поляки, надіючись на Європу, підій луть бунт, на вулицях почнуть бої, чернь буде вриватися в кімнати власть імущих, на площах стоятимуть шибениці — брр...

— Берлін, Берлін... Хто би міг сподіватися? — говорив сам до себе і вирішив подавати у відставку.

Не знав Тарас, сидячи в своїй прихожій, що його судьба вирішилася в Берліні.

А Корсаков, вирішивши остаточно, наче аж помолодів. Тільки постановив нікому про те не говорити, щоб до останньої хвилини мати повноту власті в руках.

Один, кому тільки сказав під великим секретом, це був Павлуша Енгельгардт.

— Знаєш, Павлушо, я йду у відставку.

Павлуша жахнувся чи зробив вигляд, що жахнувся, і сказав:

— З прихильності до вашого высокопревосходительства я теж піду у відставку.

— О ні! Тобі піти у відставку було би гріх. Ні, ти ще послужи. Я тебе влаштую в Петербурзі. Старий Корсаков має ще настільки кредиту, щоб людину, ним порекомендовану, прийняли на будь-яку посаду.

Павлуша казав, що ні під ким служити не буде, бо ніхто до нього не буде такий добрий, просив дозволу таки піти у відставку. Корсаков не дозволяв — словом, відбулася чула сцена.

Вирішено було, що як тільки відставку Корсакова буде прийнято, він звільняє Павлушу від обов'язків ад'ютанта й обидва їдуть до Петербурга.

— Тільки ти про це нікому ні гу-гу. Я не хочу, щоб мене мали за відставного генерала передчасно.

Павлуша обіцяв, але як тільки приїхав — оповів те все жінці. Софія Григорівна зраділа. Вільнюс їй не подобався.

— А коли ж це все буде?

— О, певне, не скоро. Насамперед, старий не спішитиме писати. Потім, поки там розглянуть. Хоча, я думаю, що в Петербурзі тільки й ждуть — та коли ж цей дід уже піде геть?

Тарас знову почав бувати у Гошовських, і це було його радістю. Його там завжди приймали тепло, гарно, отже, просто відпочивав душею.

Коли наблизилися іменини панни Рузі, було закликано і Тараса, хоч йому ніхто не сказав, що це на іменини.

— Ще злякається і не прийде, — сказав пан Адам.

Коли в призначений день Тарас прийшов до Гошовських, там було повно гостей, молоді. Багато було панно-

чок, яких Тарас зовсім не знав, молодих людей. Тарасові одразу стало не по собі.

Справді, він почував себе тут чужо. Всі перекидаються жартівливими, гострими словами, весело балакають, сміються, а йому в тому всьому немає участі.

Почали грати в загадки. Тарас знає силу загадок, але своїх, українських, а тут усе польські. Та мало того, що польські, а ще й такі делікатні, у вірші зложені...

І з болем відчував, що ні його загадки, ні він сам до цього товариства не підходить. Он якийсь пан Гіацинт, це простий собі хлопець, не рівня отим усім студентам, а все ж він почуває себе тут добре, бере участь в забавах, сміється, вставляє і своє слово. І не дуже розумне, всі це бачать, сміються з нього, і все ж він член товариства, повноправний член.

Коли почали грати в фанти, панові Гіацинтові випало бути «ворожкою». Він наворожив такого, що всі вмирали з реготу. І не тому, що було дотепне, а власне, що було глупе.

Панні Рузі наворожив:

— Розіп'ється на старість, стане, як бочка, і лусне.

Пані Зофії — що впаде з дзвіниці і зламає собі ногу; панні Броніславі — що йтиме з костьолу і впаде з молитовником до помийної ями. І так далі, і в такому ж дусі.

Тарасові досадно. Він чує, що міг би сказати і краще, і не так грубо, але щось його зупиняє, щось замикає його уста.

Переборює себе й вирішує вмішатися в гру.

Панні Людмилі випало «розносити каву». Це була молода, соромлива дівчина. Вона навіть не хотіла виходити, але її виштовхали подруги.

— Не квасся, Людмило, і не затримуй гри.

Панна Людмила питала, скільки кави хто хоче, але підходила тільки до дівчат. Хлопці запротестували.

— Ми теж хочемо кави!

— Де це видано, давати одним і минати других? Ми протестуємо!

Панна Людмила завагалася. Подруги їй кричать:

— Людмило! Та це ж не справжні поцілунки.

Тоді вже хлопці загули:

— Як то — не справжні? Підроблені? То нас хочуть почастувати тут фальшивим продуктом? Може, це кава отруєна?

— Отруєна! Отруєна! — кричить панна Людмила, але нічого їй не допомагає. Мусить обділяти кавою і хлопців.

Тепер картина одразу змінилася. Коли дівчата просили філіжанку-дві, то тут посипалися зовсім інші цифри. Один каже — сто філіжанок кави, другий — тисячу, а Тарас, коли до нього дійшла черга, вигукнув:

— Сто разів по сто тисяч.

Усі зареготали. Пан Пляцид Янковський крикнув:

— Pokostujemy się?[1] — але Тарас не зрозумів.

Цей Янковський був студент-теолог[2]. Не часто бачив його Тарас у Гошовських, але завжди чув до нього якусь неохоту. Янковський був ущипливий, любив посміятися з людини і то дошкульно. От і тут. Коли грали в «тестамент»[3] і Тарасові випав у «тестаменті» кухонний ніж, то пан Пляцид уїдливо докинув:

— Це з Умані.

Тарас відчув гіркість образи, але промовчав. На цьому не скінчилося.

От припало Тарасові роздати фанти. Він не вмів. У себе на кирилівській вулиці грав «у ворона», «у піжмурки» тощо, але тут це не підходило, і він стояв безпорадний. Пан Янковський підшепнув:

— Кажи, пане — «просити піч у куми».

Тарас, нічого не підозріваючи, так і сказав, але панни обурилися і заявили, що в таке вони грати не будуть.

— Але що тут особливого? — казали паничі.

— Нічого особливого, але ми не хочемо.

— Це значить розбивати гру.

— Зовсім це не значить розбивати гру, — підвищеним голосом вимовила панна Рузя, — а це значить, що не треба панові Тарасові підказувати того, чого він не знає.

---

[1] *Pokost* — лак, палітура, глазур, взагалі те, чим покривають поверхню. Цим хотів сказати іронічно, що от, мовляв, Тарас набирає оглади.

[2] Той, що вивчав богословські науки.

[3] Заповіт.

— Панна Рузя адвокатом пана Тараса? — викрикнув Янковський.

— Бо пан Тарас так само мій гість, як і всякий інший, — одрізала панна Рузя, даючи тим знак, що пора перестати кидати всякі шпильки й непотрібні жарти. Відчула дівочим серцем, що це степове дитя заблукалося в чужому лісі, і його треба жаліти.

— Не слухай їх, пан, і кажи що-небудь інше.

— Та коли ж бо я нічого не знаю.

Рузя нетерпеливо пересмикнула плечима.

— Ах, ради бога! Ну, хоч таке: «Тому, тому, хто мене любить, най рятує».

Тарас крикнув. Панна Рузя, мов кидаючи визов, рішучими кроками підійшла до нього. Щоб не тратити темпів, крикнула одразу:

— Тому, тому... Хто мене любить, най рятує.

Майже всі молодики кинулися до панни, і гра пішла своєю чергою. Але не судилося їй закінчитися нормально.

От панні Рузі прийшлося йти в «папірчик, квітку, карамельку й соломинку». До першого вона підійшла до Тараса.

— Що би пан зробив зі мною, якби я була папірчиком?

Тарас почервонів і болісно мовчав. Відказав півголосом:

— Написав би на ньому найкращого вірша і носив би на серці.

— А якби я була квіточкою?

Тарас знов мовчав, а студент підказував:

— Хотів би любуватися нею до кінця життя.

— А якби я була цукеркою?

— Завинув би у золотий папір і повісив біля образів, щоб молитися рано і вечір.

Четвертого питання панні Рузі не вдалося зробити. Тарас відчув, що він тут чужий, що з нього не сміються тільки з гречності, що всякий хоче його повчати, що для всіх присутніх він тільки гайдамака, що недурно ж пан Пляцид згадав ніж з Умані, що всі вони свобідні люди, а він кріпак, якого ще так недавно били різками на конюшні. Не міг витримати і, кусаючи губи, вибіг з кімнати.

Забава урвалася. Янковський, кривляючись, сказав:

— У пана Тараса раптово заболів живіт.

— Перестаньте! — різко сказав чийсь голос.— Це власне ви своїми недотепними жартами довели бідного хлопця до сліз.

— Цей «духовний елемент» всюди й завжди однаковий: де затешеться, там добра не жди...

А Тарас у другій кімнаті ридав. Як його не заспокоювали пан Адам і панна Уршуля — нічого не могли зробити. Він повторював одне: він кріпак, і йому не місце серед свобідних людей. Пан Адам потішав.

— Що з того, що пан кріпак? Я теж усе життя був кріпаком, але робив чесно — і от, дивись, я на старість вільна людина.

На старість... А Тарасові треба зараз, у сю хвилину.

Увійшла панна Рузя.

— Пане Тарасе — як не сором? Ми всі пана так любимо. Ну годі-бо... Дай пан, я обітру панові сльози, — і брала свою ажурну напарфумовану хусточку й витирала Тарасові лице.

І чи од цієї ласки, чи взагалі, але Тарас заспокоївся. До забави вже не пішов, бо було ніяково. Посидів іще трохи і пішов додому.

Несподівано Тарас зробився предметом особливої уваги зі сторони всіх тих, хто бував у Гошовських. З ним буквально панькалися. Розмову вели надзвичайно обережно, у ласкавих тонах і здалека обходили все, що мало б так чи інакше подразнити хлопця.

А хто найближче підійшов до Тараса, то це Махвітц із товаришами. Це була невеличка групка, всього дев'ять чоловік, яка наслідувала старі традиції всіх отих «філаретів», «філоматів», тримала зв'язок із Варшавою, але завжди підтримувала в собі вогонь протесту, гадаючи, що це така штука, яка при всяких умовах пригодиться.

Варшавські товариші повідомляли, що можливе повстання, і група Махвітца готова була йти в повстання. З ким, якими силами — про те не думалося. Нести свої молоді серця на вівтар отчизни — от і все.

Зрештою, часом заходило питання — а хто ж іще підтримує повстання? Тоді голоси поділялися. Одні говорили,

що єдине можна розраховувати на інтелігенцію, бо вона свідома, знає завдання, вона бачить цілі і взагалі йтиме з одкритими очима.

Другі, головно Махвітц, говорили, що інтелігенція сама не витримає, що їй треба ще на когось опертися — і цією опорою буде робітництво.

Але як з ним увійти в стосунки?

Отут Махвітц і надумав використати Тараса. Чому йому здалося, що саме Тарас поможе, сам не знав, але був певен.

Про революцію говорити, очевидно, не буде, а просто спитає, чи не знає Тарас кого з робітників, якому можна було б доручити серйозну, дуже серйозну справу.

— По слюсарній части?

Махвітц посміхнувся:

— Ні, не по слюсарній, а далеко серйозніша. Ти мене, пан, поки що не розпитуй, а тільки скажи, чи є у тебе такий вірний чоловік на приміті?

— Є, — твердо сказав Тарас і назвав прізвище Кіюця.

— А що ж це за чоловік? Ти його добре знаєш?

Що міг сказати Тарас? Властиво, нічого, крім того, що йому пан Кіюць дуже подобається. Махвітц все ж вирішив подивитися, що то за Кіюць, і переконатися наочно — чи годиться, чи ні.

Побачення відбулося. Пан Кіюць розмовляв з Махвітцем сам на сам. Про що вони там говорили, Тарасові не відомо, а тільки розсталися, видно, задоволені один одним.

З того моменту пан Гілярій перестав пити. Лице його з обрезклого, розпухлого стало нормальним, людським, осмисленим обличчям. Працював як віл і все, що заробляв, приносив дружині.

А пані Кіюцева була на вершинах щастя, і її хворобливі рум'янці на щоках палали, коли говорила:

— Я завжди казала, що він усе може.

А Кіюць справді розвернув діяльність. Він знав силу народу з ремісничих верств і для групи Махвітца був незамінимою людиною. В ньому відкрився талант організатора, навіть талант неабиякого промовця. Студенти не могли говорити до простого народу, у них все було зучена і довго. А Кіюць не розпочинав здалека, а одразу брав бика

за роги і вмів говорити до робітників такими словами, що одразу ловили за серце.

Найкраще Кіюцеві було працювати разом з Кришталевичем. Бо Кіюць говорить, і йому часом бракує аргументації — отут і приходить з допомогою Кришталевич.

З ним теж переміна. Де й поділося його юродство, бажання грати роль шута. Людина мов знайшла саму себе, твердою ногою стала на власний ґрунт.

У нього були всі дані, щоб стати вожаком мас, але він боявся свого минулого. Йому все здавалося, що коли він виступить перед людьми, які його бачили давніше, то всі почнуть сміятися.

З Кіюцем йому було виступати легше: вони мов доповнювали один одного. Тільки не в усьому сходилися. Кіюць казав, що знає ціну царському сатрапові, але наш рідний польський пан нічим не ліпший московського. Отже, скінчивши з москалями, треба буде знову засукувати рукави і братися за своїх панів. А Кришталевич з тим не погоджувався.

— Ти кличеш до братовбивчої війни. Уяви собі сім'ю, де батько бив би синів, сини батька, брати гризлися б один з одним, і всі спори вирішили б за допомогою сокири.

— Так то ж сім'я. А яка ж це сім'я — робітник і хазяїн, кріпак і поміщик? Що між нами спільного? Навіть у костьолі: він сидить на лавці, а я стою. А ще кажуть, що перед Богом усі рівні.

Кришталевич вірить, що як тільки поляки проженуть росіян — настане щось наче всенародний Великдень, і всі оті дрібні неполадки між фабрикантами і робітниками, між селянами і поміщиками — все це в своїй хаті можна буде уладнати швидко й гарно.

— Ми ж, а не хтось чужий, будемо встановлювати у себе закони. Хто ж нам перешкодить встановити такий закон, який нам хочеться, який нам треба і який логічно витікає з умов нашого життя, нашої природи, нашої національної душі? Як ти цього не розумієш, Гілярій?

— «Ми». А хто це «ми»?

— Як хто? Ти, я, всі ми.

— Отут і сучок. Засядуть писати закони все ті ж поміщики та фабриканти та їх прибічники, а які вони закони попишуть — це ми вже знаємо.

— Ні, ти не маєш рації. Закони буде встановлювати сейм, тобто вибрані всього народу. Значить, кого ти виберешь, той і буде писати тобі закон.

— І таке пан меле. Чи у нас не було сеймів? Чи ми не знаємо, які закони вони встановлювали?

А Тарас слухає, слухає і ніяк не може розібрати, хто з них правий. Дивно йому, що пан Кришталевич, такий розумний, що замість професора може студентам лекцію читати, говорить із Кіюцем, як з рівним.

Один тільки раз бачив, що пан Кришталевич розсердився на Кіюця і навіть кричав. Сталося це з того приводу, що пан Гілярій почав намовляти Тараса до своєї справи.

— Що тебе в'яже з росіянами? Ти собі українець, тобі з ними не по дорозі. Приставай до нас.

Кришталевич почув ці слова. Лице його почервоніло.

— Перестань! — крикнув різко, і Тарасові здавалося, що міг зразу ударити Кіюця.— Як тобі не соромно?

— А що ж тут соромного — хотіти добра своїй справі й закликати до неї людей?

— То людей, а не дітей. Та ще чужих. Що ж ти хочеш, щоб він, вирісши, проклинав нас: «Потягли мене, хитрі ляхи, на свої шанці дитиною і скалічили на все життя»? Що ми йому можемо обіцяти? Чи в разі виграної, чи в разі програної — все одно йому не буде вже доступу до рідного краю. А там же у нього брати, сестри, там, може, жде його доля, а ми все це у нього відберемо?

І Кіюць, той Кіюць, що ніколи не мовчав, тут замовк і не сказав ні слова.

Софія Григорівна листувалася з приводу Сузіна, й справді їй удалося виклопотати для нього посаду вчителя математики в Московському кадетському корпусі. Вона нетерпеливо дожидала Сузіна, щоб передати йому цю цікаву новину, уявляючи собі наперед, як він зрадіє.

Але... Сузін не приходив. Софія Григорівна не знала, чим пояснити собі це. Може, захворів? Розпитувати не вважала пристойним і постановила чекати.

Сузін прийшов, але таким його Софія Григорівна ще не бачила. В усіх рухах помічала якусь гарячковість, нервовість. Видно, щось його гнітило, і він не міг того носити в собі, але знов говорити теж не міг.

Нарешті не витримав. Устав, походив:

— Софіє Григорівно! Ви бачите, що я сам не свій?

— Бачу. Але не вважаю потрібним запитувати про причини. Я навпаки — чекала все, що ви самі запитаєте, як успіхи в листуванні з Москвою.

Сузін махнув рукою.

— Ет! Не до того мені тепер. — І незв'язно, заплутуючись, він оповів, що покохав дівчину, польку. Описував, яка вона гарна і як він не смів навіть доступити до неї. — Бо вона з аристократичного роду, графиня Плятерівна.

Софія Григорівна чула про цю дівчину. Про неї говорили, що вона любить їздити на коні, стріляти, носить коротке волосся — взагалі оригінальничає. Софії Григорівні чомусь було неприємно почути, що Сузін кохає.

— Ну, а вона вас?

— А вона... а вона каже, що зможе полюбити тільки того, хто докаже свою любов жертвою для рідного краю.

— Для якого?

— У данім разі — для Польщі, очевидно. Я кажу їй, що люблю Польщу, бажаю їй добра, але... вона хоче більшого.

— Чого ж власне?

— Вона... вона каже... мені трудно говорити, Софіє Григорівно... Вона каже, якби поляки повстали проти Росії, то щоб я... пішов у повстання. Ви, каже, російські поступовці, вмієте тільки говорити гарні слова, а на ділі вас не видно. Ми, поляки, доказали свою поступовість, борючись на барикадах всього світу. А ви?

Сузін хвилювався. Слова виривалися у нього якось наче мимоволі.

— Ми боремося, каже, за свободу нашу й вашу. Звільнена Польща стане спасителем народів, і перший народ, якому простягає вона руку, буде російський народ. Ми готові, каже вона, пролити за вас кров свою, а чим ви, поступова частина російського суспільства, а офіцерство

зокрема, чим ви докажете свою прихильність до найбільш поступової ідеї — боротьби за звільнення безправного, пригнобленого народу?

Софія Григорівна якось стиснулася внутрішньо. Це не були вже жарти.

— Ну, а ви що на це? Que voulez vous faire?[1] — чомусь додала по-французькому.

— Я... не знаю... Коли я вдумуюся в її слова, то мені здається, що вона говорить правду... Але коли уявляю собі...

Сузін, видно, страшенно переживав. Софія Григорівна теж хвилювалася. Встала.

— Так, Михайле Івановичу... ваша кохана занадто багато від вас хоче. Зломити присягу, стріляти у своїх вчорашніх товаришів, втратити честь офіцера — це... якби вам хто запропонував стати зрадником за десять, за сто тисяч рублів — я не сумніваюся, що ви розсікли б голову тому, хто насмілився би вам таке сказати. А тут? Хіба не те саме. Тільки замість грошей вам заплатять... любов'ю.

Сузін похилив голову. Йому, офіцерові, нагадують про потребу бути чесним.

— Я не маю права вмішуватися у ваші справи, Михайле Івановичу. Але оскільки ви прийшли до мене, оскільки ви вважали за допустиме одкрити мені вашу тайну й тим довір'ям ушанувати мене — постільки я вважаю себе вправі висловити свою думку. А думка моя та — що ваша кохана не любить вас, Михайле Івановичу. Інакше вона... не вимагала би від вас такої жертви.

Сузін підвів очі. Вони були повні сліз.

— Так, тепер я тільки побачив пропасть, у яку міг скотитися. Ви, Софіє Григорівно, як ангел-хранитель, стали на моїй стезі і врятували мене. Я мушу взяти себе в руки, — і я візьму, візьму...

Софія Григорівна, сказавши правду, цьому не вірила цілком. Це Сузін так говорить, поки не побачить тої польської чарівниці.

— Слухайте, Михайле Івановичу, найкраще вам було б зараз виїхати звідси. Вам майже вже забезпечено посаду

[1] Що ви хочете робити? *(Франц.)*

в Москві. Коли вам трудно з грошима, Павло Васильович по-братерському вам допоможе — тільки їдьте. Їдьте, не гаючи часу.

Сузін кивав головою, ніби на знак згоди, але, видно, думки його були далеко. Софія Григорівна схопила його за руки.

— Ви мене навіть не слухаєте... То давайте ж мені нарешті хоч слово, що нічого не зробите, не порадившись зі мною.

Сузін прирік, що так зробить, і пішов. А Софії Григорівні так сумно стало, що вона аж заплакала.

Розпитувала потім, що це за Плятерівна, і дивувалася. Плятері давно, правда, живуть у Польщі, але вони німці з роду. Мати цієї Емілії просто німкеня, фон Моль родом. Сама Емілія виховувалася в Ліфляндії — звідки ж у неї цей особливий польський патріотизм? Це ж, якщо справді трапиться повстання, вона може й активно брати в ньому участь[1].

Громом по цілому світу прокотилася вість про липневий переворот у Франції. Якобіни[2] всіх країн підняли голови й обрахували сили — чи вдасться включитися в рух, який породив повстання в Парижі. Говорилося, ніби існує вже Центральний Революційний Комітет з філіями в Бельгії, Італії та Іспанії.

А очі реакції всієї Європи звернулися тепер на схід. Єдиний, хто міг боротися з революцією, — це був імператор російський. Він і сам так розцінював своє становище. Бачив уже себе спасителем Європи, як ним був покійний брат, але... Але боявся виступати сам.

А тут новий доказ, що революція розростається. Піднялися заворушення в Бельгії. Приходили вісті, що навіть в Німеччині не все в порядку, — і російський імператор схвилювався. Послав довірену особу шукати союзу з Австрією.

Там відповіли, що ще здержаться. А цісар Франц, той просто сказав:

---

[1] Це так і сталося в дійсності: Емілія Плятерівна взяла діяльну участь в повстанні 1830—1831 рр.

[2] Так називали тоді революціонерів.

— Нехай краще ваш імператор зверне увагу на своїх поляків, бо вони, певне, підуть за сигналом з Парижа.

Микола вислав другого посланця до Берліна, але цей посланець доносив, що Берлін боїться війни. Імператор всеросійський розгубився. Над Європою пролітала граната революції — невідомо тільки було, де вона розірветься. Коронованні голови прихилялися — ану ж зірве корону, а разом з нею й голову?

Вибух випав на Польщу: двадцять восьмого листопада піднялася Варшава.

Перші вісті до Вільнюса принесла, як і слід було чекати, пантофлева пошта. Відомості ті були, як водиться, фантастичні. Говорилося, що й великого князя убито, і жінку його убито, і всіх російських генералів убито... Що побунтувалися не тільки поляки, а й руські полки, нарікаючи на ваготу служби.

Здригнувся Вільнюс. Від верхівки до самих низів.

Римський-Корсаков вилаявся круто, що поляки не почекали, поки він одержить відставку. Скликав нараду вищих військових і цивільних чинів.

Вулиці Вільнюса наїжилися багнетами патрулів. Ці патрулі ходили буквально день і ніч і в такій кількості, що віленці рахували їх сотнями. Вся губернія була оголошена на воєнному становищі. Відділи війська, розташовані в провінції, підтягались до центру.

Особи, які не могли розраховувати на прихильність публіки, або не показувалися зовсім, або коли показувалися, то під охороною. Та без сторожі тепер не виходив генеральний прокурор Ботвінко, цивільний губернатор Горн, ректор університету Пелікан. Він, між іншим, видав наказ, яким заборонялося студентам виїздити з Вільнюса на різдвяні вакації. Студентство глухо гуло, і щодень, щохвилі можна було сподіватися вибуху.

Тарас розгубився. Побіг до Кіюця, але його не було дома. Сиділа сама лише пані Кіюцева і, як квочка курчат, держала всіх дітей при собі. На запит Тараса, де пан Гілярій, відповіла рясними сльозами.

Коли Тарас відходив, старшенька дівчинка наздогнала його в коридорі і шепотом сказала, що татка вже немає три дні дома.

— Матуся весь час плаче, бо думає, що татуся взяла поліція.

Тарас не знав, де шукати Кіюця або Кришталевича. Але випадок хотів, що зараз же, вийшовши на вулицю, Тарас зустрів одного із знайомих робітників. Спитав, де Кіюць.

— Його дружина дуже тривожиться, бо його вже три дні немає дома. Ви не знаєте, де він?

— Йому тепер не до того. Ти ж знаєш, що діється у Варшаві?

Тарас кивнув головою, бо в основних рисах справді знав.

— Так от Кіюць хоче, щоб і ми так. Там підхорунжі вийшли на вулиці, крикнули «До зброї!» — і вся Варшава встала. Кіюць каже, що й нам так само треба. А другі — вагаються. І пішов у нас розбрат. Одні тягнуть за Кіюцем, а другі — проти. Не знаємо, що робити. Оце зараз у нас збори. Як рішимо, так і буде. Ходім зі мною — хочеш?

Тарас пішов. Збори відбувалися на передмісті у якійсь закиненій цегельні. Коли прийшов Тарас, то збори вже відкрилися. Говорив власне Кіюць.

Тарас дивився і дивувався. Не можна було вірити, що оцей блискучий, певний себе оратор і отой пан Гілярій, що валявся п'яний в калюжах, це одна особа.

— Що вас зупиняє, брати мої? Страх смерті? Не вірю! Гроза неудачі? Та хто ж коли запевняв вам удачу на всі сто відсотків? Підняти революцію — це не готовий, спечений пиріжок із'їсти. Революція вимагає жертв. Хтось мусить іти в перших рядах і бути готовим на те, що він може не вздріти перемоги власної справи. Браття! У нас перед очима є приклад Варшави! Коли кількадесят підхорунжих виходили із зброєю на тихі й темні вулиці Варшави і з криком повстання — що вони? Були певні, що вся Варшава так одразу за ними й побіжить? Ні! Вони йшли на риск — і перемогли. Тепер із Варшави великий князь утік, військо російське втекло — і наша столиця вільна. Вільна! Чуєте? Чому ж ми не можемо зробити так само? Можемо — і зробимо. А за нами повстане провінція. А як сколихнеться весь край — тоді й інші держави побачать, що у нас діло серйозне, й прийдуть з допомогою. А як ми кинемо

Варшаву саму — російський уряд задушить повстання, і буде нам сором, що ми власними руками задушили свою свободу. Отже, від нас залежить, товариші, варшавське повстання зробити всенародним. Наші батьки йшли в костюшківське повстання, наші старші брати йшли за Наполеоном, бо вірили, що він дасть незалежність Польщі. Та хіба тільки наше покоління таке підле, що ховатиметься за чужі спини і ждатиме ще якогось сигналу? Хто нам іще дасть сигнал після того, як Варшава дала вже його на весь світ?

Молодь стояла на стороні Кіюця. Старіші — помовчували. Проти Кіюця не осмілювався виступити ніхто.

Коли дивиться Тарас — на купу цегли виліз Кришталевич. Не пізнавав і цього базарного юродивого, що влаштовував комедії з єдиною метою — розсмішити публіку.

— Товариші! Коли ваше рішення буде вийти на вулицю — я піду одним з перших. Але поки немає цього рішення — всякому вільно висловити свою думку. Пан Кіюць говорить добре, і в його мові було все, окрім обрахунку. А без обрахунку ніщо не робиться, навіть революція. Коли тоне людина, а я кидаюся рятувати — це прекрасний вчинок. Але коли я кинувся рятувати, не вміючи плавати, то мій прекрасний вчинок обертається у зло. Замість одного погибшого стало два. Замість одної нещасної сім'ї — стало дві, все подвоїлося. Пан Кіюць вказує на Варшаву, але він забуває сказати, що у Варшаві була забезпечена поміч війська, що там було втаємничене все студентство — а його там багато. Там велася агітація серед робітників — а їх там чимало. Що з того всього ми маємо у нас у Вільні? Нічого! Там офіцер поляк говорив до солдатів поляків, а тут? У нас же все військо російське!

— Пане Кришталевич! Пане Кришталевич! Не ждав я від пана цього! — з якимось одчаєм у голосі крикнув Кіюць. А Кришталевич мов не чує.

— Вас неправильно поінформовано, товариші, про перебіг подій у Варшаві. Вам кажуть, ніби вийшла купка підхорунжих, крикнула: «До зброї, панове поляки!» — і вся Варшава стала. Ні, це було далеко не так. Коли Висоцький ішов роззброювати російський гвардійський полк, під ним

була школа підхорунжих, а це триста озброєних офіцерів. А окрім того, йому забезпечено було поміч шістьох гренадерських компаній. Заливський ішов на арсенал з другим батальйоном четвертого полку і гренадерськими компаніями п'ятого й восьмого лінійних полків. Кекерницький ішов на Прагу з компанією восьмого полку піхоти. Батальйон саперів, підтриманий батальйоном четвертого полку піхоти лінійної, мав завдання роззброїти волинський полк росіян. Литовську гвардію мав роззброїти наш полк гренадерів та компанії першого, третього і сьомого лінійних полків. От скільки військової сили мала варшавська революція в перший же момент! Ну а ми з чим виступимо? Де наші люди, де наше військо, де наша зброя, нарешті!

Це переконувало. Ясно тепер було, що збори в цілому на стороні Кришталевича.

— Отже, зараз нам виступати не можна. Але чи хочу я цим сказати, що й взагалі нам виступати не можна? Ні! Я цього не кажу. Революція має свої таємниці. Вона повна несподіванок. Що було неможливим сьогодні, те стає можливим завтра. Все залежить від того, як ми зможемо згромадити сили. Нам треба зараз вести агітацію не тільки серед робітників й серед студентів, а головне — серед війська. В полках, заквартированих у Вільні, є багато поляків. Частина їх, безперечно, піде за нами. Далі! І серед офіцерів росіян теж є такі, що підуть попліч з нами. Дозвольте вам зарекомендувати одного з таких. Я не буду називати його прізвища, але хто сумніватиметься в його щирості, того прошу вдатися до мене. Ось цей товариш!

Тарас глипнув — це був Сузін.

Важко було вгадати в цій розтріпаній істоті того тихого інтелігентного офіцера, якого бачив Тарас у Софії Григорівни. Виглядав страшно. Сухі губи потріскалися, і він щохвилини їх облизував; очі гарячково горіли, пальці судорожно корчилися, і ні одної хвилини він не міг устояти на місці.

— Браття! Нові, але рідні мої браття! Я не поляк, я чистий росіянин, тому, на жаль, не можу обізватися до вас польським словом! Але душею і тілом я з вами. Я прийшов до вас, бо вірю, що ваша справа — це справа всіх людей, які мислять поступово. Бо вірю, що ви боретеся не тільки

за себе, а й за всіх пригноблених, бо вірю, що, б'ючись поруч з вами, я буду битися і за звільнення мого рідного краю — дорогої мені Росії!

Сузін раптом скінчив, мов проказав вивчений урок, і стояв на купі цегли такий прибитий, такий нещасний.

Робітництво зустріло промову повним мовчанням. Ніхто нічого не запитав, ніхто ніяк не обізвався. Сузін постояв, постояв на цеглі, хитаючись зійшов униз і сів, закривши лице долонями.

Якийсь шепіт пройшов від задніх рядів аж до передніх. Громада здригнулася, і одразу видно стало, що через п'ять хвилин нікого не зостанеться в цегельні.

Кіюць істерично закричав:

— Панове! А як же вихід на вулицю? Невже ви... невже ми...

Він від хвилювання не міг говорити, безпорадно дивився, як рідшав і рідшав натовп в цегельні.

Кіюць мало не плакав. Коло нього скупчилась група здебільшого молодих хлопців. Вони з жаром щось говорили й доказували. Потім усі вони з Кіюцем разом підійшли до Сузіна.

— Пане офіцере! Ми не згодні з тим, що тут балакав пан Кришталевич. Ми віримо в те, що Вільно можна підняти так само, як підняли Варшаву. Для того тільки треба перших, які знають... на що йдуть. Ми будемо тими першими. Згодні ви піти з нами?

Сузін підняв своє змучене лице і, ледве розтуливши сухі губи, сказав:

— Мені все одно.

— Для нас присутність російського офіцера в наших рядах мала би величезне значення. А єсть у вас там, де ви служите, поляки?

— Єсть... Папроцький єсть, Барський, Скульський... здається, усі.

— Ну, як вони?

— Не знаю...

— То ви побалакайте з ними. І як би солдатів. Хоч би трошки! Ах, як було би добре! Щоб із штиками, все як слід. Ви не можете там постаратися солдатів?

— Попробую... Але навряд.

— Ну так, навряд щоб серед росіян. Але, може, у вас там є поляки!

— Не знаю.

Кіюць знайшов можливість побачитися з тими трьома офіцерами поляками, що їх назвав Сузін. Вони всі три згодилися. Але солдатів поляків не знайшлося, бо литовський корпус так і комплектувався, що поляків у ньому не було.

Призначено було день виступу. Знаком початку було наближення Кіюця з повстанцями до казарми і вистріли.

Так і сталося. У призначений день до казарм підбігло душ двадцять робітників, зчинили крик і почали стріляти.

У відповідь почулися вистріли у дворі. Це офіцери-повстанці застрелили свого ротного командира Челова, який кинувся був їх переймати.

З воріт вибіг офіцер. Троє ще ладилися вибігти за ним. Але в цей момент вартовий закрив ворота. У дворі зчинилася метушня. Повибігали солдати.

Кіюць ухопив Сузіна за руку.

— Вперед, браття! — і всі побігли.

Сузін звільнив свою руку, витяг шаблю і безладно махав нею в повітрі.

Робітники бігли і кричали:

— До зброї, поляки! До зброї!

Перехожі з жахом кидалися, хто куди попав: у ворота, в двері магазинів, а купка повстанців бігла з завмерлими серцями. Скляні очі дивилися вперед і нічого не бачили. В них була вже смерть.

Вулиця зразу оніміла. Хтозна-де дівся народ, і безпомічно звучав серед тої раптової тиші благальний крик: «До зброї, поляки! До зброї!»

А з бічної вулиці риссю вилетів кінний патруль. Коротка команда — і коні стали. Друга команда — брязнули рушниці. Ще команда — залп.

З юрби повстанців почулися крики. Впав офіцер, що біг спереду з шаблею, впав робітник, що біг обіч. Кілька ранених хиталися, мов вибираючи, куди краще впасти.

Решта кинулася врозтіч. Патрульні ганялися за ними і рубали шаблями. Городовий надувся й свистів-свистів...

Почала збігатися публіка. Хоч її відганяли і городові, і патрулі, але вона таки збиралася, й скоро натовп обгородив двох трупів. Всі мовчали і, як зачаровані, дивилися на мертві тіла. Розштовхуючи людей, прорвався до трупів якийсь чоловік:

— Кіюць, Кіюць!.. Я ж тобі казав! — і, ридаючи, впав на трупа.

Поліцейський надзиратель крикнув:

— Взять його! Це з тої ж компанії!

В натовпі почувся гомін.

— Та куди ви берете? Це Кришталевич! Він нікому нічого...

— Мовчать! — осатанілим якимсь голосом кричав надзиратель. — Застрілю кожного, хто пискне хоч слово.

Вістка про подію блискавицею промчала по Вільнюсі. Софія Григорівна лежала (у неї недавно народився третій син), коли до неї вбігла покоївка і, задихаючись, говорила, що на вулиці вбито не то десять, не то двадцять душ, була битва, стріляли з гармат.

«Починається», — подумала Софія Григорівна. Значить, усі оті безглузді розмови про революцію таки мали підставу.

Серце її стиснулося. Коли полум'я розгориться, де дівати з трьома малими дітьми?

Покоївка сказала, що серед убитих знайшовся і один російський офіцер.

— Чи він мимо йшов та його підстрелили, а тільки не може бути, щоб руський офіцер так йшов з тими бунтівниками.

Почувши про офіцера, Софія Григорівна стрепенулася. Їй одразу кольнуло в груди — це ж Сузін.

Почала обережно розпитувати покоївку. Який же то офіцер? Аристократ, кавалерист, піхотинець? Але дівчина не розумілася на видах зброї та й не бачила сама.

Софія Григорівна відпустила дівчину. Чомусь вона чим далі, тим все більше запевнялася, що вбитий офіцер — то власне Сузін. Не витримав атаки лукавої польки і пішов!

Треба було довідатися зараз, у цю ж хвилину — але як? Коли б була здоровою — пішла б сама. А послати — кого?

Перебирала в умі всіх слуг — і довіритися було нікому.

Згадався Тарас. Чула до нього антипатію, але в очах цього хлопця добачила щось таке, що збуджувало довір'я. Ще трохи вагалася, але потім звеліла покликати Тараса.

— Слухай... я хочу попросити тебе зробити мені одну послугу.

Тарас підняв на Софію Григорівну очі, і цей погляд без слів казав молодій жінці, що немає такої послуги на світі, якої б не зробив для неї цей хлопець.

— І потім я хотіла б... Щоб ніхто про це не знав... Можеш ти так?

Тарас мовчки кивнув головою. Софія Григорівна хвилювалася.

— Ти знаєш офіцера Сузіна?

Тарас хитнувся. Чи має він право казати? Де він останній раз бачив того Сузіна?

— А де він живе, ти не знаєш?

— Ні...

— То ти піди до артилерійських казармів і там довідайся, де живе Михайло Іванович. Піди до нього і попроси, щоб він в сю ж хвилину прийшов до мене. У сю ж хвилину. Розумієш?

Тарас пішов. Спитав у вартового біля казарми, чи не бачив він прапорщика Сузіна.

— Сузіна? Твій Сузін, брат то-то! Бунтовать, сукін син, задумав, проти батюшки царя з полячишками. Ну й получив как следоваєть. А ти що? З тої ж кумпанії? Хто ти такий?

І добродушний тон солдата змінився на різкий. Схопив уже Тараса за комір.

— Я служу в ад'ютанта его високопревосходительства господина генерал-губернатора Римського-Корсакова! — рушив Тарас повним своїм титулом.

— А-а! Ну, то що ж тобі треба?

— Генерал-губернатор требують отого Сузіна.

— Пізно, браток. Його вже потребував Господь Бог на свій суд. Нехай одвічає, як уміє.

— То його вбито на вулиці?

— Його. І цивіля одного.

Тараса шпигонуло. Нараз ясно йому стало, що цивіль — то конче мусить бути Кіюць. Кинув солдата і, скільки міг, швидко пішов до Кіюців.

Вбіг до знайомого коридора. От і двері. Але вони чомусь одчинені, і в кімнаті ні душі.

Тарас постукав до сусідів. Вийшов старий єврей.

— Кіюць? Нема вже нашого Кіюця. Забили його на вулиці.

Тарас почув, як мерзне... мерзне...

— А пані Кіюцева?

— Кинула все і побігла до поліції.

У Тараса обезсиліли ноги. Він шукав поглядом, де сісти. Раптом закрутилась голова і він мало не впав.

Це було недовго. Прийшов до себе і нога за ногою, мов по тяжкій хворобі, пішов додому.

Коли сказав Софії Григорівні, що Сузіна вбито, молода жінка зблідла і схопилася за серце. Потім зусиллям стримала себе й сказала:

— Спасибі, Тарасе!.. Коли тобі буде що треба — прийди до мене.

Софія Григорівна перелякалася революції. Розколисана уява рисувала, як вривається натовп до кімнат, здоровенний великан із розірваними ніздрями хапає за ніжку дитя й розбиває об стіну. Софія Григорівна холола. Говорила чоловікові, що треба тікати з Вільнюса, і чим скоріше, тим краще.

— Поки ще не розгорілася революція.

Павло Васильович заспокоював, казав, що тут, у Вільнюсі, боятися нічого.

— У нас багато війська. А крім того, імператор посилає на утихомирення поляків цілу армію, і вона от-от появиться в наших місцях.

Софію Григорівну це мало заспокоювало:

— У Варшаві теж було немало війська, а от, бачиш, що сталося.

Павло Васильович вказував на те, що він же на службі й кинути її самовільно не може:

— Старий же все ще генерал-губернатор. Правда, він подав у відставку, але відповіді ж нема. А з огляду на такий час, ця відповідь може бути навіть відмовленою.

На це Софія Григорівна з чисто жіночою логікою казала, що якби він схотів, то вже чи так, чи так виїхав би.

— Можливо, але я волію виїхати з Вільнюса разом з старим. Чи будемо їхати ми самі, чи з генералом, якого буде супроводити спеціальна ескорта? Різниця ж є!

Отже, Павло Васильович радив почекати відповіді з Петербурга, а поки що — поволі, не поспішаючи, готуватися.

Вістка про можливий від'їзд одразу розійшлася серед Енгельгардтової двірні. Одні раділи, другі печалилися. З тих останніх був і Тарас.

Думав, що він втратить всі ті знайомства, які набув, втратить надію на можливість учитися рисувати, а головне, втратить панну Рузю, — ця думка гнітила його, й він вирішував не їхати.

Але коли сказав про це Кришталевичу, той навіть розсердився:

— І що ти мелеш? Як же ти тут будеш жити? Вид на жительство у тебе єсть? Нема. А потім: варт панові об'явити, що ти від нього втік, і поліція тебе знайде, де б ти не був, і відішле до пана.

Тарас мовчав і, ніде правди діти, думав, що якось він все це подужає. Та в Кришталевича більший аргумент у запасі.

— Я знаю, чому ти хочеш зостатися. Тобі не хочеться розставатися із панною Рузею. Але там тобі надіятися нічого. Nie dla lata sanna, nie dla waści panna[1].

Кришталевич говорив далі:

— Не знаю, чи відомо тобі, але панна Рузя виходить заміж.

Тарас почув, як припиняється його дихання.

— Що ти так видивився на мене? А для чого ж і панни існують на світі, як не для того, щоб виходити заміж.

— А за кого ж? — ледве видушив із себе Тарас.

— За пана Войткевича.

---

[1] Не для літа санна (дорога), не для тебе панна. *(Польськ.)*

Тарас з трудом пригадав собі сіру, незамітну фігурку, що часом появлялася у Гошовських і нічим, абсолютно нічим не виділялася.

— Він служить писарем у раді міській. Студенти — народ цікавий, але несолідний. Побавитися з такою, пожартувати, голову закрутити, якщо вдасться, — це їх діло. Але рахувати на них, як на партію, не доводиться. А пан Ян — діло інше. Молодий, досить пристойний, посаду має, хоч малу, але все ж запевнений шматок хліба. І хатка у нього десь є, чи на Скіпішках, чи на Лукішках. Правда, вона не його, а матері, ну то це все одно. І шматочок землі в Бурбинській луці на Руданському шляху.

Кришталевич навмисно все це розписував, розтягував слова, а Тарас не міг слухати, попрощався і вийшов.

Два дні ходив як непритомний, не знав, що з собою робити. Потім прийшло йому в голову, що, може, все це не так, може, пан Кришталевич щось наплутав. І вирішив сам піти до Гошовських і перевірити наочно.

Прийшов. З цікавістю дивився. Йому здавалося, що зараз же пан Адам або панна Уршуля урочисто сповістять сенсаційну новину. Коли ні, все, як звичайно. Пан Адам дорікав Тарасові, що довго не був, панна Уршуля погладила по голові.

Рузя шила. Тарас довго вагався, з чого почати розмову, і нарешті почав дуже оригінально:

— А що це панна шиє?

— Кокардки kolorów narodowych[1]. При панові я можу все робити, бо пан же наш — правда?

Тарас помовчав. Панна Рузя зложила роботу на колінах. І жваво спитала:

— А пан знав того офіцера, що його вбито було на вулиці?

Тарас завагався.

— ...Знав.

Рузя аж сплеснула руками.

— А правда, що він пішов у наше повстання з любові до одної панни польки? Кажуть, якась грабянка...[2]

[1] Значки національних кольорів *(польськ.)*.

[2] Дівчина-графиня.

— Я того не знаю.

— А... — і панна ледве помітним рухом присунулася до Тараса. — А пан... міг би з любові до... кого-небудь піти в наше повстання?

— А правда тому, що панна виходить заміж за писаря ради міської? — рубанув Тарас.

Панна Рузя густо почервоніла.

— Це ще не відомо... І я не знаю, звідки пан має такі вісті... Зрештою, це не відповідь на моє запитання.

А Тарас думав, що це, власне, і є відповідь.

Ще трошки посидів і пішов від Гошовських з порожнім серцем.

30 грудня прийшла з Петербурга згода на відставку Римського-Корсакова. Старого це різонуло. Тих, хто потрібен, не одпускають так легко. Та ще під таку хвилину.

Але що ж... Жеребок кинуто, подаватись нікуди.

Посаду здав генералові Храповицькому. Це був поляк, але з тих, з «порядних». Не завагався, бач, стати виконуючим обов'язки генерал-губернатора і в такий рішучий для поляків час.

На зустріч Нового року Корсаков закликав найбільш близьких до себе людей.

— Востаннє приймаю у генерал-губернаторському будинку, — говорив кожному входячому. Об'явив, що не допускає на цьому вечорі у себе розмов на політичні теми.

— Нехай цей останній раз, коли я бачу вас усіх разом, проведемо якнайвеселіше. Справи сьогоднішнього дня — у всіх нас на серці, ми їх переживаємо і переживати будемо, але нехай це завтра. А сьогодні — за здоров'я наших прекрасних дам! — і простяг бокал до Софії Григорівни.

Розмова справді торкалася найрізноманітніших тем, за винятком політичних. Старий пригадав, як колись приїздила до Вільнюса знаменита співачка Каталані й як він її приймав.

Розен — це командир литовського корпусу, сам Каталані не чув, але чував про неї. Оповідав, що англійці ніби купили у неї її горло, зоставивши його їй в доживотне користування...

— І з тої причини один англієць їздив за нею по всьому світу, чекаючи смерті...

Софія Григорівна — це був перший її виїзд — мабуть, занадто сильно зашнурувалася, і їй зробилося погано.

Усі переполошилися, не знали, що робити. Правда, це скоро пройшло, але веселість було порушено.

Павло Васильович відпровадив дружину додому й дома тільки згадав, що забув шаблю в передній генерала. Послав Тараса.

Лакей, що сидів у прихожій, кивнув головою на шаблі, що купою лежали на підвіконнику.

— Вибирай, яку хочеш.

Тарас знайшов шаблю свого пана. Узяв під пахву, але донести додому не довелося.

Коли проходив для скорочення дороги досить безлюдним провулком, побачив коло воріт трьох якихось парубків, видно, ремісничих підмайстрів. Нічого не підозріваючи, Тарас пройшов мимо них, як нараз почув, що його валять на землю. В одну секунду вихопили в нього шаблю і кинулися врозтіч. І коли Тарас піднявся — вже нікого довкола не було.

Тараса обняв страх: за шаблю пан і голову здійме.

Вийшов на Німецьку, здибав городового. Той тільки плечима здвигає.

— Що ж я, браток, можу? Я ж на посту, мені не можна одлучитися. Та й де я буду їх шукати?

— А що ж мені робить?

— А це вже я, браток, не знаю. Піди оголоси своєму панові, а він нехай зробить заявку нам у поліцію, може, начальство звелить розшукувати. Тільки навряд.

Довго вагався Тарас, як сказати панові. Боявся.

На диво, пан вислухав спокійно. Розпитав про подробиці, про городового і нічого не сказав.

Але цей факт дав Павлові Васильовичу відчути революцію. Коли сьогодні на вулиці реквізують зброю, то завтра тебе твоєю шаблею можуть рубанути по шиї.

Значить, треба бистрими темпами лаштуватися до виїзду. Але показалося, що тільки на словах це можна зробити швидко, на ділі ж виходить зовсім інакше.

Насамперед, з речами. Все ж, як-не-як, хоч і не заводили Енгельгардти особливої обстановки у Вільнюсі, завжди вважаючи своє перебування тут тимчасовим, але таки набралося порядно і фарфору, і кришталю, срібла, меблів, з яких не все хотілося продавати. Софія Григорівна одразу заявила, що вона ні у що не вмішується і щоб її ніякими запитами не турбували. Павло Васильович спочатку взявся сам розподіляти, що буде везти з собою, а що піде тут у продаж. Але заплутався, збився з рахунку. Дав тільки загальні розпорядження дворецькому й ухилився від усього.

Будинок зразу наповнився сварками і став подібним на базарну товкучку. Одні відходили, другі приходили. Усі лапали, все мацали й взагалі поводилися, як у порожньому сараї.

Часом серед них здіймався такий гармидер, що здавалося, от-от кинуться битись. Потім усе затихало, і йшла мирна бесіда.

Давали «за все» безглуздо дешеву ціну, знаючи, що майно все одно буде продано. Павло Васильович спочатку гарячився, кип'ятився, сипав громи, виганяв покупців з дому, але більше ніхто не з'являвся, бо там уже завчасно було вирішено, і хто купить, і хто скільки на тому заробить. Наступного дня приходили ті ж самі покупці й давали ще дешевше.

Павло Васильович кричав, що він краще все повезе до Петербурга, ніж продаватиме за таку ціну. Євреї тільки здвигали плечима й радили так везти.

— Панові це буде краще. Кожний хоче заробити. А хто під такий час буде купувати обстановку? Заплатиш гроші, великі гроші, а продати нікому. Добрий заробіток!

Павло Васильович плюнув і знову здав усе на дворецького. Тоді пішло легше.

Тепер з обозом. Викликати обоз із Кирилівки не було б важко, але поки дійде пошта туди, поки там організують, поки приїдуть. А Павла Васильовича вже б'є нетерплячка, він боїться революції. Бо хоч імператор і розпорядився вислати армію на втихомирення поляків, але мобілізація йшла поволі й російське військо невідомо коли появиться в Польщі.

Павло Васильович попробував найняти, але показалося неможливим — ніхто не хоче їхати. Навіть євреї при всій своїй оригінальності і бажанні заробити не відважувалися на такий захід.

— Іде назустріч російська армія, то вона може тебе забрати і з твоїми кіньми, і з усім. Потім ітиме польська армія, то та вже забере без усяких. А потім ті обидві армії десь зустрінуться, і ти можеш попасти в ту гущу. Ні, хай йому морока!

Довелося купувати і вози, і коней. Але коли кинулися купувати, то виявилося, що це коштує шалені гроші. І знов Павло Васильович кип'ятився, але нічого не міг зробити.

І скінчив він тим, з чого почала Софія Григорівна: об'явив, що все здає на дворецького і нехай він робить, що хоче. Так вирішилася справа «к обоюдному удовольствию».

В день від'їзду панів у півпорожніх кімнатах зібралося багато офіцерства — провести панство Енгельгардтів. Звідси всі пішли до ресторану, бо вже не було ні кухні, ні посуду.

Софія Григорівна з усім своїм штатом (самих няньок було три — на кожну дитину по няньці) мала виїхати наперед, а Павло Васильович зоставався «на мальчишник» і мусив потім доганяти верхи.

— А коли він буде «угобзишася зело» й рисковано буде садовити його на коня, то ми зробимо колиску, а його таки привеземо! — запевняли офіцери.

— А самі ви чи будете в стані оприділити ступінь серйозності становища? — питала Софія Григорівна.

Офіцери реготали.

— То правда! Але не може ж бути, щоб усі лягли лоском? Хто-небудь, хоч один, а таки зостанеться ж «в здравом уме и свежей памяти».

— Трудно уявити.

— Чому? Це так, як на війні: не всіх же вбивають.

Як тільки пани від'їхали, почалося «столпотворення вавилонське». Юрбою нагрянули всі покупці (з ними прийшли їх жінки, браття, сестри, племінники, зяті), і почалося щось небачене: галас, крик, грюкіт. Там тріщить відірвана дошка, там дзвенить бите скло, там риплять пе-

ресовувані меблі. Оголювалося все. Витягалися ржаві гвіздки зі стін, віддирався найменший клаптик матерії, зривалися шматтями навіть обої, хоч навіщо воно кому здалося — трудно було зрозуміти.

Челядь пакувала на «петербурзькі вози» те, що призначене було для відправлення. Між купцями й Енгельгардтовими слугами доходило до бійки. Купці в одну секунду зліталися юрбою, заступали дорогу і, немилосердно галалакаючи та жестикулюючи, кричали, що вони не дозволять, що вони не допустять, що це денний грабіж, що вони заплатили гроші й що це вже їхнє.

Слуги кричали, що вони знать нічого не знають, що їм сам пан велів це пакувати. Купці біжать за дворецьким, відводять його убік, щось потаємно говорять, в результаті чого дворецький підходить до слуг і непевним якимсь голосом каже, що вони помилилися, що ці речі «не петербурзькі».

Слуги розуміють, в чім річ, кричать, грозять, але їх теж поодинці відводять набік, після чого слуги лагідніють, і настає тиша й спокій.

Так і йде паралельна робота: одні виносять і пакують на «петербурзькі вози», а другі виносять і спішно вивозять на «вільнюських возах». Часом після деяких знаків руками й очима речі переходять з «петербурзьких» на «вільнюські» й навпаки.

Нарешті все закінчилося. Помешкання стояло голе, обідране. Всюди папери, сміття, обривки вірьовок. Бродять по тому всьому охотники з двірні й шукають, чи не знайдеться ще чим поживитись. Поживлялися ці дні всі аж через верх. І все здавалося мало. Все хотілося «не упустить случая».

Ходить і Тарас по кімнатах. Але не з метою поживитися, а з якогось особливого почуття. Йому сумно. Ще так недавно тут звучало життя, ходила ніжною стопою Софія Григорівна, чулися звуки її прекрасної музики — і от пустиня.

Зв'язувалося це зі споминами всього вільнюського життя. Не було воно поганим для Тараса. Багато взнав нового, познайомився із стількома гарними людьми; ще би трош-

ки, і добився б як-небудь і до того, щоб учитися малювати. І от все це треба кидати, їхати у якийсь невідомий, далекий Петербург, де не буде вже ні Гошовських, ні Кришталевича, ні студентів.

Притулився до одвірка, сльози закапали з очей.

Тарас пішов прощатися до Кіюців.

Пані Кіюцева заплакала. Діти посмирніли. Пан Кришталевич тепер удержував усю сім'ю Кіюців — похвалив від'їзд Тараса.

— Їдь скоріше, бо тут неспокійно. Бідний Кіюць загинув через свою нетерпеливість. Підождати б трохи — і на вулицю вийшла б не купка, а сотні, тисячі народу. Тобі не хочеться їхати, я знаю. Все ж, як-не-як, а Вільно стріло тебе непогано і пізнав дещо, й жив не в диких умовах, як то було би дома. Дечому навчився. Може, й Кришталевича інколи згадаєш. Бо він не хотів тобі лиха...

Щиро поцілував Тараса і заплакав. Заплакав і Тарас. Заплакала пані Кіюцева, розревілися діти — словом, таке вийшло, хоч тікай.

Тарас ішов, а мимоволі свердлувала думка: чи знайду ж я там, у Петербурзі, таких добрих, щирих людей?

Сильно билося у нього серце, коли підходив до Гошовських. А що, як панна Рузя скаже: «Не піду вже я за того Войткевича, тільки щоб ти зостався з нами?»

Гошовські й справді засумували, коли довідалися, що Тарас їде. Пан Адам витяг якусь заповітну пляшку вина — видно, ще з погребів князя Чарторийського.

— Ладив я цю пляшечку відкупорити в найбільш урочистий день — день шлюбу моєї доньки. Але сьогодні ще більший день для мене і для нас усіх. Урятував ти мені моє рідне дитя, а у мене не знайшлося навіть чим тобі віддячитися. І ось ти вже їдеш від нас, зоставляючи нас неоплатними боржниками перед тобою. То тим більше можеш рахувати на вдячність в наших серцях. І знай, де б ти не був, а в нашій молитві ім'я твоє забуте не буде. Кожне з нас, молячись за здоров'я й щастя близьких, ніколи не забуде згадати в своїй молитві дороге всім нам ім'я Тараса.

Це справді вийшло якось дуже гарно. Голос у старого тремтів, дві сльози скотилися і повисли на вусах. Панна

Уршуля зовсім розплакалася, навіть панна Рузя не була далекою від того.

Скромна вечеря закінчилася. Уршуля прибирала, пан Адам розповідав за своїх Чарторийських, а Тарас дивився благальним поглядом на панну Рузю. Це ж останнє побачення!

Панна Рузя встала, попросила Тараса до себе. Там витягла все ті ж кокардки і почала ніби шити. Довго мовчала, потім тихо вимовила:

— То пан виїздить від нас насерйо? А кого ж йому буде найбільше жаль покидати у Вільні?

Тарас мовчить і тільки дивиться. Він бачить, що панна чомусь хвилюється.

— А що якби я пану сказала — зостанься і будь з нами?

Сказала!..

Але чому Тарас не відчуває шаленої, безумної радості? Чому він сидить і тільки видно, як у нього тремтять руки?

А голос панни Рузі робиться вкрадливим, лізе в душу.

— А що, якби я пана... поцілувала?

Рузя нахилилася близько. У Тараса крутиться голова... Він устав і тримається за ріг стола... а стіл хитається, хитається і от-от впаде.

Устала й панна. Стоїть так близько, близько. Шепотом вимовляє слова, а вони звучать у вухах Тараса, мов удари дзвону.

— А що, якби я сказала... що кохаю пана, аби тільки він пішов за нашою святою справою!

...Тарас широко розкрив очі.

...Перед ним став закривавлений Гонта. Кругом нього поляки, поляки... і він один серед них з роздертими грудьми, а з них виглядає палаюче серце, як ото на польських образах. А доóкола все ляхи, ляхи... Мужчини і жінки... І Браницька тут, і її красуня дочка, і... панна Рузя.

Гонта повів очима. Погляд його впав на Тараса.

— І ти з ними, Тарасе!

— Ні! Ні! — крикнув Тарас і мов прокинувся. Одразу не міг зрозуміти, де він. А крикнув, мабуть, так особливо, що пан Адам появився на порозі.

— Що тут за крик? Чого пан Тарас так крикнув?

Панна Рузя сиділа за своїми кокардками. Спокійно сказала:

— То я сказала, що пан Тарас поїде до своєї Московщини й певне забуде про всіх нас. А він ото і крикнув — ні, ні...

Тарас почав збиратися йти. Пан Адам змушував випити вина.

— Хто ж справді знає, чи побачимося ще в житті?

Прощання вийшло чуле. Пан Адам поблагословив Тараса, панна Уршуля плакала, а потім звернулася до племінниці:

— Рузю, це ж людина, що врятувала тобі життя.

Панна Рузя глянула на Уршулю, на батька, підійшла до Тараса, поклала йому обидві руки на плечі і поцілувала.

...Щось обрушилося на Тараса, й він, щоб не бути роздавленим, вибіг геть.

У дворі готові, спаковані вози. Коло них товпиться Енгельгардтова челядь. Усі перешіптуються, що Мартина Пилиповича нема. Догадуються, що він просто втік.

— Ну, він поляк, чого йому від своїх іти? Вони його тут сховають, пашпорт йому вихлопочуть.

На всіх слуг відведено тільки одну підводу. Отже, їхатиме тільки чотири-п'ять чоловік. Решті доведеться звершити шлях до Петербурга апостольським способом...

Павло Васильович випросив для обозу охорону. Йому дали взвод під командою унтер-офіцера. Солдати прийшли, сердиті, як чорти.

— Сидів би собі в теплій казармі, а через вас, чортів хахлацьких, от теліпайся такий світ.

— А при чому тут ми? А нам не хотілося б лучче сидіти в теплій хаті? І таке меле дурень.

— Хто? Я дурень? Та я тебе... Ти понімаєш, до кого говориш? Я Богу-царю-государю служу!

Якісь дівчата поприходили прощатись, жінки. Почалися плачі.

Солдати оточують обоз і рушають з місця. На передньому возі сидять дівчата й плачуть.

Виїхали за ворота. Тарас побачив усіх Гошовських, Кришталевича і паню Кіюцеву з дітьми. Усі держали в ру-

ках пакунки. Тарас кинувся було до них, але солдат схопив дужою рукою за комір.

— Ты что? Адин удрал, и ты хотишь? Марш на место!

Кришталевич бистро зібрав пакунки у всіх, зірвав із шиї хустку, поклав пакунки туди й бігом наздогнав загін. Передав вузол Тарасові, той нічого і не бачить — сльози застелили йому очі.

Коли вийшли за передмістя, солдати пошепотілися між собою. Один зупинив підводу, на якій їхали дівки, а другий зробив жест рукою й свиснув.

— Чого свистиш, як на собак? — обізвався хтось з дядьків.

— А ты молчи, пока по шее не получил! Марш, девки!

Дівчата поглядали то на солдатів, то на своїх людей, чи не заступляться. Але свої люди тільки насупились.

Одна по одній почали дівчата стрибати у сніг. А зима сніжиста була того року.

Солдати дивилися похмуро. Почали лізти на підводу. Їхній унтер вважав за потрібне пояснити:

— Ви їдете по своєму ділу, а ми з-за вас, дияволів хахлацьких, маєм такий світ теліпатися?

Так воно і пішло далі. Солдати їхали, а решта всі пішки йшли. На нічлігах кращі, тепліші місця — солдатам, кращий шматок — солдатам.

Вже на другому переході Тарас помітив, що у нього на лівому чоботі відірвалася підошва й теліпається, аж шльопає. Попробував підв'язати мотузком, але сніг однаково набивається, й нога мерзне.

Тарас сяде прямо на сніг і перезуває правий чобіт на ліву ногу. Тоді ліва нога трохи зогріється, а права змерзне.

Звернувся до Сидорки (він був наче за начальника), але той тільки вилаявся й велів не лізти з такою дурницею.

— Де ж я тобі візьму чобіт нових! Чого мовчав дома? Знав, що їхати, і заявив би про лагодження.

Під час відпочинку довго Тарас відігріває ноги. Один із солдатів теж сушить онучі. Оповідає про ваготу солдатського життя.

— Одних ружейних прийомів сорок вісім. А кожний прийом розбивається на три темпи, а темпи на подразделенія. І все те треба знать.

Солдат курить козячу ніжку.

— Тепер лучче, як султани скасовано. Куди! А то було султан, волосяний аршин йому завдовжки, і щоб не ворушився при марші і при ружейних прийомах...

«Тут мене за чоловіка вважали, а тепер я гірше собаки...» — думав Тарас.

— Цар покійний слідив. Ух, як слідив, щоб султани не ворушилися, — плів солдат своє.

На третьому переході Тарас почув, що йому холодно. Думав, що просто змерз, і почав скоріше йти. Але бистра хода не нагрівала.

На нічлігу його вже зовсім розломило. Він горів, і його мусили вже покласти на воза.

Солдати, яким довелося ради цього злізти з воза, лаялися паскудно й бажали хахльонку, щоб він здох.

Непритомним, у гарячці, і завезли Тараса до Петербурга.

ЮНІСТЬ

У ПЕТЕРБУРЗІ

Так і не побачив Тарас в'їзду в Петербург. Привезли його непритомного й одразу ж відправили до лікарні.

Довго лежав там Тарас між життям і смертю. Та коли вже й виписали його, то не був іще здоровий — ходив і хилявся, нетвердо стоячи на ногах.

Прийшов «додому», тобто до панового помешкання. А там чужі люди, ніхто його не знає, ніхто й говорити з ним не хоче. Він чує слабість, не може стояти, а не має де прилягти.

На щастя, трапився Нечипоренко. Це був кирилівський дядько і добре знав Тараса.

— Тарасе? Це ти? Звідки ти взявся?

— З лікарні.

— Еге пак! Я й забув, що тебе в лікарню було одправлено. Та ти, я бачу, ледве на ногах стоїш. Тобі б лягти тепер, а де ти ляжеш?

Подивився на хлопця, а той хитається.

— Гм... Ходім, ляжеш поки що на моє ліжко. А я скажу Прехтелю, нехай розпорядиться. Тут у нас, брат, тепер порядки, я тобі скажу! Новий управитель, німець Прехтель, таке завів, що...

Тарас ліг на чуже ліжко й тіпався.

До кімнати увійшов незнайомий Тарасові чоловік — це і був новий управитель Прехтель. Ситенький, низенького росту німець, він взагалі звисока дивився на «рюські сфольош», то й тепер, прищуливши одне око, розглядав Тараса, як яку комашку.

— Де біль ті?

— Я був хворий, лежав у лікарні.

Прехтель ще більше відкопилив губу.

— Бальной? Нам ні нушна бальной. Нам нушна здаровій каторій. А бальной нада nach Hause. Фюіть — туда!

Тарас зрозумів, що його будуть зараз одправляти, коли йому трудно навіть поворухнутись. Сльози показалися у нього на очах.

— Я хворий... я не можу їхать... Я зовсім хворий...

Прехтель повернувся на каблучках і вийшов. Через деякий час незнайомий Тарасові дядько вніс тапчан, сінник, набиту сіном подушку й задрипану ковдру. Тарас ліг на свою койку. Одежі нікуди було покласти, то поскладав під подушку.

Зостався сам. Якби схотів води, то не було б кому подати. Один... нікому не потрібен...

Згадав Вільнюс. Як там його гостили, як тепло приймали у Гошовських. Панна Рузя пончиками угощала. Одного разу — стільки сміху було — панна Рузя все просить і просить:

— Пане Тарасе! Пончушка.

— Дякую. Я вже брав.

— Але ж бо ще оцей останній. Будь ласка.

Тарас, нічого не підозріваючи, бере. А всі присутні в регіт.

— Але ж бо то pączek przyzwoitości![1] Треба лампу гасити...

Тарас не розуміє. Йому оповідають вічний анекдот, як ніхто, з ґречності, не хотів брати останнього пончика. Але коли випадково погасла лампа, то всі руки зустрілися в полумиску.

Як це все далеке від теперішньої дійсності. Ніхто вже ніколи не буде до Тараса такий уважний, такий добрий, ніде він не зустріне стільки тепла й ласки.

Мов умисне, до кімнати увійшли два лакеї й почали сваритися, добираючи найпоганіших слів. А у Вільнюсі Тарас не чув прикрого слова у тім товаристві, у якім обертався. Так гірко стало йому, що він аж заплакав.

---

[1] Пончик пристойності *(польськ.)*.

З тиждень Тарас валявся на своєму тапчані. Потім вийшов надвір, весна вже давала добре себе чути. Сонечко так гарно гріло. Тарас знайшов собі куточок і з любістю вигрівав спину, груди.

Недалеко на ґанку сидів маленький хлопчик і щось стругав. Він був горбунчик і такий худий, бліденький. Сидить ото, щось струже, але рученята тоненькі, безсилі. Чиркає, чиркає ножем, а діло не рухається.

— Що це ти робиш? — питає Тарас.

— Лук!

Хлоп'я повернуло до Тараса своє маленьке личко й посміхнулося. Чимось невловимим нагадала Тарасові ця усмішка сліпеньку Марієчку.

— А як тебе звуть?

— Міша.

— Так знаєш що, Міша? Якби ти дістав мені дощечку, отаку-о завбільшки — я зробив би тобі не лук, а самостріл!

Мале зацікавилося.

— Який це самостріл? Що сам стріляє?

— Не зовсім, але куди краще, як лук. Робиться він, як справжня рушниця: і ложа, і курок. Приложив до плеча, спустив курок, і стріла летить. Куди далі, як від лука!

Міша заплескав у долоні.

— Ой, як гарно! Це ж такого ні у кого нема!

— У вас, у городян, такого не роблять. А у нас на селі у кожного хлопця є самостріл.

— А стріли?

— А стріли ми робимо з очерету.

Хлоп'я задумалося, наморщивши брови.

— А що це таке очерет?

Тарас зрозумів, що це ж міська дитина, і вона зроду не бачила очерету.

— Ну нічого. Хоч у вас тут і немає очерету, то я тобі зроблю з прутиків.

Але, поглянувши по обставленому кам'яними будинками дворищу, зрозумів, що тут і прутика не знайдеш.

— Добре! Я тобі вистружу з дощечки. Принесеш дощечку?

— Я у мамусі попрошу, — і хлоп'я заковиляло до себе.

За хвилину вийшло з матір'ю. Худа, висока жінка любовно держала Мішу за руку.

— Де ж той дядя? Оце?

— Да, да, да! Зовсім, як рушниця! Ти розумієш? За курок потягнув, паф — і готово!

— Здрастуйте! — сказала жінка й простягнула Тарасові руку.

В тому морі байдужості, грубіянства й навіть жорстокості, що оточували Тараса, це людське поводження розчулило його.

— Мій Міша дуже зацікавився вашим самострілом. Але він не може толком сказати, що для того треба. Як вас зовуть?

— Тарас...

— А далі?

Тарас мовчав. Зроду-віку ніхто інакше не називав його, як тільки Тарас.

— А по батюшці як? Як вашого татуся звати?

— Григорій...

— Ну, значить, ви Тарас Григорович. А я називаюся Анна Василівна. Я так вам вдячна, що ви забавили мого Мішу. Він все один, все один... Хлопці його ображають, і йому трудно з ними. А ви... це ж йому вражень буде хто й зна скільки. Так я зараз винесу вам і дощок, і ножа доброго, і все.

За хвилину одкрилася у дворі ціла майстерня. Тарас стругав. Міша помагав, чим міг, і личко його світилося. Отак само світилося личко й Марієчки, коли вона раділа.

Самостріл вийшов на славу і заложив твердий фундамент дружбі Міші й Тараса. Правда, бачитися нові приятелі могли тільки в неділю, бо Міша вчився в пансіонаті, цілий тиждень жив там і тільки в суботу попадав додому.

Міша багато оповідав про школу, про вчителів. Мало серед них було гарних людей. Б'ються. Учитель латинської мови б'є кулаками по спині.

Анна Василівна все просить Тараса Григоровича зайти, а Тарас соромиться. У нього чоботи все ті ж, що в них він

відбув дорогу з Вільнюса до Петербурга — пальці повилазили. А сказати, щоб дали нові, не насмілюється.

Пани Енгельгардти ще не влаштувалися як слід. Жили в найманій квартирі, яку Павло Васильович вважає занадто тісною.

Із службою теж не все ладилося. Старий Корсаков щось сказав Павлуші про посаду ад'ютанта у герцога Віртемберзького, брата старої цариці, матері отих усіх Олександра, Костянтина, Миколи й Михайла.

Павлуша нічого не мав проти, але старий пообіцяв та й забув, а Павлуші нагадувати не хочеться. Так він і тиняється по Петербургу без діла.

Без роботи ходить Павло Васильович Енгельгардт — без роботи ходить і його козачок Тарас. Прехтель про нього забув, а Тарас не нагадує і використовує вільний час на ознайомлення з Петербургом: цікаво ж подивитися на царську столицю.

Особливо вразила Тараса різнорідність костюмів. Самих військових форм без числа. Тут тобі й улани, гусари, драгуни, кірасири, піхотинці. У гвардійських полків одна форма, а в армійських інша. Простий народ в армяках, зипунах, безрукавках, тулупах, а на панах шуби, шинелі, бекеші, альмавіви, тальми, рединготи. Слуги в лівреях, а мамки у важких штофних сарафанах, розшитих позументом, у шугаях і кокошниках з бусами. Тарас як побачив уперше таку мамку, то думав, що то генеральша якась особлива.

А обіч того парадного натовпу виділялися ремісничі учні. І літом, і зимою вони бігали півголі, у вічних своїх отих тикових халатах, одягнених часом прямо на голе тіло. На ногах опорки, а то й зовсім нічого, на голові копиця нечесаного волосся. Жаль Тарасові на них дивитися.

Що ще вразило Тараса, то це безперервний галас. Грюкотять мальпости, диліжанси, старовинні поміщицькі дормези. Катеринник визкотить на своєму інструменті. Акробати, водії ведмедів, дресированих собак, папуг. Звучить музика, танцюють дівчата, показуються маріонетки, панорами, вчені коні, їжаки, тюлені. Безперестанно кричать носильники, продавці овочів, риби, всякої їди, галантереї.

Коробейники із замислуватими своїми коробками, збитенники із мідним кубом, обмотаним рушником. І все це кричить, галасує, хоче звернути увагу на себе.

Але не самі ці звуки чулися на вулицях столиці. Генеральський камердинер б'є візника — стяг із козел і розбив йому все лице до крові, а той кричить. Двірник б'є п'яного, а той кричить. Городовий до півсмерті б'є вантажника дров із баржі, а той кричить. Торговці, а разом з ними любителі з обивателів смертним боєм б'ють зловленого дрібного злодійчука, а той кричить. Майстровий, не соромлячись, б'є свою жінку; коли вмішується поліцай, той говорить:

— Та то ж моя жінка!

І поліцейський стушовується. Хіба що додасть мирно:

— Ти б її хоч дома...

— Та я їй іще дома надаю.

Царський палац. Багато колон. Над ними італійська галерея із статуями і вазами. Тарас дивиться — і якесь почуття не то пошани, не то тривоги заволодіває ним. Хочеться побачити царя.

Але от побачив Неву. Такої ріки ще не зустрічав на своєму віку. Широка та повноводна, тягнеться між двома рядами будинків. Пливуть кораблі, човни, а серединою сунеться дощаник. На ньому душ дванадцять мужиків. Саме на церкві бовкнув дзвін — і всі мужики почали хреститися, сильно відкидаючись назад, а вітер розвівав їх бороди. І здавалося, що то морські якісь чарівники моляться своєму богові й просять дарувати щасливу подорож.

До Енгельгардтів заходить часом старший брат Павла Васильовича — Василь Васильович. Чоловік веселий, товариський — «друг Пушкіна», як сам себе рекомендував.

Він радив братові таки піти до Корсакова «під виглядом провідати». Павлуша, скріпивши серце, пішов. Так і ходить Тарас по Петербурзі. А пан його тим часом знайшов службу.

Старий справді забув свою обіцянку й нічого не зробив. Дав Павлуші листа до герцога. Не хотілося Павлуші йти з листом, та нічого не поробиш.

Герцог Віртемберзький був чоловічок трохи з дуринкою і, незважаючи на високе своє родство — дядя двох

імператорів, — якось не мав поваги. Дали йому великий маєток в Курляндії, він його загнав. Зробили білоруським генерал-губернатором — правитель з нього вийшов незавидний. Оце зробили ще директором департаменту всіх водних і сухопутних шляхів, але й тут герцог нічого не робив — усім заправляв генерал Базен, француз.

Прийняв Павлушу герцог сухо, аж Павлуша хотів образитися й не добиватися більше ад'ютантства. Але, роздумавши зріліше, постановив перетерпіти. Так Павло Васильович Енгельгардт став ад'ютантом його височества герцога Віртемберзького.

Міша невеселий. Не повезло йому на цьому тижні — аж двічі був караний. Коли розповідав Тарасові, голосок його тремтів і переривався.

— Ви тільки не кажіть мамусі, Тарасе Григоровичу, бо вона буде тривожитися. Я їй не казав. Вона питає, чи все благополучно, а я кажу: все...

Міша показав вухо. Воно розпухло, і було видно синяки, наче слід зубів.

— Що це?

— То батюшка... Мій сусіда Раєвський пустував і перекинув чорнильницю. А батюшка подумав, що я. Підійшов і каже: «Клади мені вухо в рот. Одкушу тобі вухо десное». Що я міг зробити? Він і почав кусати, аж кров йому в рот потекла. Облизався й каже: «Це я для того тебе кусаю, щоб ти пам'ятав і не пустував більше».

Тарас заспокоював Мішу як міг, рисував йому смішні рисунки. Нарисував батюшку у рясі, як він одкусив учневі вухо і їсть. Нарисував учителя латинської мови, як він стоїть серед класу, а довкола всі учні на колінах з витягненими догори руками, а на грудях написи: «На 10 занятій», «на 20», «на 100»...

Міша сміявся.

— Ах, як ви гарно рисуєте, Тарасе Григоровичу. А де ви дінете ці рисунки потім?

— Як — де? Це ж я тобі рисую.

— Мені?

У Міші аж дух захопило від щастя. Побіг до матері хвалитися своїм неоціненним надбанням.

Тарас іще вільний, отже, спішить насолодитися своєю свободою, бо чує, що скоро їй буде кінець. З самого ранку йде з дому й бродить Петербургом.

Бажання побачити російського царя зробилося у нього невідступним. Ходив біля палацу, заглядав у вікна.

Хтось сказав йому, що цар звичайно гуляє перед вечором. Тарас почав ходити на Невський. Проходив його від Адміралтейства до монастиря Олександра Невського, а царя не бачив.

Зате почув про нього таке, що краще б і не чути. Це Василь Васильович балакав із Софією Григорівною, а Тарас випадково підслухав. Василь Васильович умовляв невістку поїхати на якийсь бал.

— Ви так, каже, замкнулися, як у монастирі. Я би вам радив поїхати. Імператора побачите.

— Я не дуже цікава його бачити. Мені стільки страшного про нього розповідали.

А Василь Васильович:

— Він дам не кусає.

— Дам то він, може, й не кусає, але дітей лякає. Кажуть, як був у гімназії — то крикнув до дітей по-військовому: «Здорово, ребята». А діти не вміли відповісти по-солдатському. Він тоді як напуститься на директора:

«Як вони у тебе виховані? Вони навіть до свого імператора не вміють обізватися».

«Та то вони перелякалися, ваша величність...»

«Чого перелякалися? Що я — звір який чи що? Собаки!» — і вийшов.

Василь Васильович посміхався:

— Гм... Так «собаки» каже? Звучно. Ну та це ще нічого. А от як був він у Морському корпусі і розсердився на одного кадета. Велів принести різки й сікти: «Бийте, поки не вернусь». А сам пішов оглядати корпус, класи, церкву, їдальню, тротуари, кухню. А хлопця все січуть. Штаб-офіцер, що наглядав за екзекуцією, бачить, що так людину і до смерті закатувати можна, звелів припинити биття. І що ж би ви думали? Коли імператор вернув і побачив, що кадета не б'ють, він так накинувся на офіцера, що мало живцем його не проковтнув.

Коли Тарас таке вислухав — відхотілося йому бачити російського царя. Не ходив уже більше на Невський. Але власне тоді, коли перестав шукати зустрічі, несподівано та зустріч трапилася.

Спочатку і я не знав, що то цар. Іде собі якийсь військовий попереду, ну й нехай іде. Коли він раптом посковзнувся і трохи не впав. Якийсь франтовито одягнений господин підскочив і підхопив царя під руку. Прикладав руку до серця і белькотів.

— Я рад... вважаю за щастя... я рад...

— Чому ж ти, дурак, рад? Що я тобі трохи шиї не зломив?

Тарас пізнав по відповіді, що це сам цар... Всяка інша людина все ж сказала б хоч спасибі. Тарас не міг перебороти цікавості і пішов услід. Назустріч їм попався кадет. Цар зупинився. Підкликав до себе кадета.

— Дихни!

Кадет дихнув прямо в фізіономію царя.

— Ти курив?

З переляку кадет мовчав.

— Курив, я тебе питаю?

Кадет мовчав, і тільки лице його зблідло так, що почало здаватися аж синім.

— А-а, то ти не хочеш відповідати? Ну ти ж у мене заговориш. Ей! Іди сюди! — крикнув на якогось військового.

Той підійшов кроками, як на параді.

— Піди з оцим молодцем і скажи, щоб йому всипали не жаліючи. Розумієш? Так і скажи — не жаліючи!

Військовий зробив наліво кругом, кадет тремтячи — за ним, а імператор пішов далі кінчати свою прогулку по свіжому повітрі.

Пропала у Тараса охота йти за царем. А натомість обхопило незмірне бажання схопити каменюку і шпурнути російському цареві в спину, а самому втекти.

Міша в цю суботу прийшов веселішенький: латинщик простив йому кару. А рисунки Тараса зробили прямо фурор серед учнів, і Міша пороздавав їх товаришам у надії, що Тарас іще нарисує.

— Ви ж нарисуєте? Правда?

Тарас згодився, а Міша, замість звичайної подяки, нараз мовчки зірвався й побіг. За хвилину вернув із матір'ю.

— Тарасе Григоровичу! Міша прєсив мене купити для вас фарби. Я купила, то, може, ви попробуєте, чи годяться.

Тарас заполум'янився. Це ж була його одвічна мрія — попробувати рисувати фарбами. І страшно: а що як не зумію?

Але і Міша, і його мати так просять. І Тарас іде.

У кімнаті стіл накритий, на ньому самовар, якісь закуски, цукерки. Тарас ніяковіє... У нього самі руки чого варті.

Звідкілясь береться таз, Міша із щасливою усмішкою зливає, Анна Василівна дає рушник такої чистоти, що його самим поглядом замазати можна.

Їсти Тарас відмовляється, але Міша накладає йому на тарілку стільки, що на трьох стало би. Не тільки у Вільнюсі є добрі люди. Є вони і в Петербурзі.

Заходить розмова про шкільних силачів. Міша каже:

— Ви не дивіться на мене, що я... такий... А я сильний. От ви помацайте мої мускули. — І напинає тоненьку, як скіпочка, руку.

Тарас мацає й каже: «Ого!» А мати дивиться, і скорбна усмішка, перестелена сльозами, застигає на її обличчі.

Після чаю наступає щось, немов священнодійство. Міша зручніше усаджується, і в тому, що він ото так лаштується, готовлячись до довгого сприймання чарівних вражень, є щось хвилююче.

Анна Василівна не хоче заважати їм і сідає із шитвом у другому кінці кімнати. У Тараса тремтять руки. Він ще ніколи не малював фарбами. Як їх розводити — густо чи рідко? Як класти? Як мішати? А Міша дивиться, як на закінченого майстра, і чекає чогось надзвичайного.

— Ну, Міша, що ж тобі нарисувати?

— Що хочете, Тарасе Григоровичу! Що хочете!

Тарас хвилюється. Бачить на стіні килим, а на ньому олень між деревами. Рисує того оленя. Швидко орієнтуєть-

ся, як накладати фарби, і тремтить внутрішньо від невимовного щастя.

«Виходить. Виходить», — співає щось у ньому.

А Міша, як колись Оксаночка у Кирилівці, тріпає від радощів руками і кличе матір:

— Мамусю! Та ти ж тільки подивися. Олень! Краще, ніж на нашому килимі.

Тарас захоплюється і малює інші картини. Вчителів Мішиних, і генерала, і козака Платова — тільки без маленьких французів. Нарисував цілу купу всякої всячини і урочисто вручає Міші. Бідне хлоп'я не тямилося від радощів.

Анна Василівна із сльозами на очах дивилася на цю світлу радість свого хворого, битого долею сина, і коли Тарас відходив, давала йому фарби.

— Візьміть від Міші... У мого хлопчика так мало радощів, а ви даєте йому стільки щастя. Візьміть!

Тарасові невимовно хочеться взяти їх, але де він буде їх держати і коли використовувати?

Було вирішено, що фарби вважатимуться ніби як Тарасові, але знаходитимуться у Міші. А Тарас приходитиме, коли йому дозволить час, і буде малювати.

Прехтель нарешті помітив Тараса і велів прийти до нього. Питав, що робить. Тарас відповідав, що був хворий.

— Біль, біль, я снай. А сешас што ті дєлаль?

Тарас здвигнув плечима. Що ж, мовляв, я міг робити? Видужував.

— Дурака розваліваль? Ворону ловіль? А хлєп господські кушаль? Ві всє такой, рюські сфольошь — што й хлєп кушаль, а работаль нікада. Ті хто біль?

Тарас не розумів.

— Какой ті біль слюжба?

— Я козачок.

— Косашок, косашок... Какой ті косашок? Ті цєлі косак. Косашок — еті малінькі. А ті мушік. Тіпер будішь так... всякой слюжба. Дармоєд будішь. У вас, у рюські барін, сто-двєсті дармоєд. У нем'єцкі барін нєть дармоєд. В Германій всє работай, всє трудісь...

Тарас дивився спідлоба на ситого німця і думав: а чого ж ти не хотів трудитись у себе, в Германії, а приїхав сюди? От ти і єсть справжній дармоїд.

Так припинилися прогулки Тараса по Петербурзі. Прямих обов'язків тепер у нього не було — і це, власне, було погано, бо кожний міг йому наказувати.

Раз послали його до аптеки. Тарас накупив ліків, а що не було торбинки, то ніс їх усі, притуливши до грудей.

Коли увійшов у двір, почув якусь незвичайну суєтню. Люди бігли туди, де жив Міша. Тарас спитав, що сталося. Хтось кинув на бігу:

— Мішу вбили.

У Тараса перехопило дихання. Руки його поволі почали розтулятися, і пузирки, пакетики з ліками падали на землю.

Страшна думка, що це може бути правдою, прострелила мозок Тарасові. Опустивши на землю решту ліків, кинувся бігти.

У коридорі і в кімнаті повно людей. На дивані лежить тіло, покрите білою простинею. З-під неї видно личко Міші, але — Боже! — яке ж страшне! Перекошене, синє, рот розірваний, і на ньому запеклася кров. Видно, вмирав у страшенних муках.

Коло нього сидить Анна Василівна. Вона дивиться на трупик сина, але очі її остекліли, і вона нічого не бачить. Можна приложити до її тіла розпечене залізо, і вона все одно не почує.

Хтось підійшов і підняв простирадло. Відходив потім і шепотів:

— Весь посічений... Місця живого нема... Це не люди були, а тигри якісь.

У Тараса крутилася голова. Чув, що ще хвилина, і він упаде. Хотів вийти, але груди у нього якось роздвоїлися. З тихим стогоном Тарас схилився і упав.

Прийшов до свідомості надворі. Йому бризкали водою лице. Груди були розхристані.

Розкрив очі й безтямно водив ними довкола. Коло нього стояли якісь незнайомі люди. Чув уривки слів:

— ...Приятель його... Не сказать приятель, бо це ж уже парень, а то дитина, ну, вони в дружбі були... Цей йому то забавку яку змайструє, то ще що, а дитині цікаво.

Одставний солдат говорив:

— Что же ты, браток, здрефел? От мне ногу резали, а я й то не в одном глазу...

Тарас сів. Тепер уже на нього не звертали уваги. З бесіди присутніх він довідався про причину страшної смерті Міші.

На Семенівській площі був парад. Приймав сам імператор. А гімназисти під проводом наглядача вийшли на прохід. Діти попросили його зупинитися, щоб подивитись на солдатів.

Несподівано підскакав імператор. Гімназисти вже були вимуштровані на такі випадки і випростались рівно. Міша випростатися не міг і зостався похиленим.

Цар глянув, і йому здалося це знаком непошани.

— Что такое? Кто допустил? Наказать! Примерно! — і поскакав назад.

Наглядач спішно повів дітей до школи і передав директорові, що сам цар велів гімназиста Бондарєва «наказать примерно».

— Понимаете? Примерно!

Директор вибіг. За кілька хвилин все було готово до екзекуції. Один із сторожів сів на голову Міші, другий — на ноги, а двоє почали стьобати з обох сторін. А директор стояв збоку і підкрикував:

— Хорошенько его! Примерно. Сам царь велел.

Сторожі старалися. Міша бився в конвульсіях. Кричати не міг, бо рот був придавлений. Міша задихався.

Поволі конвульсії затихали, мускули почали в'янути, тільце обвисло. Директор кричить:

— Ще йому! Ще!.. — але сторожі стали. Поглядають один на одного.

— Так что боле низзя, вашбродь...

— Как нельзя? Я вам приказываю!

— Они уже померши...

Директор зостався з розкритим ротом. Сторож, що сидів на голові, зіскочив і побіг по воду. Той, що сидів на

ногах, поволі встав і мацав тіло хлопчика. Взяв руку і кинув. Рука впала безвладно.

— Готов!

Директор почав кричати: «Води, доктора, я не винуват...» Принесли води. Аж розірвали хлопчику рота, так завзято лили, але все було даремно: гімназист Міша Бондарєв помер.

Поліція розпорядилася, щоб хлопчика поховали наступного дня. Чи внаслідок цього, чи так взагалі, але до виносу тіла не тільки весь двір, а й уся вулиця були запружені людьми. Їх усе збільшувалось.

Хто зустрічався на вулиці і питав, що це за похорон такий багатолюдний, йому пояснювали, що це ховають хлопчика, убитого російським государем-імператором. І рідко хто не здіймав шапки й не приставав до гурту.

Гробик несли на руках якісь діти. І не гімназисти — з них ні одного не було на похороні — а тих, хтозна-звідки вони взялися, невідомо, хто їх поприсилав.

Але головне — Анна Василівна. Вона як крикнула в момент виносу тіла, то вже й не переставала кричати цілу дорогу. Спочатку йшла, потім чиїсь руки підсадили її на прольотку візника, і вона стояла високо над людьми, розпатлана, безумна, виривала з себе волосся і кричала, кричала:

— Люди добрі! Микола, цар Микола вбив мою єдину дитину, моє сонце, моє життя! Люди! Не випускайте ваших дітей на вулицю, бо імператор всеросійський і їх повбиває, як убив мого Мішу! Люди-и-и! Доки ж ви будете терпіти вампіра, що смокче кров Росії! От уже п'ять літ і ще не насмоктався, все йому мало, мало!.. Скільки ваших батьків, братів і дітей постріляв він з гармат в день свого кривавого вступу на кривавий престол? Скільки заслав на каторгу, у рудники, під лихорадки Кавказу, Персії? Кров не перестає литися в Росії... Люди-и, дивіться на отой гробик! То гробик мого єдиного сина. Його убив російський цар! О, будь же ти проклятий. І щоб твої діти поздихали всі, як паршиві цуценята! А жінку твою щоб роз'їла погана хвороба і щоб вигибло з лиця землі все ваше люте кодло. Щоб кров вашу прокляту собаки полизали, а попіл тіл ваших смердючих розвіявся по вітру. Люди добрі! Та доки ж ви

будете терпіти царя-ката над собою? Та збирайтеся ви нарешті і задушіть його, ненависного, і звільніть від ярма і себе, і дітей своїх. Бо як ні, то вбиватиме він і ваших, як убив мого. Спочатку поодинці, а потім, як Ірод цар, сорок тисяч. Бо хотітиме вбити серед них і того, хто зуміє колись повалити паскудний трон і видушити, як паршивих котят, усе царське кодло. Люди, слухайте мене! Бо як не послухаєте мого голосу, то послухаєте голосу смерті.

Це було страшно. Такого ще не чули петербурзькі вулиці. Натовп жадібно всмоктував ті слова й глухо гув.

Коли один городовий прислухався до тих слів, він зблід. Хотів «прекратить», але тільки сунувся, як його одперли боками, спинами, задами. Спробував витягти шаблю — не помогло.

Як ошпарений, кинувся він в участок. Скоро звідти, на бігу застібаючись, вибігло кілька душ поліцейських під проводом пристава.

Пристав із своїм загоном мужньо наскочив на натовп і вдарився, мов у кам'яну стіну. Даремне кричав, лаявся, колов шашкою — не було можливості пробитися до гробу, щоб арештувати, щоб припинити це нечуване кощунство!..

Городові не звикли наступати фронтом. Вони діяли кожний на свою руку, отже, юрба скоро їх роз'єднала і обезвладнила. Зараз стискалося коло, городового здавлювали плечима, спинами. Ось уже хтось держить за шашку, хтось делікатно притримує одну руку, хтось другу. Б'ється «оселедець», як риба в сітці, й нічого не може зробити.

Ледве і пристав не попав у ту гущу, але якось вирвався. Біг вулицею, а з прольотки, мов шрапнель, летіли за ним страшні слова безумної жінки. Кожне слово мов підстрілювало царського слугу.

Піймав візника, скочив на «гітару» і всю дорогу лупив бідного в шию.

Прискакав до поліцмейстера. Той вислухав, але не повірив, щоб то було щось серйозне.

— Баба говорить?

— Баба, ваш...ск...бр...

— Ну, значить, чепуха.

Але коли поїхав і подивився сам — побачив, що це далеко не «чепуха».

Натовп виріс незмірно і сунув, мов тисячоголове чудовище, а на нього, як шавки, з усіх боків кидалися поліцейські. Одні щасливо одскакують, а других, випустивши свої щупальці, мов гігантський спрут, натовп захлистує і топить у своїй глибині, як у морі. Вже через півхвилини городовий стоїть у натовпі майже голий, сплутаний по руках і ногах і навіть кричати не може, бо як тільки роззявить рота — над мордою виростає безмежних розмірів кулак, а чийсь голос говорить до вуха:

— Тільки писни, сволоч, то зуби й визбираєш.

Поліцмейстерові ясно стало, що тут силами самої поліції нічого не вдієш. Треба викликати військо. Кинувся до обер-поліцмейстера. На диво, той мав зовсім іншу думку.

— Ви розумієте, що значить поява війська на вулицях столиці? Ви розумієте, що зараз же заспівають закордонні газети? Це тільки в фізиці дія рівна протидії. А в нашому ділі одна яка-небудь необдумана дія може дати таку протидію, що й не розхльобаєш.

Наказав поліцію зовсім зняти.

— Нехай ідуть, нехай ховають, нехай баба говорить, що хоче, її почує сто-півтораста душ. Та вона й осипне скоро. А поліція нехай піде геть. Зримо. А незримо збільшіть число агентів — нехай записують на предмет арешту. А як тільки скінчиться — бабу забрать, квартиру опечатать.

Коли поліцмейстер приїхав і передав наказ, то деякі пристави не хотіли вірити.

— Не може бути, щоб обер-поліцмейстер дозволив таке неподобство.

Але все ж наказ було виконано: поліція незримо зосталася присутньою. Було мобілізовано багато шпиків; деякі городові побігли й переодяглися в цивільне.

А натовп йшов, грізний й непохитний. Вже Анна Василівна надірвала голос і не могла більше говорити, але за неї говорили тепер десятки, сотні уст. Говорили про революцію у Франції і Бельгії, про героїчну бороть-

бу Польщі й про потребу нарешті російському народові сказати своє слово.

Так несподівано похорон маленького горбаньчика обернувся в політичну демонстрацію.

Але рахунок обер-поліцмейстера був правильний. Найменше втручання поліції, не говорячи вже війська, справді могло роздути полум'я. Зняттям поліції обер-поліцмейстер мов накинув покривало на те полум'я, і воно само себе пожерло. Хлопчика поховали і розійшлися.

Але для багатьох цей похорон став відкриттям. Тарас теж побачив тепер, що таке російський цар.

Втрату Міші Тарас пережив боляче. Тепер уже зовсім йому не було куди піти й ні до кого прихилитись. Життя почалося сіро, нудно, і не бачилося спереду ніякого виходу.

Та невдовзі трапився несподіваний випадок. До пана із Смоленської губернії приїхало двоє якихось поміщиків. За обідом вони балакали про всякі смоленські події і між іншим один згадав про спільного знайомого, який за цей час дуже розбагатів.

— Ви розумієте? Не мав нічого — а тепер мільйонер.

— От молодець!

І реготав, не помічаючи, що Софія Григорівна сидить як на голках: дожидає, чи не всмалить цей гість чогось такого, від чого тікати з-за столу доведеться.

Не перебираючи висловів, поміщик голосно оповідав спосіб, яким колега добився мільйона.

Він вибрав розумного мужика і починав його спочатку «охожувати».

— Дивлюсь я на тебе, Митрофане, і жаль мені тебе. Мужик ти головатий, а тут, на селі, нема тобі простору. Тобі б у столиці жити, тисячами заправляти.

— Що ж, барин... Рада б душа в рай...

Така розмова затівається і раз, і другий, і третій. А потім закликає пан того мужика до себе й каже:

— Знаєш що, Митрофане? Хочу помогти тобі в люди вийти. На тобі п'ятсот рублів, їдь ти до Москви, а там уже з твоєю головою ти знайдеш собі діло.

Мужик не тямиться від радощів: не барин, а Бог. Збирає манатки, їде до Москви, розпочинає діло, яке вміє. Через кілька літ він уже купець!

— Коли тут через поліцію — селянину такому-то явитись до свого пана. Туди-сюди купець — нічого не поробиш. Приїздить до барина, хоче об'яснитись — куди тобі! Барин і близько не допускає. Ставлять купця свинячий гній вигрібати, щодня різками парять. Кричить купець. А пан тоді:

— Віддавай, — каже, — мені все — і будеш вільний.

— Тобто як — усе?

— Та так. Усе, що в тебе єсть. Капітал, нерухомість...

— А я ж як?.. А сім'я?

— Це не моє діло. Наживеш іще.

Подумав, подумав купець — справді, гроші діло наживне. І віддає. Та отак як вивів у люди кількох купців, то й доробився мільйона. От молодець!

— От сучий син! — вирвалося у Тараса.

Враження від цих слів було рівнозначне, якби Тарас вистрілив з пістолета. Спочатку всі оторопіли. Молодий поміщик хотів було вступити в розмову.

— Чому ж так? А по-моєму...

Але Павло Васильович очима показав Тарасові вийти геть.

Тарас вийшов і остовпів. Що ж я наробив? І що тепер мені за це буде?

Уявив собі, як його нещадно будуть бити — і затремтів. Що діяти? Втекти? Але куди?

Почув кроки... Серце завмерло...

Але це не кроки Павла Васильовича. Це легка хода Софії Григорівни. Вона увійшла до передньої.

— Тарасе! Що це з тобою останнім часом робиться?

Якби це прийшов Павло Васильович і гаркнув по-барському, Тарас зціпив би зуби й мовчав. Але це було сказано просто, по-людському, і Тарас, сам не знаючи, як це сталося, зсунувся до ніг пані.

— Бариня, голубочка! Віддайте мене вчитися малювати! Христом Богом прошу вас, віддайте, бо інакше не знаю, що зі мною буде! Ой, віддайте!.. Ой, віддайте!..

Софія Григорівна безладно повторяла:

— Що ти? Встань... я тобі кажу, встань!

Вона не сподівалася такого вибуху. В її уяві все ж це був грубий, неотесаний парубок. Але в той же час пригадалося, як не раз, граючи на фортепіано, спостерігала, що через піввідчинені двері дивляться на неї розумні очі, а в них не тільки цікавість до невиданого інструменту. Невже цьому хлопцеві доступні вищі переживання?

— Вчитися малювати? Але як це?.. Не розумію.

Хлопець стояв перед нею і соромливо витирав кулаками сльози. Видно, йому ніяково, що він такий великий плаче.

Що їй скаже? Якщо вона не розуміє, як це вчитися малювати, то як пояснити?

— Чи для тебе учителя найняти, чи ти в школу яку хочеш ходити? Взагалі — як це розуміти?

— Я не знаю... — прошепотів Тарас.

— А якщо ти сам не знаєш, то ще менше знаю я. А втім, я побалакаю з Павлом Васильовичем. Тільки не зараз, бо тепер він на тебе дуже сердитий. І як це ти... як це ти?..

— Я більше ніколи не буду! — твердо сказав Тарас, і Софія Григорівна зрозуміла, що це дійсно так буде і карати Тараса за проступок не треба.

— То я перебалакаю з Павлом Васильовичем. Тільки не жди так скоро, бо... Я знаю, що ти не зрозумієш, але, бачиш... Ти не мій кріпак, а Павла Васильовича. А я... не хочу втручатися в його маєткові справи, розумієш? Словом, я кажу тобі, що поговорю, бо... я ж у тебе в боргу... Але коли — сказати не можу.

З лагідною усмішкою, кивнувши Тарасові головою, мов якому світському знайомому, і пішла.

Велика надія вступила в душу Тараса. Вже було на що чекати і чим жити.

Павлові Васильовичу хотілося мати власний будинок, але довго не міг потрапити на відповідний.

Нарешті такий було знайдено на Графському провулку, і барин, сміючись, говорив жінці:

— Баронеса — а житиме на Графському провулку. Видно, у вас є надія стати графинею...

— О, жодної! Ви у свого герцога не дослужитесь до графського титулу!..

Будинок ремонтувався. Сходи і деякі з кімнат вирішено було орнаментувати. Для цих робіт Прехтелеві порекомендували закликати майстра Ширяєва.

Ширяєв прийшов. Це був опасистий, коренастий чоловік із круглим російським лицем і розумними очима. Відрекомендувався як живописних та іконописних справ майстер.

— Нам не ікон треба, а покрасити трохи.

Ширяєв усміхався.

— Я і по цьому ж ділу. Моя робота відома. Я у генерала Ігнатьєва будинок прикрашав, у графа Івана Матвійовича Толстого та мало хіба де? Можу представить десятки солідних рекомендацій.

За ціну торгувався добре. Казав Прехтелеві:

— Помилуйте! Ви даєте таку неможливу ціну, що за неї вам ніхто робити не стане.

Прехтель навпаки — запевняв, що знайде, скільки угодно, охотників. Ширяєв усміхався.

— Ну, навряд. Із цехових до вас ніхто не піде.

— Чому?

Ширяєв ухильно знизав плечима.

— Така вже у нас установка. А як візьмете з базару, вони вам такого намалюють, що й не раді будете.

Прехтель ще торгувався для вигляду, потім зійшлися. Питав, чи не порекомендував би кого Ширяєв для покраски підлоги, огорожі, ганків тощо. Ширяєв знов усміхнувся:

— Я можу і ці роботи взяти на себе.

— О... То ви на кожну руку майстер?

— Я маю відповідних людей до того, а сам наглядаю.

Ширяєв розпочав роботи, а тим часом переносилися до нового помешкання деякі речі, що не терпіли перевезення. Переносив і Тарас якісь статуетки. Побачив майстрів. Зупинився і почав роздивлятися роботу трафаретами. Було цікаво. Нема-нема нічого, приложив трафарет, мазнув раз-два пензлем — і виходить орнамент.

Із Ширяєвим робить хлопець таких приблизно років, як і Тарас. То розмішує фарби, то накладає трафарет, то маже віхтем. Коли Ширяєв кудись вийшов, Тарас підійшов до хлопця.

— Як тебе звуть?

Хлопець глянув на Тараса тихим поглядом:

— Хтодонт...

Тарас стрепенувся. Почув звуки рідної мови.

— А ти звідки? — спитав уже по-українськи.

— З Полтавщини.

— А я з Кирилівки. Ти у цього майстра вчишся?

— Та вчуся.

— Ну і як?

— Що — як?

— Та от наука твоя.

— Я не дуже давно, ну вже дещо зрозумів. І як фарбу терти, і як що...

— А образів іще малювати не можеш?

— Ні, що ти! Хіба можна так зразу? Спочатку треба так навчитися.

— Як це так?

— Та так. Фарбу терти тощо.

— Це й мені отець диякон давав фарбу терти. Три роки, каже, будеш воду носити з Тикача й так по хазяйству, а тоді вже почну вчить. Та я не схотів. Мо', й тебе так? Воду носиш?

— Часом... як прийдеться. Та я більше на роботі.

— Давай я тобі поможу.

— А хіба ти вмієш?

— Та я придивився, як ти з хазяїном робиш, і бачу, що премудрості тут великої немає. От тільки рисунки ваші... незавидні. Я б луччих нарисував.

— Невже?

— Їй-бо, нарисував би луччих.

Хлопці узялися удвох за роботу, і вона пішла у них так скоро, що Ширяєв, вернувшись, аж здивувався.

— Оце ви вдвох стільки зробили? Молодці! А ти чий?

— Я служу у пана Енгельгардта.

— У пана? А що він — лях чи що?

— Ні... він православний.

— А чого ж ти його величаєш «пан»? Це тільки у поляків усякий пан. І штанів нема — а пан.

Хтодонт, киваючи на Тараса, сказав:

— А він каже, що луччих рисунків для трафаретів нарисував би, ніж оце у нас.

— Луччих? Диви, який знайшовся. Це я сам рисував.

Помовчавши трохи, додав:

— За луччу плату і рисунок луччий дають. А як цей німець торгується, мов за дохлу кішку, то неохота йому й луччий рисунок давать.

Хтось увійшов, Тарас глянув — і похолов. Це був сам пан, Павло Васильович.

Побачивши Тараса, нахмурився. Досі не міг йому простити того окрику за обідом. Дав слово Софії, що не буде карати, але пам'ятати пам'ятав.

— Ти чого тут? Хіба у тебе своєї роботи нема, що ти взявся тут помагати? Марш додому!

Тарас пішов понуривши голову. Павло Васильович оглядав роботу.

— Орнамент... рідкуватий трохи.

— І нітрохи не рідкуватий, ваше сіятельство. Саме в міру. А що ж доброго, як наліпити густо? Це тільки в банях люблять, щоб круглих махрових квіток було побільше...

— Ну нехай. Мені аби було добре. А не подобається — не заплачу.

Ширяєв здвигнув плечима. Це могло означати: і «ваша воля», і «хотів би я подивитися, як ти не заплатиш...»

Тарас не знає, що з ним діється. Йому уже хочеться вчитися малювати, а Софія Григорівна мовчить і, видно, ще не говорила з чоловіком. Та коли ж то буде?

Несподівано трапилися два випадки, які, здається, прискорили справу.

У панів був гість, якась високопоставлена особа. Саме в ті часи закінчилися слідства з приводу бунтів військових поселенців, і серед двірні багато говорено про люті кари, якими уряд карав повстанців. Навіть слухати було страшно.

Але цей гість, що сидів у панів, був іншої думки.

— А скільки вони нещасних офіцерів повбивали, — говорив він.

— Але ж і самі вони нещасні, — якось несміливо вставила Софія Григорівна. — Скільки їх, тих селян, погибло під шпіцрутенами...

— Туди ж їм і дорога! — кидав гість. — У нас в законі немає смертної кари, але прогнати крізь тисячу душ 12 разів — це лучче всякої кари смерті, ха-ха-ха! Смертна кара що? Цюк — і готово. А то як розсічуть йому все тіло на шматки шпіцрутенами, як надме йому спину горбом в аршин заввишки, а в січеному м'ясі скалки шпіцрутенів терчать, так тоді він почує, що вмирає.

І почав описувати кару шпіцрутенами. Софія Григорівна то блідла, то червоніла. Раніше у неї була така розумна камеристка, яка в критичні хвилини підходила до баринi й шепотіла їй щось на вухо. Після цього Софія Григорівна вставала і, покликаючись на діти, виходила.

Тепер цієї камеристки нема. Софія Григорівна безпомічно оглядається. Тарас це бачить, і йому приходить наразу у думку — чи не міг би він помогти барині. Підходить до неї і говорить на вухо:

— Може би, ви хотіли піти геть?

Софія Григорівна глянула на Тараса вдячним поглядом. Попросила вибачення у гостя і вийшла.

Гість вів розмову далі. Казав, що імператор носиться з думкою звільнити селян від кріпацтва.

— Але ми теж не дрімаємо і усякі його заходи в тому напрямі стараємося непомітно знищити, ха-ха-ха!

Тарас саме подавав якийсь соус. І так йому хотілося шпурнути соусником у пику тому гостеві...

А ось другий випадок, свідком якого був Тарас.

Павло Васильович ніяк не міг ладити із своїм герцогом. З одного боку, герцог добра штучка, а з другого — ніде правди діти, Павло Васильович трохи таки розлінивився за вісім літ у Вільнюсі, і тепер йому вся робота свербіла.

Раз він прийшов із служби зовсім розлючений. А що був із тих, які щось зроблять, а потім дивляться, що з того вийде, вирішив подати у відставку.

Так і сказав дружині, приїхавши додому. Але вона подивилася інакше.

— Ти знаєш, що я на твою службу дивлюся скептично, але кидати її так, зопалу, не підготовившись, не можна. Як ти зараз подаси у відставку, герцог зоставить тебе у ротмістрах. Коли ж вийдеш під тиху хвилину — можеш сподіватися мати полковника. Хіба це погано?

Павло Васильович не міг не бачити, що дружина каже правду. У відставку він піде, але відложить її до принагідного моменту.

І от такий момент наступив. Павло Васильович підготував ґрунт, у потрібну хвилину подав у відставку і почув себе нараз як кадет, що скінчив школу.

— Sophie! З завтрашнього дня я вільний, я вільний! — І почав крутити жінку в вальсі.

— Я дуже рада, що все так склалося...

— Це все ти! Якби я тоді зопалу пішов, я був би тільки ротмістр, а тепер я полковник!

— Якщо ти думаєш, що в тому є трохи і моєї заслуги, то я маю право звернутися до тебе з проханням.

— А власне?

— У нас є хлопець Тарас. Він має охоту вчитися малювати.

— О, то правда. Таку велику, що у Вільнюсі замалим будинка мені не спалив.

— То от я хотіла б, щоб наша сьогоднішня радість збільшилася ще й чужою радістю.

— Тобто?

— Щоб ти дозволив тому хлопцеві вчитися малювати.

— Дивись ти! За які такі заслуги ти нараз так близько прийняла до серця інтереси цього самого Тараса?

— То інше питання, а ти скажи — можеш ти це зробити чи ні?

— Для тебе я це зроблю, але... мені хочеться бачити смисл. Філантропія? То я не філантроп. Дворянське господарство переживає тепер тяжку кризу, і нам, людям землі, філантропією займатися не до лиця. Все треба розглядати тільки з одного погляду: вигідно це чи не вигідно? Я, признатися, вигоди в тому не бачу.

— То ти мені відмовляєш?

— Ні. Я просто роздумую. От я бачив його, як він помагав Ширяєву. Вивчитися цієї премудрості, може, й не було би безвигідно. Мені такий художник, правда, непотрібний. А от одправити його в Кирилівку — так! Поміщики будуються, всякому хочеться приоздобити свою хату — от тут наш художник і був би на місці. І я мав би з нього дохід.

— Не знаю тільки... чи це задоволить Тараса...

— А чому ти так піклуєшся про його інтерес? Я виконую твоє бажання, але хочу виконати його розумно, з деякою вигодою для себе, для нас обох. А чи задоволить це, чи не задоволить господина Тараса — на це мені наплювать.

— Але ж бо вирази у тебе... Я в данім разі до деякої міри втручаюся у твої маєткові справи, отже, права голосу не маю... Якби це був мій кріпак...

— І вічно ти «моє», «твоє». Яка ти недобра, Sophie. Хіба все, що належить мені, не твоє в той же самий час?

— Це все так, але... Словом — дякую. Чи можу про результат наших переговорів сказати Тарасові?

— Кажи. А я побалакаю з Ширяєвим, чи згодиться він узяти Тараса собі в учні.

Так іще раз вирішилася Тарасова доля без його в тім участі.

Ширяєв замешкував флігельок у дворі на Сєнній. Мав дві кімнатки і кухоньку для себе, велику кімнату для майстерні і ще більшу «людську» — для найманих робітників.

— Ну, хазяюшка! Привів тобі нового учня. Називається Тарас. Із хахлів. Щось мені везе на хахлів: і Федот хахол, і цей теж. Той Ткаченко, а цей Шевченко: у них все на ко. Ну й добре, веселіше їм буде. А тобі, Тарасе, нехай буде відомо, що я називаюся Никифор Кузьмич, а супружниця моя — Парасковія Автономівна, от. Так ти й запам'ятай. А не запам'ятаєш — зови «хозяїн», «хозяйка», обіжаться не будем. Сідай, Тарасе. Зараз хозяюшка дасть тобі чогонебудь попоїсти.

— Дякую... я їсти не хочу.

— У мене так положено: нагодуй, а потім роботу питай.

Ширяєв вийшов. Тарас розглядався по кімнаті. На комоді лежать якісь книжки — значить, хазяїн читає, це добре. Над комодом дві картини, самим чорним. А на другій стіні вже зовсім інша картина — аж Тарас устав подивитись.

Небо й море намальовані фарбами, а землю й решту виліплено з різних камінчиків. Фігури нарисовані на картоні. Це Голгофа з хрестами, але чомусь на березі моря.

Хазяїн прочинив двері.

— Тарасе! А йди сюди.

Тарас зірвався. Ширяєв повів його до «людської». Показав місце на нарах.

— Отут будеш спати. Оце тобі сундучок.

— У мене є свій.

— Це для мене маловажно, а від мене тобі полагається сундучок. От тут мило, рушник, портянки. А оце гвіздок — тут висітиме твоя одежа. Оце тобі штани робочі, сорочка й халат. Твоя оця одежа нехай буде на празник, а на роботу надіватимеш оцю — зрозумів? Оце опорки, щоб чобіт не бити.

Глянув Тарас на засмальцьований халат... Учні Рустема таких халатів не надівали...

Халат цей здався Тарасові символом рабства. Як ото бачив десь картину — чоловік з вірьовкою на шиї. То був знак, що він раб.

У Вільнюсі заходив до якого хотів костьолу — і ніхто його не виганяв. Та й тут, у Петербурзі, так само. А як одягнеш оцю одежу, а до неї опорки на босу ногу — хто тебе куди пустить? Хто захоче з тобою говорити?

— Ти куди лізеш? Пішов вон!

Все це, мабуть, відмалювалося на обличчі Тараса, бо Ширяєв нахмурився і сказав:

— Що? Соромишся носити? Дивись, який, в носі йому закрутило від робочої одежі. Видно, ти з панів великих. Що тисячі людей у Петербурзі — та хіба в одному Петербурзі? — по всій матушці-Расєї учні носять такі халати, а він губу копилить.

— Я нічого...

— Та я знаю, що нічого. Носитимеш за милу душу. Але от що губу копилиш, то це поганий знак. Ми ще в гіршо-

му ходили, а в люди вийшли. І самі кусок хліба, слава Богу, їмо, і другим даємо їсти. Так і ти. Не в одежі, брат, діло, а в голові. Як є у тебе голова на плечах, то ти і з халата чоловіком вийдеш. А як нічого нема в голові, так одягни ти хоч плисовий піджак — однаково з тебе толку не буде, от я що тобі скажу.

— Та я ж нічого...

— І я нічого. Я тільки бачу, що тобі смердить халат, а плисового піджака я для тебе, вибачай, не приготовив. А не подобається тобі наш робочий одяг — можеш і не одягати. Я ще договору з твоїм барином не підписав, піди і заяви, що ти не хочеш учитися — я за тобою плакати не буду.

Ширяєв вийшов і навіть грюкнув дверима. А Тарас не міг зрозуміти, чого це хазяїн розсердився?

Ширяєв — чоловік оборотливий. Він не відмовляється ні від якої роботи. Замовлять йому покрасити галерею — він красить, а разом береться й засклити. Трапиться при крашенні теслярська робота — бере і її. Іде на ринок, знаходить підходящих людей і заробляє на них.

— Дурний вовк говорив: «Ловись, рибко, все велика та велика» — і одморозив хвоста. А я так, як лисичка: «Ловись, рибко, і маленька, і велика». От воно й корисно. Бий сороку, бий ворону — доб'єшся далекого сокола! Курочка по зернині дзьобає і сита буває — так і ми. Я не з тих, що задаються на великі макарони, а з кишені лапша сиплеться. «Ми, — мовляв, — такою дрібницею не займаємося...» А для мене дрібниці нема. Є робота? Давай її сюди! Чорна, біла — все одно. Аби робота. Зате я «сезонів» не знаю. У мене круглий рік сезон.

Але, зрозуміло, за простішу роботу Ширяєв брався з браку якоїсь кращої. Спеціальність його була все ж церковний і кімнатний живопис. Тут уже він і сам робив, і, в разі потреби, принаймав кваліфіковану силу. То кустарів-іконописців, а для більш відповідальної роботи, то й учнів академії.

І зараз у нього робив Бобров. Він учився і в Арзамаській школі, а тепер готувався в академію. Помагав Ширяєву розмальовувати плафони в домі одного купця на Ситному ринку. Тарас із Ткаченком вели орнамент.

Ширяєва нема, нема та й звернеться до Тараса:

— Ну як діла, барин? Справляєшся?

— Справляюся потроху.

— Ну справляйся, справляйся. Тільки дивись, плисовий костюм не зіпсуй.

— Який плисовий? — цікавиться Бобров. Він сидить високо на драбині.

— Та це він, оцей хлопчина, соромився надівати тикового халата. Мені він, каже, не йде. Мені б лучче плисовий костюм...

— Я так не говорив.

— Так... А тепер і сам бачить, що для нашої роботи плисовий не годиться. «Кто чем питается, тот тем и марается...»

Тарасів товариш Хтодонт тихий, задумливий хлопець. Він все більше мовчить. У нього є хтось із родичів у Петербурзі, то він на неділі й свята йде до них.

Заприятелював Тарас з цим хлопцем. Оповідали один одному своє минуле. Виявилося, що Тарасові є що оповісти, що він таки багато світа бачив.

Хтодонт похвалився хазяйці, що Тарас дуже гарно оповідає. Вона причепилася: розкажи та й розкажи. Мусив Тарас згодитися.

Спочатку йшло невправно, а далі захопився, і спомини полилися рікою.

— Сади які у Вільнюсі, ой-ой! На одній з вільнюських гір стоїть палац Корвелів. Ах, який там сад! Або в монастирі сестер милосердя. Той сад так і називається «Рай»... Або Верки там єсть. На святого Юрія та на Зелені свята весь Вільнюс там гуляє! Чи взяти гуляння на Rossie. От краса! Або як глянути із старого палацу Верків на Вілію — повно човнів! Прямо води не видно!

— Ну, це й у нас на Неві як гуляння, то човнів скільки хоч.

— І скільки ж ти там пробув, у тих литовських краях?

— Більше як два і півроку.

— Ого! Певне і балакати по-польському навчився? Ану скажи що-небудь.

— Ні, ліпше заспівай, — просить хазяйка.

Тарас співає.

— От так барин! — каже Ширяєв. — Ба чого надивився! Це ми з тобою, стара, і в житті того не побачимо. Тільки знаєш, є така поговірка: ворона й за море літає, а дурною вертає. Чи не підходить вона до тебе, як ти думаєш, Тарасе?

І реготав.

Дуже цікавила Тараса ця хазяйка. Більш лінивої людини він іще не бачив. Вона нічогісінько не робила, здавши все хазяйство на свою Маланюшку. Сама могла годинами сидіти на одному місці і не вдарити пальцем об палець. Часом засипала так сидячи, прокидалася, щось говорила і знов засипала. У неї й поговірка улюблена була:

— Господи, Господи! До обіда проспали, потім встали да обідать стали. Поїли, помолились — та й знову повалились...

Учнів свого чоловіка заставляла читати сентиментальні романи, якими час від часу постачав її чоловік.

— Ось тобі «Розбійник не зі своєї волі, або Страхи Шварцвальдських лісів»... Цікава книжка. А ще більше «Рінальдо-Рінальдіні». На кожній сторінці вбивства і через усю книжку «нероздільна любов»...

Лайливі слова її були своєрідні: «чуча», «шушеря», «банная вытаракша». І вже коли направду розсердиться, то скаже: «Чемер тебя возьми!»

Отакі були люди, що до них попав Тарас і мав жити з ними чотири роки.

Плафонна робота на Ситному скінчилася. Поки що не трапилося відповідної, і наступила полоса звичайних чорних робіт. Ширяєв найняв трьох мужиків, бо роботи було багато.

Досі в «людській» спали тільки Тарас і Хтодонт. Вони тримали хату в чистоті, часто мили підлогу. З приходом цих чоловіків чистоті було покладено кінець, бо про неї вони просто не мали уявлення: плювали, харкали, сякалися, кидали всяке сміття. Повітря стало нестерпним: там онучі кислі сушаться, там розтоптані лапті валяються, а на довершення всього — отой їхній дух. Як напруть часом того духу — нема чим дихнути, хоч гинь. А їм хоч би що!

І нужа. Ці мужики прийшли до міста ранньою весною, в полушубках. На тих же полушубках вони і спали — і то був безконечний розсадник білих і чорних... Тарас із Хтодонтом не знали, куди діватися від того нашестя. Просили тих чоловіків зробити щось, а ті тільки сміялися.

За ініціативою Тараса спробували хлопці звернути увагу хазяїна на це діло, щоб він якось зарадив цьому.

Та Ширяєв говорив:

— Од цього і шоломом не закриєшся... А ви з яких пір так запаніли, що воші боїтеся? Це, мабуть, барин усе заводіяка.

— Та ні... нам обом докуча.

— А я вам, хлопці, от що пораджу зробити. Ідіть ви в Ісакіївський собор, найміть молебень о дарованії рабу божому Ширяєву гарної роботи живописної. Тоді ми виженемо цих дядьків, будете ви знову, як пани, самі в «людській».

Але живописних робіт не траплялося, і калузькі мужики розсілися надовго.

Тарасові нудно. Не про таку науку він думав, не про те марив.

Часом приходила думка піти до Софії Григорівни і поскаржитися: не туди ви мене, Софіє Григорівно, віддали!.. Мені треба такого учителя, як Рустем. Хіба тут немає таких, у Петербурзі?

А вона скаже: «Ось яка невдячна тварина! Йому зробили ласку, а він не розуміє...»

Ці настрої незадоволення помічав Ширяєв і висміював.

— Щось наш барин зажурився. Плисовий піджак, мабуть, засмарував.

— Я нічого... я, як завжди.

— Что поешь воробья на сосне — хіба я не бачу? Не подобається тобі у нас — ну що ж поробиш. Як мені розказували, ти ніде досі не міг місця нагріти. Мабуть, і у нас не довго посидиш. А ми плакать за тобою не будем.

Тарасові важко це слухати, він виходить за ворота. А там теж... Ось Лабазний ряд. Мимо дверей лінивою ходою йде присадкуватий чоловік і держить шапку в руках. Лавочники з дрожжю кидають у ту шапку гроші, а він заглядає, хто скільки кинув. Коли мало, цідить крізь зуби:

— Ладно! Попадешся в мої руки — я пригадаю.

І лавочник біжить до каси, хапає ще грошей і кидає в шапку. Тарас питає — хто це такий.

На Тараса дивляться здивовано:

— Невже не знаєш? Та це ж кат!

Тарас розглядає з цікавістю. Ще ніколи не бачив ката.

— А навіщо йому гроші кидають?

— Як то — навіщо? А, бува, попадешся. Він же одним ударом кнута спину перешибає!

А он іде старий Онопрій. Тиха, безпомічна істота. На устах усе ніби винувата усмішка. Лабазники кричать:

— Ей, Онопрєюшка! А чи правду кажуть, ніби у тебе шість пальців на нозі?

Старий зупиняється. Вмить його оточує орава гультяйського люду. Сіпають, поштурхують і все запевняють, ніби у нього справді шість пальців на нозі. Старий боронитьсяся.

— Це неправда... от вам хрест святий...

— О, ще й хреститься. А говорить неправду!

— Правду!.. Велике слово — їй-богу!

— А як правду, то покажи.

— Холодно... грязь...

— Та то нічого. А хіба лучче, як ми усім розкажемо, що у тебе шість пальців на нозі? Увесь Петербург тоді знатиме. До царя дійде. А цар знаєш який? Зараз повелить: хапайте того шестипалого та в тюрму його.

І виють усі.

— У тюрму-у-у!..

Старий перелякався, труситься. Випружується скільки сил, але його держать міцно.

Один купчик розштовхує усіх.

— Киньте! Ось постійте! От дайте я з ним поговорю. Слухай, дядь Онопрій! Знаєш, що я тобі скажу? То вони все брешуть, сукини сини — я ж їх знаю. А я тобі ось що скажу. Я ще зроду не бачив шістьох пальців на нозі у чоловіка. Покажи — дам п'ятака.

П'ятак — це великі гроші для Онопрія.

— Але ж... немає у мене шістьох, — говорить він нерішуче.

— Нема? Так знаєш, що я тобі скажу? Нехай моє пропадає. Роззувайся! Чи є у тебе шість, чи нема — я плачу!

Дідусь починає розмотувати обори. Юрба затихає. У всіх обличчя захоплені.

Онопрій скинув лапоть, ледве стоїть на одній нозі й засоромлено показує, що у нього тільки п'ять пальців.

— П'ять? Та невже п'ять? — і купчик із серйозним виглядом нахиляється. Бистрим рухом вириває лапоть з рук діда.

Регіт біснуватий, шалений розлягається в повітрі. Лапоть підкидають ногами, і він летить у повітрі, маючи оборами. Хтось ухопив його і закинув на кришу лавки. Регіт подвоюється, а дід, одурівши вже до кінця, скаче на одній нозі й просить лаптя.

Не може Тарас на все це дивитися, а нікуди дітись. Всюди однаково. Дике самодурство купецтва, вічна п'янка робочого люду, заплакані, затуркані жінки, діти без догляду на вулиці — куди від того всього втекти?

До Ширяєва часом заходив один з учнів Академії художеств Зайцев. Він любив читати вірші, і у нього їх був цілий зошит. Тарас із Хтодонтом, не сміючи зайти до кімнати у своїх тикових халатах, звичайно стояли за дверима й слухали. Хтодонтові, зрештою, скоро наскучило, і він ішов спати, а Тарас весь перетворювався в слух.

Зайцев читав Жуковського. Тиха муза поета ласкала слух, заколихувала. Нікуди вона не кликала, ні на що не гнівалася, вона тільки пахла.

Але от почулися інші слова. Рядки були подібного розміру, але яка величезна різниця! Мов мідь розколихана, дзвеніли ті слова і піднімали могутнім звуком з дна душі якісь вагомі почуття. То могло бути захоплення, міг бути гнів, обурення, нарешті, але що б то не було — воно не було дрібним, воно хвилювало усю людину.

Зайцев читав Пушкіна вірш «Клеветникам Росії». Всяко різні люди говорили про того вірша. Одні бачили в тому упадок творчих сил, другі підлоту й лизоблюдство перед царем, але тут, в майстерні іконописця, це будило патріотичні почуття. Ширяєв не міг всидіти на місці і сміявся на все горло.

— Так їх таких-сяких! Так їх, усяку німчуру, їхніх підлабузників!.. — і, вирвавши зошит з рук Зайцева, читав сам:

Иль русского царя уже бессильно слово?
Иль нам с Европой спорить ново?
Иль русский от побед отвык?

— Ах, здорово! Ну й здорово ж! Прямо за всі жили бере!

От финских хладных скал до пламенной Колхиды,
От потрясенного Кремля
До стен недвижного Китая,
Стальной щетиною сверкая,
Не встанет русская земля?

І вже в останнім пароксизмі захоплення, розмахуючи рукою, мовби у ній був меч, Ширяєв викрикував кінцеву строфу:

Так высылайте ж нам, витии,
Своих озлобленных сынов:
Есть место им в полях России,
Среди нечуждых им гробов.

— Ха-ха-ха! Висилайте! Будь ласка! Знайдеться місце! Сто десять язиків знаходять собі тут могилу — і вам ще стане, не бійтеся!.. Будь ласка! Милості просимо!

Тарас нахилився до вуха Хтодонтові:

— Чого він так кричить, як на пуп?

Хтодонт знизував плечима.

— Хтозна... Я, Тарасе, піду спати. А то завтра рано вставати треба...

— Ну йди, а я ще послухаю.

У Зайцева був переписаний і найновіший твір: «Сказка о царе Салтане, о сыне его, славном и могучем богатыре Гвидоне Салтановиче и о прекрасной царевне Лебеди».

Ширяєв одразу забракував.

— О!.. Це вже щось на Бову-королевича похоже. Невже це Пушкін писав?

— Та Пушкін же. І послухайте, як красиво!

З перших же слів Тарас стрепенувся. Такого ще не чував. Мов гуслі, бриніли слова, сплітаючись в розписний узор казки, перенизаний рубінами та самоцвітами. А легко як! А дзвінко!.. Наче жайворонкова пісня з-під сонячного проміння, лилися слова і викликали усмішку якогось щастя.

Тарас забув про свій тиковий халат — увійшов до кімнати і жадібно ловив кожний звук. А при одному особливо красивому місці — сам не знав, як це вийшло, засміявся.

Ширяєв крикнув:

— Ти чого сюди заліз? Марш звідси!

Тарас засоромлено вийшов і машинально зачинив за собою двері. Потім жалів, бо відчиняти вже було ніяк.

Пушкін зробив переворот в житті Тараса. Вперше відчув могутність вірша. Досі знав гарну пісню, красивий «стишок», але щоб можна було тремтіти від римованих рядків і кричати, як Ширяєв, або сміятися, такого не знав.

Відтепер читав тільки вірші. Кого тільки міг, просив приносити й читав. Почав навіть розбиратися: дещо йому подобалося, а дещо й ні. Ось читав «Исповедь Наливайко» Рилєєва. Там йому особливо сподобався кінець, і він декламував його, розтираючи фарби. Але чому написано «Исповедь Наливайко», коли треба Наливайка?

Тарасові впала до рук друга поема Рилєєва «Гайдамак». Увага його одразу загострилася. Чому «гайдамак», а не «гайдамака»?

Раз збуджена критична думка вже не засипляла. «Рыщет по степи шакалом». А що таке — шакал? Або: «Как юный тигр, на всех глядел». Хіба на Запорожжі водилися тигри?

Та й говорять усі запорожці в поемі якось не по-запорозькому. Не так вони балакали у діда на Покрову...

А далі то ще чудніше. Один запорожець каже:

Я хорошо тот помню день,
Когда пришел он в наш курень
И клятву дал быть гайдамаком,
За Сечь свободную стоять.

Тобто як? Прийшов до Січі і дав клятву в курені бути гайдамакою? Та запорозьке начальство ловило гайдамаків і віддавало їх під суд! Своїх запорожців карало за участь в гайдамацькому русі! Як же ж можна таке писати?

А далі й ще чудніше:

Все, полюбя, его ласкали.
Шутили с ним средь шумных игр.

Тарас уже сміється. Це запорожці «ласкали» свого товариша!.. Ах, ти, пампушечко, може, тобі їстоньки? Може, спатусі хочеш?..

І «шутили», каже! Та ще «средь шумных игр». Гралися, значить, і серед тих «шумных игр» трошки «шутили». І вигадає ж!

І так через усю поему. Отой «гайдамак», пише автор, «был дружбы чужд» і його не хвилював «верной дружбы глас приветный». А якщо так, то йому й не місце на Запорожжі, бо там усе побудовано на товариськості, на братерстві.

Читає наступний твір Рилєєва «Палей». Не упускає навіть малих деталей.

Коню проворною рукою
Набросил на глаза башлык.

Який — башлик? Чи не той, що кавказці носять?

Словом, захиталася віра в божественність друкованого слова. Досі ця віра існувала. Все, що надруковано, було святе. Починаючи з першої друкованої книги Псалтиря і через усі книги, які доводилося держати в руках. В усьому міг сумніватися — тільки не в правді друкованого слова.

Переживав складне почуття. З одного боку, було якось боляче розчаровуватися, зводити таємного півбога — письменника на землю. А з другого — раз письменники такі люди, як і всі, то чому, наприклад, самому не пробувати написати?

Від цієї думки кинуло Тараса в жар. Занадто це було сміло.

Кілька днів ходив, вагався і внутрішньо тремтів від того. Як зважитися? Та хіба ж я смію? У мене й паперу нема... ні олівця...

Роздобув огризок олівця, шматок паперу й поліз на горище. Примостився коло слухового вікна, бо звідти падав сніпок світла, і завмер перед тайною першого вірша.

Він іще не знав, про що буде писати... Майже безтямно написав перші слова. Олівець ходором ходив у руці...

Про що ж був той перший вірш Тарасів?

Він писав про хлопця-сироту. Як попав він у чужий край, тужить за рідною стороною, а його ніхто не розуміє, ніхто не поможе, і всі тільки сміються.

І сльози справді потоками лилися з очей Тараса, коли він перечитував той свій перший вірш.

Йому здавалося — гарно. Правда, не так, як у Пушкіна, навіть не так, як у Рилєєва, але все ж гарно.

Довго вагався, чи прочитати Хтодонтові? Нарешті прочитав. Хтодонтові сподобалося.

— Це ти списав?

— Ні, я сам написав.

— Та невже? От гарно!

Колись ще у попа свої рисунки показував Явдошці. Вона теж тільки захоплювалася... Тарасові не цього треба.

Але кому ще дати? Вирішив, що найкраще Зайцеву. У нього цілий зошит віршів і Жуковського, і Пушкіна, і Дельвіга, і Боратинського, і ще без кінця. Значить, він у цьому ділі розуміється.

Але підійти до нього боявся. Вже до Боброва простіше. Правда, він не такий, як Зайцев, але все ж людина вчена, може, що й скаже.

Дуже хвилюється Тарас, передаючи свій вірш Боброву. А той навіть одразу не зрозумів.

— Вірші?.. Твої вірші?

Глянув на Тараса, на його засмальцьований тиковий халат — і якась усмішка просковзнула у нього на губах. Занадто вже непохожим був цей поет на тих, яких Боброву доводилося бачити в Петербурзі.

— Так що ж ти хочеш?

— Щоб ви подивилися... сказали...

— Ну який же я суддя?.. Я в цьому ділі нічого не розумію.

— Все ж більше мене.

Бобров розсміявся.

— Якби я розумів більше тебе, то сам писав би. Це, брат, діло нелегке. Там правила є усякі. Якісь хореї, ямби... рими чоловічі, жіночі і ще якісь... То я все чув, а що воно — їй-бо, не знаю.

Вертів у руках папірець, пробував читати.

— Ні, не моє діло. Знаєш що? Я передам Зайцеву. Він цим ділом цікавиться і краще скаже.

Тарас згодився. Вірш пішов до Зайцева. А Зайцев теж не визнав себе компетентним і передав якомусь товаришеві, що сам грішив віршами. Товариш, як початковий поет, був дуже суворий і написав погромний висновок. Зайцев передав Тарасові вірш разом з тим висновком при всіх.

Ширяєв, почувши про вірш, зробив якусь глупо-здивовану міну, витріщив очі.

— Вір-ші? Його? Оцього-о?

І пирснув сміхом.

— Поет... Писатель! Журналіст! Другий Пушкін! Ану дайте сюда.

І читав голосно, перекривляючи слова. Читав і відгук, який у пух розбивав усього вірша.

— Правильно! І ото ж лізе, куди голова не пролазить. Під носом долонею шморгає, а береться вірші писать.

— Чому? Хіба не виходили поети і з простих людей?

Це Зайцев. Але його оборона була словесна.

— Так все ж вони чогось училися, ті люди, щось знали, а не тільки пальцем у носі ковиряли.

І повертав Тараса за плечі.

— Гляньте, о! Хіба такі поети бувають?

Аж жінка вже вмішалася.

— Та годі вже тобі в мутні очі піску сипать.

Вона любила говорити примовками, і всі вони були дуже оригінальні.

Тарас від сорому не знав, куди дітися. Якби вкрав що і піймався — не було б йому так соромно, як зараз.

Прийшов до «людської», впав на свої нари і ридав. І нікому було його потішити.

Вернули дядьки калузькі з роботи. Це була субота, і вони, раді платні, постановили погуляти, «закатіться» всю ніч. Бачачи Тараса в сльозах, почали розраджувати, а молодший ударив хлопця по плечу:

— Ходім з нами! Що грошей нема — дурниця. Я буду тебе вгощать. Ходім!

Одчай заволодів Тарасом. Малярства немає, і навчитися йому він не навчиться. Вірші попробував писати — теж нікуди не годяться. Що ж далі?

Махнув на все рукою й пішов із калузькими.
Безпутно провів Тарас цю ніч.

З тої пори як з гори покотився Тарас. Життя здалося йому замкнутим безнадійно, а раз так — пощо його жаліти? А наймити Ширяєва немов знаходили задоволення в тому, що напували хлопця і слухали потім, як він жалібно співає своїх пісень.

Тарас приходив і додому п'яний. Тоді хазяйка старалася поскоріше одправити його на горище, а він плакав і скаржився на своє прокляте, пропаще життя.

— Та чого ж воно пропаще, дурачок ти? Ти ж іще молодий, тільки починаєш жити.

— Ех, Парасковіє Автономівна! Добра ви жінка, але ви мене не розумієте...

— А що ж тут розуміти? Вивчишся — будеш підмайстром.

— Що підмайстром? Що мені підмайстер?

— Чого ж? А як добре піде — і майстром будеш.

— Що мені вся ваша наука дурацька! Я не такої науки ждав.

— Ну-ну... йди вже, йди.

Їй було неприємно, що Тарас не цінить науки, яку йому дає Никифор Кузьмич.

На щастя, малярські роботи закінчилися, і Ширяєв відрядив дядьків. Тарасові ні з ким було пити. Але загалом він за цей час опустився, занедбався. Нікуди його не тягло, нічого йому не хотілося. Він не знав, як це назвати, але йому, видно, бракувало естетичних вражень. Може, він і примирився б якось із своєю долею, якби життя хоч чимнебудь скрашувалося. Дома то була Оксана, дід, сестри, нарешті, просто була рідна природа, яка, мов рідна мати, гоїла всі рани. У Вільшаній чув над собою добру руку Димовського. Про Вільнюс уже й говорити нічого. А тут...

Пияцтво йому набридло. Устав раз, глянув у відро з водою і побачив свою опухлу фізіономію. «Невже це я?»

Пригадав, яким себе бачив у Вільнюсі, стоячи перед трюмо Софії Григорівни, — чистеньким, зграбним.

Багато усяких думок перейшло через голову Тарасову над відром. Стало соромно. Пішов до кухні, попросив га-

рячої води. Вимився. Поглянув на одежу — а вона, як у бродяги.

Пішов до Ширяєва.

— Мені немає у що вдягнутися. Стара моя одежа і тісна, і коротка. Сорочок нема. Постригтися хочу.

Ширяєв побарабанив пальцями по столу.

— Слухай, Тарасе. Я розумію, що ти вже не хлопчик і тобі треба мати у що пристойно одягтися. Я й думав положити тобі жалування, але скажи сам — чи міг я тобі давати гроші на руки, коли ти так поводився?

— Більш цього не буде, — похмуро сказав Тарас.

— Правильно ти кажеш?

Тарас нічого не відповів, але Ширяєву було ясно, що в душі хлопця відбувся перелом і безпутству справді покладено кінець.

Ширяєв дав хлопцеві невеличку платню і обіцяв справити одежу.

Життя Тарасове змінилося. Правда, в будній день ходив у тому ж тиковому халаті, але в свято міг уже одягнутися чистенько.

Не знаходячи науки у Ширяєва, вирішив учитися сам. Бігаючи через Літній сад, бачив там багато всяких статуй. Постановив їх рисувати і так вчитися.

Ця робота захопила його. Щоранку вставав удосвіта й біг рисувати статуї ще перед сходом сонця, коли в саду не ходили люди.

Вже багатенько нарисував. Розпочав Сатурна і так захопився, що не помітив, як сонце зійшло, вже й люди садом ходять. Якийсь молодий чоловік у крилатці зупинився та й дивиться. Видно, був українець, бо, помітивши в обличчі Тараса українські риси, сказав:

— Здоров, земляче. А ти що тут робиш?

Першим рухом Тараса було закрити рисунок. Він альбома не брав, бо з саду йшов прямо на роботу.

— Я нічого... я так...

— А чого ти перелякався? Я тебе не з'їм. Звідки ти?

— З Кирилівки...

— З Кирилівки? Що коло Вільшаної?

— Еге ж.

— То ми з тобою земляки. Бо я з Богуслава. То це ти, мабуть, Енгельгардтів кріпак?

— Еге ж.

— А у Вільшаній горожу бачив?

— Оту, що з полюванням? Бачив.

— То я малював.

— Ви? Невже?

— Ну, не я сам. Я тільки помагав Пшевлоцькому.

Розговорилися і про Вільшану, і про все. Молодий чоловік подивився на рисунок і дуже похвалив.

— Якщо ти ніде не вчився, то це прямо-таки добре. А у тебе ще єсть?

— Є дома. Але мені треба вже йти, бо хазяїн буде сердитися.

Тарас узяв відро з краскою.

— А в неділю ти вільний?

— Вільний.

— Ну то приходь іще сюди. Побалакаємо.

Тарас побіг. Йому радісно було побачити людину з своїх сторін.

У неділю одягся вже не в халат, а в свій новий костюм і пішов. Рисував статую Аполлона, отого, що стояв окремо, біля самої Мойки.

Прийшов і той молодий чоловік.

— Знаєш що? Ходім до мене — я тут недалечко живу. Називаюся Сошенко, вчуся в академії.

У Тараса забилося серце. Увійти в ближчі стосунки з учнем академії — це щось незвичайне.

Прийшли. В кімнаті Сошенка на мольберті стояла картина. Тарас так і прикипів до неї.

— Це моя копія Веласкеза «Старий». Оригінал у Строганівській галереї.

— Господи!.. Як би мені навчитися так малювати!..

— Чому? І ти можеш навчитися. Здібності у тебе є. Тільки шкода, що ти з дурниці рисуєш.

— Як з дурниці? — не зрозумів Тарас. Йому статуї Літнього саду здавалися верхом краси.

— Та з отих статуй. Я так не можу на них і дивитися. Особливо отой Сатурн. Або Геракліт і Прокліт — ой, які вони...

Сошенко роздивлявся альбом Тарасів.

— О, я бачу, ти не самі статуї рисував.

— Це я барельєфи з деяких будинків рисував.

— Бачу, бачу. Оце з Монферанівського будинку оці купідони.

— Я не знаю, чий то будинок. Він на розі набережної Мойки й Фонарного провулка.

— То ж він і будинок Монферана. Це архітектор. Він тепер докінчує Ісакіївський собор. А чого у тебе немає ні одного рисунка одтушованого?

— Та я рисував усе до схід сонця...

— А то б напам'ять тіні поклав.

Тарас усміхнувся.

— Боявся.

Сошенко поправляв рисунки, показував, як прокладати тіні.

До пізнього вечора пробалакали нові знайомі. Тарас оповів Сошенкові все своє життя і тим зовсім привернув його до себе. Молодому художникові подобався цей хлопець. Помогти б йому, бо, видно, рветься до світла, але як? Сошенко сам бурлака голий і нічого не має. На прощання дав Тарасові для читання книжок, а для рисування два естампи.

— Оце Геркулес Фарнейський, гравірував Служинський за рисунком Зав'ярова. А оце «Айоліно» Лосенка. Тобі добре буде порисувати.

Завернув обидва естампи в аркуш петергофського паперу, дав італійських олівців і навчив, як їх берегти від отвердіння, і разом із Тарасом вийшов — провести трохи.

На вулиці зустрівся їм старий чоловік. Він гречно привітався із Сошенком, а на Тараса подивився і щиро спитав:

— Чи не будучий художник?

— І так, і ні.

— Чому?

Сошенко похилився до вуха й прошепотів:

— Кріпак.

Старий похитав головою, попрощався й пішов своєю дорогою. Сошенко нараз щось надумав, нашвидку попрощався з Тарасом і пішов доганяти того старого.

Це був професор Венеціанов, дуже гарна, чутлива людина. Його любили студенти, бо й він любив студентів і завжди їм допомагав. От з ним і надумав побалакати Сошенко відносно Тараса.

Венеціанов уважно вислухав, але розвів руками.

— Що ж тут сказати? Мені просто трудно... Я думаю, що зараз треба одно: облегшити йому перебування у того іконописця. От ви, якщо хочете допомогти землякові, познайомтеся з його хазяїном і подивіться, чи можна там що зробити.

Сошенко так і вирішив.

Іти додому до Ширяєва не дуже хотілося, але саме в цей час перебудовувався Великий театр, і архітектор Кавос закликав Ширяєва оздобити стелю орнаментом. Там працював і Тарас. Познайомився з Ширяєвим. Похвалив його орнаменти і тим одразу привернув майстра до себе.

— І у вас багато таких трафаретів?

— Та знайдеться.

— От цікаво би подивитися.

Ширяєв насторожився.

— А вам, властиво, навіщо?

— Та мені нінащо не треба, бо я портретист. А просто цікавлюся гарним орнаментом.

— А ви господина Зайцева знаєте?

— Знаю, аякже! Він у нас в академії.

— Ну то ви з ним і приходьте. Він у мене робить по найму.

Це було навмисне сказано: ти, мовляв, не думай: у нас і академісти працюють по найму.

Сошенко подякував і обіцяв колись зайти. На виході зустрівся із знайомим. Це був машиніст сцени Карташов.

— Ну що? Прийшли подивитися на наші роботи?

— Та от, цікаво. А рисунки Ширяєва справді гарні.

— Ширяєва? Якби ж то були Ширяєва. Це у нього є хлопець Тарас.

— То ви його знаєте?

— Аякже! Я його чайком угощаю — він же приходить голодний. Так це його і арабески на плафоні, й орнамент. Сам Кавос із ним балакає і дуже його цінить.

Сошенкові було приємно слухати таке про свого земляка.

Наступної неділі Сошенко пішов до Ширяєва. Говорили про те, про се, а потім Сошенко звів розмову на Тараса. Ширяєв одразу насторожився.

— А звідки ви знаєте Тараса?

— Та він земляк мій. Ми мало не з одного села. А воно, знаєте, приємно на чужині побачитися із своїм.

Ширяєв неохоче слухав прохання відпускати Тараса вряди-годи до Сошенка підучуватись малювати.

— В неділю інколи нехай іде. А загалом — баловство це.

Так розпочалося ближче знайомство Тараса із Сошенком.

Тарас просто ожив. Щонеділі бував у Сошенка, хоч Ширяєв і кривився на ці візити. Дуже багато читав, скоро вичерпав бібліотеку нового приятеля.

— Ось підожди, — казав Сошенко, — я тебе познайомлю з одним чоловіком. То його бібліотеки ти так скоро не перечитаєш.

— Хто це?

— А тут є один наш земляк, Гребінка називається. Поет.

Тарас чомусь почервонів.

— Він, знаєш, і по-українськи вірші пише. Оце видав переклад «Полтави» Пушкіна.

Це була новина для Тараса. Він не знав, що можна писати книжки по-українськи. Досі всі книжки, які він бачив, були російські або чужоземні.

Тарас дуже зацікавився цим. Художників бачив, а поета ще ніколи. Та ще й українського.

У хаті Гребінки весь час почував себе маленьким, приниженим. Вслухувався в кожне слово, і все йому здавалося особливим.

Гребінка розпитував, що Тарас читає, що йому найбільше подобається. На прощання подарував Тарасові свої «Малоросійські приказки» — і це була перша власна книга Тарасова.

Візит до Гребінки і його українські вірші зробили переворот у душі Тараса. Так, значить, не тільки по-росій-

ськи можна писати? Спробував сам писати по-українському — і здивувався. Вірш лився плавно, легко, рядки лягали рівно і якось самі собою. Це наповнило Тараса якоюсь такою особливою радістю, аж це помітила Парасковія Автономівна.

— Що це ти, Тарасе? То був сумний-сумний, а тепер водно веселий ходиш?

— Так мені Бог дав, — сміється Тарас.

— Одно тільки мені не подобається, що ти із свічкою на горищі сидиш. Ну довго до гріха?

— Я обережно.

— Та як не обережно, а біда не по лісі ходить, а по людях. Ти вже, будь ласка, так не роби.

Тарас обіцяв, але не міг. Радість подвійної удачі наповнювала його всього: і Сошенко рисунки хвалить, і вірш так легко дається. Прямо працював би день і ніч.

А Сошенко таки серйозно взявся за свого земляка. Роздумував, що би йому дати для рисунка.

— Правда, в нашій академічній античній галереї багато б знайшлося для тебе цікавого. І Андрій Григорович, смотритель, чоловік гарний, може, й згодився б тебе пускати в неучбові часи. Але ж бо горенько, статуї там так освітлені, що рисувати не можна.

Тарасові це було дивно. Стоїть річ перед очима — значить, можна рисувати — хіба не так?

Сошенко вдарив себе по лобі.

— Евріка. Візьму лишень я двогривенного та вдамся до твого тезки. Це у нас єсть натурщик Тарас, живий Антиной, як ми його називаємо. Він, мабуть, згодиться в некласні години пускати тебе до гіпсового класу. Тільки от як твій хазяїн... Він нічого не говорить?

— Та поки що ні... Взагалі він добрий... Я раніше думав... а тепер бачу, що ні. Інший на його місці і не пустив би, а він пускає.

Тої ночі майже не спав Тарас. Думка, що він попаде в академію, не давала йому спати. На наступний день Тарас був уже у гіпсовому класі академії.

— Ну, що ж тобі дати? — роздумував Сошенко.— Хіба бери оцю голову. Це Люцій Верр, наперсник Марка Аврелія. Сідай отут.

Дав установку, кілька вказівок і пішов. Тарас зостався сам.

Тихо було в класі. Чути навіть, як дзижчала муха, попавши в незриме павутиння. Тарас завмер. Свідомість, що він сидить в академії, доводила до сліз. Хотілося вилити перед кимсь всю свою вдячність за це невимовне щастя. Якби був тут Сошенко — кинувся б йому на шию або цілував би йому руки, або — хіба знає, що зробив би? І в приливі екстазу Тарас упав на коліна й простяг зложені, як до молитви, руки до тих невідомих таємних джерел, з яких спливає на людські душі радість.

Надійшов отой натурщик Тарас. Побачивши цю картину, одступив за двері і зупинився. Постать молодого хлопця, що от молиться в храмі мистецтва богові мистецтва, вразила навіть цього простого чоловіка, і він, постоявши тихо, причинив за собою двері.

Тарас чув повноту щастя. У Сошенка знайомився із студентами, й кожне таке знайомство приносило щось нове для мислі. Смерть Пушкіна, яку сам розцінив тільки як сумний акт, побачив як народну катастрофу лише в бесідах студентів. Спочатку це було таке нове і незрозуміле.

— Не куля Геккерона убила нам Пушкіна, а проклятий режим...

— При чому тут режим? — здвигає плечима хтось.

— Як при чому? При тому, що Пушкін задихався в цій атмосфері. Не бачив виходу.

— То що ж він сам під кулю підліз? Мудрено щось...

Студент не міг більше нічим доказати своєї думки, але Тарас почув у тім якусь правду.

А згодом цей студент приніс вірш молодого поета Лермонтова «На смерть поета». Цей вірш зробив на Тараса сильне враження. Особливо кінець.

Вы, жадною толпой стоящие у трона,
Свободы, гения и славы палачи!
Таитесь вы под сению закона,
Пред вами суд и правда — все молчи!
Но есть и Божий суд, наперсники разврата!
Есть грозный Судия! Он ждет!
Он недоступен звону злата.

И мысли, и дела он знает наперед.
Тогда напрасно вы прибегнете к злословью —
Оно вам не поможет вновь.
И вы не смоете всей вашей черной кровью
Поэта праведную кровь!

Хлопець тремтів слухаючи. Оце поет! Сам Пушкін не робив на Тараса такого враження.

Починав домірковуватися, що, мабуть-таки, студент має рацію, говорячи, що не куля Дантеса вбила Пушкіна. А тут іще той же студент сказав знов незрозумілу фразу, що Лермонтову «не здобровать».

— Хіба Миколка потерпить такі вірші?

Це теж було незрозуміло Тарасові. Хіба за вірші карають? Та ще за такі гарні?

Одного разу сидів Тарас у Сошенка, коли входить якийсь добродій. Велика кучерява голова, погляд орлиний, рухи й уся поведінка такі певні. Сошенко, видно, був радий гостеві.

— Мені Губер обіцяв два білети на «Хітану». Ходімте.

«Хітана» — це був модний балет. А танцювала знаменита балерина Тольйоні. Сошенко, очевидно, був радий. А гість розсміявся:

— Обіцяти Губер обіцяв, а білетів не прислав.

— То пошліть свого Лук'яна до Губера.

— А цей хлопець не збігає? — і гість кивнув на Тараса.

— А чому ж? І він зможе. Пишіть записку.

Тарас побіг із запискою. Брюллов — це, власне, був Брюллов, знаменитий художник тих часів — питав Сошенка на другий день про Тараса:

— Модель чи слуга?

— Ні те, ні друге.

— Мені подобається його фізіономія. Не кріпацька. І в тих очах його криється щось... нерозгадане.

— А між тим, він таки кріпак, — і Сошенко коротко розповів біографію Тараса.

Брюллов задумався. Сердито кинув сигару і хотів іти. Потім зупинився і знову сів.

— Покажіть мені його роботи.

Сошенко показав найновіші і закінчений рисунок Лаокоона і другий, тільки проложений, із статуї Мікельанджело.

Брюллов узяв рисунки і довго дивився на них. Потім підвів голову і спрямував свій зір далі... Хто його знає, куди дивився тоді, а тільки цих кілька хвилин вирішили долю Тараса.

— Хто його пан?

— Енгельгардт. Він живе на Графському провулку.

— Знаю. Глінка там буває і, здається, у гарних стосунках.

Глінка — це був найбільший композитор тих часів. Брюллов встав.

— Треба йти. Лук'ян обіцяв угостити мене сьогодні ростбіфом. Приходьте обідати. А про вашого приятеля я подумаю.

Підійшов до дверей і знов зупинився.

— Приведіть його коли-небудь до мене, — і пішов.

Коли Сошенко сказав Тарасові, що це був Брюллов, Тарас не міг отямитися. Про Брюллова вже дещо чув. А коли довідався, що Сошенко хоче повести його туди, то у хлопця захопило дихання.

— Мій учитель Ширяєв каже, що це такий художник, такий художник... О Господи!..

Думка, що він побуває у такого великого художника, наповнювала серце його священним тремтінням. Йому просто не вірилося.

А коли вже настав час іти, то він так хвилювався, що аж Сошенко на це звернув увагу і велів заспокоїтися.

Брюллов жив у помешканні академії. Обстановка у нього була показна. Його кімната — уся червона: обої червоні, прозорі завіси коло великих вікон червоні, меблі оббиті червоною матерією, килими під ногами червоні, настінні килими теж червоні, а на них цінна зброя зі Сходу — ятагани, пістолі інкрустовані тощо.

Тарас як увійшов, то так і онімів. І в тому стані онімення так уже і зостався. І чи говорив він що Брюллову і чи Брюллов йому що говорив — нічого не пам'ятав.

Навіть коли вийшли з помешкання (візит цей був недовгий, бо Брюллов кудись спішив), Тарас довго ще не міг відзискати дару слова. Потім ніби сам до себе промовив:

— Усе там червоне... І сонце крізь шиби б'є червоне...

Нараз вибухнув плачем.

Через днів два Брюллов, побачивши Сошенка в академії, поманив його до себе пальцем.

— Ну, пробував я дещо зробити для вашого земляка. Я пригадав, що Глінка добре знайомий з його поміщиком Енгельгардтом. Побачив Вельгорського[1] і просив його переговорити з Глінкою. Той переговорив, і знаєте, що почув у відповідь? Великий композитор відповів так: «У мене гарні стосунки з Енгельгардтом — навіщо я буду їх псувати і мішатися не в своє діло? Іще ради кого? Ради людини, якої я зроду не бачив і яка, сказавши правду, абсолютно мене не цікавить. І ще якби то був музикант, а то художник. От Брюллов і нехай піклується».

— Бездушно, — вставив Сошенко.

— І я так думаю. От іще одна рисочка, яка малює характер цієї людини.

Брюллов походив по кімнаті.

— І що його просили? В Алжир з'їздити? Чи виклопотати аудієнцію у китайського імператора? Однаково він же буває у Енгельгардтів. Ну й скажи за чаєм чи там за вечерею. Так-так, ні-ні — і скінчено! І більш нічого. Так і це йому трудно зробити.

Брюллов знову походив по кімнаті:

— Каже: «Брюллов нехай зробить». А він таки зробить!

Енгельгардти жили по-давньому. Софія Григорівна була дуже задоволена з переїзду до Петербурга. Тут і музики більше, і театр, і немає тих натягнутих стосунків, як у Вільнюсі.

Михайло Іванович Глінка знав усіх Енгельгардтів ще з дитинства, бо батько його служив у старого Василя Васильовича. Глінка майже виріс із молодими Васильовичами.

Софія Григорівна дуже охоче приймала Михайла Івановича, від нього довідувалася про всякі музикальні й літературні новини, грала з ним у чотири руки.

[1] Князь Вельгорський був музикант, взагалі талановита людина.

Правда, останніми часами рідше почав бувати, бо зійшовся з компанією Кукольника[1]. І Брюллов буває у тій компанії, але Глінка чомусь не дуже любить його.

— Зазнається він надто, — говорить про нього.— Думає, що рівного йому вже й на світі немає. Чули, яку він штуку в палаці одчебучив? Государ хотів мати свій портрет його пензля. Призначено було час для сеансу. Брюллов з'явився, а імператора ще нема. То Брюллов почекав трохи і — розумієте? Пішов — а? Приходить государ — а художника нема. Був, кажуть, та й пішов, не схотів ждати. Як вам це подобається?

Павло Васильович, бувши при цій розмові, страшенно обурився.

— Та що він — дикун африканський чи що? Та невже імператор Росії, у якого на голові тисячі, мільйони справ, невже він мусить бігти хвилина в хвилинку на сеанс до якогось мазаки, хоч би то був і тричі Брюллов? Таже в імператора міг бути на той час міністр із якою-небудь екстреною доповіддю. Могли прийти важливі вісті з Європи — та мало хіба чого може потурбувати спокій імператора і порушити нормальний біг розподілення годин. І от який-небудь паршивий Брюллов сміє гніватися на свого царя за те, що той спізнився на кілька хвилин! Ну, знаєте! Бачив я усяких дурнів на світі, але не думав, щоби в Російській імперії серед мільйонів підданих знайшовся хоч один такий ідіот.

— Paul!

— А як же інакше, матушка? Дурень і єсть. І ти сама його так у душі називаєш, тільки з делікатності не висловлюєш. А я солдат і люблю правду.

І треба ж було статися такому випадкові, що саме в цей момент став на дверях лакей і доповів, що прийшов Брюллов і просить уділити кілька хвилин.

Павло Васильович наморщив брови.

— Скажи, щоб підождав.

— До вітальні накажете провести?

— Ні, в прихожій.

---

[1] Популярний літератор тих часів.

Лакей здивовано глянув на свого пана.

— Paul!.. Навіщо це? То ж Брюллов.

— А начхать мені, що він Брюллов, раз він не вміє поводитись як слід. Я ще піду халат надіну й туфлі візьму.

— Paul!.. Як тобі не соромно? І навіщо така демонстрація?

— Хочу провчити нахала! — і вийшов.

Глінка якось ніяковів і почував себе незручно.

— Ну й історія... Я вже у вас посиджу, баринька (він усе називав Софію Григорівну «баринька»). Бо мені смерть як не хотілося б із Брюлловим зустрічатися.

Софії Григорівні було неприємно.

— Я не розумію, пощо Paul робить таку колосальну незручність. Все ж Брюллов є Брюллов.

Коли Брюллову звеліли підождати й не запросили до вітальні — вся кров кинулася йому до голови. Він, що його так вітали й звеличували в Римі, Парижі, Москві, Петербурзі, він, прийнятий з честю у всіх найвищих людей країни, мусить от чекати в прихожій, як лакейчук!

Властиво, треба було одразу встати й піти. Але Брюллов чомусь сидів, хоч усе в ньому кипіло.

Нарешті вийшов Павло Васильович. У халаті і туфлях. Посмоктував люльку на довгому цибуху.

— Чим можу служити?

Тон, яким це було сказано, мов хлистом по лиці ударив Брюллова.

— Я Брюллов!

— Брюл-лов? А який саме? Брюллових багато.

— Я Карл Брюллов!

— А-а! То що ви хотіли мені сказати?

Брюллова прорвало.

— Я хотів вам сказати, що ви грубий і неотесаний чоловік. Більш нічого.

Брюллов різко рвонув свою одежу. Лакей стояв і розсіяно дивився, не знаючи, чи помагати гостеві одягатися, чи, може, ні.

Павло Васильович теж спалахнув.

— А ви, мабуть, виховувалися в конюшні, коли не знаєте, як поводитись в порядному товаристві!..

Ще одна-дві репліки — і готова була би розіграться ще гірша сцена. Брюллов, вибігаючи, так швиркнув дверима, що аж скло забряжчало. Павло Васильович роблено засміявся. Лакей стояв і дивувався. Він не був на стороні свого пана. Все ж як там не єсть, а людей так не приймають.

Увечері до Брюллова прийшов Сошенко — довідатися про результати. Карл Павлович, видно, був дуже розстроєний. Не чекаючи, поки Сошенко спитає, сказав:

— Це найбільша свиня в торжковських туфлях, яку тільки мені доводилося бачити.

— В чім річ, якщо можу знати?

— А в тім, що я вилаяв цього дурня та з тим і пішов.

— І не говорили про Шевченка?

— Як було мені говорити, коли мене прийняли гірше, ніж найпоганішого лакея.

Сошенко не вірив своїм вухам. Хто міг Брюллова погано прийняти? Брюллова!

— Я більше туди не піду. Якщо ви хочете зробити що для вашого учня, то йдіть самі до тої амфібії й спитайте, за яку ціну він продасть свого раба.

Але Сошенко подумав: коли тебе, Брюллова, так прийняли, то мене просто виженуть.

Надумав піти знов до Венеціанова. Це людина поважна, професор, буває при дворі, знає, з ким і як треба обходитися. Якби тільки він згодився — все було б добре.

Венеціанов жив скромно із сім'єю в маленькому будиночку з садочком, клумбами квіток і акаціями коло самих вікон. Незважаючи на ранню пору, Сошенко застав професора вже за роботою.

Оповів вчорашню пригоду Брюллова у Енгельгардтів.

Венеціанов не міг із дива вийти.

— То не може бути! Ну-ну!.. Бачив я на своєму віку багато диваків-поміщиків. Бачив таких, що жили в Англії і з захопленням оповідали про заможність тамошніх фермерів, а самі останню вівцю у свого мужика продавали. Усяких бачив, але такого, як оце ви оповідаєте, такого ще не бачив. Цікаво подивитися.

І добрий Венеціанов, не відкладаючи діла надовго, одразу почав складати свою роботу.

— То, значить, наше діло маклерське — довідатися, чи продасть пан хлопця. А якщо продаватиме, то за скільки?

Венеціанов пішов до Енгельгардта, а Сошенко додому. Прямо йому з рук все валилося сьогодні. Не діждався і вечора — пішов до Венеціанова. З порога спитав:

— Ну, який же він, той Енгельгардт?

— Та який же? Поміщик та й годі. Він і мене з годинку продержав у передній, але це вже такий звичай у них. Тут уже нічого не зробиш: звичай — це другий закон.

І Венеціанов добродушно засміявся.

— Прийняв він мене все ж у кабінеті. А кабінет мені не подобався... Правда, розкішно там, але ні дрібки смаку. Ну, та не в тім справа. Так от повів я розмову спочатку теоретично, на спробу: що ти, думаю, за чоловік. Кажу йому про вагу освіти взагалі, про покликання, про добрих людей, що філантропійно ставляться до призвання, хоч би воно об'являлося навіть, скажім, у кріпакові. Слухав він слухав, а далі:

— Та ви скажіть мені просто — чого вам треба від мене з вашим Брюлловим? Я ж догадуюся, що й ви до мене прийшли за тим самим ділом, що й він учора. Ну й мужик же він у вас! Та де там мужик! Прямо дикун африканський! Зрештою, я йому показав його місце.

— Я, було, зніяковів трохи: це ж про мого колегу говориться. Хотілося з достоїнством запротестувати, а потім думаю: це ж я не Брюллова захищати прийшов, а в інтересах... оцього вашого... як його... Тараса. Ну, я тоді коротко: так і так, кажу — чи продасте? А він засміявся:

— От так би й давно! А то філантропія, філантропія... При чому тут філантропія? Гроші й більш нічого. То ви хочете знати останню ціну — так я вас зрозумів?

— Так, — кажу.

— Ну, от остання моя ціна буде — дві тисячі п'ятсот рублів.

— Я, було, попробував торгуватися. Це ж, — кажу, — гроші великі, їх треба буде збирати копійками. А він:

— Ну, то вже не моє діло. Людина він ремісна, в хазяйстві потрібна.

— Бачу я, що це кремінь, торгуватися з ним річ зайва — то я й пішов. От усе, що я міг зробити. А втім, коли у вас там сутужно буде з грошима, то ви скажете мені. Я, може, що зроблю. Не сам, очевидно, а через англійський клуб[1].

Сошенко передав Брюллову результати візиту Венеціанова і... на тім діло стало. Звідки візьмуться гроші на викуп Тараса, хто їх дасть, чи хто буде збирати — нічого не відомо. Обридати з тим Брюллову Сошенко не вважав за можливе, а сам Брюллов мовчав.

Сошенко рішив, поки там що — помагати Тарасові самотужки.

У Петербурзі існувало «Общество поощрения художников». Воно допомагало молодим митцям і грошима, і підшукувало для них роботу. Мало своїх вихованців, тримало для них гуртожиток. При тому гуртожитку були дві зали з копіями античних статуй.

Секретарем товариства був Василь Іванович Григорович, українець, людина дуже гарна й чуйна. Сошенко пішов до нього, оповів йому про Тараса. Григорович зацікавився.

— Але що ж... До пансіону я прийняти його не можу, бо всі вакансії зайняті. А от дозволити йому ходити до наших залів я можу. Там же у нас є порядні статуї: прекрасна Венера Медицейська, Аполлон, Германік, група гладіаторів — та багато!.. І скелет є.

Григорович написав записку до завідуючого гуртожитком художника Головні, і питання було вирішене.

Коли Сошенко сказав Тарасові про можливість рисувати в залах «Общества», Тарас і не подякував, а закрив лице руками. Сошенко здивувався.

— Хіба ти не рад?

Коли Шевченко відняв руки від обличчя, вони були мокрі.

— Боже мій... Завіщо на мене сиплеться стільки щастя?.. І все це ви, ви, ви... Чим же я зможу віддячитися?

---

[1] *Англійський клуб* — це був клуб вищої аристократії. Венеціанов, видно, сподівався, що там, серед багатих людей, знайде таких, які дадуть гроші на викуп Шевченка.

Сошенко повів Тараса до «Общества». Воно містилося тоді на сьомій лінії між Великим і Середнім проспектами, в домі Костюрина.

Головня — суха шорстка людина — прочитав записку і сказав тільки:

— Пжалста.

Сошенко витяг скелет, посадив його на стілець, надав йому пози якогось п'яного гульвіса, легкими рисами означив загальну позицію й сказав Тарасові нарисувати докладно.

— Це тобі стане роботи днів на два. А я принесу анатомічні рисунки Басіна, у мене є літографовані, і порівняємо.

Тарас узявся за діло з усім запалом. І лекції, і книжки були для нього річчю малодоступною, тим-то особливо гарно було відчувати, що от і без книжок та лекцій знання вливається повним потоком і кожний день приносить із собою щось нове.

Сошенко приніс атлас Басіна. Порівняв і побачив, що у Тараса деякі подробиці нарисовано і чіткіше, і навіть вірніше, ніж у Басіна. Похвалив. Дав скелетові іншу позу й велів іще рисувати.

Несподіваний гість сюди прийшов до Шевченка. Це був натурщик Тарас.

— Довідався, що ти тут. Дай, думаю, зайду провідаю. А чого ж ти більше до нас не ходиш?

— Та от Іван Максимович каже скелет рисувати.

— Скелет діло хороше, ну тільки й без фігур теж не обійдеться. Ти приходь. Оце привезли нову статую — Мідаса, що його Аполлон повісив. Я зразу подумав, що вона тобі повинна б удатися. Приходь, приходь.

Шевченка це схвилювало. Сам же чоловік прийшов, ніхто його не посилав. «І завіщо всі вони мене люблять?» — питав сам себе і не міг дати відповіді.

А Гребінка зустріне — теж каже:

— Чому не приходите? Приходьте — я вам книжок гарних дам.

І справді давав таких книжок, що Тарас зачитувався. Там був і «Опыт» Цертелєва, «Збірник» Максимовича, хар-

ківські журнали з творами Василя Масловича, Гулака-Артемовського та інших.

Як начитається Тарас, то так би й летів на Україну. Кинув би все. Бо як тут не гарно, а скоро тому всьому щастю прийде кінець. Це ж зараз зима, коли у Ширяєва роботи мало. Він і так уже поговорює:

— Що ж це таке? День-день, день у день нема й нема дома. Все ж, як-не-як, а ти у мене служиш. Пора б уже, здається, і честь знати.

Такі розмови не додавали настрою, і наближення весни не радувало, а лякало Тараса. От треба буде знов красити паркани, дахи, прокладати остобісілий орнамент. І це тоді, коли пізнав уже тайни будови людського тіла, тайни краси античної статуї і тайни творчості.

А весна летіла невблаганним польотом з невідомого вирію на крилах незримих, і віяння крил тих чулося навіть у далекому Петербурзі. І всі раділи приходові весни, виглядали — ох, якби швидше! І тільки одна істота в Петербурзі, якій хотілося, щоб зима була якнайдовша, а весна щоб хоч і ніколи не приходила. Бо прийде вона — і скінчиться раювання в тихих залах поміж прекрасних фігур; устане і припиниться той безперервний потік знання, що чарував і піднімав, і робив гордим.

Тарас почав задумуватись, втратив свою давню веселість.

Сошенко бачив це і догадувався, яка тому причина, але не знав, як помогти. Сказати нічого, бо Брюллов мовчить. Щоб розвіяти як-небудь Тараса, повів його до Григоровича. Тарасові було страшнувато — бо то ж конференц-секретар академії. Після президента перша особа.

Але, вже увійшовши до кімнат, Тарас почув себе спокійніше. Сподівався побачити розкішну обстановку, дорогі меблі, а воно в залі солом'яні стільці під стінами! Тільки й краси, що помаранчеві дерева у великих кадках та на стінах багато гравюр у гарних рамках.

Вибігла дітвора. А що Шевченко був майстер балакати з дітьми, то поки вийшли Григоровичі, то вже знайомство було повне, діти сміялися й не хотіли відходити від дяді Тараса.

Григоровичі прийняли Тараса по-рідному. Софія Іванівна кількома лагідними словами зуміла очутити несмілого хлопця, і він трохи одтанув. Григорович розпитував про успіхи в малюванні, багато говорив про Україну, з любов'ю згадував її природу і людей, матір свою, що жила у Пирятині. А по вечері запропонував:

— Давайте заспіваємо, земляче! Ви ж напевне співаєте, бо немає й не може бути на світі українця, який не співав би.

Тарас співати співав, але серед поля або при роботі, коли був сам. А тут — як його співати? А особливо як іще Софія Іванівна сіла підгравати на роялі.

Зрештою, це так було тільки на початку. А потім розспівався.

— Та ви чудово співаєте, земляче! — захоплювався Григорович. — От яка з вас справді талановита людина. Може, ви і вірші пишете?

Тараса як варом хто обварив. Василь Іванович заплескав у долоні.

— Угадав, угадав, угадав! Пишете ж? Правда, пишете? Ну признавайтеся — що ж тут такого?

Тарас після отих насмішок Ширяєва поклявся сам собі, що ніколи нікому не буде говорити про своє віршування. Тому мовчав.

— Та хоч мовчіть, хоч не мовчіть, а я знаю, що пишете. Це така сверблячка, що всіх нападає. Як кір. А ви не соромтесь і принесіть свої вірші. Я певен, що і вірші у вас гарні, бо ви талановита людина. А талановиті люди — вони майже завжди талановиті в багатьох ділянках.

Софія Іванівна заграла «Пливе човен» із такими якимось гарними варіаціями, що Тарас аж насмілився попросити ще.

— А принесете свої вірші, тоді заграю все, що хочете.

Червоніючи, як дівчина, Тарас обіцяв принести.

— Ну, тепер заграю. Кажіть що.

Тарас попросив «Прелюдії» Шопена. Софія Іванівна бистро скинула очима на Шевченка — звідки цей мужикуватий хлопець знає Шопена? А він ще більше її здивував, коли взяла кілька пасажів, а він зауважив, що це з концерту Фільце. Хвалив «Полонез» Черні, а про сьомий концерт Штейбельта сказав, що він сухий.

Зачарований виходив Тарас з дому Григоровичів. У подяку так стиснув руку Сошенкові, що той аж крикнув.

Тарас хотів дотримати слова і прочитати Григоровичам що-небудь із своїх віршів. Але коли почав перебирати шматки пописаного паперу, то нічого не знайшов путящого. Все якесь таке... Сум та сльози. Чому в російських віршах того не бачив? Веселенько так та бадьористенько.

Після довгих вагань вибрав вірша про причинну дівчину. Колись про неї матуся говорила йому. Коли писав, то здавалося йому досить добрим, а от, перечитуючи, не бачив нічого цікавого. І як читати людям, які звикли до віршів Пушкіна, Жуковського! А тут «ух-ух, солом'яний дух, дух»?..

Мізерною здалась Тарасові вся його «творчість», він хотів був відмовитись не тільки від читання, а й від писання. Але потім роздумав і пішов.

У Григоровичів сиділа якась поважна дама, але Тарас і не вслухався, як її назвали. Коли скінчився чай, Софія Іванівна звернулася до Тараса:

— Ну що, принесли свої вірші?

Тарас зніяковів. Мовчки вийняв чвертку паперу з кишені.

— От і добре. Давайте перейдемо до зали, там і послухаємо. Це, Маріє Степанівно, наш земляк. Художник і поет.

А Тарасові хоч крізь землю провалитися.

Почав читати. Голос тремтить, слова ковтаються. Мова йде про бурю на Дніпрі — а слів не чути. Тарас іще більше ніяковіє. Йому здається, що слухачі от-от розсміються.

Але коли глянув непомітно на присутніх, то побачив, що Софія Іванівна немов завмерла на кушетці, її гостя теж. Василь Іванович обіпер обидві руки на коліна, а лице таке серйозне стало.

Голос Тараса зміцнів, набрав виразності. Жалібно прозвучала скарга дівчини-сироти. Місяць вийшов з-за хмари, русалки завели танок — і серед петербурзької обстановки повіяло таємницею Дніпрових глибин. А коли Шевченко гарно і виразно прочитав опис ранку, Григорович устав

і підійшов до вікна. Тарас глянув на нього і побачив, що це не демонстрація, а вираз схвильованості. Хвиля гарячої радості пройшла від серця, і Тарас почав іще краще читати.

Кінець вірша, де говориться про дві сиротливі могили у полі, вийшов зворушуючий. Переставши, Тарас глянув... Софія Іванівна сидить рівно на кушетці, а сльози течуть у неї по щоках. Гостя одвернулася і витирає очі хусточкою, а Григорович стоїть коло вікна і барабанить пальцями по склі...

Боже!.. Та невже ж вони плачуть від отого мого вірша? Та невже ж моє писання щось значить, чогось варте?

Мабуть, таки було чогось варте, бо Софія Іванівна, як була вся в сльозах, підійшла до Тараса і поцілувала в чоло. А Василь Іванович почав був говорити:

— Та-а... Ну, знаєте, земляче... Це...— і не знав, що сказати далі.

Коли всі трохи одійшли, почалася жвава розмова. Різні місця по-різному подобалися. Дамам більше любовна лірика, Василеві Івановичу — описи природи.

— Ото у вас як ранок настає... Де воно? Ану дайте, я сам прочитаю! — І читав:

«Защебетав жайворонок... закувала зозуленька... Защебетав соловейко... пішла луна гаєм... червоніє за горою... плугатар співає... Чорніє гай... де ляхи ходили... Засиніли понад Дніпром високі могили...»

— Та це ж знаєте... ну, я не можу сказати словами. Ось же воно, живе, стоїть у мене перед очима, і ви мов перенесли мене в рідну Полтавщину. Тала-ант, талант! Великий у вас талант до віршів. І до живопису! Прямо якась криниця талантів з вас. Ні, таким людям загибати не можна давати. Це був би гріх перед Україною. Не журіться, земляче! Щось та вже зробимо гуртом! Правда?

Гостя відповіла:

— Я не знаю, про що, власне, йде річ, але все, чим тільки зможу служити, все зроблю з великою охотою.

— О! Чуєте, земляче?

Ще ніколи не вертав Тарас додому таким щасливим.

Григорович, не хотячи тратити часу, одразу перейшов до діла. Закликав Сошенка і розпитував, в якому стані

справа звільнення Шевченка. Зі слів Сошенка виходило, що в ніякому.

— Карло Павлович спочатку взявся було, ото ходив навіть до Енгельгардтів, тільки з того нічого не вийшло. То він, мабуть, охолов до цього діла й тепер мовчить.

— А в складчину?

— В складчину, може, було б і можна, але хто тим буде клопотати собі голову? Я, наприклад, з охотою взявся б, але що я виходжу? Серед своєї братви будуть давати полтинниками. А до таких, що дали б дві-три сотні — я не знаю, як доступити...

Григорович задумався.

— То правда... А між тим дати загинути такому чоловікові — це був би великий гріх. Ви знаєте, що він і вірші пише?

— Ні, не знаю.

— О, та ще які! Ми всі плакали, як він нам читав. Так от що. Просіть до мене на завтра Брюллова, Жуковського, Венеціанова. Є у мене один план.

Ідея Григоровича була така: нехай Брюллов намалює портрет Жуковського, а потім того портрета розіграти в лотерею. На портрет Жуковського роботи Брюллова знайдеться багато охочих. А Венеціанов, буваючи при дворі, запропонує і серед великих княжен узяти участь в лотереї. Щось куплять при дворі, щось удасться продати між своїми. Михайло Юрійович Вельгорський серед аристократів пустить, та й ми всі потрохи.

Словом, план був конкретний. Тепер слово за виконавцями.

На другий день він питав:

— То ви згодні, Карле Павловичу?

— Я з охотою.

— А ви, Василю Андрійовичу? — до Жуковського.

— З умовою, що цей розбійник не замучить мене безконечними сеансами.

— А ви, Олексію Гавриловичу? — звернувся до Венеціанова.

— Мені, значить, знов у ролі благородного маклера? Готов хоч зараз.

Все було вирішено скоро. Домовилися самому Шевченкові про це нічого не говорити, а зробити йому, так би мовити, сюрприз. І це була помилка, яка мало не скінчилася трагічно.

Свобода Тарасова добігала кінця. Ширяєв вимагав до роботи. Ще кілька днів — і треба розпрощатися і з рисуванням, і з усім. Всі ці успіхи, похвали і сльози — все це дуже гарно. Але що ж, коли воно все минуло, як луна гаєм, а ти як був рабом, так рабом і зостанешся.

Одчай заповзав у душу. Очевидно, побалакали, побалакали добрі люди та й забули. Та кому й охота клопотати собі голову чужими турботами? У всякого і своїх досить...

Одчай заволодів душею Тараса. Нічого не сказавши Сошенку, увечері вийшов від нього й пішов понад Невою.

Було холодно. То хоч то й називається по-петербурзькому весна, але то тільки так називалося. З моря потягав пронизливий вітер, а на Неві коло берега і підмерзало трохи.

Тарас вийшов на безлюдне місце, оглянувся туди-сюди, бистро скинув із себе одежу і кинувся у воду.

Мов обпекло його, але він стояв по шию у воді. Вже через кілька секунд кістки в ногах почали нити — а він стояв, напружуючи всю свою волю. Помалу вийшов і одягся.

Згодом цей експеримент повторив, а потім сів на лавку на Набережній, і його почало продувати. Коли вернув до Сошенка, уже ламало ноги і відчулася слабість. Під ранок сильна температура, озноб.

Сошенко перелякався, побіг за доктором. Доктор сказав, що зараз же треба лягати до лікарні.

— А документи у нього в порядку?

— У нього немає жодних документів.

— Ну, так тоді його в лікарню не приймуть.

Сошенко збентежився.

— То як же буде?

Лікар подумав, подумав:

— Хіба от що... Я маю зв'язок із лікарнею Святої Марії-Магдалини.

— Ця, що біля Туглового моста?

— Так. Головний лікар — мій приятель. По моїй записці він прийме хворого зараз, а ви тим часом вистарайте потрібні документи.

Так Тарас потрапив до лікарні. Він був непритомний і марив. Не можна було розібрати, що він говорить, хіба окремі слова:

«Червоне... усе червоне...»

Вісім днів Тарас був у маячінні, і Сошенка не пускали до нього. На дев'ятий дозволили тільки підійти.

Сошенко підійшов з навмисне веселим виглядом. Тарас мовчав і тільки дивився, але з таким сердечним виглядом, що Сошенкові хотілося кинутись йому на шию.

Тарас хотів щось сказати — лікар не дозволив; хотів простягнути руку — теж заборонили йому. Тарас заплакав.

Вийшовши з лікарні, Сошенко пішов до Брюллова. Той повів його до майстерні і показав портрет Жуковського. Сам сів напроти й, може, з півгодини сидів мовчки. Потім:

— Погляд треба зробити м'якшим. У нього ж вірші та й м'які...

Сошенко хотів щось сказати, але Брюллов не дав.

— А ви знаєте, на яку ціль призначається цей портрет?

— Ні, не знаю.

Брюллов знов замовк і, може, хвилин десять мовчав, дивлячись на портрет. Потім устав, узяв капелюх.

— Ходімте на вулицю, я вам скажу.

Але коли вони вийшли, Брюллов промовив:

— Ні, я роздумав. Про такі речі не треба говорити передчасно. А що ваш протеже, краще йому?

— Лікарі кажуть, що головна небезпека ніби минула.

Сошенко потроху догадувався, на яку ціль призначається портрет, але сам не хотів собі вірити. Пішов до Жуковського — може, той скаже. Але у Жуковського саме сиділа якась високопоставлена особа — і Сошенко не міг говорити про це.

Тарас поправлявся швидко, але був невеселий.

— Оце ти одужаєш, — казав Сошенко, — мусив би радіти, а ти такий сумний усе. Чого?

— Я сам не знаю...

Дні йшли, а настрій Тарасів не поліпшувався. Чи не краще було замість лізти в льодяну воду в Неві просто шубовснути туди вниз головою?

Сошенко не міг дивитися байдуже на цей сум. Пробував розважати — нічого не виходило. Та нічого було й казати такого, що могло б розважити одразу. Брюллов мовчить.

Коли Сошенко, побачивши, що в Карла Павловича портрета вже нема, спитав, де він. Той відповів:

— Скоро довідаєтеся.

І дійсно: двадцять другого квітня 1838 року Сошенко дістав записку:

Шановний Іване Максимовичу!

Приходьте завтра об одинадцятій до Карла Павловича й чекайте мене у нього. Дождіться обов'язково: я хоч і пізно, а все ж приїду.

Ваш В. Жуковський.

P.S. Приведіть, якщо можна, і його з собою.

Першим рухом Сошенка було бігти до Тараса. Але потім роздумав. Точно ж записка нічого не говорить. Ану ж там не витанцюється! А потім — лікар категорично заборонив всякі вісті — і гарні, і погані.

— У нас в медицині занотовано десятки таких випадків, коли нервові хворі діставали божевілля при дуже радісних або дуже сумних вістках.

Треба було терпеливо ждати наступного дня.

Рівно об одинадцятій Сошенко був біля дверей Брюллова. Лук'ян, одчинивши, сказав:

— Просили підождати.

Сошенко пройшов до майстерні. Там побачив знамениту картину Цампієрі — «Іоанн Богослов», яку знав досі тільки з естампів, бо оригінал знаходився в кабінеті імператора.

Сошенко так задивився на картину, що й не почув, як увійшли до майстерні Брюллов, Жуковський і граф Вельгорський. Сошенко поклонився.

Гості довго любувалися твором Цампієрі, перекидаючись словами, аж поки Вельгорський не сказав:

— Але ж бо ми, панове, прийшли сюди не ради Цампієрі.

— А правда!.. Іване Максимовичу. А чому ви самі?

— Йому ще не можна: лікар заборонив.

— Ага. Ну, то тоді читайте ви.

Жуковський якимсь особливим рухом витяг з кишені аркуш паперу і подав Сошенкові. У всіх присутніх теж були обличчя незвичайні. Мов світилися.

Сошенко розгорнув і почав читати. Це була одпускна, підписана Енгельгардтом і засвідчена підписами Брюллова, Жуковського і Вельгорського.

Сошенко був такий схвильований, наче це була одпускна його самого. Щось говорив, якісь слова подяки, але що можна сказати в таку хвилину?

На загальній нараді було вирішено не говорити нічого Тарасові, аж поки не дозволить лікар. Та все воно вийшло не так.

На наступний день Сошенко ледве встав, як до нього вбіг Ширяєв. Та такий схвильований.

— От спасибі вам, так спасибі! Одолжили, нічого сказать.

— В чім річ?

— А ви буцімто і не знаєте! Ограбили ви мене, от що! Сезон починається, а ви викрали в мене кращого робітника. Я, може, кількасот по вашій милості втрачаю!

— І все ж я не розумію, яким чином я попав у грабителі?

— Тараса ви у мене забрали, от що! Вчора закликав мене Енгельгардт і каже, що контракт наш із ним зривається, бо Тарас викупився на волю. Я тоді, як дурний, до Тараса в лікарню, а він нічого не знає.

— Та чого ж ви від мене хочете?

— Я хочу знати, чи тому правда?

— Правда.

— Ага! Ну, спасибі ж вам. Якби міг, так ще й лучче віддячився б.

— На щастя, не можете...

— Порядні люди так не роблять. Прийти, ягничкою прикинутись: одпустіть на півмісяця, одпустіть на місяць,

нехай хлопець порисує. От і дорисувались!.. Я ж казав!.. Чула моя душа, що з тих одлучок добра не буде. От воно на те і вийшло!..

Ширяєв пішов, лаючись, а Сошенко — до лікарні.

Тарас стояв у коридорі й, видно, ждав. Побачивши Сошенка, аж кинувся до нього.

— Чи правда... Чи можна вірити тому, що я чув?..

— Але ж я не знаю, що ти чув.

— Мені казав учора хазяїн, що я... ніби мене...

Він не міг скінчити фрази від хвилювання. А потім заплакав.

— Заспокійся, — мовив Сошенко. — Це правда, але як ти будеш так хвилюватися, то я тобі нічого не скажу.

Тарас не міг заспокоїтись і плакав все дужче й дужче. Сошенко перелякався й не знав, що робити. Хтось із «ходячих» хворих побіг до лікаря.

Прийшов лікар і накинувся на Сошенка:

— Як ви могли так! Я ж вам казав!..

— Докторе! — викрикнув Тарас. — Я вільний!.. Я... — і впав непритомний.

— От бачите? Це ваша робота! Я вас попереджав, йому не можна хвилюватися. Як ви цього не розумієте? Давайте занесем на ліжко...

На щастя, зомління було неглибоке. Тарас повів очима. Потім згадав, знов заплакав, тільки вже теплими, спокійними сльозами.

Так Шевченко став вільним. Це було на двадцять п'ятому році його життя.

ГНАТ ХОТКЕВИЧ І ЙОГО ПРОЗА

Він не міг достеменно передбачити часу свого арешту, тим більше, звинувачень у шпигунській роботі на користь Німеччини, але, добре знаючи історію України, мартиролог тих, хто виборював її державницькі інтереси, був свідомий своєї долі. «Любов до людськості — се абстракт... — писав Г. Хоткевич у статті «Цим Шевченко великий». — Любов до рідного краю — се, правда, стадія, ступінь до переходу в храм вічної абстрактної любові до людей, але стадія неминуча. Скочити через неї прямо до вселюдськості неможливо»[1]. Ось чому під гаслами національних революцій переживала все XIX століття значна частина Європи, в той час як для України цей період був продовжений аж до кінця століття XX. Гнат Хоткевич як громадський та політичний діяч, як письменник, критик, перекладач, історик, етнограф, мистецтвознавець, композитор, актор, режисер, педагог жив і працював у часовому річищі буремної доби, готуючи тим самим прихід майбутнього незалежній Україні.

Народився Гнат Мартинович Хоткевич 31 грудня 1877 року в м. Харкові, культурному центрі Слобожанщини, славне літочислення якого ведеться від засновника козака Харка, а продовжується звитяжним запорозьким кошовим отаманом Іваном Сірком. Щоліта батько й мати Гнатка наймалися до купця П. Михайлова і разом з його родиною жили в селі Дергачі під Харковом. Звідси перші враження дитини від сільської природи і перші захоплення звуками бандури сліпого дядька Павла. А коли хлопчак подорослішав і прочитав «Кобзаря», то серед поетових лірників упізнав свого тамтешнього бандуриста. «Заповіт» і всі твори Шевченка, які пощастило прочитати, з магічною силою увійшли в душу Г. Хоткевича як найбільша правда життя, як голос совісті і справедливості. Отой голос ніколи не давав йому заспокоїтися, був тим несхибним орієнтиром, що в будь-якій особистій чи суспільній ситуації і виводив на потрібний шлях. Відтоді дві стихії — поетичне слово й музика — скрізь незмінно супроводжували Гната Хоткевича, формуючи його мистецьку індивідуальність. Згодом він візьме собі літературний псев-

[1] *Хоткевич Г.* Твори у 2-х т. — К., 1966. — Т. 1. — С. 448.

донім Гнат Галайда і під цим прибраним ім'ям даватиме концерти гри на бандурі. Б. Лазаревський, який чув Г. Хоткевича на вечорі Т. Шевченка, так писав 1902 року про свої враження А. Чехову: «Величезний успіх випав на долю бандуриста Галайди... Бандура у нього в руках, як оркестр. Це не кобза, а справжня бандура, і її приємно слухати кожному — і малоросу... і німцеві, і поляку»[1]. Але це буде пізніше.

А поки що... хлопець ріс. Маючи активну вдачу, з перших своїх самостійних кроків мимоволі намагався впливати на інших. У Харківському реальному училищі (1890—1894) він вже свідомо цікавиться історією свого краю, збирає фольклор, вчиться грі на бандурі та скрипці, захоплюється літературою. Виїжджаючи на літо в Дергачі, Г. Хоткевич організовує свою школу. Серед його підопічних був і Опанас Матюшенко, майбутній ініціатор повстання на панцернику «Князь Потемкин-Таврический». Взаємини з О. Матюшенком — окрема сторінка біографії Г. Хоткевича[2].

Харків як промисловий центр визначив майбутню професію юнака. Г. Хоткевич вступає до Харківського технологічного інституту. Водночас тут починається і його філологічна освіта. Але, крім науки, молоду людину постійно цікавила політика. І як наслідок — за участь у демонстраціях Г. Хоткевича вислано з міста на два роки без права повернення. Ця «зустріч» з поліцією була першою, але не останньою в житті письменника. Допоміг у скруті М. Лисенко. Він узяв неблагонадійного студента до себе в хор. З виступів у хорі й почав Г. Хоткевич свій шлях бандуриста-професіонала. А М. Лисенко вже ніколи не випускав з уваги талановитого учня, і коли 1904 року йому вдалося в Києві відкрити Музично-драматичну школу, то посаду викладача гри на бандурі він мав намір запропонувати Хоткевичу. («Из интеллигентов, достигших виртуозности на бандуре, я знаю пока одного лишь некоего Хоткевича, исполнявшего народный репертуар и даже творившего на этом инструменте свои сочинения», — так писав М. Лисенко 6 травня 1907 року В. Чубук-Подольському)[3]. За півтора місяця до смерті він ще раз повторить цю думку уже в листі до М. Данька, українського педагога і культурного діяча[4].

1900 року на клопотання Інституту Г. Хоткевича було поновлено студентом, і диплом інженера-технолога він таки одержав. Відмовившись від посади начальника Таганрозького депо, він працюватиме в технічному відділі служби тяги Харківсько-Миколаївської залізниці аж до початку революційних подій 1905 року. Здавалося б, перед ним стелилася досить-таки приваблива технічна кар'єра, адже в доробку студента був проект чотиритактного двигуна для залізничного локомотива — ідея, що винахідниками в інших країнах була зреалізована значно пізніше. Але переважили культурно-громадські та творчі зацікавлення. Тим більше, що вони, ці зацікавлення, існували завжди. Одразу після вступу до

---

[1] Записки Отдела рукописей Всесоюзной библиотеки им. В. И. Ленина. — Вып. 5. — 1939. — С. 44.

[2] Див.: Буковина від 15 листопада 1907 р.

[3] *Лисенко М.* Листи. — К., 1964. — С. 402—403.

[4] Там само. — С. 433.

Інституту Г. Хоткевич по селах Харківщини ставить п'єси «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Бурлаку» І. Карпенка-Карого. Пробує також писати художні твори і 1897 року публікує у львівському журналі «Зоря» перше своє оповідання «Грузинка», а з виходом «Літературно-наукового вісника» він стає одним з активних його співробітників.

У кінці XIX — на початку XX століття, коли в громадське і письменницьке життя краю включається Г. Хоткевич, національно-культурні зрушення в його центрі — Харкові відбувалися завдяки університетським ученим Д. Багалієві та М. Сумцову, подружжям Русових, Єфименків, Алчевських. Їхніми зусиллями було розгорнуто мережу культурно-освітніх закладів (Харківське історико-філологічне товариство, Товариство поширення в народі грамотності, недільні школи, бібліотеки), видавничу діяльність, наукове краєзнавство. Давні університетські традиції, закладені П. Гулаком-Артемовським, М. Метлинським, І. Срезневським, відроджувалися, хоча, на жаль, без колишніх тривких зв'язків з Києвом, Москвою, Петербургом, Варшавою, Прагою, Італією. Правда, з Європою Слобожанщину продовжували єднати всесвітньо відомі імена Г. Сковороди, В. Вернадського, О. Потебні...

Свій внесок у розбудову Харкова як культурного центру, якому судилося у 1920-х роках стати столицею України, Г. Хоткевич розпочав, цілком зрозуміло, із справ йому близьких: 1899 року він збирає з усієї України кобзарів та лірників, організовує їхній виступ на XII Археологічному з'їзді. Своїм словом на захист кобзарського мистецтва Г. Хоткевич викликав невдоволення офіційної влади, але це не спинило його нестримної організаторської діяльності: у харківському Товаристві грамотності засновує видавничу українську комісію, створює перший в Україні театральний робітничий гурток, що під час його керівництва виріс у справжній театр і активно діяв з 1902-го до середини 1905 року. Гуцульський театр — то буде пізніша і серйозніша робота, але вже в еміграції, куди Г. Хоткевич змушений буде тікати від переслідувань за участь у маніфестаціях 1905 року.

Значною подією в житті Г. Хоткевича стало відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. Сюди 30 серпня 1903 року з'їхався цвіт української інтелігенції. Вшанування пам'яті автора «Енеїди» перетворилося на своєрідний письменницький форум, на якому порушувалися не лише питання літературного життя, а й української справи в цілому. Незважаючи на те, що Г. Хоткевич вже мав модерну прозову збірку («Поезія в прозі», 1902), переважна більшість присутніх сприймала його передусім як бандуриста, виконавця-віртуоза та художнього керівника першого українського робітничого театру, який з великим успіхом виступав у харківському Народному домі. Як такий, власне, Г. Хоткевич і прибув до Полтави на урочистості. Він привіз адрес від групи українських робітників. Тут Г. Хоткевич спілкувався з М. Старицьким, Оленою Пчілкою, В. Самійленком, Лесею Українкою, М. Коцюбинським та іншими письменниками й культурними діячами, частина з яких свого часу

належала до таємного політичного товариства «Братство тарасівців» (1891—1898), ідеологічні постулати якого, окрім культурно-просвітницьких, стосувалися й політичних вимог — повної автономії для всіх народів Російської імперії. Серед них був «тарасівець» М. Міхновський, вже на той час відомий брошурою «Самостійна Україна» (1900). Саме він утвердив молодого Хоткевича на державницьких позиціях.

Найпершу підтримку в будь-якій справі Г. Хоткевич завжди мав у родині Алчевських, де серед молоді обговорювалися питання не тільки політики, а й мистецтва. І не дивно, адже всі діти Алчевських були обдарованими: старший син Дмитро грав на віолончелі, Григорій став композитором, Іван — славетним співаком, Анна малювала, Микола рано виявив педагогічні здібності. Христина писала вірші і вже була підтримана І. Франком та О. Кобилянською. Родина Алчевських стала для Г. Хоткевича своєрідним духовним центром. Х. Д. Алчевську як організатора Харківської жіночої недільної школи знали не лише в Росії, а й далеко за її межами. Вона була віце-президентом Міжнародної ліги освіти, почесним членом багатьох освітніх товариств, нагороджена золотими медалями Московського і Петербурзького комітетів грамотності. На виставках в Антверпені, Парижі, Чикаго тритомний критико-біографічний покажчик літератури «Что читать народу?» (1884—1906), створений з ініціативи і під керівництвом Христини Данилівни, також був відзначений найвищими нагородами. Але якщо під тиском офіційної політики Х. Д. Алчевська змушена була поширювати освіту в Україні російською мовою, то в межах родини культивувалося україножильство. Показово вже те, що з ініціативи Христини Данилівни і на кошти її сім'ї 1899 року в садибі Алчевських було споруджено перший в Україні пам'ятник Т. Г. Шевченкові (скульптор — В. Беклемішев)[1]. Своїми серед своїх у цій родині, окрім М. Міхновського, були О. Олесь, М. Обачний, Грицько Григоренко, М. Вороний, Б. Грінченко.

Велику роль в житті і творчому становленні Г. Хоткевича відіграла ще одна харківська родина — Єфименків: тут Петро Савич навертав до вивчення життя народу, а Олександра Яківна прищеплювала смак до історії як науки, тут відбулася його зустріч з Д. Антоновичем, започатковувалося видавниче угруповання «Выдано Вс. И. Гуртом», благословлялася у життя перша книжечка Г. Хоткевича «Добром усе переможеш» (1899), тут молодий автор познайомився з творами Ф. Ніцше і захопився ними так, що удвох з М. Мочульським навіть перекладали щось з нього українською мовою. Ось звідки у творчості Хоткевича ніцшеанські мотиви!

Революція 1905 року змінила акценти у творчості багатьох письменників. Українська інтелігенція брала активну участь в революційних подіях, бо сподівалася не лише на соціальне, а й національне визволення народу. І Хоткевич — серед них. Після початку воєнних дій його одразу обирають головою Центрального комітету залізничників Харківського вузла, хоча він не належав до жодної партії, а також посилають

[1] Див.: Бюст Т. Г. Шевченко. — Киевская старина. — Т. 21. — 1900. — С. 156.

до Москви делегатом на Всеросійський з'їзд залізничників, де він волею обставин стане учасником відомого московського збройного повстання. Проте дуже швидко надійде поразка. Вона змусить переховуватися у друзів (художника С. Васильківського зокрема), а на початку 1906 року за допомоги Лесі Українки Г. Хоткевич емігрує до Галичини. Вже в еміграції на основі особистих вражень від революційних подій він напише хронікально-репортажний цикл «Малі образки великої справи», п'єсу «Лихоліття» з підзаголовком «Хроніка поч. XX ст.», яка 1906 року в Галичині дістане першу премію на конкурсі кращих драматичних творів року, драматичний малюнок «Вони» та пізніше вже — «Село 1905 року». Ці три п'єси складуть своєрідну трилогію, де виявлено погляди на революцію різних прошарків українського населення. А 1926 року, крім усього, у Харкові побачать світ його «Спогади про революцію 1905 року».

Львів стане першим пунктом проживання Г. Хоткевича на еміграції, що і відкриє новий етап у його житті. Маючи артистичну вдачу, Г. Хоткевич швидко увійде до кола львівської інтелігенції, зійдеться з В. Гнатюком, який і умовить його податися до мальовничої Гуцульщини і саме до Криворівні, «української Швейцарії», яку відвідали — кожен свого часу — І. Франко, М. Грушевський, В. Гнатюк, М. Коцюбинський, М. Могилянський, А. Крушельницький, О. Олесь, О. Маковей, В. Стефаник, О. Кобилянська та багато інших культурних діячів. Так Г. Хоткевич і зробить, але перед тим об'їде з бандурою всю Галичину й Буковину, скрізь залишаючи незабутні враження від своєї неперевершеної гри[1].

У Карпатах Г. Хоткевича дивуватиме все: і розкішна природа, і гуцули, їхні звичаї, обряди, вірування. Відтоді він стане співцем цього казкового краю та його людей — напише повість «Камінна душа» (1911), п'єсу про Довбуша, пізніше великий роман про нього, «Гірські акварелі» (1914), «Гуцульські образки» (1924). Перебуваючи в Західній Україні з 1906 по 1912 рік, Г. Хоткевич, крім того, що працюватиме творчо, організує ще й Гуцульський театр, дивовижний театрально-етнографічний ансамбль із жителів Гуцульщини, напише для нього цикл п'єс («Гуцульський рік», «Непросте», «Довбуш» та ін.).

Наприкінці 1909 року в селі Красноїлі він підготує для новоствореного театру п'єсу «Верховинці». Вона стане особливо близькою акторам, оскільки її головний герой — опришок Антось Ревізорчук — родом з тутешнього села і гуцули знали про нього багато переказів. Успіх вистави навів Хоткевича на думку гастролювати зі своїми аматорами не лише по Україні, а й за її межами. Гуцульський театр — особливе явище: майже всі його актори, будучи неписьменними, вивчали ролі з голосу, виступали у своєму буденному вбранні. Цим театром гаряче захоплювалася Марія Заньковецька, сама вона і рятувала його артистів від голоду в дні імперіалістичної війни, у цій справі допомагала й Х. Д. Алчевська. Частина трупи, якій вдалося виїхати на Наддніпрянщину, давала концерти в Харкові, Одесі,

[1] Див.: *Людкевич С.* Відродження бандури. — Світ. — 1906. — № 7. — С. 109—110; *Кобринська Н.* Українська бандура. — Промінь. — 1906. — № 19.

Миколаєві, Херсоні, навіть у Москві. За всіх позитивних вражень від Галичини, а їх було чимало (взяти до уваги хоча б зустрічі з І. Франком, О. Кобилянською, В. Стефаником), Г. Хоткевича тягне додому, на Східну Україну. Проте, як тільки він повертається до Харкова, його одразу заарештовують, правда ненадовго. І вже 1913 року він стає редактором журналу «Вісник культури і життя», видає ілюстрований «Альбом історичних портретів» (із ґрунтовною передмовою), куди увійшли нариси про Б. Хмельницького, Івана Мазепу, Івана Скоропадського та Федора Ольгердовича. Водночас, вірний собі, Г. Хоткевич не забуває і про громадську роботу: відновлює діяльність робітничого театру, з Галичини перевозить групу народних умільців і відкриває в Харкові майстерню гуцульських виробів, готує програму етнографічних концертів народів тодішньої Росії.

Вибухову деструктивність у всі ці наміри вносить Перша світова війна. Г. Хоткевича, як політично неблагонадійного, за розпорядженням департаменту поліції в березні 1916 року висилають до Бєлгорода, в Курську губернію, а далі — до Воронежа. Але він ще встигає виступити на останньому зібранні «Літературно-наукового відділу товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка», обстоюючи думку про необхідність об'єднання інтеліґенції, робітників та селян з метою виборювання для України державної самостійності.

Повертається Г. Хоткевич до Харкова лише 1917 року і, як завжди, одразу включається до революційного руху, але цього разу власне українського. На загальних зборах українців міста його обирають головою Харківського Українського Організаційного Комітету з метою проведення Першого Харківського губернського з'їзду представників організованого українського населення Слобожанщини. Г. Хоткевич видає газету «Рідне слово» як орган згаданого Комітету, що пізніше увійде до видавничої спілки «Рідне слово», теж заснованої Г. Хоткевичем. Залишаючись прихильником консолідації українського народу, у статті «Кілька думок» він чітко визначить необхідну поетапність української революції: «...Не партія, і не група, і не класа повалили самодержавіє, — писав він, — а єдність державно-історичної мисли народу... Тепер приходить інша фаза — єднання національне. Всій нації, як раніше всій державі, треба дати свободу. Бо самодержавіє політичне повалене, але далеко ще не повалене самодержавіє російської "демократичної" мисли... А от коли б національна думка була б так само скристалізована — наступило б те єднання, що ми вже бачили. І у нас, українського народу, спільно, плече з плечем стали б усі партії, усі, кому дороге щастя рідного краю. І при сім єднанню знов вийшов би той самий результат — народу, всьому, були би здобуті належні йому права. А тоді вже можна було би видвигати наперед ще нижчий щабель суспільної боротьби — суперечку класову»[1]. 1917 року Г. Хоткевич у видавництві «Рідне слово» друкує свою брошуру «Хто ми і чого нам треба». Напередодні проголошення Української Народної Республіки вона мала велике значення у формуван-

[1] Рідне слово. — 1917. — № 7.

ні політичної свідомості загалу. Наступного року в Полтаві побачить світ перша частина «Історії України», написана Г. Хоткевичем «для шкіл вищих — початкових і середніх». Значною мірою саме політичними змаганнями Хоткевича, постійною боротьбою за державність України можна пояснити його сталий письменницький інтерес до історії України та її героїчного минулого, а також задуми романів «Берестечко», «Довбуш», драми «О полку Ігоревім», тетралогії «Богдан Хмельницький» і тетралогії про Т. Шевченка «З сім'ї геніїв».

Та Українська Народна Республіка не втримала своєї самостійності!.. І знову на національну інтелігенцію чекав новий етап боротьби... І — чергова розправа, тільки не всі це чітко усвідомлювали.

За радянського часу Г. Хоткевич поєднує творчу роботу з педагогічною. Протягом 1921—1928 років викладає українську мову та літературу в Дергачівському зооветтехнікумі, а пізніше керує класом бандури в Харківському музично-драматичному інституті. Крім того, 1927 року організовує Державну капелу бандуристів ім. Т. Г. Шевченка. Як композитор до 1928 року він створив 182 музичних твори: 69 п'єс для бандури, 27 інструментальних творів, хори та романси на слова українських поетів. Паралельно перекладає п'єси В. Шекспіра («Комедія помилок», «Приборкання норовистої», Ж.-Б. Мольєра («Любовна досада», «Все не в лад», «Ото ревнощі»), Ф. Шіллера («Вільгельм Телль»), В. Гюго («Король забавляється»), «Шакунталу» Калідаси, «Козаків» Л. Толстого, «Кордіана і Хама» Л. Кручковського, «Спартака» Р. Джованьолі і, поза тим, власні твори та твори своїх українських колег російською мовою... Пише дослідження і розвідки «Григорій Саввич Сковорода. Український філософ» (1920), «Народний і середньовічний театр в Галичині» (1924), «Театр 1848 р.» (1932).

Проте українська інтелігенція так звикла до невгамовного ентузіазму Г. Хоткевича, що багато хто закидав йому: «...а чому ви не напишете школи до бандури? А чому це у вас у цьому році тільки одна книжечка вийшла? А де той роман великий, що ви обіцяли нам дати? А чому ви не устроїте публічного вечора Шевченка — це ваш обов'язок?!»[1]. Та дарма нарікали: підготує до друку і «Підручник гри на бандурі» (1929—1931), і працю «Музичні інструменти українського народу» (1930). А 1921 року на одному з вечорів пам'яті Т. Шевченка ще раз засвідчить шану великому поетові — зачитає доповідь «Шевченко і Федькович», в якій порушить питання про роль Шевченка у формуванні творчих індивідуальностей. Але надалі майже вся його увага буде зосереджена на підсумковій роботі життя, романі про Т. Шевченка. Г. Хоткевич напише цілий ряд шевченкознавчих статей та досліджень, музичні твори на слова Т. Шевченка. Це був той щасливий випадок, коли композитор, натхнений поезією великого українського співця, знайде для неї адекватні музичні образи. Серед композиторського доробку Хоткевича найбільша частина — твори на слова Кобзаря. Це — мішані хори «Ой, діброво, темний

[1] З листа, що зберігається в родинному архіві Б. Ф. Матушевського.

гаю», «Попід горою, яром, долом», «Реве та стогне Дніпр широкий», «Защебетав жайворонок», однорідні хори «Зоре моя вечірня», «Наш отаман Гамалія», «Тече вода в синє море». Збереглися також фрагменти композицій на тексти з поеми «Гайдамаки»: «Все йде, все минає», «Задзвонили усі дзвони» та ін.[1]

Грандіозну за задумом тетралогію про Тараса Шевченка Г. Хоткевичу, на жаль, не пощастить завершити — життєпис поета він доведе до викупу з неволі... Далі — не встигне. Правда... побачить вісім томів харківського видання своїх творів (1928—1932).

Гната Хоткевича було заарештовано 8 жовтня 1938 року і розстріляно як «ворога народу».

* * *

Фелікс Якубовський, завершуючи 1928 року рецензію на Т. І. Рухівського багатотомного видання творів Г. Хоткевича, зазначав: «Загострюємо увагу читачів на цікавому письменникові, що лишився в історії нашої літератури на якомусь останньому чи передостанньому плані з причин, які випливають, по-перше, з його багатостильности, з браку твердої спрямованости, по-друге — з своєрідної фракційности народницької критики»[2]. В останньому випадку йшлося про С. Єфремова. І все ж, поза критичними, позитивні прижиттєві відгуки були. Не можна не згадати принаймні трьох. Перший — І. Франка. У статті «З останніх десятиліть XIX ст.» (1901), ведучи мову про молоду когорту письменників «нової школи», він особно згадував Б. Грінченка, А. Кримського та Г. Хоткевича, об'єднуючи їх передусім на грунті «універсалізму». Мовляв, вони належали до перехідної формації: мали новочасний європейський смак, розуміння літератури, прогресивні суспільні й політичні погляди і в будь-якій іншій літературі могли б розвинутися до великих письменників, але в Україні на заваді їм був «непочатий переліг». Але, незважаючи на ці загальні обставини та попри перевагу суб'єктивного, ліричного елемента в ранній творчості Г. Хоткевича, що почасти не давав змоги молодому авторові досконало вивершувати художні картини, І. Франко саме від нього сподівався подальшого талановитого розвою[3].

Новий етап творчості письменника фіксував М. Яцків, який через п'ять років після І. Франка писав: «Одинокий модерніст між наймолодшими українськими письменниками, Гнат Хоткевич, могучий талант, дух з розмахом, маляр і музик...»[4] Третій відгук належить О. Білецькому, який у приватному листі до письменника 1937 року (за рік до арешту) високо оцінив Г. Хоткевича як художника слова, зазначивши, що

---

[1] Див.: *Семенюк М.* Архівні дослідження музичної спадщини Гната Хоткевича. — Традиція і національно-культурний поступ: Збірка наукових праць. — Харків, 2005.

[2] Критика. — 1928. — № 7. — С. 137.

[3] *Франко І.* Зібрання творів у 50-ти т. — К., 1984. — Т. 41. — С. 516.

[4] *Яцків М.* Антін Володиславич. Із книги життя: Нариси. — Світ. — 1906. — Ч. 6. — С. 92.

його «творчість була б помітною в будь-якій літературі»[1]. Фактично О. Білецький підтвердив зреалізованість потенційних творчих сил письменника, які підмітив у початківця ще І. Франко. А поміж наведеними думками вчених — першим і останнім відгуками — лежить ледь чи не весь творчий шлях письменника.

У літературу Г. Хоткевич увійшов наприкінці XIX ст., разом з молодими прозаїками, що, починаючи в школі І. Нечуя-Левицького, зрілою творчістю виходили на рівень мислення XX ст. (М. Коцюбинський, М. Яцків) або досягали такого рівня, перейшовши протягом початкового періоду творчості через європейський модернізм, здебільшого польський чи німецький (В. Стефаник, О. Кобилянська).

На противагу позитивістським уявленням, етнографічно та дидактично заокругленій стилістиці об'єктивованої оповіді та розповіді від першої особи, притаманних традиційному українському письменству, прозаїки «нової школи» відзначаються схильністю до творчої суб'єктивності, художнього інтуїтивізму, естетичного синтетизму, увагою до питань філософсько-етичного плану, гострим психологічним аналізом індивідуальних характерів, сфери підсвідомого, соціальної та масової психології. Внаслідок усіх цих процесів з'являються нові жанрові різновиди — візії, студії, акварелі, ескізи та різноманітні стильові форми — від імпресіонізму, експресіонізму до символізму.

Розпочинаючи свою літературну творчість, як і М. Коцюбинський, з побутово-традиційної прози, провідним мотивом якої постає доброторення («Добром усе переможеш», 1899), Г. Хоткевич дуже швидко, вже у «Життєвих аналогіях», поглиблює своє розуміння природи людини, правда, шляхом зіставлення її відчуттів з тваринними інстинктами. Створена таким чином психологічно-настроєва ситуація виявляла homo sapiens, як правило, на досить невисоких регістрах власних можливостей. Тут автором акцентується увага на боязні смерті, на розриві кровних зв'язків матері й дитини, на жорстокій безвідповідальності перед поневеченим життям людини, на дисгармонії у людському взаєморозумінні, зокрема між автором і публікою, на некерованості натовпу. Перебуваючи в цей час під впливом філософії Ф. Ніцше, Г. Хоткевич міг би повторити за ним: «Сучасна людино! Як мені від тебе смердить». У цьому зв'язку найпоказовіша остання, дев'ята, можна сказати, сумарна «аналогія». Ось як бачить тут людську спільноту Г. Хоткевич: «За один верхній ступінь, за право на волосинку піднятися вище над шапками сусідів — губиться власна душа і плаче, кинута... І всі ті, котрим довелося вилізти вгору, з вишкіреними зубами, з висунутими пазурями гладять лапками того, хто встиг, а між тим держать за пазухою камінь і під ноги підставляють залізний, хитро придуманий капкан».

У наступній збірці «Поезія в прозі» (1902), що була оцінена народницькою критикою як модерністська зі знаком мінус (до речі, у свідомості

[1] ЦДІА України у Львові. — Ф. 688. — Опис 1. — Од. зб. 305. — Арк. 28—29.

багатьох на той час поняття «модернізм» і «декадентство» ототожнювалися), Г. Хоткевич далі «досліджує» людину, випробовуючи її переважно любов'ю та самотністю. Але одне суттєве уточнення. Тут людина постає перед незбагненністю своєї душі. Відчуття духовності — ось той новий акцент, що зроблено у порівнянні з «Життєвими аналогіями», хоча й останні виявляють модерністичну тенденцію. Звідси містика, візії, естетизація краси. Мистецтво — це головна тема модерної літератури. В ній краса, втілена в мистецькому творі, ставиться вище за природну. На думку С. Павличко, сучасної дослідниці модерної літератури, в «Портреті» Г. Хоткевича присутній «набір компонентів "модерної" прози. По-перше, краса має бути грішною, по-друге, вмерти»[1]. Правда, «гріх» у Г. Хоткевича не прояснений, а от красуня справді вмирає. Поряд з цим, значна частина психологічно-медитативних поезій в прозі, написаних в риторичному стилі, відбивали пошуки шляхів зображення, а точніше — анатомування складних душевних переживань: чи матері над колискою сина в тривозі за його майбутню долю («Berceuse Chopena»), чи містичного зв'язку з духом матері («Біла береза»), чи пошуки духом свого найвищого призначення на землі («Спокій духа і дух спокою»).

Не приймаючи Г. Хоткевича за «декадентський ярий колір», І. Нечуй-Левицький у статті «Українська декадентщина» (1911) не випадково змушений був зарахувати його до «виявців однієї з прикмет загального національного українського типу — ідеалізму»[2]. Сам Г. Хоткевич, з віддалі часу, включаючи свої поезії в прозі до четвертого тому вже згаданого видання, у передмові кваліфікував їх як «тільки дрібненькі-дрібнісінькі проби писати не так, як Мордовець», як намагання вийти з меж етнографізму. І все-таки ці художні пошуки Г. Хоткевича (хай буде й так) допомогли йому відірватися від традиційно-побутового письма і, що, може, найважливіше — для розвитку його майбутнього художнього досвіду, поглибити своє розуміння проблеми індивідуальності в українській літературі, а також утвердитися на позиціях нового реалістичного художнього бачення. Але все ж внесок в український модернізм Г. Хоткевич зробив художньою практикою і теоретично. Полемізуючи з приводу статей С. Єфремова «В поисках новой красоты» і «На мертвой точке», в яких молоді літератори на чолі з О. Кобилянською звинувачувалися в декадентстві, Г. Хоткевич обгрунтував роль символізму та інших нереалістичних течій в поглибленні та розширенні діапазону художнього бачення. «Символисты, — писав Г. Хоткевич у відповідь С. Єфремову, — хотят по мере возможности восполнить промежуток между словом и вкладываемой в него формой; они хотят отнестись к слову с большим уважением, нежели то было до них..., хотят использовать все стороны, все тайны слова; они хотят раскрыть неизведанные, но существующие сокровища красоты и создать целое искусство из тех намеков

[1] *Павличко С.* Дискурс модернізму в українській літературі. — К., 1999. — С. 120.

[2] *Нечуй-Левицький І.* Зібрання творів у 10-ти т. — К., 1968. — С. 202—203.

на символы, которые употреблялись всеми писателями...». І далі. «Мы обладаем более глубоким и более неистощимым "я", нежели "я" страстей или чистого разума», — говорит где-то Метерлинк. Действительно, жизнь наша полна тайн; она — лишь покров, за которым таятся неведомые еще нам, но уже чувствуемые нами, силы. Каждый маленький шаг, каждое слово кроет за собою тысячи первопричин и также тысячи последствий; жизнь нашего духа необъятна, и столь же необъятно количество фактов, влияющих на эту жизнь... Я и не говорю здесь о мистической стороне нашего существования или о той, которая завтра же из области мистики перейдет в область осязаемого реализма, я говорю о самых простых, обыденных, всем известных проявлениях будничной жизни — и в них не приходится ли вам в каждую минуту чувствовать влияние чего-то еще не уловленного наукой... А символизм в литературе именно и есть то направление, которое хочет исследовать надстройки ощущений над выражениями их путем слова и чувств; символисты хотят наблюдать самое движение ощущения, те тонкие, неуловимые черты, в которых, быть может, и заключается суть ощущений»[1]. Цей уривок з листа Г. Хоткевича до редакції журналу «Киевская старина» може сприйматися як своєрідний маніфест модерністів початку XX ст. Він виразно засвідчив, що більшість молодих літераторів, які прийшли в літературу пізнавати глибини макро- і мікросвітів, не розгубилися перед непізнаваними, зокрема психічними, процесами. І завдяки цьому не відчули себе «відлученими» од реального життя, а прагнули інтуїтивно, іноді натякаючи створеним образом на присутність «таїни» цілого, відтворювати світ у його складності й цілісності.

Рецензуючи «Землю» О. Кобилянської, Г. Хоткевич знову-таки торкнувся ряду раніше обговорюваних питань і серед них питання творчих принципів молодих, доповнюючи тим самим свої попередні міркування про символізм. Це і проблеми метафізики, зв'язку віри з наукою, і категорії передчуття як сфери інтуїтивного пізнання. Вважаючи здатність передчувати для художника слова неоціненним даром, Г. Хоткевич писав: «Коли б міг чоловік читати словами власних почувань, то... гострі передчуття дали б йому можливість знати хоч частину будучого, то врешті і само будуче — се лиш теперішність в протязі часу... Письменник стоїть в ліпших умовах: перед його духовним оком проходить все життя чоловіка, так би сказати, в зменшеному масштабі, в концентрації. Те, що для нас, розтягаючись на більший чи менший протяг часу, губить звязь межи окремими своїми частинами, перед письменником стає збите в одно враження. І коли письменник дійсно творець, від нього не сховаються ті деталі, котрі ми через хвилину забуваємо в хаосі життя, а навпаки — зберуться до купи і дадуть новий пункт видженню»[2]. Ці міркування не випадково виникли у Г. Хоткевича при рецензуванні саме твору О. Ко-

[1] Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. — Ф. 62. — Од. зб. 125. — Арх. 3 зв. — 5 зв.

[2] Діло. — 1907. — 3 червня.

билянської, бо вона, як мало хто з письменників, володіла здатністю інтуїтивного прозріння, вміла «відчувати» підсвідоме у своїх героїв. У зв'язку з єфремівською критикою у листі до О. Маковея від 15 грудня 1902 року вона писала: «Містицизм в "Землі" закидає. Але якби він знав, яку поважну і глибоку роль грає містицизм, сни, ворожки і т. п. в нашого мужика — може би, не розмахувався так дуже проти нього»[1].

В інших своїх літературознавчих розвідках Г. Хоткевич, виходячи з принципів «модернізму», високо оцінював також прозу М. Яцкова, М. Чернявського, А. Хомика, вітав їхній відхід від усталених мистецьких форм, за якими крилися обмежені можливості пізнання світу і людини. Особливо захоплювався «Блакитною трояндою» Лесі Українки, адже питання психічних відхилень, спадковості його теж цікавили. Проблемі самогіпнозу присвячено його психологічний етюд «Люблю женщину». Якщо брати до уваги подальшу власну творчість Г. Хоткевича, то до свого еміграційного періоду він напише ряд оповідань, у яких приділить увагу різним з реалістичної точки зору фантасмагоричним здатностям людського духу, підвищеній чутливості сприйняття суб'єктивно побаченого світу («Біла», «Bella donna»). Будуть вони переважно невиразними та кволими з художнього боку, хоча й серед них траплятимуться досить викінчені зразки, — «Вічні чуття», яскрава картинка античного світу з ліричними пасажами, і «Торжество музики».

За зближення з молодомузівцями в естетизації еротики («Пісня пісень», «Aria pasionata») та смерті («Похорон») Г. Хоткевич зазнав, як уже мовилося, критики; від хатянина М. Євшана — за надмірний ліризм «Гірських акварелей», наприклад. І в той же час молодий письменник залишився вдячний І. Франкові за те, що він стримував його від войовничого неприйняття соціологізму С. Єфремова. Наявне «перебігання» з табору в табір, умовно кажучи, може справити і справляє враження відсутності у письменника сталих естетичних переконань, хоча тут швидше даються взнаки внутрішня незрілість або й своєрідність явища модернізму в Україні, для якого, за слушним спостереженням канадської дослідниці Г. Мухиної, показовий синтез «народницької ідеальної тенденції та індивідуально-культурницької тенденції модернізму»[2].

За всієї художньої пошуковості найсильнішими виявилися ті оповідання Г. Хоткевича, в яких він складні, важко збагненні психічні стани людини намагався передати, трансформуючи їх в реалістичні сюжетні картини («Історія однієї ночі», «Дияволиця», «Голодовка»).

І той самий Г. Хоткевич, який заохочував побратимів по перу до оновлення художнього письма, сам пробував у цьому свої сили, опиняючись на Гуцульщині, куди емігрував, тікаючи від переслідувань за участь у революційних подіях 1905 року, так захопився цим краєм (його дивувало все: розкішна природа, гуцули, їхня первозданність, звичаї, образи, вірування, — вихідець-бо із Слобожанщини), що стає його співцем, —

[1] *Кобилянська О.* Твори в 5-ти т. — К., 1963. — Т. 5. — С. 520.

[2] Вісник МАУ. — Ч. 2. — 1991. — С. 38.

пише повість «Камінна душа» (1911), «Гірські акварелі» (1914), «Гуцульські образки» (1924), а також роман «Довбуш», який завершив у 20-х рр.

На кінець XIX ст. гуцульська тема в українській літературі вже мала свою сталу традицію, що розпадалася на дві течії — романтично-етнографічну, пов'язану з іменем Ю. Федьковича («Люба-згуба») та неоромантичну, представлену М. Коцюбинським («Тіні забутих предків»). Г. Хоткевич пішов своїм шляхом і як художник слова реалізувався в цій темі. Мається на увазі передусім повість «Камінна душа». В. Шевчук мистецьку вартість цієї повісті вбачає, зокрема в тому, що тут «вже немає фальшивого романтизму, отієї рожевенької плівки, яка ховає різкі до нещадності риси життя. Це — своєрідний ліричний шедевр, який стоїть в однім ряді з найкращими здобутками української літератури»[1]. Наведені рядки несуть у собі, крім високої оцінки, парадоксальну, на перший погляд, несумісність характеристик. А саме: «ліричний шедевр» і виявлені ним «різкі до нещадності риси життя». Але це справді так. Тут і криються «секрети» творчого стилю Г. Хоткевича, принаймні найяскравіше виявлені у «Камінній душі».

Помилково було б вважати, що Г. Хоткевич, зараховуючи себе, раннього, до покоління літераторів, що намагалися вийти за межі етнографізму, в «Камінній душі» зраджує набутим творчим настановам. Так, у сюжетну канву повісті покладено баладу «Павло Марусяк і попадя» (її можна знайти у відомому виданні Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», 1878), але вона значно змодифікована. Точніше, балада стала лише приводом до задуму. Якщо попадя, головна героїня пісні, справді має «кам'яну душу», заради любаса кидає дитину, хворого чоловіка, господарство, то Хоткевичева Маруся — натура романтична, вона йде в гори за покликом почуттів від сірості та несправжності. А по-друге, слід спростувати помилкову думку, що всю повість написано діалектом. Лише мовна партія героїв ведеться діалектом (і тут Хоткевич дотримується точного відтворення життєво-побутово-фольклорних реалій), власне авторова, натомість, послідовно витримана в межах загальноприйнятих літературних норм, хіба що з незначним вкрапленням діалектизмів. І це не випадково. За зовнішніми мовними характеристиками стоять два незалежні один від одного світи, які мають свої ідейно-смислові навантаження. Дійові особи повісті закільцьовані часом і непорушністю, зокрема виконанням ритуальних обрядових дійств, тим часом як другий, авторів світ — історично усвідомлений. Яскраво описавши, наприклад, Великодні свята та поміркувавши про консерватизм і традиційність верховинців, письменник раптово прохоплюється: «Історія летить нестримним маховим колесом».

У статті «Гуцули і гуцульщина» Г. Хоткевич проводить думку, яка чітко простежується і в повісті: слід захистити гуцула, який в силу умов, що склалися, «является самым благодатным элементом для всяческого

[1] *Шевчук В.* Друге відкриття Хоткевича // Літературна Україна. — 1967. — 24 березня.

рода эксплуататоров». Хоткевич як митець усією своєю суттю завжди протестував проти будь-якої спроби «закувати дух в кайдани». «Гуцул, — пише Г. Хоткевич, — дитя. Он наивен, он первобытен, он еще не христианин. Он близок к природе и верит в могущественные, тайные силы ее. Нигде нет столько поверий и суеверий, как здесь...»[1] Вводячи читача у світ своїх героїв, сам автор паралельно виявляється у медитативно-стверджувальних ліричних відступах, чисті вияви яких маємо в «Гірських акварелях». Ось, зокрема, характерний «зразок»: «І дивишся на сю гостру енергію, на сю непогамовану завзятість, на сю витривалість казкову — і гадаєш собі: і так то все пропаде? І не запише сей нарід свого сліду в історії людськості? І загине даремно ся безумна, захоплююча, пориваюча енергія?». Але водночас присутність автора в «Камінній душі» різновимірна, вона не обмежується лише прямими оцінними «втручаннями» в текст, а головним чином виявляється як прототип образу Марусі, яка, захопившись Гуцульщиною, втрачає свої ілюзії в міру зіткнення з реальністю. Шлях пізнання Марусею «казки», а відтак, настроєві зміни і становлять структурну основу повісті, більше того, визначають «ліричний реалізм» письменника. А сутність цього «реалізму» для Г. Хоткевича полягає в тому, що він неформально йшов за фольклорно-пісенним матеріалом, а «розкодовуючи» присутні в народній творчості історичні нашарування уявлень цілих поколінь, створював нові асоціативно-символічні образні ряди. В повісті вони пов'язані передусім з «каменем» та «прекрасним лицарем» застиглого духу.

Ключ до розуміння такої символіки дається вже на початку повісті в народній оповіді про найстаршого ірода Пекуна, який доти сидітиме прип'ятий дванадцятьма ланцюгами до чорної скелі, доки люди писатимуть писанки та огні на Юрія розкладатимуть. Здавна-бо малюнки на писанках були магічними знаками заклинання, охоронцями від злих, недобрих сил, тобто оберегами, і лише зовні — окрасою. А вогнища на Юрія, або інакше, на Великдень, мають велику силу, бо це свято Сонця. Чому й кажуть на Гуцульщині, що Юрій «літечкові відкриває ворота». І, як правило, Юрій, «кам'яний лицар», спускається на народні пошанування з гір на коні, бо кінь, за прадавніми віруваннями, син Сонця. Стан тривоги й непевності виникає саме у зв'язку з коментарем цієї оповіді всезнаючим автором: «Щось передчувала народна душа... — пише він, — прийде час — і не мут уже більше писанок писати: у Косові на фабриці їх нароблять. А відтак мине потреба і в писанках самих, і в тім, що викликало їх писання. Згинуть повір'я й віра з ними, не стане гуцулів з їх оповіданнями, ношею й культурою минулих віків. Згибне цей світ — і Пекун розкує си!» Після таких пророцтв, незважаючи на причетність Марусі до Великодніх обрядових таїнств, розказану для неї бабою Гафійкою історію про жорстокості розбійника Яношіка, який не лише занапастив життя молодиці, а й зарубав її разом з дитиною, а також нещасливі «повідані» каменем події, свідком яких він був, читач починає сприймати як застережні знаки долі, котрі лише Маруся, закохана у гори, вся сповнена чеканням любові, не схотіла чи не змогла розпізнати.

[1] Украинская жизнь. — 1913. — № 10. — С. 52.

Казка як полуда швидко спадала з очей, і Маруся в міру того, як відчувала на собі опришківський спосіб життя, головне — натуру Марусяка (соціальні причини, що послужили цьому, то інша проблема), все частіше задавала собі питання: «А лицар же де?.. Блискучий, в панцері золотім, з шоломом в струсевих перах на прекрасній голові, вічно усміхнений, святочний!». Сама ж кам'яніла і кляла того, хто її «долю під камінь поклав». Якщо на початку повісті гори скрашували її «велику нуду», то вже на кінець — вони, під впливом людського зла та жорстокості, перетворюються у «широку тюрму», ті ненависні «простори», «безконечність», що обмежує. З каменем, що котиться з шаленою швидкістю вниз, порівнює себе Марусяк, а Юріштан, його ворог, антипод за соціальним станом, «скам'янів душею», бо мстив усім за «дисгармонію свого життя». Поза обставинами, вільний від тиску кам'яних гір залишився тільки Юрчик Неклопотана Голова, який зберіг у чистоті свою душу, пам'ять про легендарного народного месника Олексу Довбуша. З ним автор і пов'язує найсвітліші приховані знання про реальну Гуцульщину та її народ. Там, де на противагу омріяним уявленням про гірський край автор оголював жорстоку дійсність, йому ставала у пригоді нарисовість «Гуцульських образків», в яких робилися спроби осягнути характер гуцула. Хоча ліричні «Гірські акварелі» та «Гуцульські образки» друкувалися пізніше за «Камінну душу», створюється враження, що саме в них були роззосереджені ті стильові тенденції, що синтезовано в повісті. І все-таки, за всієї слушності визначення «ліричний реалізм» для творчого спрямування «Камінної душі», в повісті переважає реалістичне бачення письменника, що завдяки індивідуальній позиції автора межує з модерністичною тенденцією реанімації фольклорної атрибутики з метою осучаснення її символічним значенням. Тут і криється першопричина, чому Г. Хоткевич не сприйняв «Тіней забутих предків». М. Коцюбинський у «Тінях...» писав поему життя, вибудовував власну мрію на казковому матеріалі. А змикаючи її з тінями минулого, витворював свою уявну цілісність світу.

Дозволяючи собі «ліризм» у повісті «Камінна душа», Г. Хоткевич не порушив язичницької знаковості фольклору, що живе у формах колективної психіки, усвідомлюючи її символічність. Згадати хоча б, як не дозволялося змінювати канонізований малюнок на писанках, щоб він не втрачав своєї захисної дії від нечистої сили. Для М. Коцюбинського народні легенди, вірування, перекази існували тою мірою, якою існували вони в індивідуалізованій психіці його героїв, а кожен його образ — це тільки «маска» самого М. Коцюбинського, за якою стоїть художньо інтерпретована частка пережитого власного життєвого досвіду. Звідси й недозволені «вольності» М. Коцюбинського, з якими не міг змиритися Г. Хоткевич. Саме тяжінням до підкреслено «точної» виражальності пояснюється позиція останнього у полеміці 1924 року про «Тіні забутих предків» з М. Могилянським, який інтерпретував цей твір як сповідь автора. А дошукування невідповідностей художніх реалій життєвим у «Тінях...», то це швидше не до кінця усвідомлене автором «Камінної

душі» концептуальне неприйняття твору, а точніше — неоромантизму М. Коцюбинського, виявленого в гуцульській тематиці.

У Галичині Г. Хоткевич писав також повість «Авірон», в якій не лише продовжив започатковану в «Камінній душі» глобальну тему «народ і його лідер», а й розвинув намічений раніше мотив прозрівання людини з натовпу. Образ Авірона показовий. У невеликий часовий проміжок — поміж двома революціями в Росії — з'являється два талановиті художні твори на біблійну тематику, правда, не рівнозначні за вагомістю в українській літературі, — поема «Мойсей» (1905) І. Франка та повість «Авірон» (1917) Г. Хоткевича, які, особливо в порівнянні, яскраво характеризують складний політичний та літературний період у його переходовості й, зокрема, у переплетенні стильових тенденцій.

У кінці XIX — на початку XX ст. інтерес до Біблії в українській літературі значно активізувався, якщо не досяг найвищого рівня за весь новий період. І цьому, безумовно, посприяв збіг історичних обставин: поява друком перекладу Святого Письма українською мовою (здійсненого П. Кулішем, І. Пулюєм та І. Нечуєм-Левицьким) і не просто поява, а поява саме в період піднесення національних відроджувальних процесів, тоді, коли проблематика раннього християнства й загалом морально-етичні начала духовності стали сприйматися в Україні як ніколи суголосно сучасній добі. І чи не найвагоміша причина, — в новому типові художнього мислення з перевагою ірраціонально-чуттєвого чинника над раціональним.

«Мойсей» І. Франка Ю. Шерех назвав другим «Заповітом» української літератури після Шевченкового[1] — за комплекс порушених культурософських проблем передусім і за художнє їх втілення, що позначене пафосом, властивим початкові XX ст., зокрема пафосом романтичної утопії і міфотворчості[2].

Франкознавці, починаючи ледь не з перших характеристик, вичитували в «Мойсеєві», вершинному творі І. Франка, не лише звичний для української літератури мотив неволі, а й виходу з неволі, вбачаючи в поемі надактуальну проблему «вождь і народ», що акцентувалася у своєму паралельному роздвоєнні то на супідрядній проблемі рабства темної маси та народного поступу, то на саморефлектуванні пророка, його психологічному роздвоєнні та подоланні сумнівів, то на синтезуванні національних та особистісних інтересів. Не ототожнюючи автора з головним героєм поеми, дослідники творчості І. Франка все ж не відмовляли образові Мойсея в автобіографізмі, вбачали в ньому безпосередній зв'язок з центральною проблемою поеми, а саме — взаємин народу зі своїм Пророком. Сам І. Франко у передмові до другого українського видання поеми (Львів, 1913) наголошував, з одного боку, на тісному

[1] Див.: *Шерех Ю.* Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеологія — К., 1993. — С. 192.

[2] Див.: *Гундорова Т.* Франко — не Каменяр. — Мельбурн, 1996. — С. 138.

зв'язку між сюжетом Мойсея та старозавітними оповіданнями і, з другого, — на авторському переосмисленні біблійної теми, про яке писав так: «Основною темою поеми я зробив смерть Мойсея як пророка, не признаного своїм народом. Ся тема в такій формі не біблійна, а моя власна, хоч і основана на біблійнім оповіданні»[1]. А позаяк критика не спромоглася встановити біблійні джерела Франкового «Мойсея» та порівняти з тим, що зробив автор, — цю роботу здійснив І. Франко у щойно зацитованій передмові.

За три роки до того, як з'явилася критична розвідка Я. Яреми «Мойсей. Поема Івана Франка» (1912), зовсім молодий М. Євшан написав розлогу рецензію на цю поему і надрукував її у двох номерах журналу «Будучність» (1909, № 11—12). До речі, за характером концептуального прочитання І. Франкові вона не сподобалася, приблизно так само, як М. Євшанові критична студія Якима Яреми[2]. Чим була зумовлена така критико-літературна ситуація? Швидше всього, через абсолютизацію індивідуалістом М. Євшаном, майбутнім представником модерної критики, ідеї бездоганності Пророка як ватажка, для якого головним завданням було «увільнення духа від матерії» та недооцінку мотиву його внутрішніх сумнівів. Ось чому критична студія М. Євшана має назву «Пісня про Мойсея» з очевидним акцентом на величавості.

Г. Хоткевич у назву своєї повісті виносить ім'я Авірона, за Біблією та Франковою поемою, супротивника Мойсея. Хоча він, як і Франко, бере той самий сюжет про поневіряння єврейського народу в пошуках Землі Обітованої, але образи Авірона та Мойсея подає в несподіваній інтерпретації. Хоткевичеве художнє трактування постаті Мойсея, на думку Ф. Якубовського, «перекидає догори ногами традиційні уявлення»[3]. Г. Хоткевич подав Мойсея як хижого ватажка-шахрая, який, не маючи жодних сумнівів, немовби сповнюючи волю Єгови, віддає наказ до побиття єдинокровних, натомість зідеалізувавши тих, хто, за Біблією, поставав проти пророка, — Авірона. Вийшло так, що Г. Хоткевич свідомо чи несвідомо «переграв» не лише біблійну, а й Євшанову концепцію образу Мойсея, водночас своєрідно увійшовши тим самим у полемічні «взаємини» із однойменною поемою Франка. Сумніваючись, чи доцільно було так інтерпретувати образ Мойсея, як це зробив Г. Хоткевич, вже згадуваний Ф. Якубовський змушений був визнати, що автор повісті «Авірон» близький до ніцшеанських переоцінок цінностей, як-от переоцінка Юди Іскаріотського у Леоніда Андреєва[4]. Тут можна додати драматичну поему Лесі Українки «На полі крові». І не тільки, а й твори Ст. Пшибишевського, Т. Гердберга. Але у Хоткевичевому варіанті це не лише однозначно саркастичне «перекидання догори ногами» образу

[1] *Франко* І. Зібрання творів у 50-ти т. — К., 1976. — Т. 5. — С. 201.

[2] *Євшан М.* Критика. Літературознавство. Естетика. — К., 1998. — С. 566.

[3] Критика. — 1928. — № 7. — С. 137.

[4] Там само.

пророка Мойсея із знаком плюс на мінус, а й переосмислення збірного образу темної маси, що за своїми внутрішніми потенціями свідомості може еволюціонувати до угруповання, в перспективі стати народом і навіть нацією в міру індивідуального увиразнення такими, як Авірон. Ось чому в першому варіанті повість друкувалася з авторською приміткою «Присвячується всім Авіронам».

І далі. У розвиток проблеми «перелицювання». Якщо І. Франко показав трагедію невизнаного Пророка, який, ведучи народ до Землі Обітованої, засумнівався у своїй провіденціальній «незрячості», а відтак, у своєму Єговові, то Г. Хоткевич — трагедію людини з народу, що, сліпо йдучи за пророком, якого обожнював, зазнає тяжких розчарувань, звертаючись за порятунком безпосередньо до Бога. Не випадково повість починається монологом Авірона, повним віри в Мойсея («О, навіщо, навіщо він кидає нас?.. Поки він тут, поки він з нами — всі певні і всі спокійні. Всі знають, що недалеко, серед них, пророк Божий, з котрим Говорить сам Адонай і котрий без страху дивиться в лице господа сил...») і завершується його розпачливим болючим криком: «— Боже! Боже, спаси мене, — я потопаю... Глибина моря розверзається під ногами моїми, і буря сумніву топить мене, Боже... Не мене спаси, віру мою спаси і упования моє...».

Проблема «не той пророк — не та доля народу» в Хоткевичевому варіанті значно увиразнюється, а якщо зважити на рік написання (а це — 1917), то набуває попереджувального політичного значення, висуваючи на перший план монументальну проблему зрілості народу, того, хто повинен наслідувати або заперечувати проводиря. І це при тому, що варіювання образу ватажка в межах власної творчості Г. Хоткевича наявне і далеко не випадкове, як засвідчує хоча б подача образів ватажка-розбійника (Марусяк з повісті «Камінна душа») — ватажка-месника (Довбуш з однойменного роману). До речі, образ Довбуша, порівняно з традиційно існуючим, також варіюється Хоткевичем, він у нього національно свідомий. Але про це йтиметься далі.

Повісті «Авірон» Г. Хоткевич надавав такого великого значення, що, порушуючи хронологію, відкрив нею Рухівське багатотомне зібрання своїх творів. Відтоді повість більше сімдесяти років не перевидавалася, хоча художньо це один з найсильніших творів Г. Хоткевича. В чому впливовість повісті? Крім оригінальності змістового наповнення, в композиції, виписуванні масових сцен, в загальному стильовому рішенні. Майстерне зображення масових сцен, як прикметна риса Хоткевичевого письма, виявилася ще у драматичному творі «Лихоліття. Хроніка початку XX ст.», що був відзначений першою премією на конкурсі крайового відділу 1906 року, а після «Авірона» у романі «Довбуш», п'єсі «Слово о полку Ігоревім» і особливо — в тетралогії «Богдан Хмельницький».

У повісті «Авірон» масових сцен багато. Точніше, одна змінює іншу, творені або засобом полілогу, або авторською оповіддю. Але найприкметніша особливість Хоткевича — майстра масових сцен — виявляється в тому, що натовп (у стихійності свого вияву) він подає, як цільний, але

багатоликий організм. Прикладом може бути сцена молитви Ізраїля після того, як Мойсей приніс Божий закон з Синайської гори. Послідовне розгортання масових сцен як композиційний прийом витримується в повісті, аж до кульмінаційної ситуації, коли за Мойсеєвим наказом брат пішов на брата. А далі, коли починає прозрівати Авірон, наближаючись до Мойсея, масові сцени відшають і відходять на другий план. Наперед висувається Авірон зі своїми внутрішніми сумнівами та душевними болями. Але, спостерігаючи падіння Мойсеєвого авторитету, він вже не страждає, як раніше. Його пророк виявляється моральним перевертнем! Цікаво, що кількість розлогих ремінісценцій з Біблії (перекази чи переклади), якими на початку рясніє текст повісті, різко зменшується в міру опрощення Мойсея.

Принцип зведення контрастів, закладений в ідеї повісті («перегравання» біблійної місії Мойсея та Авірона, стан душі народу, що рухається від побожності до розчарування), поширюючись на композицію (варіювання планами зображення), органічно виявляється і в стилі (монологи, діалоги та полілоги змінюються від молитви до прокльону).

У межах такої ключової характеристики в повісті спостерігається багато парадоксальних ситуацій, за яких можливе вдоволення та почуття щастя після кровопролиття, освяченого Мойсеєм; гнівні суперечки старійшин під час прибуткових підрахунків; зневага до родових реліквій у вигляді пожертвувань, єхидний сміх Мойсея при виявленні дволикості херувима, або іронічно-саркастичних сцен (жінка в безумстві, бажаючи поцілувати ще гарячого золотого тільця, обпікає губи і виючи бігає по пустині), гіпербол типу «спустилося небо між станом і тим місцем, де був молодий хлопець...», поширених метафор («...сумніви виринули. І виринули одразу, цілою масою, — і спокій пропав. Тисячі питань заворушили мозок Ізраїля, непевність звила гніздо в грудях його й вивела пташат, ім'я котрим — страх. І ці почварні нічні птиці розлетілися сонмом, прилетіли до кожної куші, збентежили спокій домашнього вогню. Шум крил їх наповняв увесь простір табору Ізраїлевого й мішався з гомоном стривожених, очманілих людей»), надто деталізованих описів ковчега, риз, жертвоприношень («Несіть Господеві й золото, і срібло, і мідь, і сінету, і багряницю червлену, удвоє прядену, і вісон тканий, і трихаптон, і вовну кіз! І шкури червоні, і шкури сині, і дерево негниюче! І тиміям на освящення, і олію на помазання! І камінь сардійський, і каміння дрібне на ризу первосвященика і на подир...»).

Усі ці означувані складові поетики, разом узяті, дають підстави зробити висновок про необарокову домінанту повісті «Авірон», що межує з модернізмом, а відтак, продовжує художню пошуковість автора раннього циклу «Життєві аналогії», збірки «Поезія в прозі», повісті «Камінна душа». Що ж до загального літературного процесу, то в поєднанні з романтичною утопічністю та міфологічністю Франкового «Мойсея» повість Г. Хоткевича «Авірон» яскраво характеризує багатовимірний художній простір переходового періоду, а саме: кінець XIX — початок

XX ст., спростовуючи думку про феномен відсутності неперервного розвитку в українській літературі[1].

* * *

На історичну тему Г. Хоткевича вивела, безперечно, Гуцульщина, її первісність, язичницька міфологія, легенди про опришківський рух. Але напевно інтуїтивно, а ще точніше — спонтанно в силу характеру письменника. Останнього опришка страчено всього за тридцять років до приїзду Г. Хоткевича на Верховину. Гори та долини на той час ще повнилися живими чутками про «чорних хлопців». Ці перекази одразу й почав записувати Г. Хоткевич. Так склався цілий збірник, — він не був надрукований, хоча його матеріали широко використовувалися автором у повістях «Камінна душа» і «Довбуш».

Усвідомлена потреба звернення до історичної тематики виникла у письменника внаслідок пошуків органічних шляхів розвитку української літератури, попри несприятливі обставини і зокрема недостатнє засвоєння книжної світової традиції. «Все, що прийшло до нас ззовні, — стверджував Г. Хоткевич у статті «Літературні враження», — все, що не виросло на нашій землі, з нашим народом, — те у нас не родить..., ми ще занадто зв'язані з народом, ще не утворили верстви, одірваної від народу, верстви, що уміла б жити своїм власним життям, і тому все übernародне мусить бути у нас штучним, безсилим, плеканим в механістичному курнику, де гарячою водою виводять живих курчат»[2]. Саме тому, визначаючи, наприклад, великий талант В. Винниченка, Г. Хоткевич не поділяв його новоморалізаторства, в цей період уже не сприймав і нав'язаних, як він вважав, українській літературі модних ідей, до яких зараховував і «чесність з собою»[3]. Він саме тепер категорично відмовляється від однозначно негативного трактування людини, бо це підриває життєствердну енергетику народу (пасіонарність, як ми сказали б нині, йдучи за М. Гумільовим) у процесі його національної самогармонізації як окремішної цілісності. (До речі, власне з таких міркувань не поділяли занепадництва, а отже, й декадентщини І. Франко та І. Нечуй-Левицький.)

Хоткевичева абсолютизація історичної літератури як подальший крок художнього розвитку на шляху масової побутово-етнографічної або життєво-відображальної видається цікавою у світлі загостреного протистояння двох підходів до мистецтва — утилітарного та естетичного, з яким зв'язане, з одного боку, формування національної свідомості, а з другого — літературний смак загалу. Саме історична проза, на думку письменника, здатна була зняти суперечність цієї ситуації. Хоча, звичайно, не могла розв'язати всіх проблем, яких наяву й у свідомості української інтелігенції було надто багато.

---

[1] Див.: *Барабаш Ю. К.* К проблеме «Концы — переходы — начала» (В связи с одной сковородинской реминисценцией у И. Котляревского. — Вопросы литературы. — 1997. — № 5—6. — С. 198.

[2] Літературно-науковий вісник. — 1908. — Т. 42. — Кн. 4. — С. 132.

[3] Там само. — С. 131.

Що є рушієм суспільного прогресу? Як розуміти історичний поступ, критерії його оцінки, мету? Яка роль інтелігенції у визвольних національних рухах? Де криються причини оптимізму галичан та песимізму українців Російської імперії? Роздвоєність душі українофіла — це історична зумовленість чи поверхова тимчасовість? За альтруїзмом чи егоїзмом інтелігенції духовні перспективи нації? Національне чи загальнолюдське? Чим згубний інтернаціоналізм для бездержавної нації? Утопія чи дійсність? Ці та інші питання на початку XX ст. широко обговорювалися на сторінках української періодики та засвідчували сум'яття громадської думки.

Г. Хоткевич, в силу своєї емоційної натури та однозначного розуміння національного питання як першочергового, протиставив цим суспільним настроям героїчний пафос історичної прози і, зокрема, у потрактуванні таких проблем, як «ватажок і громада», «особистість і загал», «особа і народ», «духовний лідер і нація».

П'єса «Довбуш» — перший твір Г. Хоткевича на власне українську історичну тему, але він аж ніяк не задовольнив автора. Багато років по її написанні у «Спогадах з театральної діяльності» письменник згадував: «...Се була найслабша річ; хоча з нею (а може, власне, тому) я мав найбільше мороки. Це був чисто історичний Довбуш, без найменшої вигадки, і в тому його слабе місце. («Довбуш» Федьковича наскрізь фантастичний, і в тому теж було його слабке місце)»[1]. Як бачимо, Г. Хоткевич не приймав ні цілком історичного героя, ні цілком вигаданого. І в цьому вже закладалися передумови формування виваженого творчого методу автора історичної прози. Вдруге образ Олекси Довбуша у творчості Г. Хоткевича виникає в повісті «Камінна душа», правда, епізодично, в переказах та піснях Юрчика Неклопотаної Голови, як контраст стихійним діям Марусяка та його ватаги. Випробовуючи народного ватажка владою та грішми, письменник розробляє проблему варіативності особистісних начал — з переважанням егоїзму або альтруїзму, волі у добрі і волі у злі. Марусяк — реальна постать в опришківському русі першої половини XIX ст., але історичних документів про його існування не виявлено, і Г. Хоткевич, створюючи цей образ, змушений був дотримуватися «художньої правди», але не без того, щоб звіряти її з фольклорно-етнографічним матеріалом. У повному розкриллі як історичний белетрист Г. Хоткевич виявив себе лише у повісті, а точніше романі, «Довбуш».

Почавши писати «Довбуша» в Галичині, Г. Хоткевич завершує цю роботу у 20-х роках на Східній Україні. Він, крім того, що збирав сам, знав також зафіксований друком фольклорний та літературний матеріал про легендарного героя. А його було чимало. В 1895 році І. Франко надрукував у «Житті і слові» (Т. 4) чотири пісні про нього. А пізніше, в 1908 році, вийшла в світ книга В. Шухевича «Гуцульщина», в якій було

[1] *Хоткевич Г.* Спогади з театральної діяльності // Хоткевич Г. Твори: У 2-х т. — К., 1966. — Т. 2. — С. 552.

надруковано вісім народних оповідань про Олексу. Ще через два роки, в 1910-му, В. Гнатюк опублікував у 26 томі «Етнографічного збірника» 289 оповідань про опришків, з яких 134 стосувалося самої особи Довбуша. М. Рудницький згадує, що у розмовах з ним Г. Хоткевич не раз повторював: «Над Довбушем я буду працювати ще і ще раз. Треба його показати живою людиною, а не романтичним князем гір без людських вад і пристрастей. Чи не ганьба, що ми досі не маємо ні одної п'єси про Довбуша, яка могла б іти постійно на сцені з таким незмінним успіхом, як ідуть відомі опери «Кармен», «Аїда», «Пікова дама»...[1] (Велику драму «Довбуш» в семи діях він таки напише, а також оповідання «З легенд гуцульських. Про славного й преславного атамана Довбуша».) Але Г. Хоткевич не лише повертався до цього образу, а й у процесі його осмислення еволюціонував: від художнього трактування Довбуша як народного месника — до Довбуша як національного героя. Письменник відходив від фольклорної традиції, що в цілому відтворювала історичну правду, лише в тих випадках, коли вона ставала на заваді художньому розкриттю масштабності явища, яким був Олекса Довбуш. Так, у авторському варіанті змінена мотивація смерті героя — його забиває Штефан Дзвінчук не через свою дружину Дзвінку, а як найманий вбивця. У випадку, коли, наприклад, просторове поширення опришківського руху відповідало епопейності письменницького задуму, то він дотримувався «історичної правди». В останні роки свого життя Довбуш піднімає на боротьбу селян не тільки Підкарпаття, а й низовинних районів Подністров'я, Поділля. Або й такий факт: в опришки до нього йшли як з різних місцевостей України, так й з Молдови, Угорщини. Зокрема, письменник виводить в романі історичний образ Михайла з Наддніпрянщини, який, маючи багатий досвід повстанського життя, прагнув прищепити гуцулам визвольні ідеї запорожців. Цей образ символізує в романі ідею соборності України. Але головне те, що Г. Хоткевич вводить до свого роману образ священика о. Кралевича, палкого українського патріота. Опинившись через свою бунтарську вдачу в глухій сапогівській парохії, о. Кралевич відкриває Олексі очі на національне питання: читає йому цілі лекції з географії, природознавства, астрономії, а головне — з історії України. Це від нього почув Довбуш про Богдана Хмельницького та гайдамацький рух. Під впливом цих своєрідних просвітницьких «семінарів» о. Кралевича, на які Довбуш водив і своїх опришків, дії ватаги дедалі активніше замість розбійницьких ставали цілеспрямовано месницькими. Саме в цьому ідейному епіцентрі роману перетинаються основні лінії історичної прози Г. Хоткевича, здебільшого з козаччиною та опришківським рухом. Так Довбуш у Г. Хоткевича постає учнем носія національно-визвольної ідеї — священика. (А на Галичині навколо священнослужителя, як правило, завжди діяли осередки національної культури.) Завдяки образу о. Кралевича письменникові

[1] *Рудницький М.* Письменники зблизька: Книга друга. — Львів, 1959. — С. 143.

вдалося проблему «ватажок і ватага», раніше порушену в «Камінній душі», перевести в романі «Довбуш» на рівень проблеми «народ та інтелігенція».

У Галичині Г. Хоткевич розпочав роботу над романом «Берестечко», як і драмою-тетралогією «Богдан Хмельницький». Якщо драма була завершена у 20-ті роки, то роман «Берестечко» так і лишився в уривках, один з яких друкувався 1918 року в журналі «Шлях» за березень. Саме на підставі цього фрагмента М. Євшан в одному із своїх літературних оглядів зробив висновок, що Г. Хоткевичу вдається модернізація історичної прози. І це той М. Євшан, який різко критикував Г. Хоткевича за ліричну прозу, мав претензії до «Камінної душі» за конструктивізм.

Суть модернізації Г. Хоткевичем історичної прози полягала передусім у трактуванні народу як черні «без ясної сьогоднішньої мети», як «овечого стада», що покірно йде за сильною особою. Таке розв'язання проблеми «маса і герой» започаткувалося ще у «Життєвих аналогіях», де автор змальовував «товпище», яке здатне лише на руйнацію, та загалом випливало із ніцшеанської концепції людини, яку на той час сповідував письменник.

У есе «Богдан Хмельницький, гетьман України», що увійшло до «Альбому історичних портретів» (його написання припадає на період обдумування роману «Берестечко» та драми-тетралогії «Богдан Хмельницький»), Г. Хоткевич ще задовго до остаточного художнього вивершення образу гетьмана дав йому як історичному діячеві винятково виважену та прозірливу характеристику. І нею, по суті, визначив місце своєму Богданові серед інших в історичній літературі. «Багато можна нарахувати «помилок» Хмельницького, — писав він, — і тепер всякий, хто додумається до такої «помилки», зараз прописує свою рецепту... А мені здається навпаки: треба дивуватися тому великому чоловікові, як він умів орієнтуватися, умів відкинути тисячі подій, тисячі фактів щоденного життя... Я сказав би навіть, що те, що ми називаємо зорієнтованістю в ситуації, — се більше щасливий збіг обставин, більше випадок, ніж воля, та ще такий випадок, ціну котрому пізнає тільки історія. Я розумію вагу індивідуума, але в тих формах і сферах, які впливам індивідуума підлягають; все ж те, що переростає його, — стихія, маса, сила, — все те виходить з-під його рішаючого впливу...»[1]

Драматизоване полотно Г. Хоткевича «Богдан Хмельницький», крім уже згаданої високої оцінки О. Білецького, дістало схвалення і прискіпливого історика драматургії Я. Мамонтова. Підставою стали принаймні три найсуттєвіші моменти. По-перше, епохальність зображення подій і об'ємність «виписування» образів і передусім образу гетьмана. Драма охоплює всі найвагоміші історичні події доби Богдана Хмельницького і написана на глибоко проаналізованих історичних документах. Вже назви частин тетралогії красномовно свідчать про це: «Суботів», «Київ», «Берестечко», «Переяслав». По-друге, драма знаменна своєю концеп-

[1] *Хоткевич Г.* Два гетьмани. — К., 1991. — С. 60—61.

цією, згідно з якою автор, усупереч офіційній думці, засудив переяславську угоду як акт, що призвів до поневолення України Росією. По-третє, — неперевершені масові сцени (перші зразки яких маємо у «Лихолітті»), полілоги, «голоси», особлива динаміка і рухливість дії.

Хоткевича як письменника завжди зацікавлювали глобальні проблеми, а стосовно України — то це трагічні, але героїчні сторінки її історії. Довбуш, Богдан Хмельницький, Берестечко — явища одного порядку. А для нього таким явищем була і Київська Русь... Мала силу, мала багатство, мала владу, але не було одного, як зазначав Г. Хоткевич, національного почуття, свідомості національної[1]. Відсутність княжої особистої відповідальності за долю держави і стала Хоткевичу поштовхом до написання п'єси «Слово о полку Ігоревім» (1925). І знов-таки Г. Хоткевич не просто «переклав» у драматичну форму єдину збережену пам'ятку княжо-дружинного епосу, а створив свій оригінальний твір на мотив «Слова». Його п'єса справляє враження складеної мозаїки зі «Слова о полку Ігоревім», літописних оповідань, сказань і повчань, «знаної драматургом не менш за першого-ліпшого спеціаліста», — як вважав О. Білецький[2]. Вона яскраво відтворює картину життя, соціальних взаємин, думок і почуттів XII ст., з війнами й княжими суперечками, з бенкетами, з гуслярами й мешканцями лісових нетрів, чаклунами, барвистою народною юрбою. Колорит епохи підсилює мовна тканина п'єси, яка відзначається «живою» архаїчністю, адже у Г. Хоткевича по-різному говорять кияни, новгородці, суздальці. Разом з тим, відомий сюжет автор дещо «заземлює», виявляючи князів передусім у власних, а не державних, інтересах. Барокова тенденція, як і в «Авіроні», тут очевидна.

В останній період творчості проблема «інтелігенція і народ», художньо апробована ще в «Довбуші», дедалі активніше починає цікавити письменника у новому для нього ракурсі — як проблема духовного лідерства у процесі становлення нації. Її він і порушив у тетралогії «З сім'ї геніїв» на матеріалі життя і творчості Т. Шевченка. Але, по суті, перша заявка на цей твір була зроблена доповіддю «Цим Шевченко великий», яку Г. Хоткевич прочитав у Львові 1911 року з нагоди 50-річчя від дня смерті поета. Ще тоді секрет величі Шевченка Г. Хоткевич побачив у його прилученості до великої вселюдської любові. «Велика любов Шевченка, — говорив тоді доповідач, — се камінь, на котрім созидається храм його поезії. Не дурно ж любов, поставлена в основу християнського світогляду, перетворила світ»[3]. На думку Г. Хоткевича, любов не лише допомогла генієві осягнути дух мови, поезії, а й досконалість форми. І в той же час Г. Хоткевич робить суттєве уточнення, розмежовуючи любов до людськості та рідного краю. Якщо в першому випадку — се абстракт, то в другому — лише етап на шляху до любові вселюдської, але етап

---

[1] *Хоткевич Г.* Два гетьмани. — К., 1991. — С. 7.

[2] *Білецький О.* Новини драматичної літератури (Гнат Хоткевич. «О полку Ігоревім») // Нове мистецтво. — 1926. — № 17. — С. 7.

[3] Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. — Ф. 62. — № 190. — Арк. 315.

неминучий. Попередньо відчутий у таких вимірах, Шевченко потребував епопейності художньої розповіді про нього.

Ідею органічної єдності духовного та національного Г. Хоткевич осягав тривалий час, варіюючи на різних регістрах ту саму особистісну проблему, до якої невіддільною складовою входила національна сутність: рідна кров або воля народу (п'єса «Пристрасті»), діло, хай і на користь нації, але ціною життя людини (п'єса «Чи потрібне?»), смерть єдинокровного тирана як викуп честі нації (оповідання «Перед дверима», «Так мусило бути»). Цілком зрозуміло, що широта задуму потребувала від письменника усього напрацьованого художнього досвіду і передусім майстерності володіння психологічним аналізом.

Коли Г. Хоткевич наважився безпосередньо взятися до роботи над твором про Шевченка, йому виповнилося п'ятдесят років. Уже мав за собою великий творчий доробок, але побоювання, чи впорається, не залишали його. Чи здійснить задум? Чи посильний задум з такою своєю масштабністю? Г. Хоткевич написав лише дві частини — «Тарасик», «Тарас» (зберігається в архіві), а в чернетках та задумах лишилося дві — «Тарас Григорович» і «Шевченко», які він завершити не встиг. На заваді став арешт. В одному з листів письменник зізнався, що найважче давалася друга частина, «...бо з життя Шевченка у Вільно й Варшаві ми нічого не знаємо»[1]. Під час роботи над романом письменникові доводилося з'ясовувати цілий ряд фактів біографії поета: яка родословна Енгельгардтів? Коли Шевченко переїхав з Вільно до Санкт-Петербурга? Чи був Шевченко у Варшаві? Що являла собою віленська суспільність І половини XIX століття? Хто був першим учителем малювання Шевченка — Рустем? Лампі? А може, Ширяєв? І багато-багато інших... Хоткевич листувався з Варшавою, Вільнюсом, Мінськом, Смоленськом, Києвом, Москвою, Ленінградом, переглянув сотні книжок у всіх бібліотеках Харкова. Письменник залишив до тридцяти шевченкознавчих досліджень (збереглися тільки деякі — «Енгельгардти», «Віленська суспільність І пол. XIX ст.», «Дати деяких листів», «Рустем чи Лампі?», «Чи був Шевченко у Варшаві?»). Згадані статті надіслав до Інституту літератури, сподіваючись, що його праці будуть опубліковані у вигляді збірника статей, адже в 1930-ті роки шевченкознавство ще тільки починало розгортатися.

Він письмово нагадував про свої роботи, але відповіді не одержав. Лише О. Білецький сповістив: «Від П. І. Тиховського я довідався, що справа Ваша по лінії Інституту (дослідницькі Ваші роботи по шевченкознавству) ще не посунулась вперед»[2]. Хоткевич звертався і до директора Інституту мистецтвознавства АН УРСР[3]. Ю. Д. Йосипчук сповіщав, що, зокрема статті «Дати листів», «Чи був Шевченко у Варшаві?», «Дещо про Ширяєва» їх цікавлять. Аж ось 3 березня 1938 року Хоткевич одержав листа[4] і від співробітника Інституту літератури АН України

[1] Жовтень. — 1964. — № 3. — С. 34.

[2] ЦДІА у Львові. — Ф. 688. — Од. зб. 305. — Арк. 27.

[3] Там само. — Арк. 4.

[4] Там само.

І. Єрофєєва, де той сповіщав, що всі його шевченкознавчі роботи знайдені й передані на рецензування. Але... рецензент їх не схвалив[1].

На 1933 рік Хоткевичем уже були написані дві частини тетралогії. Перша має 1109 сторінок машинопису, така ж і друга, а вся епопея мала бути на 200 друкованих аркушів. В той час Хоткевич готував скорочений варіант повісті про Шевченка на замовлення одного з видавництв України. Поставали нові проблеми, пов'язані з ущільненням матеріалу. Скорочений варіант двох частин епопеї «З сім'ї геніїв» був надрукований як повість «Тарас Шевченко» лише у 1966 році. Він складається з трьох розділів — «Дитинство», «Отроцтво», «Юність».

Першу частину роману-тетралогії, як писав Хоткевич, він прагнув «провести під знаком насичення враженнями села»[2]. І цей намір він послідовно реалізовував. Опис весілля Катерини (як уривок великого твору) 1995 року побачив світ окремою книжечкою (упорядники А. Балабольченко та С. Гальченко)[3]. Про первісний задум свідчить і заключний абзац першої частини тетралогії, що підсилює її основний мотив: «Так у піснях та легендах росла та пишалася перед малим Тарасом Україна, мов дівчина в квітках. І ні горе всенародне, ні тисячолітній гніт, ні ріки крові й сліз — ніщо не могло заглушити в цім краю могутніх джерел поезії, що пробивалася крізь скаженість кріпацького буття, пробивалася в усьому: в русі дівчини над криницею, в пісні скорботній над смужкою поля, в мережаних занозах, сопілці чабана раннім ранком на могилі. І в оцій істоті пробилася. Крізь рантухову сорочку й порепану на сонці шкіру. Духи якісь незримі, благословенні літали над цією русявою голівкою й берегли, а бережучи, провели і через сирітство тяжке, і через панські передпокої, сніги півночі, степи чужі, палючі...»[4]. На жаль, у скороченому варіанті повісті той «поетичний світ», в якому виростав малий Тарас, майже повністю випав і лише слова з Шевченкової «Княгині»: «Село! О, сколько милых, очаровательных видений пробуждается в моем старом сердце при этом милом слове...» — взяті епіграфом до першої частини і нагадують про первісний задум автора. Хоткевич зосереджує основну увагу на поневіряннях Тараса, що сприяли визріванню в ньому соціального протесту (катування батька на очах сина, звинувачення хлопця у крадіжці, знущання дядька Павла над самим Тарасом). Дослідник психології творчості Л. Виготський стверджує, що характер людини багато в чому визначається «вибухами», які були в ранньому віці. Письменник саме і акцентує увагу на потрясіннях малого Шевченка в дитинстві.

---

[1] Лише нині побачила світ збірочка шевченкознавчих статей Г. Хоткевича, що має назву «Про Шевченка: З архівних джерел» (К.: Літопис, 1999). Упорядники А. Балабольченко та С. Гальченко включили до неї наукові розвідки «Чи був Шевченко у Варшаві?», «Рустем чи Лампі?», «Фантастичні дати», «Дати деяких листів».

[2] Жовтень. — 1964. — № 3. — С. 36.

[3] *Хоткевич Г.* Катрине весілля. — К., 1995.

[4] Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. — Ф. 62. — Од. зб. 190. — С. 315.

Заглиблення у психологію героя зумовило стиль повісті, який порівняно з попередніми творами Г. Хоткевича вирізняється передусім динамічністю. Це вже, як пише І. Денисюк, «література фактів, а не рефлексій»[1]. І не так фактів, як дії, а звідси особливий нервовий лаконізм, діалог замість авторської поетичної розповіді.

З перших сторінок Хоткевичевої повісті Шевченко-дитина стає причетним до великого — любові до людини через долання не лише складних життєвих обставин, а й співчуття до інших — покривджених (епізод з Мишком-горбуном) або через власні благородні вчинки (порятунок Рузі). Г. Хоткевич намагається послідовно дотримуватися документальної основи. Разом з тим, він вводить цілий ряд вигаданих епізодів з метою увиразнення концепції свого твору.

У віленський період, коли під впливом революційних подій у молодої людини визріває поняття «Україна», йому вже свідомо доводиться розв'язувати проблему добра і зла, любові та ненависті. І допомагає йому в цьому Кришталевич. «Ні, я не знаю, куди йти і що робити, — говорить він Тарасові. — Я тільки чув гнітючий сморід ненависті й твердо знаю, що не через неї йде дорога до правди. Знаю, що почуття любові — це більш будуюча сила, ніж почуття ненависті. Це я знаю твердо, і тому так твердо тобі кажу». З цього погляду важко переоцінити Петербурзький період у формуванні Шевченка як особистості й митця, адже саме тоді він, завдяки діям своїх друзів, здобув свободу, шлях до розуміння любові як світовідчуття.

Художній простір, означений розмовою маляра Іваненка з Тарасом, під час якої хлопчині відкрилося трагічне значення слова «раб», і аж до викупу його з неволі, дав можливість Г. Хоткевичу поставити проблему «талант і неволя», яка в перспективі мала перерости в іншу — «геній і народ». Підпорядкувавши дрібне великому, письменникові вдалося відчути кредо поета: «...історія мого життя становить частину історії моєї батьківщини».

Осмислюючи у всій масштабності особистісну проблему, а також проблему «інтелігенція і народ» як центральні для української літератури на межі століть, Г. Хоткевич йшов від традиційно-описового реалізму до реалізму виражального, збагаченого художніми здобутками нереалістичних течій через модерністичні шукання. По суті, він, як і багато хто з його побратимів по перу цього періоду, національно зварював схему розвитку європейської літератури останньої третини XIX — початку XX ст.: від натуралізму до символізму. У Хоткевичевому випадку слід додати: через необароковість знову до реалізму, лише оновленого, точніше — психологічно поглибленого. Першопричиною цього стала чи не та сама історична тема як необхідна, на його думку, для органічного розвитку української літератури, а за нею, історичною темою, і широкий читач, а отже, й виховна функція літератури.

Наталія Шумило

---

[1] *Денисюк І.* Гнат Хоткевич і його повість про Шевченка // Хоткевич Г. Тарас Шевченко. — Львів, 1966. — С. 11.

КОМЕНТАРІ

Твори Гната Хоткевича за його життя виходили неодноразово. Відомі, зокрема, такі його окремі видання: «Добром усе переможеш» (Харків, 1899), збірка новел і оповідань «Поезія в прозі» (Харків, 1902), драма «Лихоліття» (Львів, 1906), драматичний малюнок «Вони» (Львів, 1909), «Емігранти» (Мамаївці, 1906), «На залізниці» (Львів, 1909), «Камінна душа» (Чернівці, 1911), «Гірські акварелі» (Харків, 1914), «Авірон» (Харків, 1917).

Протягом 1928—1931 рр. у харківському видавництві «Рух» вийшло вісім томів планованого десятитомника: Т. I: Оповідання (з портретом, автобіографією, бібліографією творів письменника). — Х., 1928; Т. II: Життєві аналогії (з передмовою автора). — Х., 1928; Т. III: Люблю женщину (оповідання з передмовою автора). — Х., 1928; Т. IV: Оповідання (з передмовою автора). — Х., 1929; Т.V: Оповідання. — Х., 1929; Т.VI: Богдан Хмельницький. Тетралогія. Суботів. Київ. Берестечко. Переяслав. — Х., 1930; Т. VII: Гуцульські акварелі. — Х., 1930; Т. VIII: Камінна душа. — Х., 1931.

Плановане видання творів Г. Хоткевича виходило під наглядом автора, який складав його проспект, брав участь у компонуванні томів, читав верстки. Багато творів, порівняно з першодруками (наприклад, збірка «Гірські акварелі»), в процесі підготовки до друку були доопрацьовані Г. Хоткевичем. Отже, у цьому виданні виявлена остання воля автора.

При написанні приміток до повісті Г. Хоткевича «Тарас Шевченко» (Львів, 1966) широко використовувалися матеріали Шевченківського словника у 2-х томах (К., 1976—1977).

Твори подаються за сучасним правописом із збереженням характерних діалектних, лексичних, фразеологічних, синтаксичних, а частково морфологічних і фонетичних особливостей мови письменника. Пунктуація подається за сучасними правописними нормами.

АВІРОН

Вперше надруковано в журн. «Шлях» (1917. № 5—6, № 7—8). Видавалася повість окремим виданням у видавництві «Рух» (Х., 1917), а також була вміщена у Т. I «Творів» Гната Хоткевича (Х., 1928). Письменник

надавав цій повісті такого великого значення, що, порушуючи всяку хронологію, відкрив нею назване вище багатотомне зібрання своїх творів. Відтоді «Авірон» більше сімдесяти років не перевидавався. Сучасні видання, що передують нашому: журнал «Київ». — 1990. — № 7. — С. 63—93; Гнат Хоткевич. Авірон. Довбуш. Оповідання. — К., 1990 (Серія — Бібліотека історичної прози). Подається за вид.: Твори. — Х., 1928. — Т. І. — С. 59—146.

С. 3. *Авірон* (Авірам) — за Біблією, син Еліава (Оголіява), з роду патріарха Дана, один із змовників проти пророка Мойсея та первосвященика Аарона. За непокору священикам його разом із сім'єю і всім добром поглинула земля. В повісті Гната Хоткевича зображений прибічником Мойсея.

С. 5. *Мойсей, Моїсей* — за Старим Завітом, пророк юдейського бога Ягве і основоположник його релігії, законодавець, релігійний наставник і вождь єврейських племен під час виходу з Єгипту в Ханаан (Палестину). Сорок років Мойсей очолює народ в його мандрах пустелею, та, коли пророку виповнюється 120 років, Ягве сповіщає, що йому не судилося ввійти в Землю Обітовану. Мойсею приписується авторство перших п'яти книг Старого Завіту Біблії (П'ятикнижжя).

Адонай (з давньоєвр. Господь мій) — одне із позначень Бога в юдаїзмі, від часів еллінізму застосовується також як замінник імені Ягве, котре заборонялося вимовляти вголос.

Ізраїль (з давньоєвр.) — біблійний старозавітний праотець Яків; за Біблією, родоначальник стародавніх євреїв, пізніше цим іменем стали називатися всі його нащадки — народ, етнічно-релігійна община. Назва «Ізраїль» часто вживається як збірне, спільне найменування для позначення всього ізраїльського народу, що сформувався з 12 племен, нащадків 12 синів патріарха Якова.

Вдані словеса Господні во уста його, і премудростю Бога опоясані чресла його. — За Старим Завітом, Мойсей, навпаки, був «тяжкоустий та тяжкоязикий» (Вих. 4:10).

С. 6. *Корей* (Корах) — син Іцгара з коліна (племінної групи) Левії, провідник бунту в пустелі проти Мойсея та його старшого брата Аарона. Незадоволений залежним станом левітів, не визнаючи права Аарона на первосвященство, він зібрав навколо себе 250 старійшин різних «колін», серед яких були і левіти. На чолі бунтарів, крім Корея, стали ще брати Авірон (Авірам) і Датан. За Старим Завітом, через непокору священикам його разом із сім'єю поглинула земля, а 250 старійшин, які здійснювали обряд обкурювання, було знищено небесним вогнем.

Айнан (Он) — син Пелета, один із вождів Рувимового племені; брав участь у бунті Корея, Датана й Авірона проти Мойсея та Аарона.

Датан (Дафан) — син Еліава з племені Дана, брат Авірона, один із змовників проти Мойсея та Аарона. За непокору священикам його поглинула земля.

Синайська гора — гора в південній частині Синайського півострова, місце Мойсеєвого законодавства народу ізраїльському. Іноді називається «горою Елогім», «горою Єгови».

С. 7. *Рафідин* (Рефідим) — один із станів ізраїльтян в Аравійській пустелі, недалеко від гори Хорив. Одні вважають, що він знаходився в долині Фейран, інші — в долині Шейх.

С. 12. *Чермне море* — мається на увазі Червоне — міжконтинентальне море Індійського океану між Африкою та Аравійським півостровом (Азія).

Море філістимлян — йдеться, очевидно, про Середземне — внутрішнє море Атлантичного океану, розташоване між Європою і Азією.

Вівтар — жертовне місце, або жертовне вогнище, на якому спалювали фіміам, хлібні жертви і тварин.

...числом колін Ізраїлевих. — Йдеться про дванадцять племінних груп ізраїльського народу, родоначальниками яких, за Старим Завітом, стали дванадцять синів Якова: Рувим, Симеон, Левій, Юда, Іссахар, Завулон, Дан, Нефталим, Гад, Асир, Йосиф, Веніамін.

С. 13. *...всі сімдесят старіших Ізраїля...* — За Старим Завітом, 70 старійшин разом з Мойсеєм, Аароном, Надавом і Авігу уклали завіт (договір) з Богом після законодавства Божого на Синаї. Старійшини були представниками урочистого посвячення Аарона в сан первосвященика. Щоб полегшити Мойсею управляти народом, Бог звелів йому вибрати 70 старійшин і «осінив» їх пророчим духом.

Пророк — як у Старому, так і в Новому Завіті — особливий глашатай волі Божої.

С. 14. *Клячання* — стояння навколішках.

С. 17. *Арон* (Аарон) — за Старим Завітом, первосвященик, родоначальник касти священиків, які мали виняткове право і обов'язок здійснювати культові дійства, старійшина коліна Левії, старший брат Мойсея і Маріам-Пророчиці; народився в часи перебування євреїв у Єгипті, в момент виходу Ізраїля з Єгипту йому — 83 роки. Як і Мойсею, Аарону не дано ввійти в Землю Обітовану; він помирає в 123 роки на горі Ор (за іншою версією — в Мосері), де Мойсей знімає з нього священницькі ризи і одягає їх на Ааронового сина Єлізара.

Надав (Надаб) — за Біблією, старший син Аарона і Єлизавети, який разом з батьком та іншими трьома братами був удостоєний священства. З братом своїм Авігу, «супроти повелінню Божому», Надав запалив фіміам «чужим вогнем», тобто не з жертовника, і за це його спалив небесний вогонь.

Авіюда (Авіуд, Авігу) — за Старим Завітом, другий син Аарона і Єлизавети, священик, вогонь спалив Авігу та його брата Надава, коли вони принесли в жертву «чужий вогонь».

Апіс — за єгипетською міфологією, бог родючості; уявлявся в образі чорного бика з білою плямою на лобі.

С. 18. *Левіти* — у давніх євреїв стан нижчих служителів культу. Назва походить від імені родоначальника одного з племен ізраїльського народу Левії — третього сина Якова і Лії.

...один був з коліна Юдиного... — За Старим Завітом, одного з племен ізраїльського народу, родоначальником якого був Юда — четвертий син Якова і Лії, що народився в Месопотамії.

...другі — Іссахарового... — За Старим Завітом, одного з племен ізраїльського народу, родоначальником якого був Іссахар — син Якова і Лії.

Сафір (сапфір) — дорогоцінний камінь, прозора відміна корунду синього кольору.

С. 21. *...Ісуса, сина Навінового...* (Ісус Навин) — За Старим Завітом, помічник і наступник Мойсея, який керував захопленням Ханаану (Палестини) Ізраїлем, головний персонаж книги Ісуса Навина.

С. 23. *...Ізраїля, що з Богом самим боровся...* — Мається на увазі те, що під час ночівлі Якова на місці, пізніше названому Пенуел (Пенуїл), він бореться з Богом, який з'явився в образі ангела; той так і не зміг перемогти Якова, а лише пошкодив йому жилу в бедрі.

С. 24. *Обітована Земля* (Ханаан) — за Біблією, земля, яку Бог обіцяв дати у володіння євреям. Ханаан займав південну половину східного берега Середземного моря приблизно 280 км завдовжки з півночі на південь і 90 км завширшки зі сходу на захід, смужка родючої землі між пустелею і морем, між Євфратською долиною і Єгиптом, головними центрами населення Стародавнього світу, осередками зіткнення єгипетської, вавилонської, ассирійської, перської і римської культур.

С. 25. *Озіріс* (Осіріс) — давньоєгипетський бог продуктивних сил, цар потойбічного світу, старший син бога землі Геба і богині неба Нут, брат і чоловік Ісіди, батько Гора; четвертий із богів, що царювали на землі в первісні часи, убитий своїм молодшим братом Сетом (уособленням зла). В греко-римську епоху культ Осіріса (поруч з іншими греко-східними культами богів вмираючої і воскресаючої природи Аттіса, Адоніса, Таммуза) був поширений у Західній Азії та Європі.

Фет (Тот) — давньоєгипетський бог Місяця, часу, чисел і мудрості, який, виголошуючи магічні формули, викликає до життя чотирьох богів, що уособлювали чотири сторони світу. Зображався у вигляді людини з головою ібіса.

Ізіда (Ісіда) — в давньоєгипетській міфології богиня родючості, води і вітру, символ жіночості, сімейної вірності, богиня мореплавства, сестра і жінка бога Осіріса, мати Гора, божества, втіленого в соколі і пов'язаного з небом та сонцем.

Єгова (Ягве) — ім'я юдейського бога, яке не вимовлялося вголос; за Старим Завітом, було відкрите Богом Мойсею в богоявленні на горі Хорив.

С. 29. *Веселіїл* (Веселеїл, Бецалел) — за Старим Завітом, син Урії, онук Ора (Хура) з коліна Юдиного; головний будівничий, умілий майстер, художник, ювелір, різьбяр по каменю і дереву, ткач, якому було доручено виготовити Ковчег завіту, скинію з усім її начинням та одяг первосвященика Аарона і його синів.

С. 31. *Амалік* (амалик, амаликитяни) — за Біблією, нащадки Ісава (брата Якова), кочовий народ, який мешкав на Синайському півострові і був приречений Богом на загибель; остаточно знищений ізраїльтянами за часів царя Єзекії (702—697 рр. до н. е.).

С. 35. *Смоковниця* — інжир, субтропічне плодове дерево.

С. 38. *«Скинія свидіння»* — переносне шатро Ягве, в котрому знаходився Ковчег завіту (священна скринька, над якою локалізується присутність Бога). До X ст. до н. е. заміняв нерухоме святилище (храм).

С. 40. *Халдейські хитрощі* — халдеї — група незалежних семітських племен, можливо, арамейського походження, що займалися скотарством і мешкали на окраїнах Вавилонії (південно-західному березі Перської затоки). З 626 по 538 р. до н. е. у Вавилонії правила халдейська династія (Набопаласар, Навуходоносор та ін.), яка створила незалежне і могутнє Ново-Вавилонське царство.

С. 42. *Аврам* (Авраам) — за Старим Завітом, одинадцятий патріарх після потопу, обранець Ягве, котрий уклав з ним завіт, родоначальник євреїв (через свого сина Ісаака) і арабів (через свого сина Ізмаїла).

Ісак (Ісаак) — за Старим Завітом, юдейський патріарх, син Авраама і Сарри, послідовник завіту Авраама з Ягве, батько Якова і через нього родоначальник дванадцяти колін Ізраїлевих. Батько хотів принести Ісаака в жертву Богові, але ангел врятував того від смерті.

Яків (або Ізраїль) — за Старим Завітом, юдейський патріарх, син Ісаака і Ревеки, онук Авраама, який хитрощами відкупив первородство у свого брата Ісава і за допомогою матері одержав благословення від Ісаака; родоначальник «дванадцяти колін» Ізраїля.

«Хіба не відібрав у вас рабства?» — Йдеться про вихід ізраїльського народу з Єгипту.

Хананеї (ханаанеяни) — жителі Ханаану. Ханаан — доізраїльська назва територій Палестини, Сирії та Фінікії. Можливо, слово «Ханаан» означає «пурпур» і спочатку стосувалось Фінікії, країни, в якій добували пурпурну фарбу. Пізніше ця назва поширилась на всі ці землі, населені різноманітними народами (фінікійцями, угаритянами, амореями, кенітами, кадмонітами, єврейськими племенами, моавитянами, аммонитянами та ін.).

Амореї (аморити, амурру) — семітські племена, вихідці з Аравії, мешкали з XXIV по XVI ст. до н. е. на просторах Сирійського степу, від Палестини до Перської затоки. Назва аморитів походить від шумерського «марту» і аккадського «амурру» — «захід». В XVIII—XVII ст. до н. е. аморити Дворіччя поступово змішалися з місцевим населенням, в Сирії жили до XV—XIV ст., в Палестині — до XII—X ст., коли остаточно асимілювалися з євреями.

Хетеї (хеттеї, хетти) — народ, який населяв центральну частину Хетського царства (давньої держави в Малій Азії, що існувала в XVIII — на поч. XII ст. до н. е.). В широкому значенні термін «хетти» використовувався для позначення всіх жителів Хетського царства, а також історично пов'язаних з ним державних утворень Сирії.

Фрезеї (ферезеї, перрізеяни) — назва ханаанського племені, яке жило в Палестині ще до завоювання її євреями. Одні дослідники вважають, що фе чезеї — це не власне ім'я якогось племені, а загальна назва і оз-

начає «жителі сіл, відкритих поселень». Інші вважають, що ферезеї були залишками первісного народу (як і рафаїм), що змішалися з ханаанеями; жили в центральній частині Палестини.

Гергесеї — ханаанське плем'я, підкорене Ісусом Навиним, родоначальником якого був Гергесей — один з нащадків Хама, сина Ноєвого; мешкали на західному березі Йордану.

Євеї (хівеї) — ханаанське плем'я, що мешкало біля підніжжя гори Ліван.

Євусеї — одне з ханаанських племен; мешкало в горах Єрусалима і в місті Джебус; було підкорене ізраїльським царем Давидом (XI ст. до н. е.).

С. 46. *Херувими* (з давньоєвр.) — в юдаїзмі та християнстві — один із дев'яти чинів ангельських, другий чин першого ступеня (серафими, херувими, престоли).

С. 47. *Хітон* — нижній чоловічий і жіночий одяг у давніх євреїв, а також нижній одяг первосвященика. Одягався на тіло як сорочка; в давнину, очевидно, не мав рукавів або мав дуже короткі рукава і досягав колін.

Подир — верхній довгий одяг первосвященика. Надягався на хітон; мав вигляд підризника з отвором для голови і без рукавів; виготовлявся з голубої, пурпурової і червленої вовни та віссону з вишивкою; на подолі був прикрашений гранатовими яблуками з блакиті, пурпуру та червені і золотими дзвіночками.

Клобук (кидар) — головна священна прикраса юдейського первосвященика у вигляді чалми з віссону, яким обвивалась голова; спереду на кидарі прикріплювалась золота дощечка з написом: «Святиня Господа».

Вісон (віссон) — назва улюбленої в давнину тканини, з якої шили одяг та обрядові шати для царів і жерців. На думку одних, це було найтонше полотно, на думку інших, — особлива бавовняна тканина. Із нього зроблено різне начиння скинії, одяг священиків. Віссон міг бути прозорим; як правило, білого кольору, але іноді фарбувався в пурпур.

Громати (гранати) — прикраси у вигляді гранатових яблук, виготовлені з голубої, пурпурної і червленої крученої пряжі; ними прикрашали поділ верхньої ризи первосвященика.

Смірна (смирна) — смола мирового куща, що сама собою виступала краплями в різних місцях стовбура; використовувалася для обрядового обкурювання.

Кінамон (цинамон, кориця) — тобто кора з дерева кориці, що росте в Індії і на острові Цейлон (зараз — Шрі-Ланка).

Касія — ароматична кора коричневого дерева з родини лаврових, що росте в Індії та Аравії.

Халван — смола, яку видобували з кущів, що росли в Сирії та Персії. Назва вказує на білий колір, схожий на колір молока. Халван був духмяний і недухмяний.

С. 48. *Урія* (Урі) — син Ора (Хура), батько Веселіїла (Бецалела).

Ор (Хур) — за Старим Завітом, дід художника Веселіїла (Бецалела). Під час битви в Рефідимі разом з Аароном підтримував руки Мойсея, вознесені в молінні за успіх ізраїльтян.

Еліав (Оголіав, Аголіав) — за Старим Завітом, син Ахісамаха з коліна Данового, талановитий майстер, вправний ткач і вишивальник. Мойсей призначив його разом з Веселіїлом (Бецалелом) будувати скинію і виготовляти її священне начиння.

Ахісамах — за Старим Завітом, батько Еліава (Оголіава), один з архітекторів і митців, які прикрашали скинію.

Дан — син Якова і Білги, Рахілиної невільниці-служниці; родоначальник великого Данового племені, що відзначалося силою і військовою хитрістю.

Сінета (блакить) — пурпурно-голуба вовняна тканина, для фарбування якої використовувався пігмент морських черепашок.

Багряниця червлена — червона вовняна тканина, для фарбування якої використовували пігмент морського слимака.

Трихаптон (з грецьк.) — одяг з волосся, волосяниця.

Шкури червоні. — Мова йде про саф'ян — продублені сумаком і підфарбовані в яскравий колір овечі шкури.

Шкури сині. — Невідомо, з якої тварини добувалися ці шкури.

Дерево негниюче (дерево ситтим) — аравійська акація, що відзначається міцністю і твердістю.

Тиміям (фіміам) — пахощі для оливи помащення і для кадила.

Камінь сардійський (сердолік) — виробний камінь, різновид халцедону — мінералу класу силікатів; назва походить від старовинного міста Халцедон на березі Мармурового моря; блиск восковий, жирний; колір — від блідо-рожевого до червоного.

Вівтар кадильний — жертовне місце, або жертовне вогнище, на якому спалювали лише фіміам і хлібні жертви.

С. 52. *...і Аронові сини, майбутні священики — Надав, Авіюд, Елеазар, Ітамар.* — Переказ Біблії (Вих. 28 : 1; Чис. 3 : 2—3).

С. 53. *...певг Ливана...* — Йдеться про ліванський кедр.

Острови Хетримські (острови Етруські) — етруски — давні племена, що населяли в I тис. до н. е. північний захід Апеннінського півострова Етрурію (сучасна Тоскана); створили розвинуту цивілізацію, що передувала римській. Вважається, що вони прибули в Італію з Малої Азії (Лідії); етапними пунктами в цьому переселенні служили острови Егейського моря: Імброс, Лемнос, Самофракія і півострів Хамкідіна. Це, очевидно, і мається на увазі.

Острови Єлісе (Еолія, Еолові, Вулканові або Липарські острови) — група островів вулканічного походження на північний схід від Сицилії.

... і мідь і залізо архиденянське... — Можливо, ахейське, грецьке.

Асіїл (очевидно, Асил) — місцевість поблизу Єрусалима (на схід від нього). Можливо, те ж саме, що й Ецель.

«...стакті й пестроту з Фарсиса». — *Стакті* — грецька назва найчистішої духмяної смирни, одного з компонентів суміші для обкурювання. Деякі тлумачі вважають, що це смола стираксового дерева. *Пестрота* — очевидно, мається на увазі гаптування.

Фарсис (Фарсистан) — південна частина Персії.

Міро (миро) — запашне мастило, яке добувають з духмяних рослин.

Ритина (можливо, рицина) — олійна рослина з родини молочаюватих.

Мілет — давньогрецький поліс біля гирла річки Меандра, на західному узбережжі Малої Азії; один з найбільших торговельних і ремісничих центрів еллінського світу.

Вино хельвонське (від Халван, Хелбон, Хелбан) — місцевість, звідки жителі Дамаска вивозили вино в Тир (див. Єзек. 27 : 18). Вино Хелбон згадується в клинописних пам'ятках часів Навуходоносора. Місцевість знаходилась на північ від Дамаска.

С. 54. *Джерґіт* — буквально: швидка розмова чужою мовою.

Талант — найбільша вагова і грошово-розрахункова одиниця Давньої Греції, Вавилону, Персії та інших регіонів Малої Азії. До II ст. до н. е. служив для позначення вагової міри золотих предметів. Кількісне визначення в різні часи і в різних країнах — неоднакове; талант був важким і легким, золотим і срібним.

Сикль (шекл) — грошово-вагова одиниця у давніх персів та юдеїв. До II ст. до н. е. служив для означення вагової міри золотих і срібних речей.

С. 66. *Зрак* — подоба, вигляд.

КАМІННА ДУША

Перше видання повісті, проілюстроване авторськими малюнками, побачило світ 1911 р. в Чернівцях (друкарня «Руська рада»), друге — 1922 р. у Харкові, третє — у багатотомнику через десять років у тому ж Харкові (видавництво «Рух»). До тексту повісті, що увійшов до т. VIII останнього прижиттєвого видання, Г. Хоткевич вніс ряд змін (у розділах 5, 7, 9, 11, 19, 23, 26 і 33). Цей текст вважається остаточним з урахуванням останньої волі автора.

При написанні повісті «Камінна душа», як і новел, що увійшли до збірок «Гірські акварелі» (1914) та «Гуцульські образки» (1924), Г. Хоткевич широко вживав гуцульську говірку. Письменник вдався до цього цілком свідомо, про що свідчать слова з післямови, вміщеної у чернівецькому виданні «Камінної душі» 1911 р.: «Надзвичайно красне, надзвичайно звучне і оригінальне гуцульське наріччя відограє величезну роль в формованню нашої будучої літературної мови — очевидно, тоді, коли ми вийдемо зі стадії несвідомо наслідуючих, а перейдемо в період свідомої творчості і почнемо використовувати все не черпане ще багатство нашої мови в її діалектах, піднаріччях і т. д. Гуцульський діалект іде впрост зі слов'янського пня і є, може, найбільше архаїчним наріччям з усіх наших говорів: не кажучи вже о поодиноких словах — навіть синтаксична структура зосталася ще й до сьогоднішнього дня древньою — і се, власне, надає величезної цікавості цій мові не лиш під взглядом лінгвістичним, а і з погляду життево-практичного, от хоч би

для урозмаїчення, розцвічення, обагачення української літературної мови. Сучасний наш письменник — се анальфабет в питаннях мови і то, сказати б, злобний анальфабет, зацофаний і темний. А між тим, власне, тепер, власне, в період вироблення мови, ніхто як письменник мусить брати на себе ту задачу — бути дослідником і старатися внести хоч малу яку лепту в скарбницю рідної мови, а для того — знати по можності більше діалектів українського язика» (с. 371).

ОСОБЛИВОСТІ ГУЦУЛЬСЬКОГО ДІАЛЕКТУ

Фонетичні

1. Звуки *а (я)* після шиплячих і м'яких приголосних змінюються на є; замість дяк — *дєк*, замість тягти — *тєгти*, замість п'ять — *п'єть* і т. д.

2. Звук *и* переходить в *і* у префіксі *ви* (замість виносити — *віносити*, замість вибити — *вібити* тощо); після шиплячих також інколи пишеться *і* замість *а*: замість шанувати — *шінувати*.

3. Приголосний *ч* і взагалі шиплячі мають тенденцію пом'якшуватись: *смерічка*, *Марічка*. (При написанні ь опускаємо.)

4. Звук *ц* вимовляється твердо. Звідси — *данец*, *хлопец*.

Морфологічні

1. В іменниках і займенниках замість відмінкових закінчень *ою*, *ею* вживаються *ов*, *ев* (*дарабов*, *ногов*, *з тобов*).

2. У кличному відмінку часто вживаються скорочені форми (замість Василю — *Васи'*, замість хлопче — *хло'* та ін.).

3. Паралельно з вказівними займенниками типу *цей (сей)*, *ця (ся)*, *той, та* часто вживаються ще й форми: *цес, цеся, сеся*; *той, тота, тото*.

4. У дієсловах третьої особи теперішнього часу, а також у наказовій формі другої особи множини виступає тверде *т* замість м'якого — *сидит*, *ходит*, *робит*.

5. Дієслівні закінчення *му*, *ме*, *меш* і т. д. у майбутньому часі часто ставляться перед дієсловом: він не *ме казати*, не *ме співати*.

6. У дієсловах минулого часу зберігається закінчення: *сми*, *смо* — для 1-ї особи множини; *єс(с)*, *сте* — для 2-ї *(походив-сми, зробив-єс)*.

7. В умовному способі замість частки *би* дуже часто виступає архаїчна форма *би-м, бих (купила-м бих, зробила би-м)*.

8. У дієсловах наказового способу виступає частка *ко: спіши-ко си, подики-ко си* і т. д.

СЛОВНИЧОК ДІАЛЕКТИЗМІВ

Авреоля — ореол.
Арідник — чорт.
Афини — чорниці.

Бай — забава, гуляння.
Банно — жаль; банувати — тужити, жаліти.

Бартка — топір.

Баюр — шнур, яким зав'язують бордюг — шкіряний мішок.

Бегарик — довга жердина.

Безчєсно — нема часу, ніколи.

Бенькарт — хлопець.

Бервено — колода.

Бесаги (бєсаги) — дві з'єднані між собою торби, в яких носять вантаж на плечах або перекидають через сідло на коня.

Бечка — верба, лоза.

Биреш (биріш) — пастух волів.

Бідашечка — ласкаве звертання до дівчини.

Бійно (від «боятися») — страшно, лячно.

Бірів (биров) — війт, старшина.

Блєхівки — бляшаний посуд.

Блєхований — побитий (прикрашений) бляхою.

Бовтиці, бобрики — мосяжні, тобто бронзові прикраси для одягу.

Ботей — отара овець.

Бритити си — голитися.

Будженицї — м'ясо.

Будз — спеціально приготовлений сир.

Будзік — годинник.

Буката — шматок, частина.

Бурєшінники (від «бурєшка» — картопля) — картопляники.

Бурлєком вилазити — боком лізти.

Бурнути — бухнути.

Буйно — гордо.

Бучина — буковий ліс.

Варводити — гарчати.

Варе — невже, чи.

Ватра — вогнище.

Вахляр — віяло.

Вбістати — обставити, оточити.

Вболікати — одягати.

Верем'є — добра погода (або погода взагалі).

Вибавлення — порятунок.

Видмо — привид, марево.

Вильце — деревце на весіллі, прибране паперовими квітами і стрічками.

Вимодовувати — вигадувати, показувати.

Вино — виноград.

Витиці — виті свічки.

Вицвєкований — прикрашений гвіздками (цвяхами).

Відей, видів — мабуть, певно.

Відрочений — відкладений, відстрочений.

Відрухово — механічно.

Відьменє — чортовиння.

Вірехтовувати — даватися комусь взнаки: я тє вірехтую — я тебе провчу.

Вкатушувати (від «катуш» — в'язниця) — ув'язнити.

Волощина — Буковина.

Вонно (водно) — постійно, повсякчас.

Воринє — дерев'яна огорожа.

Вчудіє — чудо.

Гавра — ведмеже лігво, печера.

Гаджучка, гаджуга — молоденька смерічка.

Ґазда — господар.

Галиця підкаменна — гадюка, що сидить під каменем.

Гаракі — грубі, скручені, як линва, молоді деревця; ними прив'язують одну частину (талбу) дараби до другої.

Гарс — гаразд.

Гатаман — отаман.

Гачі-крешєники — фарбовані штани домашньої роботи.

Гемблювати — торгувати.

Гледжинє — процес ферментації молока, коли з нього роблять бринзу чи будз.

Гляба — тяжко, важко, не можна.

Гміна — сільська управа.

Гордо-чукітно — гордо.

Готур — тетерук.

Гражда — огорожа.

Грань — жар, розжарене вугілля.

Грегіт — каміння.

Грунь — хребет, верх гори.

Гугля — верхній одяг у гуцулів з шерстяної домотканої матерії.

Гуслєнка — кисле молоко.

Густ — смак.

Гушма — пучок.

Давина — сіно, що худоба лиш подавила, а не підмочила.

Дараба — пліт.

Дармовиси — прикраси на одязі.

Джіга — дрючок на кінці з гаком.

Дзьобня — сумка з шерсті, носиться через плече.

Делінь — далі, потім.

Дий його кату — біс його батькові, щоб йому грець.

Діймити — розуміти; нема тої дійми — то вам не під силу.

Діправді (зіправді) — справді.

Домарєта — ті, що сидять дома.

Дранкава — пащекувата.

Дурлей — недотепа, дурень.

Дуфати — клопотатися чимсь.

Ждепати — бити.
Жереп — низька повзуча рослина, зарості.
Жєвко — живо, швидко.
Жєнувати — засоромлювати.
Жєчі — стріляти.
Живна середа — Страсна середа перед Великоднем.
Жированый — орнаментовий, інкрустований металом.
Жичити — позичати.

За́вод — сорт, рід.
Заворітниця — «одна часть воринння, спеціально зроблена, щоб розкладатися, заміняти ворота; тоді вона називається «струнка», а жердки на ній «заворітниці» *(Г. Хоткевич)*.
Завороха — метушня.
Завостро — занадто, загостро.
Загінки — місце, де нога згинається (ззаду коліна).
За горов — в Угорщині.
Законювати — причащати.
Застайка — дашок луб'яний на кілках.
Зачерати — черпати, набирати.
Зашкалубина — щілина.
Збавити — зіпсувати.
Зблага — ввічливо, приємно.
Звергати — відкидати, відмовлятися; слова не звержеться — дотримає слова.
Згарда — жіноча нашийна прикраса.
Згура — сажа, бруд.
Зимарка (земнєник) — «хата на зиму високо в горах; щоб не зносити вниз сіна, гуцул складає його там, де росте трава, а потім на зиму йде туди з худобою і живе в зимарці, доки скотина не поїсть сіна» *(Г. Хоткевич)*.
Злєга́ти — родити; мирно злєгати — щасливо народити.
Зурітитися — зробитися неприємним комусь.

Ігій на тебе — а щоб тебе (лайливе).
Ізвір — дике, непрохідне місце.
Ірстити — хрестити.

Кагла — комин, димар.
Калай — бідний селянин, той, хто нічого не має.
Канцер — майстер.
Карабушка — коробка.
Катуш — в'язниця.
Кашица — дерев'яне огородження берегів річки.
Келтунок — харчі, їжа.

Кертина — кріт.

Кємувати — тямити, пам'ятати.

Кєцка — зав'язь, якою прив'язують жердини до колів, коли роблять воринння.

Кивати — ворушити, займати.

Киптар — короткий кожушок (без рукавів).

Кичера (кічера, тєчіра) — гора, вкрита лісом.

Кібіцувати — упадати біля когось.

Кльоци — колоди.

Кобих — коли б, якщо б.

Ко́втати — стукати.

Кокуцарі (від «кокуци») — маленькі хлібці, що їх печуть перед Великоднем у середу.

Колиба — курінь для пастухів.

Комісник — назва хліба.

Консолик із векелеї — паличка з дерев'яного грибкового наросту.

Корнєти — будити.

Косичити — прикрашувати.

Котюга, кутюга — пес, собака.

Краєник — краянин, земляк.

Крисаня — гуцульський капелюх.

Кріс (кресак, крис) — рушниця.

Крунутися — крутнутися.

Кучма — шапка.

Куща — шатро.

Лагідний *(від «лагодитися»)* — готовий.

Лакомий — охочий.

Легінь — парубок.

Легкодушнички — «хлібчики, подавані за душу, щоб душі легко було» *(Г. Хоткевич)*.

Лелько — ніжна форма звертання до батька.

Лєшувати — блукати, нипати.

Ліжник — шерстяна ковдра.

Маглювати — прасувати білизну.

Маржина — худоба.

Мельдувати — повідомляти, доповідати.

Метреса — коханка.

Мішєти маржину — «на полонину виганяє маржину кілька ґазд; вони тоді називаються «мішєнники» *(Г. Хоткевич)*.

Моц — багато.

Мрєч — мряка, туман.

Навкимити — надокучити.

Навкирки — наперекір, умисне.

Найпуший — найгірший, останній.
Наладований — навантажений, наповнений.
Напередовець — перший, передовий.
Натерхований (від «терх» — вантаж) — навантажений.
Некрутація — рекрутчина.
Ноша — одяг.

Облаз — стежка попід скелі.
Оборіг — приміщення для зберігання сіна (дах на чотирьох стовпах).
Обочі — схили гір.
Омкно — не по собі, ніяково.
Оняца — скоромовкою вимовлені слова «во ім'я Отця».
Опецок — частина печі.
Опровадити — спорядити похоронний ритуал.
Орєбок (орібок) — пташка з породи куріпок.
Оруда — справа; за орудов — у справі.
Оршак — почет.
Оседок — гуцульське житло, все господарство гуцула.
Острова — дерев'яний стовбур, який обкладають сіном, щоб воно сушилося.
Остругви — ремінці від постолів.
Оферта — пропозиція.
Оцкнутися — прийти до тями, опам'ятатися.

Панити — прикрашати: «От ніби робить тебе, як пана» (*Г. Хоткевич*).
Паскєвник (дорінник) — дерев'яна посудина, в якій святять на Великдень паску.
Пацьорки — намисто.
Перенний — передній, перший, головний.
Пизьма — гнів, обурення, ненависть, злоба.
Писанчєрі — «хлопчики, що ходять поздоровляти з Великоднем, а їм за те дають писанки» *(Г. Хоткевич)*.
Пиштрикнути — перестрибнути.
Під — горище.
Підкпивати (від «кпини» — жарти, насміх) — підсміюватися, жартувати над кимось.
Плай — дорога (стежка) в горах.
Плебанія — будинок, садиба священика.
Плитє — кам'яна плита.
Плови — великі дощі.
Плюта — дощова погода.
Побоїк — здрібніла назва від «побій» — дах.
Подавнички — булки.
Позлітка — сухозлітка.
Покмітити — помітити.

Полокати — полоскати.
Порекло — ім'я, прізвище.
Потєтко — мала пташина.
Похатей-латанник — жебрак.
Прєсло — «частина церковного паркана; кожна така частина належить одній сім'ї, що має наглядати за цілістю» *(Г. Хоткевич)*.
Прєтати — збирати, нагромаджувати.
Прєтелик — приятель.
Привитє — назва похоронного обряду.
Припісне — частунок.
Прикучнути — заховатися.
Приріхтувати — приготувати, підготувати.
Прислопити — приголомшити.
Приспорити — придбати.
Причка — притичина, пригода.
Пробува́ти — перебувати, знаходитися.
Провергати — пробуджувати.
Протес — стовп.
Пструг (струг) — форель.
Пугар — чарка.
Пудний (від «пуджєти, пужєти» — лякати) — страшний.
Путеря — сила.
Пушка — рушниця.

Раква — дерев'яна посудина на масло або бринзу.
Раташ — стежка, витоптана вівцями.
Регулямін — розпорядок дня.
Реколекції та соборчики — збори духовних осіб.
Рускати — ганяти, шукати.
Русти — плакати, ревіти.

Саландарі — «іронічна назва всяких приношень попівських» *(Г. Хоткевич)*.
Сапіна (цапіна) — спеціальний інструмент для лісових робіт.
Сигла — густий темний ліс.
Сикурація (від «асекурація») — страхування майна.
Симбриля — плата.
Скла кавалочок — «в домовину напроти лиця вмерлого гуцули вставляють кавалочок скла "для душі"» *(Г. Хоткевич)*.
Скруцак титиню — «на Гуцульщині лист тютюну бережуть поскручуваним, звідси "скруцак"» *(Г. Хоткевич)*.
Смерічє (від «смерека») — назва дерева з породи хвойних.
Смуччий — чо́ртів; смуччі очі — бісові очі.
Сночі — вчора ввечері.
Сокотити — стерегти.
Сотониця — жіночий рід від «сатана».

Спасти зі світу — звести зі світу, вбити.
Спирати — боронити, забороняти.
Співник — спільник.
Сповенити (від «повінь») — залити чимсь (водою, кров'ю тощо).
Спóчене — спітніле.
Справунок — справа.
Спрахтити — збити, звести когось зі світу.
Стричок — зашморг.
Стрóкмити — домовитися.
Стрóмий — стрімкий.
Стрюба — рушниця.

Тандúта — старі речі, мотлох.
Теркіла (терх) — вантаж, тягар.
Терміть — строк.
Тобівка — шкіряна сумка.
Тратити (від «страта») — вішати.
Трепота — страх, жах, тремтіння.
Трудний хóдом — втомлений дорогою, подорожжю.
Туск — туга, журба, сум.

Уберя — одяг.
Убочі — схили гір.
Уйматися — виручати з біди.
Уклєтє — проклін, прокляття.
Уплітки (заплітки) — спосіб укладати волосся.
Утіль — ззаду; з-за тилю — з чорного ходу.

Фантє — шмаття, старе вбрання.
Фарнути — кинути.
Фестунок — фортеця, оборонна споруда.
Фівкати — свистати.
Флекев — парубок.
Флєша — пляшка.
Флоєра — сопілка.
Фузія — рушниця.
Фурт — постійно, раз у раз.

Хавка — рот, пелька.
Хитар — границя, межа.
Хіхлата — пухка, пишна, кучерява.
Ходити óблудом — бути мов не в собі.
Храбуст — сушняк.

Цара — край.
Царинка — зелена галявина.
Цингель — курок у вогнепальній зброї.

Чепраги — мідні застібки.

Чередінниця — відьма, чарівниця.

Чічєний (від «чічка» — квітка) — гарний; дзьобик чічєний — лезо бартки, топірця.

Чуркало — джерельце.

Чучурина — назва рослини.

Шимкнути — зашелестіти, легенько зашуміти.

Шпиткий — поганий.

Штудерувати — комбінувати, мудрувати.

Шувар — очерет.

Шульок — кукурудзяний початок.

Шутер — дрібне каміння.

Яво — наяву, привселюдно, перед очима.

Подається за т. VIII «Творів» Г. Хоткевича (Харків: Рух, 1932).

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Роботу над тетралогією «З сім'ї геніїв» Г. Хоткевич розпочав 1928 р. В одному з листів він зізнавався: «Біографічний роман із життя Шевченка я задумав писати давно. За моїм планом робота має поділятися на 4 частини. Перша — дитячі роки — мала б назву «Тарасик»; друга — до 38 року — «Тарас»; третя — до арешту — «Тарас Григорович» і четверта — «Шевченко» (ЦДІА України у м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2232, арк. 25). Дві частини, що мають більше як по 1000 сторінок машинопису, зберігаються в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. — Ф. 62. — Од. зб. 190). Паралельно з написанням тетралогії про Шевченка Г. Хоткевич підготував до друку скорочений варіант — рукопис повісті «Тарас Шевченко», що вперше була надрукована в журналі «Жовтень» (1964, № 3), а 1966 р. — у львівському видавництві «Каменяр». Рукопис повісті в особистому архіві Г. Хоткевича, що зберігається у Львові, був виявлений старшим редактором публіцистики журналу «Жовтень» А. Ю. Пастушенком та науковим співробітником львівського архіву ЦДІА України О. А. Купчинським. Подається за вид.: Гнат Хоткевич. Тарас Шевченко: Повість. — Львів: Каменяр, 1966. — С. 19—278.

С. 373. *Енгельгардт Василь Васильович* (1755—1828) — поміщик, генерал-лейтенант, власник родини Шевченків. Володів майже 18 тис. душ кріпаків чоловічої статі, багатьма селами, зокрема Моринцями й Кирилівкою. У 1816 р. до ревізького реєстру кріпаків Енгельгардта вписано дворічного Тараса Шевченка.

Моринці — село Звенигородського пов. Київської губ. (тепер Звенигородського р-ну Черкаської області). У Моринцях 9 березня 1814 р.

(25 лютого ст. ст.) в кріпацькій сім'ї народився Тарас Шевченко. Батько — Г. І. Шевченко, мати — К. Я. Шевченко (дівоче прізвище Бойко).

С. 374. *Кирилівка, Керелівка* — село Звенигородського пов. Київської губ. (тепер с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкаської обл. Родом з Кирилівки був батько Т. Г. Шевченка — Г. І. Шевченко та його родичі по батькові. Мати поета — К. Я. Шевченко — кріпачка з сусіднього села Моринців. Після одруження 1802 р. родина Шевченків жила в Кирилівці, а 1810 р. переїхала в Моринці. Тут (9.03. 1914 р. народився Шевченко). Незабаром родина Шевченків повернулася до Кирилівки.

С. 376. *Чумак* — в Україні в XV—XIX ст. — візник і торговець, який перевозив на возах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу.

Мажа — чумацький віз.

С. 377. *Купало* — міфологічний персонаж у слов'ян, пов'язаний з обрядом купання в ніч з 6 на 7 липня, а також обряд і час його справляння.

Свято Купала — відзначала переважно молодь у Купальську, пізніше Іванову (від імені Іоанна Хрестителя) ніч з 6 на 7 липня. Купались у річці або ставу, дівчата плели вінки і пускали їх за водою, стрибали через вогонь, співали купальських пісень, водили хороводи.

С. 378. *Вільшана* — містечко Звенигородського пов. Київської губ. (тепер смт. Городищенського р-ну Черкаської обл.). Шевченко жив у цьому містечку 1829 року, коли був козачком П. Енгельгардта. Приїжджав сюди і в 1843—1845 та 1859 роках.

С. 389. *Ізмантачити* — украсти, присвоїти чуже.

С. 393. *Царина* — околиця, край села; застава.

С. 397. *Перестудитися* — замерзнути.

С. 401. *Пединова могила* — в селі Пединівка Звенигородського пов. Київської губ. (тепер Звенигородського р-ну Черкаської обл.). За спогадами, Шевченко ходив у Пединівку дитиною років шести, туди, де шукав «кінець світу». Вважають, що він бував у цьому селі й у 1828—1829 рр., коли був козачком у П. Енгельгардта.

Лисянка — містечко Звенигородського пов. Київської губ. (тепер смт, районний центр Черкаської обл.). В автобіографії Шевченко писав, що в дитинстві, прагнучи знайти вчителя малювання, він утік «в местечко Лысянку, где и нашел себе учителя живописи отца диякона».

С. 406. *Тарасівка* — село Звенигородського пов. Київської губ. (тепер Звенигородського р-ну Черкаської обл.). Шевченко був у Тарасівці, коли шукав собі вчителя малювання. В автобіографії він згадував, що від учителя-маляра в Лисянці «бежал он в село Тарасовку к дьячку-маляру... Но увы! Апеллес посмотрел внимательно на левую ладонь бродяги, отказал ему наотрез, не находя в нем таланта не только к малярству или к шевству, ниже к бондарству».

С. 411. *Зелена Діброва* — село Звенигородського пов. Київської губ. (тепер Городищенського р-ну Черкаської обл.). Шевченко в дитинстві часто гостював у Зеленій Діброві у сестри Катерини, яка, вийшовши заміж за А. Красицького, жила в цьому селі.

С. 412. *Красицький Антон Григорович* (1794—1848) — селянин-кріпак с. Зеленої Діброви, з 29.01.1823 — чоловік Шевченкової сестри Катерини. Після смерті матері Шевченко часто бував у сестри в Зеленій Діброві.

С. 414. *Чаплія* — кухарське знаряддя, за допомогою якого переносять гарячу сковороду — залізний гак.

Обрюзглий — брезклий.

С. 421. *Хлипнівка* — село Звенигородського пов. Київської губ. (тепер Звенигородського р-ну Черкаської обл.). Хлипнівський маляр згодився вчити Тараса малюванню, але за умови наявності дозволу від управителя. Управитель такого дозволу не дав, а забрав хлопця до панського двору.

С. 490. *Дмитренко Данило Іванович* — управитель контори маєтків П. Енгельгардта у с. Вільшані. Він наказав залишити чотирнадцятирічного юнака в маєтку Енгельгардтів кухарем, а потім — козачком.

С. 443. *Потьомкін Григорій Олександрович* (1739—1791) — російський державний і військовий діяч, генерал-фельдмаршал, фаворит Катерини II. У 70—80-х роках XVIII ст. мав великий вплив на зовнішню і внутрішню політику Російської держави. Був тривалий час генерал-губернатором Новоросії. З політичних міркувань 1772 р. «записався» в козаки Кущевського куреня Запорозької Січі під прізвиськом Грицька Нечоси. З ім'ям Потьомкіна пов'язане посилення кріпосницького гноблення в Україні й придушення селянської війни під проводом О. Пугачова. Був ініціатором ліквідації Нової Січі 1775 р. З його ж ініціативи створено Чорноморське козацьке військо.

С. 445. *Ермітаж* (від франц. ermitage — самотній куток) — заснований Катериною II 1764 р. як приватна збірка художніх творів. З 1852-го відкритий для публіки. Тут зберігаються шедеври античного, західноєвропейського та східного мистецтва, твори Л. да Вінчі, Рафаеля, Д. Веласкеса, П. П. Рубенса, Рембрандта, П. Пікассо та ін.

Енгельгардт Павло Васильович (1798—1849) — поміщик, позашлюбний син В.В. Енгельгардта. З 1828 р. — власник с. Кирилівки. Того ж року Шевченка взято до П. Енгельгардта козачком і 1829-го з кріпаками відправлено до Вільно. 22.04.1838 р. Шевченка за 2500 крб. викуплено у Енгельгардта з кріпацтва.

С. 455. *Вільнюс* — столиця Литви. Колишня назва Вільно, Вільна. Шевченко жив тут у 1829—1831 роках як козачок пана П. Енгельгардта.

С. 460. *Наполеон* — Наполеон Бонапарт (769—1821) — французький полководець, політичний і державний діяч, імператор Франції (1804—1814 і 1815).

С. 478. *Гощинський Северин* (1801—1876) — польський поет-романтик, найвизначніший представник української школи романтиків у польській літературі. Учасник польського повстання 1830—1831 років. Народився в Україні, добре знав український фольклор та історію краю. В поемі «Канівський замок» (1828) висвітлив події коліївщини. Шевченко міг знати про цю поему з приміток до повісті М. Чайковського «Вернигора». На співзвучність образів «Канівського замку» і «Гайда-

маків» Шевченка вказували М. Дашкевич, Б. Навроцький та інші дослідники.

С. 480. *Проф. Рустем* — Рустемас Йонас (1762—1835) — литовський художник, за походженням вірменин. Автор портретів і жанрових картин. Викладав малювання у Віленському університеті (1798—1832). Припускають, що Шевченко вчився в Рустема, відвідував його лекції. Поет згадував про Рустема в листі до Б. Залеського від 10.02.1855 р.

С. 510. *Каталані Анджеліка* (1780—1849) — італійська артистка опери (колоратурне сопрано). Музичної освіти не одержала, партії вивчала з голосу. Вперше виступила на оперній сцені у Венеції 1797 р.

С. 515. *Чарторийські* — польські магнати литовського походження, князі, власники великих маєтків у Польщі, Литві, Білорусії й на Україні. Займали високі державні посади у шляхетській Польщі.

Петербург (Санкт-Петербург) — колишня столиця царської Росії, губернське місто. Шевченко жив у Петербурзі майже 17 років.

С. 520. *Прехтель Степан Осипович* (1808—?) — дворецький П. Енгельгардта. Жорстоко знущався з дворових людей і з Шевченка. В 1837 р., коли Шевченко навчався у В. Ширяєва і відвідував малювальні класи Товариства заохочування художників, Прехтель звелів відшмагати його за вільнодумство. Тільки заступництво І. Сошенка та дружини П. Енгельгардта врятувало Тараса від екзекуції.

С. 539. *Ширяєв Василь Григорович* (1795—?) — російський художник. Походив з кріпаків, був відпущений на волю й записаний у Петербурзький живописний ремісничий цех у 2-й пол. 1828 р.

С. 551. *Зайцев Іван Кіндратович* (1805—1890) — російський і український художник-портретист. Син кріпака. Навчався в петербурзькій Академії мистецтв (1831—1837). Залишив спогади — єдиний мемуарний документ, що змальовує перебування Шевченка в науці у майстра В. Ширяєва та його життя в цій родині, де бував на поч. 1930-х років і Зайцев.

Жуковський Василь Андрійович (1783—1852) — російський поет, один з основоположників російського романтизму. Шевченко познайомився з Жуковським 1837 р. через О. Венеціанова і В. Григоровича, зустрічався з ним у майстерні К. Брюллова й на квартирі самого Жуковського (запис у «Щоденнику» від 10.07.1857 р.). Портрет Жуковського, що його намалював К. Брюллов, розіграно в лотерею. За 2500 крб., одержаних від лотереї, 22.04.1838 р. Шевченка викупили в поміщика П. Енгельгардта, і Жуковський 25.04.1838 р. на квартирі в К. Брюллова вручив поетові відпускну.

Пушкін Олександр Сергійович (1799—1837)— російський письменник, родоначальник нової російської літератури. Як свідчив художник І. Зайцев, Шевченко слухав вірші Пушкіна, які він читав В. Ширяєву. Ім'я Пушкіна часто трапляється у творах, листах і «Щоденнику» українського поета. В повісті «Художник» Шевченко переказав розповідь К. Брюллова про зустріч з Пушкіним, у «Щоденнику» згадував, як читав твори російського поета К. Піуновій.

С. 553. *Рилєєв Кіндрат Федорович* (1795—1826) — російський поет, декабрист. Разом з О. Бестужевим видавав альманах «Полярная звезда» (1823—1825). У 1817—1821 рр. жив на Слобідській Україні, бував у Києві, Харкові. Знав українську історію, побут, звичаї. Написав кілька поетичних творів на сюжети з історії України — думу «Богдан Хмельницький» і начерки до трагедії «Хмельницький» та поеми «Войнаровський», «Палій» і «Наливайко». Шевченко познайомився з творчістю Рилєєва ще в молоді роки в Петербурзі (можливо, через М. Маркевича, який листувався з Рилєєвим і наслідував його як поета), 1842 р. працював над ілюстрацією до поеми Рилєєва «Войнаровський», цитував цю поему в листі до В. Рєпніної 24.10.1847 р.

С. 555. *Дельвіг Антон Антонович* (1798—1831) — російський поет. Автор патріотичних віршів, сонетів та пісень, серед яких «Соловей мій, соловей», «Не осінній дрібний дощик», покладені на музику, стали популярними.

Боратинський (Баратинський) Євген Абрамович (1800—1844) — російський поет. У поемі «Еда» (1826) Баратинський намагався, всупереч романтичній традиції, створити реалістичні ситуації та характери. Шевченко згадав поему Баратинського «Еда» у повісті «Близнецы» поряд з «Катериною» і «Сердешною Оксаною» Г. Квітки-Основ'яненка.

С. 559. *Богуслав* — містечко Канівського пов. Київської губ. (тепер місто, районний центр Київ. обл.). Шевченко в дитинстві, коли був наймитом у попа Г. Кошиця, їздив до Богуслава на базар. Був він тут і у 1845 році. Згадка про Богуслав є в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали».

Сошенко Іван Максимович (1807—1876) — український художник, педагог. Друг Шевченка. Вчився у Петербурзькій Академії мистецтв (1783—1838).

Веласкез Дієго (1599—1660) — іспанський живописець. Автор жанрових картин і портретів. Шевченко, як і його вчитель К. Брюллов, високо цінував портрети Веласкеза. У повісті «Художник» він згадав портрет у Строгановській галереї, що приписувався тоді Веласкезу, і копію К. Брюллова з цього портрета.

С. 560. *Монферран Август Августович* (1786—1858) — російський архітектор. З 1816 р. жив у Петербурзі. У 1818 р. склав проект Ісаакіївського собору, який збудовано протягом 1819—1858 рр. Автор Олександрівської колони (1830—1834) на Палацовій площі у Петербурзі.

С. 561. *Венеціанов Олексій Гаврилович* (1780—1847) — російський художник, один з основоположників побутового жанру в російському живописі, академік Петербурзької Академії мистецтв (з 1811 р.). Заснував першу в Росії приватну малювальну школу, в якій навчав обдаровану молодь з народу, допомагав талановитим кріпакам дістати волю. Шевченка з Венеціановим познайомив 1837 р. І. Сошенко.

Кавос Альберт Катаринович (1801—1863) — російський архітектор. Під його керівництвом з липня до листопада 1836 р. артіль В. Ширяєва працювала над оздобленням Великого театру в Петербурзі. Шевченко за

вказівками Кавоса виконував підготовчі рисунки для розписів, зокрема для орнаментів на плафоні. Поет згадував Кавоса у повісті «Художник».

С. 562. *Гребінка Євген Павлович* (1812—1848) — український письменник. З 1834 р. жив у Петербурзі. Брав діяльну участь у літературному житті, підтримував взаємини з видатними літераторами, співробітничав у багатьох журналах і збірниках. Шевченко намалював портрет Гребінки, присвятив йому вірш «Перебендя».

С. 563. *Аврелій Марк* (121—180) — римський імператор з 161 р. з династії Антонінів. Спирався на сенатський стан. Відновив римський протекторат над Америкою і захопив Месопотамію у війні 162—166 рр. з парфянами; у 166—180 рр. вів т. з. Маркоманську війну. Представник пізнього стоїцизму. Автор філософської праці «Наодинці з собою».

С. 564. *Куля Геккерона* — мається на увазі куля Дантеса.

Лермонтов Михайло Юрійович (1814—1841) — російський поет. Один з найулюбленіших поетів Шевченка. Своє ставлення до поезії Лермонтова український поет висловив у вірші «Мені здається, я не знаю», в якому писав про безсмертя Лермонтова, про силу його мистецтва.

С. 565. *Дантес Жорж Шарль* (барон Геккерен; 1812—1895), вбивця О. С. Пушкіна. Французький монархіст, у 1830-ті роки жив у Росії.

Губер Едуард Іванович (Карлович; 1814—1847) — російський поет і перекладач. Шевченко познайомився з ним у 2-й половині 30-х років XIX ст. в Петербурзі, цінував його російський переклад поеми Й. В. Гете «Фауст» (1838). У повісті «Художник» Шевченко описав, як у майстерні К. Брюллова Губер на прохання В. Жуковського читав останню сцену «Фауста».

Тальйоні Марія (1804—1884) — з відомої сім'ї італійських акторів балету і балетмейстерів. Учениця Ж. Кулона і свого батька Філіппо Тальйоні. Дебютувала в 1822 р. у Відні в партії Німфи в балеті свого батька «Прийом юної німфи при дворі Терпсихори». Мистецтво танцю Марії Тальйоні вивільнило балет від скутості і афектації.

Брюллов Карл Павлович (1799—1852) — російський художник, професор Петербурзької Академії мистецтв (з 1836 р.). Автор картин на історичні теми, жанрових акварелей і портретів діячів культури. У Брюллова вчилося багато художників-реалістів, зокрема українських — І. Сошенко, Д. Безперчий та ін. Шевченко познайомився з Брюлловим 1837 р. Ще кріпаком, у 1837—1938 рр., він відвідував майстерню Брюллова, діставав від нього поради, зустрічався з його учнями. Брюллов разом з В. Жуковським і та О. Венеціановим брав діяльну участь у викупі Шевченка з кріпацтва. У 1860 р. Шевченко виконав офорт з картини Брюллова «Вірсавія», за який йому надали звання академіка.

С. 566. *Лаокоон* — персонаж давньогрецьких епічних переказів про Троянську війну, жрець Аполлона в Трої. За міфами, Лаокоона і двох його синів задушили змії. Відомо, що Шевченко виконав малюнок «Маска Лаокоона» (1836—1837). Про цей малюнок поет згадував у повістях «Художник» і «Прогулка с удовольствием и не без морали».

Мікеланджело Буонарроті (1475—1564) — італійський скульптор, живописець, архітектор і поет доби Відродження. Шевченко був обізнаний з життям і творчістю Мікеланджело, яку високо цінував, часто згадував його у повістях «Художник», «Музыкант», «Варнак».

С. 567. *Глинка Михайло Іванович* (1804—1857) — російський композитор, основоположник російської класичної музики. Автор опер «Іван Сусанін» (1836) та «Руслан і Людмила» (1842), симфонічних та камерно-інструментальних творів і пісень. Глінка не раз приїжджав на Україну, знав її народну культуру. В 1838 р., перебуваючи в Качанівці, зустрічався з М. Маркевичем, близько зійшовся з В. Штенбергом, познайомився з українським поетом В. Забілою, на слова якого написав романс «Гуде вітер вельми в полі» та «Не щебечи, соловейко». Шевченко був знайомий з Глінкою, глибоко шанував його творчість.

С. 572. *«Общество поощрения художников»* — «Товариство заохочування художників» у Петербурзі — об'єднання аматорів мистецтва, засноване 1820 р. у Петербурзі з метою сприяння розвиткові та пропагуванню вітчизняного образотворчого мистецтва, матеріальної підтримки художників. Ще кріпаком, за рекомендацією В. Григоровича (якого просив про це І. Сошенко), Шевченко відвідував рисувальні класи при товаристві, де проводилися заняття під наглядом професора Академії мистецтв О. Варнека. Товариство заохочування художників і його рисувальні класи Шевченко згадував у повісті «Художник».

Григорович Іван Васильович (1786—1865) — російський історик мистецтва. З 1824 р. брав активну участь у роботі Товариства заохочування художників у Петербурзі (1829—1854 — його секретар), професор (з 1828) і конференц-секретар (1829—1859) Петербурзької Академії мистецтв. Постійно допомагав українським художникам, які навчалися в Петербурзі. Сприяв розвиткові мистецької освіти в Україні.

С. 573. *Дом Костюрина* — у будинку Костюрина, що знаходився на 7-й лінії Васильківського острова у Петербурзі, відбувалися заняття Товариства заохочування художників.

Басін Петро Васильович (1793—1877) — російський живописець, академік петербурзької Академії мистецтв (з 1831 р.). Автор картин на історичні та релігійні сюжети, портретів, монументальних розписів. Шевченко згадував Басіна у повісті «Художник» у зв'язку з літографованими анатомічними малюнками, якими користувалися учні в класах Товариства заохочування художників у Петербурзі.

Мідас — син Гордія й Кібели, фрігійський владар, герой багатьох міфів. За однією з легенд, Мідас був суддею у музичному змаганні між Аполлоном і Марсієм і присудив першість Марсієві. Розлючений Аполлон нагородив за це Мідаса ослячими вухами, які він ховав під фрігійською шапкою. Його таємницю знав лише цирульник, що змушений був мовчати під страхом смерті. Одного разу цирульник викопав ямку в землі й шепнув туди: «Мідас має ослячі вуха!». На цьому місці виріс очерет, який розшелестів світові владареву таємницю. Вислів «цирульник Мідаса» оз-

начає «базіка, людина, що не вміє берегти таємницю»; «Мідаса суд» — суд неука; «Мідасові вуха» — неуцтво, якого не можна приховати.

Аполлон — син Зевса й Лето, брат Артеміди, батько Орфея, Ліка й Асклепія, один з олімпійських богів. У культі Аполлона виразно збереглися сліди первісних релігійних вірувань — фетишизму й тотемізму. У глибоку давнину Аполлона шанували в постаті барана. З культурним та господарським розвитком Стародавньої Греції характер Аполлона як бога змінюється. Він стає богом музики, проводирем муз, дістає від Гермеса кітару. Грецькі скульптори зображували Аполлона в образі вродливого, високого, стрункого юнака з довгим волоссям, з луком або лірою в руках, інколи з вовком біля ніг. В елліністичну добу він зображувався оголеним юнаком, що грає на кітарі. Статуї Аполлона роботи славетних давньогрецьких митців Скопаса, Леохара, Праксітеля дійшли до нас у римських копіях. Найбільш відомі скульптури: Аполлон Бельведерський, А. Мусагет, Аполлон, який грає на лірі (Ватиканський музей), Аполлон з ящіркою, Аполлон Савроктонос (Римський музей). До образу Аполлона зверталися видатні майстри живопису: Рафаель, Пуссен, Тінторетто, Перуцці, Доменікіно, Рубенс, Делакруа, Роден та ін.

«Опыт» Цертелєва — «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (СПб,1819).

Цертелєв (Церетелі) Микола Андрійович (1790—1869) — український і російський фольклорист. Один з перших почав досліджувати й видавати українську народну поезію («Опыт собрания старинных малороссийских песней», СПб,1819). Підносив значення героїчного епосу, виступав проти фальсифікації його зразків. Шевченко в листі 23.09.1844 р. просив Цертелєва сприяти поширенню на Харківщині «Живописной Украины» (Цертелєв був тоді попечителем Харківського учбового округу). Ймовірно, він допоміг Шевченкові: від Харківського університету надійшли замовлення на «Живописную Украину».

«Збірник» Максимовича — один із збірників — «Малороссийские песни» (М., 1827), «Украинские народные песни» (М., 1834), «Сборник украинских песен» (К., 1849).

Максимович Михайло Олександрович (1804—1873) — український учений-природознавець, історик, фольклорист і мовознавець, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1871). Видав збірники українських народних пісень. Виступав проти норманської теорії походження східних слов'ян і виникнення давньоруської держави. Написав кілька праць з історії гайдамацького руху.

С. 574. *Маслович Василь Григорович* (1793—1841) — український письменник і журналіст. Закінчив 1816 р. Харківський університет. Видавав журнал «Харьковский Демокрит», де вміщував і свої пісні, послання, байки, епіграми російською та українською мовами. З 1816 р. жив у Петербурзі. Українські твори Масловича (деякі з них мають російські назви) написані в бурлескному стилі, під впливом І. Котляревського.

Гулак-Артемовський Петро Петрович (1790—1865) — український поет. Продовжував реалістичні традиції І. Котляревського і російського байкаря І. Крилова. Гулак-Артемовський — творець перших в Україні

романтичних балад на сюжети А. Міцкевича, Й. В. Гете, автор бурлескних переспівів з Горація й майстерних за формою ліричних поезій. Гулак-Артемовський приязно ставився до Шевченка. Про це Шевченкові писав Г. Квітка-Основ'яненко в листах від 22.03 і 22.11.1841 та 29.04.1842. Шевченко високо цінував творчість Гулака-Артемовського 10—20-х років. У повісті «Близнецы» Шевченко захоплено згадував другий переспів Гулака-Артемовського «До Пархома».

С. 575. *«Пливе човен»* — українська народна пісня.

Шопен Фрідерік (1810—1849) — польський композитор і піаніст. Видатний представник польського музичного мистецтва. З 1831 р. жив у Парижі. Народна в основі, патріотична і романтична творчість Шопена (головним чином для фортепіано) принесла польській музиці світове визнання.

Фільц Антонін (1733—1760) — чеський композитор, віолончеліст. Учень Я. В. Стаміца, один з представників мангейської школи. Поєднував традиції західноєвропейської і народної чеської музики.

Черні Карл (1791—1857) — австрійський піаніст, педагог і композитор. Голова віденської піаністичної школи першої половини XIX століття (учні: Ф. Ліст, Т. Лешетицький та ін.).

С. 581. *Цампієрі Доменіко* (1581—1641) — італійський живописець та архітектор, син шевця, навчався спершу в школі Діонісія Кальварта, з якої у 14-річному віці був виключений за стосунки з каррачистами, і перейшов у засновану Лор. Карраччі академію. Тут друзі дали йому прізвисько Доменікіно, під яким він став відомий серед сучасників і в історії мистецтва більше, як під фамільним прізвищем.

Наталія Шумило,
Галина Павленко

ЗМІСТ

АВІРОН. *Повість*. 3
КАМІННА ДУША. *Повість*. 67
ТАРАС ШЕВЧЕНКО. *Повість* 371
Гнат Хоткевич і його проза. *Н. Шумило* 584
Коментарі. *Н. Шумило, Г. Павленко* 611

Літературно-художнє видання

ХОТКЕВИЧ
Гнат Мартинович

КАМІННА ДУША
Повісті

Головний редактор *Є. В. Мєзєнцева*
Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*
Коректор *Л. В. Дмитрієва*

Підписано до друку 23.01.12. Формат 84x108 $^{1}/_{32}$.
Умов. друк. арк. 33,60. Облік.-вид. арк. 33,03.
Тираж 2000 прим. Замовлення № 2-134.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»,
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Хоткевич Г. М.

Х-85 Камінна душа: повісті/Г. М. Хоткевич; післямова Н. М. Шумило; коментарі Н. М. Шумило та Г. І. Павленко; худож.-оформлювач Ю. Ю. Романіка. — Харків: Фоліо, 2012. — 636 с. — (Шкільна б-ка укр. та світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-5461-6

(Шкільна б-ка укр. та світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-5890-4.

До книги талановитого українського прозаїка, драматурга, мистецтвознавця, критика Гната Хоткевича (1877—1938) увійшли три повісті: «Авірон» — зразок «попереджувальної» літератури, «Камінна душа» — про життя гуцулів — волелюбного народу, його історію, побут, звичаї, і повість «Тарас Шевченко» (твір побачив світ уже після смерті автора, у 1966 році) — про життєвий і творчий шлях великого поета.

ББК 84.4 УКР1

План-проспект серії «Шкільна бібліотека української та світової літератури»

Довженко О. Зачарована Десна

Котляревський І. Енеїда

Нечуй-Левицький І. Кайдашева сім'я

Тичина П., Рильський М. Вибране

Шевченко Т. Гайдамаки

Леся Українка. Лісова пісня

Франко І. Украдене щастя

Пушкин А. Евгений Онегин. Стихотворения

Чехов А. Вишневый сад

Гоголь Н. Тарас Бульба. Вечера на хуторе близ Диканьки

Крылов И. Басни

Лермонтов М. Герой нашего времени. Стихотворения

Достоевский Ф. Преступление и наказание

Толстой Л. Анна Каренина. В 2-х томах

Бунин И. Темные аллеи

Куприн А. Гранатовый браслет

Тургенєз И. Накануне

Гомер. Илиада

Гомер. Одиссея

Флобер Г. Госпожа Бовари

Оноре де Бальзак. Шагреневая кожа

Стендаль. Красное и черное

Булгаков М. Мастер и Маргарита

Ги де Мопассан. Милый друг

Дефо Д. Робинзон Крузо

Мирний П. Хіба ревуть воли, як ясла повні?

Кобилянська О. Царівна

Марко Вовчок. Народные рассказы

Яновський Ю. Чотири шаблі

Квітка-Основ'яненко Г. Маруся

Малик В. Таємний посол. У 2-х томах

Вишня О. Мисливські усмішки

Стельмах Я. Митькозавр з Юрківки

Пушкин А. Капитанская дочка

Гоголь Н. Мертвые души

Некрасов Н. Кому на Руси жить хорошо

Ильф И., Петров Е. Двенадцать стульев

Ильф И., Петров Е. Золотой теленок

Грин А. Алые паруса

Уайльд О. Портрет Дориана Грея

Данте. Божественная комедия

Кун Н. Легенды и мифы Древней Греции

Гете И. Фауст

Лондон Дж. Белый клык

Свифт Дж. Путешествия Гулливера

Скотт В. Айвенго

Андерсен Г.Х. Сказки

О. Генри. Короли и капуста

Дюма А. Три мушкетера

Флавий И. Иудейская война

Конан Дойль А. Собака Баскервилей

План-проспект серії затверджено
Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України

Гнат ХОТКЕВИЧ

До книги талановитого українського прозаїка, драматурга, мистецтвознавця, критика Гната Хоткевича (1877—1938) увійшли три повісті: «Авірон» — зразок «попереджувальної» літератури, «Камінна душа» — про життя гуцулів — волелюбного народу, його історію, побут, звичаї, і повість «Тарас Шевченко» (твір побачив світ уже після смерті автора, у 1966 році) — про життєвий і творчий шлях великого поета.

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ISBN 978-966-03-5890-4